

ЗАГАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ

ТОМ 1

Підручник для студентів
вищих навчальних закладів

**За загальною редакцією
академіка С.Д. Максименка**

4-те видання, перероблене і доповнене

Київ 2025

УДК 159.9(075.8)

З 14

*Рекомендовано Вченою радою Інституту психології імені Г.С. Костюка
(протокол № 12 від 31.10.2024 року)*

Рецензенти:

О.Ф. Бондаренко – дійсний член НАПН України, доктор психологічних наук, професор;

Н.В. Чепелєва – дійсний член НАПН України, доктор психологічних наук, професор, член-кореспондент НАПН України;

Т.С. Яценко – дійсний член НАПН України, доктор психологічних наук, професор.

Автори:

С.Д. Максименко (розділи 1–10, 12, 13, 16–19, 21–23),

К.С. Максименко, Г.В. Савченко (розділи 3, 6, 22),

В.В. Клименко та Ю.Б. Ірхін (розділи 20, 21 і 23),

М.В. Папуча, О.Д. Гришко (розділи 11, 14, 15),

О.Д. Гришко та О.М. Немеш (розділ 7),

А.У. Єсмаханова (розділ 5), В.М. Невмержицький (розділ 15),

О.О. Кучеренко (розділ 22), Д.О. Мошаров (розділ 6)

314 **Загальна психологія:** підручник / за загальною редакцією академіка С.Д. Максименка. 4-те вид., переробл. і доп. Том 1. Київ: Видавництво Людмила, 2025. 568 с.
ISBN 978-617-555-251-3

Цей підручник знайомить із базовими аспектами нормативного курсу загальної психології. У ньому висвітлюються загальні питання психології, аналізуються закономірності психічних процесів та діяльності, а також досліджуються емоційно-вольова сфера особистості й її індивідуальні особливості. Увага приділяється також психології особистості, колективу та взаємодії у спілкуванні. Особливий акцент зроблено на психології людської діяльності, методах її реалізації, інноваційних технологіях і механізмах творчості.

У підручнику інтегровано інформаційно-методичний блок, який сприяє активному та свідомому засвоєнню матеріалу. До системи завдань для самостійної роботи входять:

- Визначення ключових понять кожної теми.
- Структурована подача основних логіко-психологічних елементів.
- Формулювання запитань для поглибленого вивчення теми.
- Альтернативно-тестові завдання для самоперевірки.

– Психологічні завдання та проблемні ситуації.

Методи, описані в підручнику, дозволяють фіксувати свою організацію та розвивати здібності за допомогою навчального моделювання завдань. Вони відкривають перспективи для створення моделей психічних процесів у специфічних умовах.

Експериментально-генетичний метод є ключовим, оскільки базується на теорії, яка включає проектування, перетворюючий експеримент і діагностику. Цей метод дозволяє фіксувати як проміжні, так і кінцеві етапи розвитку особистості. Його відповідність вивченню психічних функцій ґрунтується на діалектичних засадах, зокрема на ідеї соціальної природи свідомості та психічного розвитку як привласнення культурних досягнень суспільства.

Особливе місце займає генетико-моделюючий метод, що розкриває одиницю особистості через базові потреби. Він складається з п'яти етапів, які допомагають усвідомити та задовольнити ці потреби, сприяючи розвитку особистості. Генетико-креативний метод орієнтований на формування креативності через моделювання та вирішення творчих задач, що стимулює розвиток унікальних талантів і мотивації до самовираження.

Такі підходи дозволяють глибше зрозуміти механізми психологічного розвитку особистості та її індивідуальних характеристик.

ISBN 978-617-555-251-3

УДК 159.9(075.8)

© С.Д. Максименко, К.С. Максименко,
Г.В. Савченко, В.В. Клименко,
Ю.Б. Ірхін, М.В. Папуча, О.Д. Гришко,
О.М. Немеш, А.У. Єсмаханова,
В.М. Невмержицький, О.О. Кучеренко,
Д.О. Мошаров, 2025

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	8
Частина перша	
ВСТУП ДО ЗАГАЛЬНОЇ ПСИХОЛОГІЇ.....	9
1. Предмет психології	9
Душа – доцільна основа людини	12
Логос – закони природи.....	14
Механізми психіки людини.....	15
Психіка і свідомість	17
Єдність і розбіжності психічних процесів, властивостей і станів.....	19
Зв'язок психології з іншими науками	25
Головні галузі психологічних знань	27
Головні напрями сучасної психології.....	28
Персоналістичні напрями.....	28
Психіка і вища нервова діяльність	31
Генетична психологія	39
Біхевіоризм	41
Гештальт-психологія	42
Структурна психологія	42
Психоаналіз.....	43
Психологія установки	46
2. Методи психології.....	56
Вимоги до методів психології.....	56
Метод самостереження	57
Спостереження	58
Психологічний експеримент	62
Поняття про експеримент.....	62
Лабораторний експеримент.....	62
Природний психологічний експеримент.....	63
Експериментально-генетичний метод.....	64
Принцип аналізу за одиницями.....	65
Принцип історизму	66
Принцип системності.....	66
Принцип проектування і моделювання.....	67
Генетико-моделюючий метод	67
Генетико-креативний метод	82
Додаткові методи	89

Тести здібностей	91
Тести інтелекту	92
Тести успішності.....	92
Тести таланту	92
Моделювання психічних процесів	94
Метод опитування.....	94
Бесіда.....	95
Анкетування	95
Соціометрія.....	96
Психологічна експертиза	96
Метод аналізу продуктів діяльності людини	97
Метод узагальнення незалежних характеристик	97
Кількісний і якісний аналіз психічних фактів.....	99
Формалізована структура змісту теми.....	100

Частина друга

ПСИХІКА, ОСОБИСТІТЬ, СПІЛЬНОСТІ 103

3. Розвиток психіки і свідомості..... 103

Виникнення психіки	103
Розвиток механізмів психіки	104
Розвиток психіки у філогенезі	108
Стадія елементарної сенсорної психіки.....	109
Стадія перцептивної психіки	109
Стадія інтелекту	110
Інстинкти	112
Інстинктивні форми поведінки	112
Виникнення і розвиток людської свідомості.....	113
Передумови виникнення свідомості	113
Історичний розвиток людської свідомості	114
Будова тіла людини	117

4. Психологія особистості 122

1.1. Традиційний підхід до проблеми структури особистості ..	122
1.2. Змістовні ознаки особистоті	123
1.3. Розвиток особистості.....	138
1.4. Активність особистості та її джерела	144
Новітній підхід до проблеми структури особистості	148
Онтогенез особистості.....	170
Особистість: прогноз розвитку і життєвий шлях.....	202
Генетико-психологічні проблеми структури особистості.....	219

Внутрішній світ	267
Переживання	273
Характер	293
Психічні стани	312
Біопсихічна підструктура	335
Досвід	340
Пізнавальна сфера особистості	345
Спрямованість	354
Здібності	357
Існування	370
Генетична концепція особистості	384
Змістовні ознаки особистості	387
Структура особистості	404
Активність особистості та її джерела	411
Функціонування і розвиток особистості	415
З чого починається життя	421
Функції нужди	424
Атрибутивні ознаки нужди	432
Самореалізація особистості	436
Життєвий шлях людини	450
Мотиваційні регулятори життєвого шляху людини	459
Теорії особистості	468
5. Мова і мовлення	504
Поняття про мову та її функції	504
Фізіологічні механізми мовної діяльності	506
Різновиди мовлення	510
Формалізована структура змісту теми	514
6. Спілкування	517
Поняття про спілкування	517
Засоби спілкування	518
Вербальна комунікація	518
Невербальна комунікація	519
Зовнішній вигляд	520
Жест	520
Тактильно-м'язова чутливість	520
Функції спілкування	521
Комунікативна функція	521
Інтерактивна функція спілкування	522

Перцептивна функція спілкування.....	524
Ідентифікація.....	524
Стереотипізація.....	525
Різновиди спілкування.....	527
Формалізована структура змісту теми.....	528
7. Соціальні групи.....	532
Поняття про групи	532
Колектив	533
Відносини між особистостями в групі.....	534
Спілкування в групі	535
Розвиток групи в колектив.....	539
Основи згуртованості колективу.....	540
Сумісність людей.....	543
Управління спільністю людей	546
Керівник і підлеглий – механізм живого зв'язку	551
Взаємовідносини керівника і підлеглого	557
Здібності керівника.....	559
Психологічні основи такту.....	560
Самоосвіта керівника.....	562
Психічні стани керівника	562
Конфлікт	564
Формалізована структура змісту теми.....	565

Частина перша

ВСТУП ДО ЗАГАЛЬНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

---

1. Предмет психології

Ключові поняття теми: психологія, психіка, механізми психіки, діяльність, психічне відображення, рефлекс, свідомість, несвідоме

Психологія – наука і система знань про закономірності, механізми, психічні факти і явища в житті людини.

Психічні факти виявляються об'єктивно, **зовні:** в міміці, психомоторних діях, рухах, діяльності – і творчості; і суб'єктивно, **внутрішньо:** у відчуттях, сприйманні, увазі, пам'яті, уяві, почуттях, волі тощо. Разом з тим їх зміст може усвідомлюватися або існувати в неусвідомлюваній формі.

Протиріччя внутрішнього і зовнішнього у психіці людини розв'язуються через рухи, дії і вчинки, що виражають ставлення людини до інших людей, природи й суспільства.

Зміст і динамічну характеристику стосунків людини слід шукати в її *мотивах, потребах, меті*, до якої вона прагне, а також у властивостях темпераменту, характеру та її здібностей.

Основними механізмами психіки людини є *відображення, проєктування* і опредметнення – докладання людиною власних зусиль і хисту до формування матеріальних речей або знакових систем.

У продуктах діяльності відображається неповторність, самотність і індивідуальність, що є *мірою виявлення людини* – її творчого потенціалу.

Для отримання об'єктивних і точних даних про закономірності, механізми психіки і психологічні факти використовуються методи дослідження. Метод – шлях пізнання і застосування системи прийомів для досягнення певної мети. Наприклад, існують методи самовиховання, методи управління, методи наукової творчості тощо.

У психології розроблені методи вивчення психічних фактів і феноменів. До них відносять: спостереження, самоспостереження, експеримент (лабораторний, природний і експериментально-

генетичний), метод експертних оцінок, анкетування, інтерв'ю, тести тощо.

Головна вимога до методів наукового дослідження в психології – давати ймовірне знання, досягати об'єктивності відтворення психічних фактів і феноменів оптимальним шляхом – відповідно до *закону оптимальності*. Ті самі вимоги стосуються і методів практичної діяльності людини, до них вдаються здебільшого з метою гармонізувати психіку, дії, діяльність і творчість – з мінімальним докладанням енергії, часу і праці.

Додержання цих вимог передбачає *методичність* – послідовність і організованість дій на основі одного методу або системи методів пізнання, навчання, трудової діяльності. Тому методичність є необхідною умовою і системоутворюючим чинником оптимізації людської діяльності.

Психологія – одна з наук про людину. Предметом її вивчення є найскладніша сфера життєдіяльності людини – *психіка*. Складність психіки як явища зумовлена тим, що вона є вищим продуктом біологічного і суспільного розвитку живих істот. Складним є і функціональний бік психіки. Вона – метод орієнтування організму в навколишньому світі, регулятор поведінки і діяльності в динамічних умовах середовища.

Психічна активність людини спрямована на різні предмети. Задовольняючи свої матеріальні (органічні) та духовні потреби як необхідні умови життя, людина шукає й отримує з навколишнього природного та соціального середовища потрібні для цього джерела, набуває знань, планує свої дії, визначає методи й шляхи їх здійснення, докладає великих зусиль, щоб досягти певної мети, переживає успіхи і невдачі.

Усе це – психічна активність людини, предмет вивчення психології.

Предмет психології – закономірності розвитку і вияву психічних явищ, та їх механізми.

Коло явищ, які вивчає психологія, у кожної людини виявляється чітко і досить виразно: це наші почуття, думки, образи, сприймання, прагнення, бажання, уява, погляди тощо – все, що утворює внутрішній зміст нашого життя, яке дається нам безпосередньо і належить нам.

Психічне явище – *власність* людини.

Почуття, думки, образи, сприймання, прагнення, бажання, уява і погляди так чи інакше пов'язані з тим, що перебуває поза людиною і що нею відображається. Відображене – духовне надбання людини, яке пов'язує її з культурою людства і ноосферою.

Психічне – *відображення* взаємодії з довкіллям, дійсністю.

Людина, відображаючи дійсність, сама є частиною цієї дійсності. Відображення включає і відображення самої себе, яке набуває форми самопочування. Ось чому психічні явища являють собою процеси, властивості конкретної людини, оскільки вони містять особливо близьке і значуще для неї і разом з тим зміст психічних станів людини в момент створення відображення.

Психічне – *суб'єктивне відображення*.

Суб'єктивність як властивість відображення відбиває ставлення людини до свого оточення, яке визначають особисті погляди, інтереси, смаки, уподобання тощо, що й свідчить про її відмінність від інших людей, неповторність. Надмірна суб'єктивність відображення довкілля призводить до помилкових поглядів, позицій, оцінок і суджень, що підвищує аварійність у діях і діяльності людини.

Психічне – *регулятор взаємодії з довкіллям*.

Почуття, думки, образи, сприйняття, прагнення, бажання, уява і погляди так чи інакше, пов'язані з тим, що існує поза людиною, що вона відображає, і є не лише продуктами дій і діяльності людини. Користуючись відображенням як безпосереднім регулятором дій і діяльності, вона здатна стабілізувати їх параметри, підтримувати оптимум функціонування, спрямовувати їх перебіг за певною програмою, тобто втілювати свої суб'єктивні здобутки в матеріальні конструкції. Те саме стосується і власних здібностей особистості, які належать до процесів регулювання.

Психічне – *здатність до розвитку* змісту, глибини і регулювальної сили відображення, до упорядкування, спрямування дій і діяльності людини.

У психічному як регуляторі дій і діяльності криється величезний потенціал розвитку самих механізмів психіки: *відображення, проектування і втілення*. Адже людина не лише відображає, а й перетворює довкілля на нові форми, *будує їх відповідно до законів гармонії*, а це у свою чергу сприяє поліпшенню її життя і діяльності.

Душа – доцільна основа людини

Зупинимося на етимології слова «психологія».

Слово «психологія» походить від двох грецьких слів: «*психе*» – душа і «*логос*» – закони природи, а психологія означає «закони життя душі».

Психе – душа (поняття давньогрецької філософії. Воно мало декілька значень: 1) життєва сила, яка покидає тіло з останнім подихом; 2) безтілесна основа, позбавлена після смерті людини свідомості і пам'яті; 3) «демон» – невмируща істота божественного походження; 4) мета праведного життя; 5) «покарання» за первородний гріх Титанів тощо).

Одночасно психе – носій пам'яті про всі минулі інкарнації. Іноді ототожнюється із психічним «Я».

У Геракліта психе – феномен субстрату свідомості і носій моральних якостей (суха психе – найбільш мудра і праведна). Він розрізняє різні психе і різні форми її зв'язку зі світом: вищий рівень – це зв'язок з логосом, зі світовим законом, нижчий – з повсякденною діяльністю людини.

Вчення Платона про психе тлумачить її як невмирущість і безтілесність, що робить її близькою до надпочуттєвого світу, а відтак у людини з'являється можливість пізнати ідеї через «пригадування». Платон створив ієрархію трьох частин психе: а) *раціональна*, б) *емоційно-гнівлива*, в) *похитлива*. Вони локалізовані в різних частинах тіла: раціональна – в голові, емоційно-гнівлива – у грудях, а похитлива – в черевній порожнині.

На підставі поділу психе на частини Платон поділяє членів суспільства на: 1) сторожу-філософів, 2) воїнів і 3) ремісничо-землеробський стан людей.

За Платоном, невмируща лише вища частина душі – раціональна, яку він називає деміургом – будівником усього світу, ідеальним першопочатком.

Аристотель у «Трактаті про душу», окрім аналізу різних виявів психіки, актуального і для сучасної психології, дає оригінальне її бачення. Для нього душа і тіло – неподільні частини цілого, так само неподільні, як форма, образ і матерія, що в ньому відобразилися. Душа – принцип життя, нерозривно пов'язаний з органічним життям.

Аристотель поширює принцип психе на всі рівні органічного життя: кожний рівень має свою, властиву йому душу з певними функціями. Тіло (сома) – це організм, сукупність органів або знарядь душі; душа – сутність тіла. У людині він розрізняє три види душі:

1) рослинну, властиву рослинам, які ще не мають ані органів чуттів, ані органів регуляції рухів;

2) тваринну, наявну у тварин, тіло яких має диференційовані органи відчуттів, рухів і органи, що їх регулюють;

3) розумну, суто людську, яка має органи для пізнання і діяльності.

Аристотель, розрізняючи три різні форми душі, чітко визначає ідею розвитку людини як еволюцію послідовних форм розвитку психіки у рослин, тварин і у людини. Разом з тим у людини вони пов'язані з різними функціями її душі: а) *споживання*, б) *панування* і в) *розуму*.

Р. Декарт у гострій формі протиставляє душу й тіло. Його позиція передбачає існування двох різних субстанцій: *матерії* – субстанції протяжної і не мислячої, і *душі* – субстанції мислячої і не протяжної. А якщо це так, то вони мають різні атрибути – притаманні лише їм властивості – і тому протистоять одна одній як незалежні об'єкти.

Ми не будемо говорити, як таке розмежування душі і тіла вплинуло на розвиток психології і який резонанс це спричинило у філософії.

Р. Декарт вводить у науковий вжиток два нових поняття: *рефлекс* і *свідомість*.

Поняття свідомості стає головним у психології всіх наступних століть. Тут почалася трансформація поняття психе; з принципу життя (за Аристотелем), *душі*, *духу* вона перетворюється, за Р. Декартом, на *принцип свідомості*. І таким чином впроваджується принцип *інтроспекції* – слід вдивлятися всередину себе, у замкнутий у собі внутрішній світ, який є відображенням людиною самої себе.

Б. Спіноза до тлумачення проблеми душі і тіла людини підійшов інакше. Проблема душі і тіла сформульована неправильно. Не варто зупинятися на питанні про взаємопов'язаність тіла і душі.

Не існує двох протилежних явищ – душі і тіла, а є один-єдиний предмет вивчення. Це – мисляче тіло людини. Живе, реально існуюче, яке, однак, розглядається в науці під двома протилежними кутами

зору. От і виходить, що мислить не лише душа, яку «вселяє» в людське тіло Бог, а й саме тіло людини.

Тобто мислення – такий самий спосіб існування тіла, як і його протяжність: мислення і протяжність – не дві відособлені і протилежні субстанції, а лише дві властивості одного й того самого матеріального утворення – людини.

У такому разі "уява", "свідомість", "уявлення", "відчуття", "воля" тощо є способами зовнішнього враження, зумовленими природою властивостей мислячого тіла людини.

К. Д. Ушинський розрізняв "душевні" і "духовні" психічні процеси. Душевні процеси – елементарні психічні явища, загальні для людини і тварини; духовні – вищого порядку і пов'язані з моральними, правовими, естетичними, ідеологічними та іншими утвореннями, притаманними лише людині.

І. М. Сеченов, розглядаючи проблему *кому і як розробляти психологію*, зазначав, що психологія повинна вивчати:

- 1) історію розвитку відчуттів, уявлень, думок, почуттів тощо;
- 2) способи поєднання всіх видів і родів психічних діяльностей одна з однією, з усіма наслідками такого поєднання;
- 3) умови відтворення різновидів психічної діяльності.

На жаль, протягом тривалого часу поняття "душа" було вилучене із наукового вжитку.

Логос – закони природи

Логос – поняття, вперше вжите Гераклітом для позначення універсальних закономірностей, яким підпорядковується все існуюче. Логос – це те, "згідно з чим усе відбувається", те, з чим усе безперервно пов'язане – світовий закон, "спільне", якому треба підкорятися.

Проте, на жаль, як свідчить Геракліт, більшість людей загалом глухі до проголошуваних істин і не здатні долучитися до Логосу: "Логосу, що існує вічно, не розуміють люди ані перш ніж почують, ані вже почувши; бо хоча все відбувається згідно з цим Логосом, вони скидаються на несвідомих того, навіть стикаючись із такими словами й речами, про які я веду мову, розкладаючи кожне згідно з природою і показуючи, як справа робиться".

Тому, на думку Геракліта, безмежність душі зумовлена не лише невичерпною глибиною властивого їй логосу, а й здатністю його в собі виховувати.

З часом поняття "логос" набувало й іншого тлумачення, а саме: "слово", "смысл", "судження", "пропорційність", "основа", "розум" тощо, наближаючись або віддаляючись від гераклітового тлумачення його як об'єктивної закономірності, необхідності, закону буття.

Механізми психіки людини

Механізм психіки – знаряддя, метод людини, завдяки якому поєднуються в цілісність її органи і системи передавання і перетворення енергії та інформації в процесі її діяльності.

І. М. Сеченов ще в 1878 році надавав поняттю «механізм» важливого значення у психології і стверджував: думка про механічність роботи мозку – скарб для натураліста. А О. О. Ухтомський цю думку конкретизував: тіло людини не є єдиним, одноманітним механізмом і монотонною машиною, але є множиною машин і механізмів, що, як у калейдоскопі, змінюють одна одну залежно від умов роботи в кожен окремий момент часу.

Спираючись на це твердження, можна визначити і будову механізму психіки людини, а саме:

відображення – проектування – опредметнення

Психічне відображення. Психічне відображення містить у собі систему функцій, які регулюють діяльність людини.

По-перше, психічне відображення має активний характер, зумовлений пошуком та добиранням відповідно до умов середовища способів дій.

По-друге, психічне відображення має випереджальний характер, забезпечуючи функцію передбачення в діяльності та поведінці.

По-третє, кожний психічний акт є результатом дії об'єктивного через суб'єктивне відображення, через людську індивідуальність, що накладає відбиток своєрідності на її психічне життя.

По-четверте, у процесі діяльності психічне відображення постійно поглиблюється, вдосконалюється і розвивається.

Проектування. Основна функція проектування – впорядкування і гармонізування смислів відображення відповідно до мети дій або діяльності людини.

Шлях проектування – це сукупність і послідовність розумових або психомоторних дій, внаслідок чого створюються образи, схеми або знакові системи – теорії будови матеріальних предметів або дій

машин, споруд, їх вузлів, а також власних дій, що сприяють розв'язанню теоретичних або практичних завдань.

Але перед людиною відкривається можливість конструювати і створювати, будувати і розглядати предмети і явища з елементів відомого і усвідомленого – в межах потенційної здійсненності.

Опредметнення. Предметнення – елемент свідомої і доцільної діяльності людини. Ця діяльність має три основні форми:

1) матеріальну: виробництво, фізична робота і праця, в процесі якої людина перетворює і втілює себе в навколишньому світі;

2) психічну – вироблення та інтерпретація змісту відображення, добір цінностей, розумові операції і переживання тощо, які є конструктивними елементами будь-якого виробництва;

3) творіння себе самого – розвиток душевних і духовних потенцій, а також усунення різних форм відчуження.

Таким чином, предметнення – процес перетворення і втілення людських душевних сил і здатностей із форми живої активності в образ застиглої предметності. Завдяки цьому процесові створена людиною річ стає людською річчю. Недарма Протагор свідчив: **міра всіх речей – людина**. В. І. Вернадський створене людиною назве ноосферою – сферою людського розуму.

Психічне життя людини – складне явище і має багато форм свого існування. Психічні явища – це своєрідні переживання, суб'єктивні образи відображуваних (усвідомлюваних і неусвідомлюваних) явищ реальної дійсності, це внутрішній світ людини в усій його повноті й різноманітності.

Психічне життя людини виявляється:

1) в активності, що існує суб'єктивно, внутрішньо;

2) в активному ставленні до довкілля;

3) в активному втіленні відображуваного і перетвореного (образу, думки чи почуття) у зовнішнє (предмет чи явище).

Активність людини є суб'єктивною і включає в себе її відображувальну діяльність – відчуття, сприймання, пам'ять, мислення, уяву.

Активність як ставлення до довкілля виявляється у формі емоційно-вольової діяльності, різноманітних почуттів, переживань, а також проявів волі і вольових якостей. Важливим аспектом психічного життя є спонуки до активності – потреби, інтереси, переконання, ідеали тощо.

Особливу групу психічних явищ становлять індивідуально-психологічні властивості особистості – здібності, темперамент, характер та її психічні стани – піднесеність, пригніченість, збудженість, байдужість та ін.

Значення психіки для життя і діяльності людини вкрай важливе.

Знання природи психічних явищ та їх закономірностей має велике значення для управління психічним розвитком особистості та її діяльності.

Психіка і свідомість

У процесі еволюції живих істот психіка як відображення об'єктивної дійсності розвивалася залежно від умов життя того чи іншого виду живих істот, набувала дедалі складніших форм. Найвищий рівень її розвитку – людська свідомість.

Психологія пояснює виникнення людської свідомості суспільним буттям людей і трудовою діяльністю, що спричинили її розвиток. З переходом до суспільних форм життя докорінно змінилася структура людської поведінки.

Поряд з біологічними мотивами, які залежали від безпосереднього сприймання середовища, виникали вищі, "духовні" мотиви та потреби, вищі форми поведінки, які зумовлені здатністю абстрагуватися від безпосередніх впливів середовища.

Разом з двома джерелами поведінки (спадково закріпленою програмою та власним досвідом індивіда) виникло третє джерело, що формує людську діяльність, – *передавання та опановування суспільного досвіду*. Одним із вирішальних чинників задоволення цієї важливої соціальної потреби була мова, що стала формою існування свідомості.

Характерними структурними компонентами свідомості є:

1) знання про навколишній світ, природу, суспільство. Рівень свідомості перебуває в прямій залежності від рівня опанування знань і досвіду особистості. У процесі суспільно-історичного розвитку у людини виникла потреба в знаннях, яка є головною її рушійною силою, мотивом пізнавальної діяльності;

2) виокремлення людиною себе в предметному світі як суб'єкта пізнання, розрізнення суб'єкта – "Я" та об'єкта – "не Я", протиставлення себе як особистості об'єктивному світу. Характерним є само-

пізнання, що стало підґрунтям для самосвідомості, тобто усвідомлення власних фізичних і морально-психологічних якостей;

3) цілеспрямованість, планування власної діяльності та поведінки, передбачення її результатів. Цей бік свідомості виявляється в самоконтролі та коригуванні власних дій, перебудові змісту їх стратегії і тактики, якщо цього вимагають обставини;

4) ставлення до об'єктивної дійсності, до інших людей, до самої себе.

Ставлення особистості до свого оточення виявляється в оцінці предметів та явищ і здатності до критики своїх дій, в яких важливу роль відіграє емоційно-вольова сфера.

Виокремлення та протиставлення себе предметам – світові, природі і суспільним явищам, а також переживання свого ставлення до об'єктивної дійсності та самої себе – основні функції самовиховання людини.

Завдяки свідомості та самосвідомості людина стає суб'єктом виховання, тобто самостійно і свідомо формулює мету виховання й досягає її.

Свідомість людини характеризується активністю. У ході відображення дійсності інформація, яку отримує людина, відображається не механічно, а свідомо перетворюється відповідно до її мети, завдання та досвіду.

Рівень розвитку й вияву свідомості в людини залежить від нагромаджених знань і виробленого світогляду, її ідейних і моральних переконань, ставлення до інших людей і до самої себе.

Самосвідомість людини – усвідомлення за допомогою мови себе самої, свого ставлення до природи і до інших людей, своїх дій і вчинків, думок, переживань і психічних якостей. Розвиток самосвідомості людини виявляється у:

- 1) самопостереженні;
- 2) критичному ставленні до самої себе;
- 3) оцінці своїх позитивних і негативних якостей;
- 4) самовладанні;
- 5) відповідальності за свої вчинки.

Людині властиві також і неусвідомлювані форми психічної діяльності (інстинктивні та автоматичні дії, потяги тощо). Але несвідоме включається у свідоме і завдяки цьому може контролюватися людиною.

Вивчаючи форми психічної діяльності, треба мати на увазі, що психічне життя, свідомість та діяльність людини завжди постають в їх єдності. Ця єдність виявляється в цілеспрямованій діяльності людини, в її ставленні до інших і до самої себе, в її різноманітних пізнавальних, емоційних та вольових реакціях.

Людина взаємодіє з навколишнім середовищем як цілісний організм. Цілісність взаємодії забезпечується насамперед вищим відділом центральної нервової системи – корою великих півкуль головного мозку, яка інтегрує (об'єднує) в собі всю діяльність організму й керує нею.

Єдність і розбіжності психічних процесів, властивостей і станів

Психічні процеси – різні форми єдиного, цілісного відображення людиною довкілля і себе в ньому. Психічні процеси іноді називають психічними функціями. З давніх часів психічні процеси поділяють на такі сфери (класи): *пізнавальні, емоційні та вольові*.

Розроблення вчення про рефлекторну природу психіки належить І. М. Сеченову. Протягом багатьох сторіч філософи, після Р. Декарта, а потім і психологи, вважали психіку особливою безтілесною сутністю, силою, яка прихована в ній самій.

Активність психіки виявляється і в ході відображення реальності, оскільки воно передбачає перетворення фізико-хімічних впливів, що діють на органи чуттів, на образи предметів, і у сфері спонук, що надають діям і вчинкам людини енергії і стрімкості. Активність припускає можливість пошуку і вибору варіантів дій із безлічі можливих, що відповідають завданням і меті діяльності людини.

З появою людини психіка набуває якісно нової структури. Виникає свідомість як провідний рівень регуляції діяльності, формується особистість, що є джерелом вищих виявів активності психіки.

Психічне як процес – поняття, введене в психологію І. М. Сеченовим – розкриває основний спосіб існування психічного. Психічне існує як процес – живий, найбільш пластичний, безперервний, незаданий; відтак воно розвивається, породжує продукти своєї активності (психічні стани і образи, поняття, почуття, рішення, що формується, або нерозв'язання задачі тощо).

Психічне як процес не зводиться до зміни послідовності його стадій у часі. Воно формується в безупинній взаємодії, змінюється (діяльність, спілкування тощо) у відносинах людини з довкіллям, по-

вніше відбиваючи його динамічність, беручи участь у регуляції всіх дій, вчинків.

Так, мислення – це аналіз, синтез, узагальнення умов і вимог задачі, методів її розв'язання. У безперервному процесі утворюються *перервні розумові операції* (логічні, математичні, лінгвістичні тощо), породжувані мисленням. Мислення як процес нерозривно пов'язане з мисленням як діяльністю (з мотивацією, хистом тощо).

На кожній даній стадії психічного розвитку людина здійснює мислительний процес, виходячи з мотивів, що вже склалися, і хисту. Подальше формування мотивів і хисту відбувається на його наступних стадіях. При цьому операції мислення, сприймання та інші процеси формуються здебільшого несвідомо.

Однак на рівні особистого аспекту, наприклад, мислення, сприймання, людина значною мірою усвідомлено регулює ці пізнавальні процеси. Нерозривний взаємозв'язок усвідомлюваного і неусвідомлюваного забезпечує безперервність психічного як процесу. Його безперервність виявляється в тісному взаємозв'язку пізнавального і афективного компонентів будь-якого психічного акту.

Психічні процеси є компонентами діяльності людини, що часто стають особливими діями (перцептивними, мнемічними, мислительними, мовленнєвими, уявними, вольовими тощо).

Поняття психічного як процесу розкриває єдність свідомості і діяльності, оскільки психіка людей виявляється і формується в діяльності. Психічне відображення – активний цілісний процес, що виявляється в різних формах і характеризується єдністю *пізнання, переживання і прагнення*, єдністю психіки і діяльності людини.

Необхідною його умовою є спрямованість активності психічного відображення на предмети і явища, що викликають інтерес і увагу людини. Вищими формами відображення є уява (фантазія) і мислення, яке існує в нерозривному зв'язку з мовленням. У ході взаємодії людини із зовнішнім світом психічно відображаються також різноманітні потреби, інтереси, емоції, почуття, прагнення, в яких відбиваються життєво важливі для неї об'єкти, що стають цілями і мотивами її діяльності.

Психічне відображення – внутрішня єдність психічних процесів, дій, станів і властивостей людини. Провідну роль в індивідуальному формуванні психічного відображення відіграє засвоєння людиною в процесі навчання і праці матеріальних і духовних багатств, виробле-

них людством, входження її в систему суспільних відносин, соціалізація. Психічне відображення вбирає в себе увесь зміст життєвого процесу і регулює його.

Дії людини визначаються, зрештою, зовнішніми, об'єктивними обставинами. Але ці обставини впливають на них не прямо, а через внутрішні, суб'єктивні умови, що складаються в людині. Цей вплив буває різним залежно від того, як він усвідомлюється особою. Усвідомлення необхідності стає основою свободи дій людини, її влади над обставинами і над собою.

Психічні властивості. Свідомість, розум, почуття, воля, ідейні прагнення, перспективні цілі, здібності та інші психічні властивості – це суб'єктивні сили людини, що зумовлюють її успіхи в різних видах діяльності. Особливо зростає їх значення в період будівництва нової демократичної України – держави, в якій створення нового суспільства нерозривно пов'язане із всебічним психічним і моральним розвитком людини.

Психічні властивості – сталі душевні якості людини, що утворюються в процесі тривалої діяльності, виховання та самовиховання.

На ґрунті кожного психічного процесу може розвинути́ся відповідна йому психічна властивість.

Розрізняють такі основні види процесів: відчуття, сприймання, пам'ять, увага, почуття, мовлення, уява, мислення, воля тощо. Вони можуть у процесі життя породити такі властивості людини, які виражаються у формі чутливості, сприйнятливості, пам'ятливості, уважності, емоційності, балакучості, мовчазності, вдумливості, розсудливості, фантазерства тощо.

Психіка – властивість людини, її душі, що відбиває реальність і в ній себе саму. Найважливіша властивість психічного відображення – його *активність*. При цьому воно не тільки являє собою продукт активної діяльності суб'єкта, а й, опосередковуючи її, виконує функцію орієнтації, управління нею. Психічні явища складають необхідний внутрішній момент предметної діяльності людини, і природа психіки, її закони можуть одержати наукове пояснення лише в процесі аналізу будови, видів і форм цієї діяльності.

Багатий комплекс психічних властивостей породжує характер і темперамент, психічні якості людини: мужність, сміливість, працьовитість, рішучість, енергійність, запальність тощо.

Психічна регуляція дій і діяльності – одна з властивостей психічного відображення. Адекватність рухів і дій людини умовам, знаряддям і предмету діяльності можлива тоді, коли останні так чи інакше відображаються і усвідомлюються людиною.

Ідея регулювальної ролі психічного відображення вперше була висловлена І. М. Сеченовим, який зазначав, що відчуття і сприймання є не тільки пусковими сигналами, а й своєрідними "зразками", відповідно до яких відбувається регулювання рухів. Наступні дослідження підтвердили і розвинули цю ідею, розкривши фізіологічний, нейрофізіологічний і психологічний аспекти психічної регуляції.

Виділяють різні рівні психічної регуляції, які визначаються основними формами психічного відображення. Але всі вони виступають у нерозривній єдності. Залежно від умов, знарядь і предмета діяльності може спостерігатися лише відносне домінування одного з цих рівнів. У процесі формування навичок змінюється співвідношення між рівнями. Ці зміни лежать в основі автоматизації рухів, дій, вчинків і видів діяльності.

Розкриття сутності психічного відображення виключає погляд на психічні явища як на суто духовні, відокремлені від тілесних, процеси, оскільки ці процеси реалізують діяльність, в якій відбувається перехід реальності, що відбивається, у психічне відображення.

Однак характеристика діяльності людини не може бути виведена з її фізіологічних процесів. Адже діяльність людини визначається відношеннями з предметним світом, яким вона підкоряється, і, відповідно цим відношенням, підкоряється і психічне відображення її. Хоча психічні явища – функція мозку, вони не можуть бути зведені до фізіологічних явищ: вони утворюють особливу якість, що виявляється лише в системі відношень "людина – діяльність".

Змінюючись і ускладнюючись, психічне відображення набуває в людини якісно нової форми – *форми свідомості*. Виникнення свідомості якісно відрізняє людину, і поведінку від інстинктивної поведінки тварин.

Праця як доцільна продуктивна діяльність вимагає, щоб її результат був представлений людині в формі образу, думки або почуття. Вони дозволяють зіставляти їх з предметом праці, його перетвореннями і продуктом праці. При цьому уявлення, що регулює діяльність людини, знаходить своє втілення в її продукті, у предметній формі.

Процес зіставлення уявлення, що опосередковує діяльність, з відображенням її продукту і є процесом свідомості. Діяльність може здійснитися, якщо предмет виступить для людини відображеним і у формах *мови і мовлення*; оскільки усвідомлене є завжди і словесно означеним. Мова (і мовлення) в функції регулятора дій є не тільки методом спілкування людей, а й їх *дійсною свідомістю*, що існує для індивіда лише остільки, оскільки вона існує для інших людей.

Однак свідомість, будучи головною формою психіки людини, не вичерпує всіх її проявів. Бо людині притаманні і приховані від самосвідомості *неусвідомлювані психічні явища і процеси*, про які вона не може дати собі звіту. Хоча явища свідомого відображення надані людині в її самоспостереженнях, природа їх може бути виявлена лише шляхом об'єктивного аналізу.

Психічні стани – психологічна категорія, до складу якої входять різні види інтегрованого відображення людиною як внутрішніх, так і зовнішніх впливів. Причому більшість із них існують без чіткого усвідомлення відображеного предметного змісту.

Прикладом психічних станів можуть бути бадьорість, втома, апатія, депресія, ейфорія, відчуження, втрата почуття реальності, переживання «вже бачив», нудьга, той або інший настрій тощо. Створення поняття про психічні стани як психологічної категорії пов'язане з ім'ям М. Д. Левітова. Психічні стани так чи інакше характеризують психіку людини, визначають своєрідність різних психічних процесів.

Психічні стани – психологічна характеристика особистості, що відбиває її порівняно тривалі душевні переживання. Поряд із психічними процесами та психічними властивостями психічні стани належать до трьох головних форм психічної діяльності. Яскравим прикладом психічного стану є настрій. У ньому відбивається загальний емоційний тонус людини, який може утримуватися протягом більш чи менш тривалого часу і має, як правило, чітко виражену, однорідну психічну модальність.

Так, сприймання, наприклад, художньої картини супроводжується певним естетичним психічним станом, що може перейти в новий стан під враженням від цієї картини вже після її сприймання.

Психічні стани тісно пов'язані з індивідуальними особливостями особистості. Вивчення психічних станів необхідне при засвоєнні ос-

новних розділів психології – загальної, педагогічної, дитячої, інженерної, військової, психології творчості тощо.

Психічний стан – поняття, що використовується для умовного виділення в психіці відносно статичних, перманентних моментів. На відміну від поняття психічний процес, що підкреслює динамічні моменти психіки, і поняття психічна властивість, що вказує на тривалість проявів психіки людини, психічні стани визначаються їх закріпленістю і повторюваністю в структурі психіки людини.

Один і той самий прояв психіки можна розглянути в різних відношеннях. Наприклад, почуття як психічний стан являє собою узагальнену характеристику емоційних, пізнавальних і поведінкових аспектів психіки в певний, відносно обмежений відрізок часу. Як психічний процес, почуття характеризується стадійністю розвитку: воно може розглядатися і як прояв психічних властивостей (запальності, нестриманості, гнівливості тощо).

Треба враховувати вплив психогенності середовища на перебіг психічних станів, оскільки психогенність – нездатність зовнішнього та внутрішнього середовища актуалізувати психічні дії та стани, викликати їх до життя. Психогенність має особливу силу в практиці реклами, прогнозування моди, впливів у формі навіювання на психіку окремих осіб чи групи осіб.

До психічних станів належать: настрої, прояви почуттів (чуттєві тони, афекти, ейфорія, страх, фрустрації та ін.), уваги (зосередженість, розсіяність, розпач, зібраність), мислення (сумнів), уяви (мрії, марення, фантазії) тощо.

Патологічна брехливість виявляється в схильності до сурядності фантастичних, неправдоподібних історій при збереженій пам'яті. Вона зазвичай зумовлена прагненням людини звернути на себе увагу оточуючих людей шляхом перебільшення значущості своєї особистості.

Особливе місце при вивченні психічних станів займає дослідження психології малих груп, об'єднаних загальною працею і метою (команди екіпажів, робітничі бригади, спортивні групи тощо), а також вивчення людини, що діє у відповідальних ситуаціях, – передстартові стани в спорті, стани учасників конкурсів виконавців, студентів перед іспитами, льотчиків, операторів, що здійснюють чергу-

вання, які вимагають особливої пильності і викликають в екстремальних умовах стреси, фрустрації.

Вивчення психічних станів проводиться шляхом спостереження, опитувань, анкетування і методами тестування.

Найбільше значення має експериментальне дослідження психічних станів, що ґрунтується *на принципі відтворення ситуації або моделювання*. У лікарсько-льотній експертизі застосовуються проби навантаження для врахування реакцій людини на вплив того чи іншого чинника польоту, відтворені в лабораторії (перевантаження в польоті і на центрифусі; прискорення при закачуванні в польоті і при вестибулометрії та ін.).

Експериментальні дослідження при моделюванні ситуацій вимагають:

- 1) виділення ситуацій і встановлення порядку ведення експерименту;
- 2) безперервної або поетапної оцінки результатів;
- 3) оцінки динамічних показників, що реєструються;
- 4) спостереження експериментатора.

Предметом спеціального вивчення є психічні стани людей *в умовах стресу за екстремальних обставин* (у бойовій обстановці, під час випробувань приладів і обладнання, при потребі термінового і відповідального прийняття рішення в надзвичайних ситуаціях).

У патопсихології і медичній психології досліджуються патологічні форми психічних станів – нав'язливі стани, в соціальній психології – масові психічні стани (наприклад, панка).

Оскільки психічні процеси, властивості і стани людини є наслідком взаємин із довкіллям, яке не завжди сприяє повноцінному розвитку людини, а в багатьох випадках його дія руйнівна, то потрібна їх психогієна.

Психогієна (здоров'я душі) – система методів впливу на людину, що виникла на стику гігієни і психології. Вона вивчає і впроваджує закономірності організації міжлюдських взаємин та психогенного середовища в напрямі їх оптимізації згідно з інтересами та потребами людей, суспільства в цілому.

Зв'язок психології з іншими науками

Зв'язок психології з іншими науками обопільний: в одних випадках психологія використовує досягнення інших наук для розв'язання

своїх проблем, в інших – різні науки використовують психологічні знання для пояснення або розв’язання своїх питань. Від того, яке місце відводиться психології в системі наук, багато в чому залежить і розуміння можливостей використання психологічних знань в інших галузях суспільного виробництва: духовного і матеріального. І навпаки, розуміння того, якою мірою психологія може використовувати здобутки інших наук, сприяє проведенню психологічних досліджень.

Одна з перших класифікацій наук створена Платоном. Класифікація надавала схему всіх наукових знань тієї епохи, що збігається із структурою самої психології – структурою пізнавальних здібностей людини.

1. Діалектика – розум, виступає як мистецтво міркування.
2. Фізика – почуттєве пізнання, сприймання.
3. Етика – воля і прагнення.

У системі наук, розробленій Гегелем, психологія посідає місце на одній із сходинок саморозвитку духу:

- суб’єктивний дух – набуває форми індивідуальної свідомості;
- антропологія – вияви природно-душевного;
- феноменологія – свідомість, що виявляється в зовнішній дії;
- психологія – духовна субстанція – мисляча, така, що втілює зміст.

У класифікаціях ХІХ століття – в системі О. Конта – для психології взагалі не було місця.

Психологія посідала місце між біологічними і соціальними науками. І вже наприкінці ХІХ століття психологія потрапила до складу наук. Підставою для такого рішення була очевидна істина: психологія є одним із двох аспектів будь-якого знання:

по-перше, завдяки своєму об’єктивному змісту – відображенню властивостей і відношень предметів, які досліджує наука;

по-друге – завдяки своїй внутрішній будові, тобто відповідно до психологічних моментів наукового аналізу ідей, концепцій і теорій, що пов’язані із законами і процесами пізнавальної діяльності людини.

Справді, ні математика, ні логіка, ні фізика ніяк не залежать від психології у своїх методах або теоретичних структурах, але опанування цих структур можливе лише через здатність людини впливати

на предмети і явища. І лише психологія здатна вивчити ці впливи і діяльність людини в розвиткові знань.

У класифікації наук, створеній Б. Кедровим, психологія посідає належне місце. Схема має вигляд трикутника, вершини якого означають науки:

- 1) природничі;
- 2) соціальні;
- 3) філософські.

Вони пов'язані за принципами: по-перше – субординації розвитку від нижчого до вищого рівня; по-друге – об'єктивності, оскільки науки повинні розташовуватися так само, як пов'язані між собою предмети їх дослідження; по-третє – за принципом розвитку науки і знань, які вони створюють.

Отже, психологія розташовується всередині трикутника і тісно взаємопов'язується з трьома групами наук. Таке розташування психології обумовлене реальною близькістю предмета і методів кожної з цих наук до предмета і методів психології, зорієнтованих залежно від завдань у бік однієї з вершин трикутника.

Б. Кедров, уточнюючи положення психології на схемі, підкреслює: психологія розташовується всередині трикутника не симетрично до вершин, а ближче до філософських наук, бо, наприклад, мислення є предметом вивчення не лише психології, а й діалектики і логіки.

Головні галузі психологічних знань

З розвитком психології як науки, з використанням психологічних знань у найрізноманітніших сферах людської діяльності поступово виокремилися і набули самостійності деякі галузі психологічних знань.

Розрізняють загальну, вікову, педагогічну, соціальну, генетичну психологію, зоопсихологію, інженерну, військову, медичну, юридичну психологію, психологію праці, спортивну психологію, психологію мистецтва, патопсихологію. У зв'язку з космічними польотами виникла спеціальна галузь – космічна психологія.

Кожна із зазначених галузей психологічних знань має свій предмет і методи вивчення своєрідності психічної діяльності залежно від умов праці у тій чи іншій сфері людського життя і діяльності та їх вимог до морально-психологічних якостей особистості.

Але всі галузі психологічних знань потребують знань загальної психології, яка вивчає методологічні питання психології, природу психологічних явищ, закономірності розвитку та перебігу пізнавальних психологічних процесів, індивідуальні особливості психіки людини, її почуття та волю, темперамент, характер і здібності.

З доби науково-технічного та соціального прогресу особливу увагу психологів привертають проблеми психології праці та соціальної психології.

Міжпредметні зв'язки психології та інших наук сприяють їх взаємному розвитку й застосуванню на практиці.

Психологія, розробляючи свої питання, спирається на дані біології, зокрема анатомії та фізіології, на вчення про вищу нервову діяльність. У свою чергу, дані психології широко використовуються в медицині, зокрема в психіатрії.

Педагогіка широко використовує психологічні закономірності навчання та виховання. Низка конкретних галузей психології (педагогічна і вікова психологія зокрема) взаємодіє з розділами теорії та методики педагогіки, дидактикою, методиками викладання окремих навчальних предметів.

Однією з актуальних психолого-педагогічних проблем сучасності є проблема формування мислення в процесі навчання, яке б давало людині змогу самостійно засвоювати інформацію, що постійно оновлюється, гарантувало б розвиток здібностей суб'єкта до продуктивної інтелектуальної діяльності.

Плідний характер взаємозв'язку психології та педагогіки виявляється в тому, що він є умовою для випередження реальної педагогічної практики, відкриває нові шляхи пошуку ефективних сучасних технологій навчання та виховання.

Водночас психологія ґрунтується на даних педагогіки при вивченні психології формування особистості. Тісним є взаємозв'язок психології з літературою, мовознавством, історією, мистецтвом, кібернетикою та іншими науками.

Головні напрями сучасної психології

Персоналістичні напрями

Персоналістична психологія зосередила свої зусилля на вивченні особистості та її внутрішньої будови. Так, для В. Штерна (1871–1938) "психологія є наукою про особистість (*person*), що зазнає пе-

реживань, кожне з яких тлумачиться в термінах своєї власної матриці". Людська особистість, за В. Штерном, створює вищий спосіб життя. А її акти психофізично нейтральні – вони не є ні психічними, ні фізичними.

Вищий спосіб або модальність життя, за В. Штерном, має три рівні: перший – життєдіяльність, або біосфера індивіда, другий – переживання і третій рівень – система культурних, соціальних, моральних та релігійних цінностей, які особистість засвоює шляхом так званої інтроцепції – внутрішнього сприймання.

Стрижень особистості – в характері людини, який визначається її рисами, що мають сталі і цілеспрямовані акти.

І. Шпрангер (1882–1963) назвав свою психологію особистості структурною і дійшов висновку, що її спрямованість і самобутність визначаються тими цілями і духовними цінностями, до яких особистість прагне. Разом з тим, цілі і цінності залежать від суспільства, в якому живе і діє особистість, від рівня його духовної культури. Визначених шести галузей культури в суспільстві дало підставу для класифікації особистостей.

Серед шести головних духовних сфер суспільства Е. Штерн виділяє: науку, естетику, економіку, релігію, політику, взаємини з іншими людьми. І відповідно до них він називає шість типів особистостей: теоретична, естетична, економічна, релігійна, політична та соціальна.

До персоналістичних напрямів психології належать: теорія самореалізації Г. Олпорта (1897–1969), концепція самоактуалізації А. Маслоу (1908–1970), концепція відношень у структурі особистості К. Роджерса (1902–1990) та інші.

Слід зазначити, що основний предмет дослідження персонологів – психічно здорові, зрілі і творчо обдаровані представники людства. Головна їх відмінність від інших людей полягає в безперервному розвитку і активному ставленні до навколишнього світу.

У структурі особистості Г. Олпорт розрізняє центральну мотиваційно-спонукальну сферу, яка складається з двох рівнів активності: мотивації потреби і вищих мотивів – прагнення до розвитку. Отже, пошук постійного напруження, опір рівновазі, гомеостазу – характерні риси мотивів розвитку. Мотиви розвитку зумовлюють спрямовану в майбутнє систему цілей, реалізація яких вимагає і сприяє розвитку нових можливостей людини.

Отже, особистість – процес безперервного становлення людини, спрямованої в майбутнє. А саме: формування нових мотивів є процесом перетворення способів діяльності, її цілей і мотивів. Якраз у механізмі перетворення мотивів на способи тієї самої діяльності – умова саморозвитку людини.

А. Маслоу доводить, що соціальність людини – вимога самої її природи, що люди мають потреби в спілкуванні, любові, повазі, співпричетності, які за своєю природою набувають форми "інстинктоподібності". Тобто це потреби суто "гуманоїдні". До базальних потреб відносяться: фізіологічні потяги, потреби в безпеці і захисті, любові, повазі і самоактуалізації людини. Незадоволення базальних потреб спричинює хвороби: неврози і психози.

Над рівнем базальних потреб надбудовується метамотиваційний рівень – потреби в істині, добрі і красі, справедливості, єдності. Але потреби самоактуалізації, на думку А. Маслоу, починають функціонувати лише після того, коли вдоволені всі інші потреби.

Вивчення творчих особистостей дало підстави для важливого висновку: серед різноманітних властивостей людей, схильних до "самоактуалізації", провідною є установка на зосередженість не на власній персоні, не на суто індивідуальних інтересах, а на високих суспільних цілях. Цим людям властиві почуття провини, тривоги, але їх непокоїть не власна доля. Зовнішня свобода для них менш важлива, ніж внутрішня.

Центральна ідея концепції К. Роджерса полягає в тому, що співвідношення: 1) дійсного змісту особистості, 2) уявлення людини про себе – про своє "я" і 3) про своє ідеальне "я", про той тип особистості, якою вона бажає стати, відображає справжню структуру особистості. Розбіжності в цих уявленнях призводять до неврозів і страждань людини. Вона відчуває стурбованість, почуття тривоги, уразливості, яке стає тим болючішим, чим більше назріває потреба змінити на краще думку про себе.

Психотерапевтична процедура, запропонована К. Роджерсом, спрямована на те, щоб, по-перше, сформувати в особистості нове, більш адекватне бачення себе самої і, по-друге, зробити його більш реальним, що відповідає можливостям людини, її "ідеальному я", по-третє – створювати "теплий психотерапевтичний мікроклімат". Завдяки цьому людина забезпечує позитивне ставлення до себе, починає вірити в себе, що є безперечною умовою розвитку, діє-

вого самоконтролю і організованості дій. А щоб піднятися ще вище, людина має усвідомити свої переваги і вади, прийняти їх як належне і почати працювати над собою.

К. Роджерс, вивчаючи розбіжності дійсних можливостей, бажань та почуттів людини і її "ідеального я", назвав цей стан "умовою престижу". Це – відповідність громадській оцінці, суспільній значущості особистості.

Психіка і вища нервова діяльність

Протягом останніх двох століть розвиток психології був тісно пов'язаний з досягненнями філософської думки та успіхами природничих наук.

Матеріалістична інтерпретація природи та сутності психічних явищ була зумовлена появою філософії діалектичного матеріалізму і розвитком вчення про природу психіки (І. М. Сеченов, І. П. Павлов).

Відображувальна діяльність людини зумовлена рефлексорною діяльністю мозку. Фундатором вчення про рефлексорну природу психіки є видатний російський фізіолог І. М. Сеченов (1829–1905). У своїх працях він вказував, що джерелом психічних актів як відображення діяльності є зовнішні подразники, що діють на організм. Ця діяльність виникає під час взаємодії індивіда з навколишнім світом, що здійснюється завдяки рефлексорній діяльності мозку.

У своїй праці "Рефлекси головного мозку", опублікованій у 1863 році, І. М. Сеченов писав, що "всі акти свідомого і несвідомого життя за способом виникнення (походження) є рефлекси", що без зовнішнього чуттєвого подразнення неможлива психічна діяльність.

Вчення І. М. Сеченова про рефлексорну природу психіки далі розвинув І. П. Павлов (1849–1936) у своєму вченні про вищу нервову діяльність. Теорія рефлексорної діяльності спирається на три головні принципи наукового дослідження:

1) принцип детермінізму, тобто поштовху, причини будь-якої дії, її ефекту;

2) принцип аналізу та синтезу, тобто розкладання цілого на частини і потім створення нового цілого з елементів старого;

3) принцип структурності і пристосування динамки до структури.

Засадовим у вченні про вищу нервову діяльність є розуміння єдності організму та середовища. В організмі "все із зовнішнього світу". Зв'язок організму з його середовищем здійснює нервова систе-

ма. Вона, як зазначає І. П. Павлов, є системою відношень, зв'язків. Поведінка організму визначається тими умовами і середовищем, в якому живе й діє жива істота.

Дослідженнями доведено, що великі півкулі головного мозку відіграють провідну роль у діяльності всього організму. Кора великих півкуль головного мозку, забезпечуючи потреби організму, разом з найближчими до кори підкірковими нервовими центрами здійснює складну аналітико-синтетичну діяльність. У ній утворюються складні тимчасові нервові зв'язки, за допомогою яких здійснюється регуляція відносин між організмом та зовнішнім середовищем, а також регуляція діяльності самого організму.

Цю діяльність великих півкуль головного мозку І. П. Павлов і називає вищою нервовою діяльністю і підкреслює, що поведінка живого організму являє собою певну систему реакцій або рефлексів на подразники зовнішнього і внутрішнього середовища.

Рефлекс – відповідь організму на подразнення, яка здійснюється за допомогою нервової системи. Рефлекторна діяльність – головна форма діяльності нервової системи. Розрізняють два різновиди рефлексів: безумовні, з якими тварина народжується, та умовні, які виробляються в неї після народження, протягом життя.

Безумовні рефлекси виробилися, закріпилися протягом тривалого періоду біологічного розвитку живих істот. Вони потрібні тварині від перших днів її життя для її існування. безумовні рефлекси забезпечують організмові пошук поживи, уникнення шкідливих впливів тощо.

Безумовні рефлекси спричинені безумовними подразненнями, тобто такими подразненнями, які, впливаючи на відповідні рецептори – смаковий, дотиковий та інші, – спричинюють відповідні реакції організму. Безумовні рефлекси не зникають і весь час діють за умови, що організм нормальний, здоровий. Складна система безумовних рефлексів являє собою ту діяльність, яку називають інстинктивною.

Безумовні рефлекси не можуть задовольнити потреб вищих організмів, що живуть за складних умов. Безумовні рефлекси могли б забезпечити потреби організму лише за абсолютної постійності зовнішнього середовища. Але оскільки зовнішнє середовище весь час змінюється, то пристосування до нього за допомогою одних лише безумовних рефлексів неможливе. Необхідне доповнення їх тимча-

совими зв'язками, які вибудовуються у тварин та людини впродовж життя.

Головний принцип роботи великих півкуль, як довів І. П. Павлов, – утворення тимчасових нервових зв'язків, або умовних рефлексів. Під час своїх досліджень він помітив, що за певних умов у тварин виникають рефлекси і за відсутності безумовних подразників, наприклад іноді слина у собаки починає виділятися, коли з'являється людина, яка його годує, хоча в цей момент їжі собаці й не дають.

Рефлекси в таких випадках виникають під впливом подразників, які названі умовними рефlekсами. Коли на тварину одночасно діють два подразники – один безумовний, наприклад, їжа, і другий – умовний, який сам по собі не викликає рефлексу, скажімо, дзвінок, то в головному мозку виникають два збудження – від їжі і від дзвінка.

Оскільки вони діють одночасно, між збудженими нервовими центрами утворюється замикання, тобто встановлюється нервовий зв'язок. Внаслідок цього зв'язку умовний подразник спричинює рефлекторну реакцію, як і безумовний. Такі рефлекси названі умовними рефlekсами.

Із зміною умов життя змінюються рефлекси. Вони зникають, тобто гальмуються, якщо умовний подразник не підкріплювати безумовним, і поновлюються, якщо умовний подразник знову підкріпити безумовним.

Умовно-рефлекторна діяльність людини являє собою надзвичайно складну, різноманітну і витончену систему зв'язків. Нові нервові зв'язки утворюються не лише на основі безумовних, а й на основі вже існуючих, раніше утворених умовних зв'язків, які набули відповідної сили і стійкості. Потрібні умови утворення умовних рефлексів – оптимальна сила подразника, активність кори великих півкуль головного мозку та підкріплення умовних подразників безумовними. У навчанні такими підкріпленнями є інтерес до знань, допитливість, здивування новизною явищ.

Головними процесами нервової діяльності є збудження та гальмування.

На кору великих півкуль одночасно впливає велика кількість різноманітних подразників, але реагуємо ми не на всі подразники, що надходять до кори великих півкуль. На значну частину подразників організм не реагує, оскільки збудження, спричинені ними, гальмуються.

Гальмування відбувається одночасно із збудженням. Завдяки гальмуванню ряду ділянок кори збудження спрямовується в якомусь одному напрямі і зосереджується в певному пункті кори. За певних умов збудження і гальмування поширюються, іррадіюють по корі великих півкуль, викликаючи збудження або гальмування інших ділянок кори, або знову зосереджуються, концентруються в пункті свого виникнення.

Завдяки іррадіації збудження у свідомості виникають різноманітні асоціації – образи, думки, почуття, які або посилюють, або гальмують діяльність, яку людина виконує.

Коли збудження концентрується у певній ділянці кори, інші її ділянки в цей час гальмуються. Поширення або зосередження збудження та гальмування здійснюється за законом іррадіації та концентрації нервових процесів.

Збудження і гальмування взаємодіють між собою. Збудження певних ділянок кори великих півкуль зумовлює гальмування інших ділянок кори головного мозку і навпаки, гальмування одних ділянок кори спричинює збудження в інших її пунктах. Таке явище відбувається за законом взаємної індукції збудження та гальмування.

Розрізняють позитивну і негативну індукції. За умови позитивної індукції гальмування певної ділянки кори спричинює збудження інших її ділянок. Діяльність організму в таких випадках відбувається в напрямі цього збудження, посилюється увага до змісту діяльності. При негативній індукції збудження певної ділянки кори викликає гальмування тих її ділянок, які раніше були активними.

Негативна індукція відбувається при відволіканні уваги від головної діяльності й зосередженні на випадкових подразненнях, які гальмують збудження, спричинене головним подразненням.

Гальмування нервових процесів буває безумовним, або зовнішнім, і умовним, або внутрішнім. Зовнішнє гальмування відбувається внаслідок впливу сильного стороннього подразника. Вироблений умовний рефлекс, наприклад, виділення слини як реагування на засвічування електричної лампочки, припиняється, якщо при цьому почне діяти сильний звук.

Зовнішнє гальмування є виявом дії негативної індукції. Воно виявляється ще й у вигляді позамежного гальмування, яке виникає тоді, коли сила збудження перевищує можливості працездатності нервової клітини. Посилення подразника в таких випадках не тільки не ви-

кликає збільшення сили реакції, а навпаки – сила реакції зменшується або й зовсім гальмується.

Гальмівні процеси, що виникають у клітині внаслідок її перенапруження, забезпечують її від руйнування. Тому таке гальмування називають ще захисним гальмуванням.

Внутрішнє гальмування так само зумовлюється зовнішніми обставинами. Один із виявів умовного, або внутрішнього, гальмування є послаблення тимчасових зв'язків. Воно настає тоді, коли умовний подразник (наприклад, світло), на який вироблено умовний рефлекс, час від часу не підкріплюється безумовним подразником (наприклад, їжею). Утворений зв'язок у такому разі гальмується, і рефлекс згасає.

Якщо умовний подразник знову підкріпити безумовним, то загальмований тимчасовий нервовий зв'язок легко поновлюється і умовний подразник знову викликає умовний рефлекс. Гальмування тимчасових нервових зв'язків спричиняє забування.

Важливим виявом внутрішнього гальмування є диференціальне гальмування. Якщо підкріплювати безумовним подразником лише ті з умовних подразників, на які вироблено умовний рефлекс, то після цього умовний рефлекс виникає у відповідь на ті умовні подразники, які підкріплювалися безумовним. Збудження від інших, не підкріплюваних подразнень гальмується, і умовний рефлекс на них не виявляється.

Так, якщо вироблено умовний рефлекс на звук, а потім підкріплюється звук лише певної висоти чи інтенсивності, то і умовний рефлекс далі виникатиме лише на звук тієї висоти чи інтенсивності, який підкріплювався. Відбувається диференціювання подразнень.

Організм точно відрізняє дієві, тобто підкріплювані, подразники від недієвих, тобто не підкріплюваних безумовним подразником. Дослідженнями встановлено, що собака, наприклад, може диференціювати звукові подразники з точністю до 1/8 тону. Диференціальне гальмування сприяє уточненню та розрізненню виправданих життєвим досвідом подразників від не виправданих.

Це яскраво виявляється в навчально-виховній діяльності. Розрізнення, уточнення та опанування знань або актів поведінки буває ефективним тоді, коли істотні властивості в них певним чином підкріплюються, а неістотні – гальмуються.

Поряд із замикальною великі півкулі головного мозку здійснюють також аналітико-синтетичні функції.

Взаємодіючи з навколишнім світом, організм відповідає не на всі подразнення, що надходять до мозку, а лише на ті, які слугують задоволенню його потреб. Розрізняючи подразники, мозок на одні з них відповідає, а на інші не відповідає. Так здійснюється аналіз предметів зовнішнього світу.

Найпростіший аналіз здійснюють і нижчі відділи центральної нервової системи. Вищий аналіз, який є засадовим щодо актів поведінки, здійснюється в корі великих півкуль головного мозку. Суть роботи кори полягає в аналізі та синтезі подразнень кори.

Аналітична діяльність відбувається за допомогою спеціальних механізмів – аналізаторів. Вони розвинулися в процесі біологічного розвитку тварин внаслідок їх пристосування до умов існування, до різноманітних видів енергії зовнішнього світу, що впливали на організм, – світлової, звукової, хімічної, механічної, теплової тощо.

Великі півкулі являють собою грандіозний аналізатор як зовнішнього-го, так і внутрішнього світу організму. Аналізатори здійснюють свою аналітичну діяльність у зв'язку з гальмівними процесами, що відбуваються в корі великих півкуль. Одні подразнення або комплекси подразнень, що потрапляють до кори великих півкуль, виокремлюються, тобто викликають там збудження, на них тварина реагує, відповідає. Інші ж подразнення гальмуються, і на них тварина не відповідає.

Процес аналізу має своє підґрунтя, з одного боку, в аналізаторній здатності наших рецепторів, периферійних закінчень, а з другого – в процесах гальмування, яке розвивається в корі великих півкуль головного мозку і розмежовує те, що не відповідає дійсності, і те, що відповідає дійсності. Процес гальмування сприяє коригуванню аналітичної діяльності великих півкуль головного мозку.

Водночас з аналізом великі півкулі головного мозку здійснюють і синтетичну діяльність, сутність якої полягає в замиканні нервових зв'язків.

Синтетична діяльність великих півкуль буває дуже складною. Утворюються цілі ланцюги й системи тимчасових зв'язків. Ті процеси, які в психології називають асоціаціями, є не що інше, як утворення тимчасових зв'язків, тобто це – акти синтезу. Мислення, вказував І. П. Павлов, являє собою не що інше, як асоціацію – спочатку елементарну, а потім ланцюги асоціацій, кожна ж перша асоціація – це момент народження думки.

Щоб успішно орієнтуватися в навколишньому світі, тварина неодмінно повинна аналізувати й синтезувати його. Пізнавальні процеси, мислення – це і є складна аналітико-синтетична діяльність кори. Специфічно людське мислення виникає на основі складнішої аналітико-синтетичної діяльності кори великих півкуль на основі мови.

Діяльність великих півкуль головного мозку – це сигнальна діяльність. Великі півкулі головного мозку завжди діють у відповідь на різноманітні подразнення, які сигналізують про те, що має для життя організму важливе значення. Наприклад, світло або звук можуть сигналізувати живій істоті про наявність їжі, про небезпеку тощо.

Сигнали, що їх викликають предмети та їхні властивості або явища природи, являють собою першу сигнальну систему. Вона властива і тваринам, і людині.

Перша сигнальна система – це фізіологічне підґрунтя відчуттів, сприймань, уявлень. Дійсність для тварин сигналізується майже виключно подразненнями, які безпосередньо надходять у спеціальні клітини зорових, слухових та інших рецепторів організму, та їх відбитками у великих півкулях.

Вища нервова діяльність людини як суспільної істоти якісно відмінна від вищої нервової діяльності тварин. У процесі праці, в суспільному житті люди виробили звукову мову як засіб зв'язку, засіб спілкування між собою.

Мовна функція спричинила появу нового принципу діяльності великих півкуль. Слово в житті людини стало своєрідним сигналом. Воно є другою, суто людською, сигнальною системою дійсності. Кожне слово як назва предмета, властивості або дії замінює відповідний сигнал першої сигнальної системи.

Якщо наші відчуття та сприймання предметів і явищ навколишнього світу є для нас сигналами першої сигнальної системи дійсності, конкретними сигналами, зазначає І. П. Павлов, то мова, насамперед кінетичні подразнення, що надходять у кору від мовних органів, – це сигнали другої сигнальної системи, сигнали сигналів.

Слово, через попередній життєвий досвід дорослої людини, пов'язане з усіма зовнішніми та внутрішніми подразненнями, що надходять у великі півкулі. Воно їх сигналізує, замінює і внаслідок цього може спричиняти всі ті дії, реакції, які викликають конкретні подразнення.

Друга сигнальна система виникає на основі першої сигнальної системи і без неї існувати не може. Вона діє лише у зв'язку з діяльністю першої сигнальної системи, вступаючи з нею в найскладніші взаємозв'язки.

Друга сигнальна система у взаємодії з першою сигнальною системою є фізіологічним підґрунтям вищого, абстрактного мислення людини та її свідомості, засобом самопізнання. Низка інших психологічних процесів (сприймання, пам'ять, уява, формування навичок тощо) на фізіологічному рівні також є результатом взаємодії першої і другої сигнальних систем. Участь другої сигнальної системи в цих психологічних процесах перетворює їх на свідомі процеси.

Великі півкулі головного мозку – надзвичайно складна динамічна система. Упродовж діяльності постійно утворюються нові умовні зв'язки. Вони об'єднуються в певні системи. Системність зв'язків забезпечує успіх діяльності тварини та людини.

Процеси, які відбуваються у великих півкулях головного мозку, постійно прагнуть до об'єднання, до стереотипної об'єднувальної діяльності. Безліч подразнень, що надходять до великих півкуль як ззовні, так і зсередини організму, стикаються, взаємодіють, систематизуються і завершуються утворенням динамічного стереотипу.

Динамічний стереотип потрібний для успішної взаємодії організму із середовищем. Повторення однакових рухів і дій, однакових актів поведінки, схожих реакцій організму забезпечує йому успіх у діяльності, в задоволенні своїх потреб.

Усім відомо, що людина звикає до певного способу дій, виробляє певний спосіб сприймання, запам'ятовування, мислення. Автоматизуючи свої дії, вона виробляє навички та звички, які полегшують здійснення свідомо спрямованої діяльності. В усьому цьому головну роль відіграють динамічні стереотипи.

У процесі діяльності постійно утворюються нові динамічні стереотипи. Старі ж динамічні стереотипи не зникають, вони взаємодіють з новостворюваними, сприяють їх утворенню або, навпаки, вступають у суперечність з ними, внаслідок чого успішне утворення нових стереотипів гальмується.

Вироблення й перероблення динамічного стереотипу потребують великої роботи нервової системи. Вона може відбуватися впродовж тривалого часу й залежить від складності самої діяльності, а також від індивідуальності та стану тварини або людини.

Вироблення й підтримання динамічного стереотипу завжди пов'язуються з певними переживаннями.

Нервові процеси, що відображаються в півкулях головного мозку при становленні й підтримуванні динамічного стереотипу, є підґрунтям почуттів, вони зумовлюють їхній характер та інтенсивність. Почуття труднощів, бадьорості і стомленості, задоволення і засмученості, радості і відчаю тощо мають своїм фізіологічним підґрунтям зміни, порушення старого динамічного стереотипу або складність встановлення нового.

Динамічний стереотип краще утворюється тоді, коли подразники діють у певній системі, певній послідовності та у певному порядку. Підтримується динамічний стереотип через дотримання певного зовнішнього порядку, системи та режиму діяльності.

Генетична психологія

Поряд із багатьма психічними процесами, явищами і психічними механізмами співіснують *процеси виникнення, створення і функціонування психічних явищ*. Поняття "генетичний" має охоплювати ці еволюційні та історичні явища. Але так склалося, що поняття "генетична психологія", на жаль, включає лише дослідження, пов'язані з розвитком дитини.

Генетична психологія має такі розділи: 1. Період немовляти. 2. Дитинство (навчання, здібності, особистість, взаємини між дітьми і батьками). 3. Підлітковий вік. 4. Вік змужніння. 5. Геронтологія.

Ідея генезису психічних явищ виникла у дослідників досить швидко. Створення ж системного предмета генетичної психології відбувається повільно. Це триватиме доти, поки не буде віднайдено спосіб розбудови системи генетичної психології, яка б вдовольнила логічні та суттєві критерії буття предмета дослідження.

Дослідження Г. С. Костюка забезпечили визначення: а) предмета дослідження, б) методу, в) продукту розвитку психіки людини, тобто встановлення основ *загальної генетичної психології*.

Поряд з генетичною психологією розвиваються і "дочірні" її галузі.

Так, генетична епістемологія, заснована Ж. Плаже, є прикладом оригінального визначення предмета, завдань і методів, що підпорядковані законам генезису форм знань. Мета генетичної епістемології – дослідити, в якому віці і як людина опановує знання, поняття, коли в

неї формується здатність до пізнавальних розумових операцій і які вони мають зв'язки з іншими аспектами її психічного життя. Ж. Піаже розглядав психологічні механізми новоутворення в людини: а) різних форм і типів знання, б) понять, в) пізнавальних операцій, г) співвідношення знань різного типу і рівня.

Розвиток ідей загальної генетичної психології (С. Д. Максименко) дав змогу визначити її об'єкт. Це людина, духовно-тілесний індивід, що виховується предметно-практичною діяльністю. Глибинний же зміст предмета – властивості людини. Така зміна предмета зумовлює зміни, заміщення вихідних понять генетичної психології. Програмою віддалених цілей навчання і виховання задається нормативний об'єкт – належна людина.

Так, аналіз вихідного стану психічного явища створює можливість одержання нового знання про наступні його стани. Було встановлено, що кожне психічне явище до певного часу існує і не існує, виникає або зникає. Але від факту генезису психічного, перетворення однієї форми на іншу і до її включення в концепцію генетичної психології минає тривалий час.

У психології існує багато фактів, які фіксують моменти зародження, виникнення психічних явищ, переривання поступовості розвитку (інсайт, продукти інтуїції тощо), стрибкоподібні переходи їх у новий стан, до нової функції, до нового способу дій.

Системна інтерпретація фактів генезису психічних явищ вийшла за межі експерименту і сприяла застосуванню генетичних ідей до психологічної практики. А нові методологічні установки дають змогу не лише визначити новий предмет дослідження, а й передбачати нові загальні ознаки предмета дослідження – розвиток здібностей людини.

Генетична психологія, на відміну від генетичної епістемології Ж. Піаже, повинна мати своїм предметом дослідження: а) виникнення психічних явищ, б) їх походження, в) становлення нових психічних механізмів у життєвих процесах, г) функціонування, д) відродження втрачених дієвих функцій цих явищ.

Багатогранність поняття "генетична психологія" полягає в тому, що воно охоплює три більш-менш глибокі аспекти змісту, які взаємопроявляють один одного.

1. Психічний розвиток людини відбувається в процесі її діяльності: вона спочатку опановує її, щоб продуктивно працювати, користуючись психічною здатністю, регулюючи дії та вчинки.

2. Комплекс наукових знань, надбаних людством у процесі виробничої, культурної, суспільної та художньої діяльності. Ці знання можна назвати психологічною мудрістю.

3. Система наукових знань створюється через впровадження в психологію наукових методів і особливо експерименту, в результаті чого вона набуває статусу науки – вироблення нового знання. Завдяки цій роботі психологів відкриті основні принципи і поняття генетичної психології.

Біхевіоризм

Філософія прагматизму спричинила появу в американській психології біхевіоризму, або науки про поведінку (Уотсон). Якщо предметом свого дослідження інтроспективна психологія мала свідомість, то поведінкова психологія – поведінку. Біхевіоризм заперечує свідомість як предмет психології.

Предметом біхевіоризму є вивчення поведінки як зовнішніх реакцій організму на стимули, що впливають на нього. Поведінка, на думку біхевіористів, формується в результаті неусвідомлюваного добирання фізичних рухів як реакцій на стимули.

Цей вид активності людини описувався поняттями: стимул-реакція, утворення навичок, інтеграція навичок, проміжна змінна, потенціал збудження і гальмування, намір, очікування, знання тощо, а розв'язання завдань здійснюється єдиним способом – методом "проб і помилок", "сліпим" добиранням виконаних на вмання рухів.

Головне в поведінці – це навички. Мислення зводить їх до мови та мовних навичок. Провідний метод навчання – дресирування, в процесі якого набуваються потрібні навички. Необхідність усвідомлення мети, змісту та процесу навчання вони недооцінюють.

Закони поведінки лише фіксують відношення між тим, що відбувається на "вході" людини (стимул) і "виході" її (реакції), а те, що відбувається всередині, на думку біхевіористичної психології, не піддається науковому аналізу, оскільки лежить за межами можливостей прямого спостереження.

Закони дій і поведінки були сформульовані за результатами дослідів з тваринами (переважно білими пацюками) і переносилися на людину.

Гештальт-психологія

Німецькі психологи (Верттеймер, Келлер, Коффка, К. Левін) на підставі спеціальних досліджень висунули програму вивчення психіки з точки зору цілісних структур – гештальтів (образів, форм). Образ і форма відображеного предмета – функціональна структура, яка відповідно до дії її законів упорядковує розмаїття окремих відображених явищ. Гештальти – образи первинні щодо своїх компонентів. Було доведено, що внутрішня, системна організація цілого (образу, форми) предмета визначає властивості і функції частин, що утворюють це ціле.

Ідея примату цілісності над структурою спростовувала уявлення про принцип розчленування свідомості на елементи і побудову на цих елементах за законами асоціацій або творчого синтезу складних психічних феноменів.

Застосування принципу цілісності в психологічних дослідженнях дало змогу вивчити важливі психічні властивості відображення і його продуктів (образів), а саме: константність, структурність, залежність сприймання образу предмета ("фігури") від його оточення ("фону") тощо.

Була вивчена роль сенсорного образу в організації рухової дії, а побудова цього образу здійснювалася через особливий психічний акт – «інсайт» – миттєве охоплення відношень у відображуваній ситуації.

Важливим досягненням гештальт-психології було відкриття законів образів: а) тяжіння частин до створення симетричного цілого; б) групування частин за принципом максимальної простоти, рівноваги; в) "прегнантності" – прагнення психічного феномену набути визначеної, чіткої і завершеної форми.

Вивчаючи процеси мислення людини, дослідники головним чином зосереджувалися на перетворенні образу (реорганізація, нове центрування тощо), що надає йому продуктивного характеру, на відміну від формально-логічних операцій, алгоритмів тощо.

Структурна психологія

Структурна психологія головним принципом вважає вивчення структури свідомості. Поняття структури свідомості передбачає наявність у ній елементів і зв'язку між ними, тому зусилля психологів були спрямовані на пошук складових і способів їх структурування.

Вважалося, що психологія має розв'язати три питання: "що?", "як?" і "чому?". Тому процедури всіх досліджень були побудовані так, щоб відповісти на запитання: з яких елементів побудований предмет, що досліджується, як ці елементи комбінуються і чому виникає така, а не інша комбінація елементів.

У структурі свідомості розрізнялись три елементи: відчуття – найпростіший елемент, його якість, інтенсивність, чіткість і тривалість; образ і почуття в його елементарній формі.

До того предметний характер сприйняття відкидався і вважався помилкою стимулу, що призводило до підміни самого відчуття знанням про стимул, який його спричинив.

Ця цілісність – не сума окремих психічних процесів, а своєрідна структура із притаманними їй специфічними властивостями, які не впливають із властивостей окремих елементів психічного життя. Навпаки, властивості цілого визначають властивості окремих частин.

Психоаналіз

Дослідження в галузі психопатології та психіатрії зумовили потребу вивчення ролі і дій неусвідомлюваних чинників, що визначають потреби й потяги особистості, її поведінку. Так утворився психоаналітичний напрям у психології (З. Фрейд).

Концепція З. Фрейда про підсвідоме увібрала в себе багато різноманітних *відомостей, здогадів і припущень*. Були використані і народні прикмети, забобони. Наприклад, вчення про підсвідоме зустрічається в І. Гербарта; про психічну енергію – у Г. Т. Фехнера; про те, що тіло людини заряджене енергією нескінченно великого потенціалу – у І. Сікорського; поняттям "витіснення" з однієї сфери в іншу – у А. Шопенгауера; "едипів комплекс" широко описаний у літературних творах, зокрема у Дідро у "Племіннику Рамо".

Психоаналіз тісно пов'язаний з теорією З. Фрейда про переважання в психічній діяльності особистості підсвідомих, інстинктивних потягів.

У структурі особистості З. Фрейд виокремлює три компоненти:

1) *ід* (воно) – осередок сліпих інстинктів, сексуальних або агресивних потягів, що мусять негайно бути вдоволені, незалежно від стосунків людини з оточенням. Ці прагнення, проникаючи з підсвідомого у свідомість, стають джерелом активності людини, своєрідно

спрямовують її вчинки та поведінку. Особливого значення психоаналітики надають сексуальним потягам;

2) *его* (Я) – регулятор, який сприймає інформацію оточення і стан власного організму, зберігає її в пам'яті і організує дії в інтересах самозбереження;

3) *супер-его* (над-Я) – сукупність моральних стандартів, заборон і заохочень, засвоєних особистістю здебільшого неусвідомлено, впродовж виховання.

На думку З. Фрейда, всередині людини постійно відбувається таємнича війна між прихованими в глибинах свідомості неусвідомленими психічними силами і необхідністю вижити у ворожому людині соціальному середовищі.

Заборони з боку соціального середовища – "цензура" свідомості – стикаючись з неусвідомлюваними потягами, призводять до душевних травм, придушують енергію прагнень. Вимоги до *его* з боку *ід*, *супер-его* і *соціуму*, до якого індивід мусить пристосуватися, спричинюють величезне внутрішнє напруження.

Внаслідок таємничої війни всередині особистості (головним її рушієм є сексуальні потяги – *лібідо*) вона неминуче постійно перебуває в стані конфлікту із собою і соціальним оточенням.

Але ця енергія нікуди не зникає і змушена відшукувати шляхи виходу назовні. Внаслідок зіткнень і боротьби компонентів особистості виникають невротичні симптоми, сновидіння, помилкові дії (обмовки, описки тощо), забування неприємного.

З. Фрейд створює поняття про механізми захисту особистості від руйнування. До цих механізмів він відносить:

– *компенсацію* – механізм відшкодування браку або дефекту якихось фізичних або психічних якостей;

– *витіснення* небажаного у сферу підсвідомого;

– *раціоналізацію* – спробу усвідомлення пояснення або виправдання підсвідомих мотивів;

– *ідентифікацію* себе з іншою особою, яка має, на думку суб'єкта, якості, яких бракує в неї самої;

– *сублімацію* – трансформацію неусвідомлюваних сексуальних імпульсів у творчість (мистецтво, науку);

– *регресію* – повернення до подоланих стадій розвитку (зрозуміло, що всі стадії розвитку в психоаналізі пов'язані лише з виявом первинної сексуальної енергії – *лібідо*);

– механізми егоцентризму, дисоціації, нарцисизму тощо.

Отже, завдання психотерапії – виявити переживання, що травмують людину, і звільнити від них особистість шляхом пригадування, свідомого аналізу витіснених потягів, розуміння причин неврозів.

Справді, З. Фрейд торкнувся найважливіших складових психіки людини. Питання про мотиви як реальний чинник регуляції поведінки, структури особистості, динаміки відношень між її різними (усвідомлюваними і неусвідомлюваними) компонентами він висунув наперед. Але пояснення отриманих фактів призвело до того, що мотивація тлумачилася як психічна енергія, яка циркулює в організмі і має один вектор – спрямованість на розсіювання і розрядження.

Послідовники вчення З. Фрейда особливу увагу приділяють вивченню проблеми "Я" як автономного утворення, що має власні енергетичні сили і вільне від конфліктів. Але неофрейдисти відкидають вихідну тезу З. Фрейда про споконвічність асоціальної природи людини, природжену агресивність та провідну роль інстинктів, зокрема сексуальних потягів, у людини.

Згідно з теорією А. Адлера (1870–1937), провідним мотивом діяльності людини є природжене прагнення до зверхності, до влади. Витоки цього прагнення – почуття неповноцінності, притаманне кожній людині, і намагання компенсувати свої слабкості і розвивати неповноцінні функції. Щоб подолати почуття неповноцінності, людина прагне піднести себе в очах оточуючих і у власному уявленні про себе.

Структура особистості, за А. Адлером, складається в ранньому дитинстві (до 5 років) і переживається як стиль життя, який визначає увесь наступний психічний розвиток. Цілі життя складаються із усвідомленого почуття неповноцінності, спроб його подолання і самоствердження.

Якщо у особистості реалістична мета – її життя нормальне, а якщо навпаки – особистість стає невротичною і асоціальною. А ці стани активізують механізми компенсації і гіперкомпенсації. Активність людини спрямовується на досягнення особистої влади над іншими, зверхності і супроводжується відхиленнями поведінки від соціальних цінностей і норм. Тому завдання психотерапії – допомогти людині усвідомити, що її цілі і прагнення нереальні, і спрямувати сили на компенсування у творчих актах, самовдосконаленні, вияві себе в науці, філософії, мистецтві.

К. Юнг (1875–1961) стверджує, що ступені розвитку, які пододала людина, є змістом неусвідомлюваної сфери людської психіки – архетипів. Вони зовні виявляються як сновидіння, міфи і вірування. К. Юнг започатковує уявлення про будову психіки: системи "Самість", "Персона", "Тінь", "Аніма" і "Анімус", які складно взаємозумовлені. Так, "Персона" – соціальна оболонка особистості – може підмінити, придушувати "Самість", обмежуючи свободу розвитку особистості. За умови, коли Персона стає вираженням справжньої Самості людини, досягається стан психічного здоров'я.

Система «Тінь» – сукупність темних потягів, спонукань, що суперечать загальній спрямованості особистості. Окремо існує «Аніма» (Душа) – аналог бачення людиною образу матері, "Анімус" – батька – і неусвідомлене – особисте і колективне.

Загальнопоширена юнгівська концепція типів особистості: екстравертів та інтровертів. Перші всі свої сили й інтереси спрямовують назовні, причому речі зовнішнього світу впливають на людину як магніти, що і спричинює відчуження від самої себе. Другі – інтроверти – всю енергію спрямовують на себе, на свою психіку

Різниця між екстравертами та інтровертами визначається відмінностями в станах афективного напруження особистості. Високе напруження емоцій інтроверта обумовлюється тривалістю і яскравістю вражень, якими він живе. У екстраверта емоційна насиченість зовнішніми враженнями швидко зникає, не залишаючи сліду. І лише постійна новизна вражень і зміна предметів і явищ навколишнього світу спроможні викликати емоції, що швидко згасають. Особистості обох типів мають певні вади.

Слабка спрямованість екстравертів на свій внутрішній світ обумовлюється, за Юнгом, інфантильністю і архаїчністю сфери їх неусвідомлюваної психіки і виявляється в егоцентризмі, егоїзмі, пихатості, прагненні створити враження на оточуючих і в експансії у поведінці. Інтроверти – особистості, що мають зовсім протилежний вигляд і спрямованість.

Психологія установки

Психологічна установка – теорія, розроблена грузинським психологом Д. М. Узнадзе. Вона розкриває закономірності неусвідомлюваної регуляції психічних станів, що забезпечують людині готовність діяти, виконувати певну діяльність задля вдоволення власних потреб.

У класичному варіанті установки людини – це первинна неусвідомлювана реакція на ситуацію, в якій вона усвідомлює і розв’язує завдання. Отже, основною умовою створення актуальної установки є: а) потреби, б) ситуації і в) процес вдоволення потреби або вирішення завдання. У разі виникнення одних і тих самих умов установка спроможна закріплюватися, і тоді створюється *фіксована установка, яка звільняє свідомість людини від прийняття рішення діяти так, а не інакше.*

Залежно від того, на який компонент діяльності спрямована установка, виділяють три рівні регуляції діяльності людини:

1) смислові установки, коли їх предметом стає мотивація діяльності;

2) цільові установки – усвідомлення продукту, який має бути створений внаслідок діяльності;

3) операційні установки – здатність здійснювати регуляцію діяльності відповідно до умов її виконання.

Функції установки, її ефекти і зміст розкриваються в саморегуляції діяльності:

по-перше, установка визначає сталий, послідовний, цілеспрямований процес здійснення дій, тобто є механізмом стабілізації, який зберігає їх спрямованість у безперервно змінних умовах діяльності;

по-друге, фіксована установка звільняє свідомість людини від необхідності приймати рішення і довільно контролювати дії в стандартних і відомих умовах;

по-третє, установка може стати фактором, що обумовлює інертність, задубілість, скутість дій, призводить до труднощів у пристосуванні до нових умов виконання діяльності.

Вітчизняна психологія розглядає механізми установки як вихідну позицію принципу цілісності психічного життя особистості, взаємозв’язку психічних процесів і властивостей, розвитку особистості в процесі навчання та виховання, соціальної зумовленості психічного життя людини.

Формалізована структура змісту теми

Запитання для самостійної роботи

1. Що є предметом психології? Які головні групи психічних явищ вона вивчає?
2. Які головні завдання розв'язує сучасна психологія?
3. Які головні принципи наукового вивчення психіки?
4. Чим зумовлена поява психіки у живих істот?
5. Що таке психічне відображення? Як ви розумієте це явище?
6. У чому полягає активний характер психічного відображення?
7. Як треба розуміти твердження, що психічні явища є суб'єктивним образом об'єктивного світу?
8. У чому суть рефлексивної природи психіки?
9. Які головні закономірності психічної діяльності? Поясніть їх.
10. Які функції психіки?
11. Що таке свідомість і які її ознаки?
12. Що таке несвідоме і як воно пов'язане із свідомістю?

13. Що є об'єктом вивчення в біхевіористичній психології?
14. На яких вихідних принципах ґрунтується структурна психологія?
15. У чому суть концепції психоаналізу?
16. У чому сутність матеріалістичного підходу до розуміння психічних явищ?

Альтернативно-тестові завдання для самоконтролю

1. Чи згодні ви з твердженням, що всю різноманітність психічного життя людини можна звести до трьох груп психічних явищ?
2. Чи можна стверджувати, що головним завданням психології як науки є встановлення психологічних закономірностей у психічній діяльності?
3. Чи всі методологічні принципи наукового вивчення психічних явищ зазначені: принцип детермінізму, принцип єдності психіки та діяльності, принцип розвитку психіки в діяльності?
4. Чи згодні ви з твердженням, що тільки півкулі головного мозку можуть бути органом психічної діяльності?
5. Чи можна стверджувати, що психічна діяльність виникла як механізм активного відображення дійсності живими істотами?
6. Чи правильно названі головні функції психіки: відображувальна, регулятивна, пристосувальна?
7. Чи завжди психічний факт (уявлення про об'єкт переживання) можна розглядати як суб'єктивне бачення об'єктивного світу?
8. Чи правильно наведена характеристика безумовного рефлексу: природжений, незмінний, забезпечує пристосування організму до постійних умов середовища?
9. Чи всі умови утворення умовного рефлексу названі: об'єктивна актуальність для організму безумовного подразника, збіг у часі дії умовного та безумовного подразників, кількість повторень таких збігів, сила безумовного та умовного подразників, якість умовного подразника?
10. Чи згодні ви з твердженням, що необхідною фізіологічною умовою вдосконалення будь-якого рефлексу, його спеціалізації є диференціальне гальмування?

11. Чи правильною буде думка, що головною фізіологічною передумовою системності роботи великих півкуль головного мозку є взаємна індукція процесів збудження та гальмування?

12. Чи достатньою є така характеристика свідомості: свідомість – це вища форма психіки, що сформувалася в процесі суспільно-історичного розвитку людини?

13. Чи правильним є твердження, що несвідоме в діяльності людини ніяк не пов'язане із свідомістю?

14. Чи можливий перехід несвідомого у свідоме і навпаки?

15. Чи можна стверджувати, що недооцінка біхевіористами свідомого в психічній діяльності людини позбавляє особистість можливості бути активним суб'єктом діяльності?

16. Чи правомірно вважати, що структурна психологія розглядає психіку за механізмами її функціонування як замкнену в собі систему?

17. Чи можна вважати, що ідеї психоаналізу як наряду в психологи більш плідні для з'ясування психологічних механізмів відхилень у психічній діяльності людини, ніж для обґрунтування закономірностей в нормованого психічного життя?

Завдання та проблемні ситуації

1. Що дає дослідникові (практикові) керування в пізнанні психічних явищ принципами детермінізму, єдності свідомості та діяльності, розвитку психіки в діяльності?

2. Чим принципово відрізняється підхід до вивчення і пояснення психічних явищ представників біхевіоризму, психоаналізу, гештальт-психології та матеріалістичного напрямку?

3. Поясніть з точки зору закономірностей вищої нервової діяльності явища повсякденного життя:

– людина, що опановує якийсь уміння, на початку робить багато зайвих рухів;

– у відповідальний момент людина може забути те, що добре знала;

– на зауваження, які постійно роблять, підвищуючи голос, дитина перестає реагувати.

4. Що є спільного та відмінного в діяльності мозку та електронно-обчислювальної машини? Порівняйте та проаналізуйте.

Література

1. *Загальна психологія* / За ред. С. Д. Максименка. - К.: Форум, 2000.
2. *Максименко С. Д.* Основи генетичної психології: Навч. посібник. – К.: НПЦ "Перспектива", 1998.
3. *Максименко С. Д.* Розвиток психіки в онтогенезі: [У 2-х т.] Т. 1. Теоретико-методологічні проблеми генетичної психології. – К.: Форум, 2002.
4. *Максименко С. Д.* Розвиток психіки в онтогенезі: [У 2-х т.] Т. 2. Моделювання психологічних новоутворень. – К.: Форум, 2002.
5. *Психологія* / За ред. Г. С. Костюка. – К.: Рад. школа, 1968.
6. *Балл Г. О. Костюк Г. С.* и его методологические уроки // Психологический журнал, т. 21. – 2000 – № 3.
7. *Общая психология* / Под ред. С. Д. Максименко – М.: Рефл-бук; – К.: Ваклер, 1999.
8. Максименко С.Д., Назар М.М. Построение проукраинских ментальных карт для обеспечения информационной безопасности граждан Украины (Часть первая). Fundamental and applied researches in practice of leading scientific schools. Issue: 4 (10): Psychology. Economics / Ed. by S. Maksymenko, V. Lunov, A. Hall. Co-pub. Publishing office: Accent Graphics Communications – Hamilton, ON, 2015. P. 88-108.
9. Максименко С.Д. Теорія і практика психолого-педагогічного дослідження. – К.: КДП, 1990. 240 с.
10. Максименко С.Д. Основи генетичної психології. – К., 1998. – 218 с.
11. Максименко С.Д. *Общая психология*. – М. – К.: Рефл-бук, Ваклер, 1999. 528 с.
12. Максименко С.Д. *Загальна психологія*. – К.: Форум, 2000. 543 с.
13. Максименко С. Д., Соловієнко В. О. *Загальна психологія: навч. посібн.* 2-ге вид., стереотип. Київ: МАУП, 2001. 256 с.
14. Максименко, С. Д. (2002). Розвиток психіки в онтогенезі: Теоретико-методологічні проблеми генетичної психології (Т. 1). Київ: Ваклер.
15. Максименко.С.Д. *Загальна психологія*. – Вінниця: Нова книга, 2004. 701 с.
16. URL : <https://psycholing-journal.com/index.php/journal/article/>

view/715

17. Максименко С. Д., Максименко К. С., Папуча М. В. Психологія особистості: підручник. Київ: ТОВ «КММ», 2007. 296 с.

18. Sergiy D. Maksymenko, Mykola V. Yevtukh, Yaroslav V. Tskekhmister, Kseniia S. Maksymenko, Olena O. Lazurenko. Psychology and Pedagogics: Text-book.- K.: Publishing house 'Slovo', 2012.-520 p.

19. Maksymenko S.D. (2015). Genesis of Personality Existence: monography. Montreal: Accent Graphics Communication

20. Максименко С.Д., Орап М. Psycholinguistic Predictors of Health (Психологічні предикатори здоров'я) // Psycholinguistics. – 2018. – №24(1) –Р. 252-268.

21. Максименко С., Ткач Б., Литвинчук Л., Онуфрієва Л. (2019). Нейропсихолінгвістичне дослідження політичних гасел із зовнішньої реклами. Психолінгвістика. Психолінгвістика. Psycholinguistics, 26 (1), 246–264. DOI 10.31470/2309-1797-2019-26-1- 246-264.

22. Maksimenko S.D., Serdiuk L. Psychological Potential of personal self-realization. Social Welfare. Interdisciplinary Approach ,6(1),93-100

23. Maksymenko , O. Lysenko Modern methods of diagnosing virtual addiction among adolescents: relevance and prospects. Монографія/ за ред. Аніти Янковської, Riga, Latviaa,: IZDEVNICIBA BALTIJA PUBLISHING, 2019.С.-394-410

24. Maksimenko S.D. Principles of website design for professional psychological diagnosis in different specialities. Information Technologies and Learning Tools / Institute of Information Technologies and Learning Tools of NAES of Ukraine. –2019. – Vol. 73. , № 5. – P. 284-294.

25. Максименко С.Д., Костюк О.В., Максименко К.С., Немеш О.М., Луньов В.Є.Мультилінгвістичний дискурс невротизації майбутніх лікарів: монографія. Київ: “Видавництво Людмила”, 2020. 171 с

26. Максименко С.Д. Психологічні особливості розуміння студентами Інтернет-текстів, Psycholinguistics.–2020. – Vol. 28(1),– P. 95-105.

27. Maksymenko, S.D.(2021) Genetic principles of creative personality confident as a propulsion of mental development. Ottawa: Accent Graphics Communications and Publishing. Glasgow: Society for

the support of publishing initiatives and scientific mobility Limited.- 615 p.

28. Максименко С.Д., Я.В. Руденко, А.М. Кушнерьова, В.М. Невмержицький. Психічне здоров'я особистості: посібник для вищих навчальних закладів. Київ: "Видавництво Людмила", 2021. 438 с.

29. Максименко С.Д., Яланська С.П. Генетико-креативний підхід: діяльнісне опосередкування особистісного розвитку: монографія. Київ: "Видавництво Людмила", 2021. 508 с.

30. Максименко С.Д., Піроженко Т.О., Пророк Н.В., Папуча М.В. Психологічний портрет особистості дитини: вікові періоди Київ: "Видавництво Людмила", 2021. 104 с.

31. Maksimenko S.D. Features of the components of students' psychophysiological readiness to work as teachers , Idōkan Poland Association "IDO MOVEMENT FOR CULTURE. Journal of Martial Arts Anthropology", Vol. 21, no. 2 (2021), pp. 11–18

32. Максименко С.Д., Руденко Я.В. Мультипсихологінчий дискурс вокалотерапії психосоматичних розладів особистості: монографія / С.Д. Максименко, Я.В. Руденко. Київ: «Видавництво Людмила», 2021. 904 с.

33. Максименко С., Деркач Л., Кіричевська Е., Касинець М. Психологія когнітивних процесів: науковий посібник / Національна академія педагогічних наук України, Інститут психології імені Г.С. Костюка. Київ: «Видавництво Людмила» 2022. 420 с.

34. Maksymenko S.D., Viktor Burlaka , Oleksii Serdiuk , Jun Sung Hong , Lisa A. O'Donnell , Vitalii Panok and others. Child Internalizing Problems in Ukraine: The Role of Prosocial and Antisocial Friends and Generalized Self-Efficacy/ Societies 2022, 12, 144.

35. Максименко С.Д., Ірхін Ю.Б., Деркач Л.М., Марусинець М.М., Касинець М.М. Психологічна організація модульного формування когнітивних здібностей: генетико-креативний підхід: навчальний посібник. Том 1. Київ: «Видавництво Людмила», 2023. 384 с.

36. Максименко С.Д., Ірхін Ю.Б., Деркач Л.М., Марусинець М.М., Касинець М.М. Психологічна організація модульного формування когнітивних здібностей: генетико-креативний підхід: навчальний посібник. Том 2. Київ: «Видавництво Людмила», 2023. 356 с.

37. Максименко С.Д. Медична психологія: підручник / за редакцією академіка С. Д. Максименка. Том I. Київ: «Видавництво Люд-

мила», 2023. 458 с.

38. Максименко С.Д. Медична психологія: підручник / за редакцією академіка С. Д. Максименка. Том 2. Київ: «Видавництво Людмила», 2023. 520 с.

39. Maksymenko S.D., Lunov, Vitalii, Matiash, Mykhailo and Subbota, Spartak and Tolstoukhov, Anatolii, Ukrainian Syndrome: How Ukrainian Youth Understands the New Norm of Life and Relates to Learning in face to 2022- Full-Scale Russian/ SSRN. –2023–№1 (January 15, 2023). –Р. 1-10

40. Максименко С.Д., Ірхін Ю.Б., Деркач Л.М., Марусинець М.М., Касинець М.М. Психологічна організація модульного формування когнітивних здібностей: генетико-креативний підхід: навчальний посібник. Том 1. Київ: «Видавництво Людмила», 2023. 384 с.

41. Максименко С.Д., Ірхін Ю.Б., Деркач Л.М., Марусинець М.М., Касинець М.М. Психологічна організація модульного формування когнітивних здібностей: генетико-креативний підхід: навчальний посібник. Том 2. Київ: «Видавництво Людмила», 2023. 356 с.

42. Maksymenko S.D., Maksymenko K.S., Svitlana Yalanska, Nina Atamanchuk, Valeriy Zhamardiy, Vikoriia Donchenko Psychophysiological unloading with compliance taking into account: aeroariphytotherapy resource. Acta Balneologica. – 2023. – № LXV (2), P.98-104

43. Максименко С.Д., Деркач Л.М., Розуміння сучасної когнітивної війни в глобальному вимірі, її генезис в українському контексті: огляд та напрямки майбутніх досліджень. Оборона і стратегія. університет оборони БРНО. Випуск: Том 23, №1 (червень 2023). С.126-148

44. Maksymenko S.D. The Historical Sense of Psychological Crisis: Modern Understanding of Genetical-Psychological and Integrative Approach. SSRN. –2023–№ 3 (May 9, 2023). –Р. 1-10

45. Максименко С.Д., Носенко Е.Л., Експериментальна психологія: Підручник для студентів. К.: Центр учбової літератури, 2023. – 360 с.

46. Максименко С.Д., Загальна психологія. Навч. посібник для студентів вищих навч. закладів. – Вид. 2-е, перероб. та доп. – К.: Центр навч. літератури, 2023. – 272 с.

47. Maksymenko, S., Ivashkevych, E., Kharchenko, Y., Tarnavska, O., & Sinjavska, N. Semantic and Pragmatic Meaning of Discursive Units in the Process of Communication of a Psychotherapist with a Client. *PSYCHOLINGUISTICS*, 34(1)2023, 129-172.

48. Максименко С.Д., Л.М. Деркач, Ю.Б. Ірхін. Диференційна психологія. Видання 2-ге, перероблене і доповнене: підручник/ за загальною редакцією академіка С.Д. Максименка. Київ: «Видавництво Людмила», 2024. 572 с.

49. Maksymenko, Serhii, Orthobiosis in Human Development: A Genetic Psychological Perspective on Personality Traits and Their Pathologization (January 29, 2024).

50. Генеза сучасної інформаційно-когнітивної (гібридної) війни в українському контексті та глобальному вимірі: наукове дослідження/ С.Д. Максименко, Л.М. Деркач. Київ: «Видавництво Людмила», 2024. 128 с.

51. Максименко С.Д. Методологічні принципи конструювання модульного психологічного супроводу і психічного здоров'я : навчальний посібник. Том. 1 / С.Д. Максименко. Київ: Видавництво Людмила, 2024. 718 с.

52. Максименко С.Д., Гришко О.Д., Психологічний супровід і психічне здоров'я: навчальний посібник. Том. 2 / С.Д. Максименко, О.Д. Гришко. Київ: Видавництво Людмила, 2024. 468 с.

53. Теоретико-психологічні детермінанти та практичні складові російсько-української гібридної війни : монографія / С.Д. Максименко, Л.М. Деркач, Ю.Б. Ірхін. Київ: Видавництво Людмила, 2024. 384 с.

54. Інформаційно-психологічні засади ментального протистояння російській агресії в гібридній війні : науково-експериментальне дослідження/ С. Максименко, М. Назар. Київ: Видавництво Людмила, 2024. 165 с.

55. Максименко С., Матяш М., Луньов В., Павлов А., Ткач Б., Серета С. Інтегративні засади медичної психології: номогенез, нейронауки та поведінка щодо здоров'я: підручник/ за заг. Ред.. В. Луньова. Київ: «Видавництво Людмила», 2024. 222 с.

2. Методи психології

Ключові поняття теми:

метод, принцип об'єктивності, метод самоспостереження, метод спостереження, метод експерименту, метод бесіди, метод тестів, метод соціометрії, метод аналізу продуктів діяльності, метод анкетування, метод узагальнення незалежних характеристик, метод самооцінки, генетичний метод

Вимоги до методів психології

Психологія як наука має свої предмети і методи вивчення закономірностей, механізмів і психічних фактів. Знання методів і вміння за їх допомогою вивчати особливості психічного розвитку людини – шлях до пізнання психологічних особливостей особистості і застосування цих знань у практичній діяльності.

Системний підхід – це спосіб теоретичного та практичного дослідження в психології, який передбачає, що кожний її процес, явище або стан людини – предмет вивчення – розглядається як система.

При цьому умови розгляду кожного предмета дослідження відповідають вимогам діалектики і конкретизуються положенням про взаємовідносини і взаємозалежність усіх психічних явищ. Усі психічні явища співвідносяться між собою.

Але врахувати і осмислити всі відношення у цілісній системі психіки і її зв'язки з довкіллям практично неможливо. Тому системний підхід передбачає обмеження при дослідженні психічних явищ деякими з усіх можливих відношень, що мають суттєве значення для досягнення мети дослідження.

Так, системний підхід до поняття "дія" і її виникнення як явища – операційного аспекту діяльності – це фіксоване відношення функцій, які вона виконує. Їх три: *виконання, орієнтування та контроль*.

Разом з тим кожна функція повинна мати властивості – менші елементи цілісності. Візьмемо, наприклад, орієнтувальні властивості дії. Вони здійснюють:

- 1) семантичний аналіз тексту завдання або задачі для ідентифікації предметів – відомого і невідомого, які складають умову дії;
- 2) встановлення відношення між відомим і невідомим, що містяться в задачі;
- 3) усвідомлення структури задачі;

- 4) пошук аналогів розв'язання задачі або виконання завдання;
- 5) перебудування створеної структури задачі тощо.

Отже, системний підхід дає можливість відшукувати невідомі елементи в системі, розкривати нові властивості цілісних систем, якими є психічні явища.

Психологія висуває до методів дослідження психічних явищ такі вимоги:

– психічні явища треба вивчати в їх розвитку, взаємозв'язку та взаємозалежності;

– обраний метод психологічного дослідження має відповідати предметові дослідження, розкривати істотні, а не випадкові, не другорядні особливості предмета дослідження – психічного процесу, стану або властивості.

Головним принципом психологічного дослідження є його об'єктивність.

До методів, які забезпечують об'єктивність розкриття природи досліджуваного психічного явища, відносять: *самоспостереження, спостереження, експериментальне дослідження, аналіз продуктів діяльності (навчальної, трудової, спортивної), бесіда, інтерв'ю та інші.*

Метод самоспостереження

Самоспостереження, особливо інтроспективна його форма, не може бути визнане єдиним і вірогідним способом вивчення особливостей психічних процесів, станів і властивостей особистості.

Самоспостереження часто вдається до суб'єктивного тлумачення психічних явищ, особливо тоді, коли особа, яка досліджується, мало розвинена й не спроможна спостерігати саму себе. Описи психічних переживань осіб – учасників дослідження із застосуванням методу самоспостереження – здебільшого неможливо перевірити.

Але коли вдаються до об'єктивних методів дослідження, самоспостереження може бути здійснене у формі словесного звітування досліджуваного про те, що саме та як саме він переживає під час само-спостереження психічного процесу або стану. При самоспостереженні людина одночасно постає як суб'єкт та об'єкт дослідження, що унеможливорює успіх дослідження.

Найкраща форма самоспостереження – це ретроспективне спостереження, яке ґрунтується на пригадуванні результатів перебігу

психічного явища, яке є предметом дослідження, після того як воно вже відбулося. Людина може у такий спосіб описати, що вона відчувала в стані радості, суму, страху, що вона запам'ятовувала або як міркувала, розв'язуючи завдання.

Провідним принципом об'єктивних методів у психологічному дослідженні є єдність свідомості і діяльності, опосередкованість пізнання внутрішніх, психічних явищ зовнішнім їх виявленням у вчинках, поведінці, мовленні, мимічних рухах, жестах та інших реакціях.

Закономірності спостереження, наприклад, виявляються в мірі адекватності та швидкості розпізнавання предмета, виокремлення його з-поміж інших об'єктів, відшукування спільного та відмінного між ними.

Особливості уваги – ступінь активності зосереджування на предметах та явищах, ступінь відволікання, коливання зосередженості, розподілу уваги між кількома об'єктами та різновидами діяльності.

Пам'ять людини виявляється в точності відтворення, особливо через тривалий проміжок часу, або в причинах забування. Мислення особистості виявляється у швидкості продуктивного розв'язування завдань, у застосуванні розумових операцій – порівняння, аналізу, синтезу, абстрагування, узагальнення.

Усі ці закономірності психічних процесів, як і особливості почуттів, волі, характеру, інтересів і переконань, пізнаються з допомогою суб'єктивних методів психологічного дослідження.

Спостереження

Спостереження як метод об'єктивного дослідження широко застосовується в психології, в педагогічній практиці, у соціологічних дослідженнях.

Спостереження – метод дослідження предметів та явищ об'єктивної дійсності, який полягає в їх навмисному і цілеспрямованому сприйманні (стосовно власного суб'єктивного світу – самоспостереження).

Спостереження – специфічно людський метод пізнання об'єктивної дійсності. Спостереження вимагає активізації всіх психічних процесів особистості, особливо уваги та мислення. У процесі послідовного виконання вправ здатність спостерігати може удосконалюватися і поступово ставати рисою особистості – спостережливістю.

Історично спостереження стає складовою частиною трудової діяльності, коли встановлюється відповідність між продуктом праці і його запланованим ідеальним образом. З ускладненням соціальної дійсності і операцій праці спостереження широко застосовується до різних аспектів трудової діяльності (наукове спостереження, спостереження руху інформації за допомогою приладів, спостереження як складова художньої творчості і т. ін.).

З розвитком науки ускладнюється і стає дедалі опосередкованішою структура спостереження. Найголовнішими, найнеобхіднішими є такі його аспекти, як:

- а) задум;
- б) гіпотеза;
- в) система методів;
- г) обробка результатів;
- д) їх контроль.

Важливу роль відіграють попередні знання та методичний досвід ведення спостереження.

Основні вимоги до наукового спостереження: однозначність задуму, система методів спостереження, об'єктивність (можливість контролю шляхом повторного спостереження, залучення інших методів дослідження, наприклад, експерименту).

Психологічне наукове спостереження відрізняють від побутового. Наукове спостереження не обмежується описом зовнішнього боку тих явищ, які виявляє дослідження, а сягає суті явищ, з'ясовує причини тих чи інших актів поведінки і таким чином розкриває їхню психологічну природу.

Наукове спостереження відбувається в природних та експериментальних умовах. В експериментальних умовах воно є найглибшим щодо повноти вивчення явищ. Експериментальне вивчення психічних явищ враховує результати і висновки попередніх спостережень.

Об'єктом спостереження може бути і поведінка особистості в найрізноманітніших її зовнішніх виявах, в яких реалізуються усвідомлені та неусвідомлені внутрішні психічні стани, переживання, прагнення. В особливостях мовлення, у виразних рухах – жестах, міміці, виразах обличчя, пантомімічних актах (позах) тощо можна виявити й простежити особливості уваги, розуміння, емоції та вольові якості, особливості темпераменту і риси характеру.

Тому вмiле спостереження за поведiнкою дитини та дорослого дає можливість з високою мiрою ймовiрностi стверджувати про їх внутрiшнi, духовнi особливостi.

Спостереження може бути звичайним (бачення, слухання) та iнструментальним, коли побачене й почуте в поведiнцi людини фiксується за допомогою фотоапарата, кiноапарата, магнiтофона. Iнструментальне спостереження дає можливість документувати все, що спостерiгається, а тому й глибше аналізувати його, порiвнювати його результати з висновками попереднiх спостережень.

Психологiя вивчає сам процес спостереження. Сучаснi методи спостереження активно залучають технiчнi засоби та процедури. Це допомагає дослiдникам провести повнiше спостереження. Використовуються також механiчнi засоби спостереження (дiаграми, таблицi, записи, проектори, магнiтофон).

Щоб навчати й виховувати дитину, потрiбно на пiдставi спостережуваного розкривати психологiчнi механiзми, аби спиратися на них у навчально-виховнiй роботi i розвивати, вдосконалювати їх.

Одноразового спостереження того чи iншого явища поведiнки та дiяльностi особистостi недостатньо, щоб скласти уявлення про її психiчний стан, розум, почуття, волю, риси характеру, темперамент, цiлеспрямованiсть, моральнi якостi.

Щоб уникнути випадкових суджень, потрiбнi кiлькаразовi спостереження за певними морально-психологiчними особливостями людини за рiзних умов впливу i на рiзноманiтному матерiалi. Випадково виявленi успiхи не можуть бути пiдставою для висновкiв про здiбностi особистостi, силу її пам'ятi або мислення.

Щоб спостереження набуло наукового характеру, потрiбно, аби воно:

- 1) було планомiрним, а не випадковим;
- 2) здiйснювалося послiдовно й систематично;
- 3) було забезпечене достатньо широкою iнформацiєю про явище, яке є предметом спостереження (слiд оперувати якомога бiльшою кiлькiстю фактiв);
- 4) передбачало точну фiксацiю результатiв спостереження.

Наукове спостереження висуває вимоги й до особистих якостей дослiдника. Вiн повинен:

- а) бути об'єктивним при фiксацiї, усному описi та класифiкацiї фактiв спостереження;

б) володіти собою, щоб його власні почування та особисті характерологічні якості не впливали на його роботу, не позначалися на спостереженні та не спотворювали висновків;

в) не бути тенденційним, упередженим в організації спостереження та очікуванні його наслідків, щоб не дійти безпідставних висновків;

г) не піддаватися першим враженням від досліджуваного;

д) не бути поблажливим щодо досліджуваного;

с) не приписувати досліджуваному своїх власних якостей і не пояснювати його поведінку з власних позицій.

Об'єктивності потрібно дотримуватись протягом усього процесу дослідження.

Об'єктивність має бути визначальним чинником вірогідних висновків.

Спостереження вимагає чіткості й точності реєстрування його показників. Цього можна досягти, застосовуючи бланки (див. табл. 2.1).

Таблиця 2.1.

Бланк для фіксації результатів спостереження

Дата спостереження	Умови, за яких проводилося спостереження	Що спостерігалося	Що виявлено в процесі спостереження	Пояснення даних спостереження
--------------------	--	-------------------	-------------------------------------	-------------------------------

Спостереження використовується і разом з іншими методами вивчення психічних процесів та властивостей особистості.

Найбільш ефективним і плідним з наукового погляду є експериментальне дослідження, особливість якого полягає в тому, що явище (предмет дослідження) вивчається за різних умов та обставин. Застосування цього методу дослідження сприяє глибокому і дуже точному вивченню певної психологічної закономірності.

Соціологія і соціальна психологія вдаються до простого (звичайного) спостереження, коли події фіксують ззовні, і включеного спостереження, безпосередню участь в якому бере сам дослідник. Дослідник адаптується до умов певного середовища і аналізує поді немовби "зсередини".

Спостережливість – риса особистості, яка виявляється в постійній спрямованості і здатності сприймати, розуміти і оцінювати явища, процеси і предмети, що стають об'єктами уваги задля підвищення рівня продуктивності праці або наукового дослідження.

Психологічний експеримент

Поняття про експеримент

Здійснення експериментів у психології було започатковане ще у XVIII столітті. Як науковий напрям експериментальна психологія сформувалася в другій половині XIX століття. Вона ґрунтувалася на теоретичних засадах емпіричної психології та фактичних даних досліджень психофізіології органів чуття.

Представники експериментальної психології здебільшого вдавалися до емпіризму з його необізнаністю в питаннях філософії. З розвитком психології відпала потреба виокремлювати експериментальну психологію як самостійний напрям психологічної науки, оскільки експериментальний метод став загально визнаним методом психологічного дослідження.

Психологічний експеримент – це спосіб почуттєво-предметної діяльності в науці, метод пізнання психічної реальності. Вивчення явищ психіки, свідомості і діяльності людини здійснюється у спеціально створених і контрольованих дослідником умовах. Психологічний експеримент і є активним прийомом емпіричного пізнання.

Експеримент є одним із провідних методів у психології. Особливість його полягає в тому, що дослідник сам створює умови, за яких явище, яке привертає до себе увагу дослідника, виникає неодмінно й закономірно. Моделюючи певні умови, дослідник має можливість чітко визначати ті чинники, які діяли в момент виникнення та розвитку явища, з'ясувати причини, що його зумовили. Експеримент дає також можливість повторити дослід, якщо в цьому є потреба, задля нагромадження додаткових відомостей, обґрунтування отриманих результатів.

Розроблення і впровадження психологічного експерименту сприяли утвердженню психології як самостійної науки.

Існує три види психологічного експерименту – *лабораторний, природний та експериментально-генетичний*.

Лабораторний експеримент

Він здійснюється у психологічних лабораторіях, спеціально обладнаних відповідною апаратурою, яка вимірює і реєструє показники психічних явищ.

Природний експеримент здійснюється за звичайних для досліджуваного умов діяльності (під час гри, уроку, звичної діяльності, на виробництві, в екстремальних умовах тощо).

Лабораторний експеримент проводиться у штучно створених умовах, коли дослідник має можливість добирати доцільні засоби, штучно створювати такі умови, які б забезпечували наукову чистоту експерименту і оптимальне просування дослідника до істини.

Природний експеримент, як і лабораторний, проводиться за певною програмою, але так, що людина не здогадується, що за нею спостерігають, і виконує свої завдання спокійно, у звичному для неї темпі, з притаманними їй характерологічними рисами і ставленням до виконання навчальних, трудових, спортивних та інших завдань.

Природний психологічний експеримент

Природний експеримент здійснюється так, щоб у досліджуваних не виникла підозра, що їх психологічно вивчають, тобто у звичних умовах (ігри дітей, навчання в школі, діяльність працівника на робочому місці тощо). У природному експерименті розрізняють два види: а) констатуючий і б) перетворюючий (завдання навчання або виховання).

Порівняно з лабораторним під час природного психологічного експерименту важче досягти наукової чистоти. Природний психологічний експеримент широко застосовується в педагогічній психології у формі навчання і виховання.

Особливість здійснення психологічного експерименту в сучасних умовах полягає в небаченому розширенні його масштабів, переростанні лабораторного експерименту в промисловий (інженерна, космічна психологія), дедалі ширшому застосуванні для його здійснення сучасних технічних засобів.

Утруднює здійснення психологічного експерименту те, що вивчення психологічних явищ, функцій і процесів завжди значною мірою суб'єктивне. Як форма пізнання психологічний експеримент має не лише позитивні, а й негативні аспекти. Обмеженість психологічного експерименту виявляється в тому, що:

а) не всі об'єкти психологічного вивчення можуть стати об'єктом суто наукового експериментального студіювання (наприклад, інсайт, здібності, інтуїція);

б) технічні засоби, які допомагають дослідникові здійснювати психологічний експеримент, впливають на перебіг психічних процесів, що певною мірою спотворює картину дослідження;

в) психологічний експеримент, як і спостереження, спрямований на поодинокі явища, він не виходить за межі безпосереднього відображення психічної реальності.

Різновидом природного експерименту є перетворюючий (навчальний та виховний) експеримент.

Експериментально-генетичний метод

Логіка даного методу передбачає активне моделювання і відтворення в особливих умовах закономірностей виникнення і становлення в онтогенезі психологічних функцій.

Теоретичний рівень вивчення психічних процесів задається дослідникові конструюванням змістово-операціональних аспектів діяльності. Причому особливістю конструювання є те, що модель створюється дослідником для полегшення пізнання, відтворює внутрішню структуру власне психічного процесу.

Тут психічний процес – або спосіб мислення, чи то пам'ять – відтворюється відповідно до тих соціально-культурних норм, які перетворюють його на здобуток духовної культури. Метод, фіксуючи "об'єктивну діалектику речей", породжує "суб'єктивну діалектику ідей", складну діалектику психічного, яке розвивається відповідно до законів відображення дійсності.

Психічний процес або функція, що стає об'єктом уваги дослідника, спочатку вибудовується у вигляді моделі певної діяльності, а згодом втілюється в реальність шляхом спонукання суб'єкта до активності. Універсальним засобом організації активності людини є завдання. Учбове завдання в експериментально-генетичному дослідженні є засобом спонукання до дії і поштовхом до породження і розвитку психічних процесів, їх специфічною моделлю. Звичайно, між моделлю (об'єктивним) та явищем психіки (суб'єктивним), яке вибудовується за зразком моделі, немає повної відповідності, а існують відношення адекватності.

Експериментально-генетичний метод задає способи побудови вищих психічних функцій, рис, яких набуває суб'єкт у процесі опрацювання навчального змісту. А опрацювання поєднує генетичні та

структурно-функціональні властивості психічного й містить структури (у формі аналізу), подібні до психічного явища.

Тлумачення психічних процесів як регуляторів діяльності та поведінки людини змушує визнати, що закономірності психічного розвитку – це потрібний і логічно зумовлений наслідок, це властивість їх як структур, створених експериментально-генетичним методом.

Аналізуючи досвід експериментального навчання, потрібно дати визначення системи принципів побудови експериментально-генетичного дослідження (С. Д. Максименко).

Принцип аналізу за одиницями

Застосування експериментально-генетичного методу психологічного дослідження передбачає розкриття, з'ясування причинних зв'язків і відношень, що лежать в основі складних психічних процесів. Способом розв'язання цієї проблеми є аналіз "за одиницями". Він спрямований на визначення початкового відношення (в реальності воно завжди існує у вигляді певного протиріччя), що породжує клас явищ як цілісність.

Виділена психологічна одиниця – "клітинка" – зберігає властивості цілого.

Слід підкреслити, що одиниця потенційно містить властивості цілого, виступаючи як можливість їх виникнення в процесі власного розвитку. Психічні властивості – це вся розмаїтість форм, конкретних ознак, у яких виявляє себе одиниця психічного як сутність різноманітного.

Основне завдання принципу – віднайти в кожній психологічній цілісності риси і моменти, які зберегли б примат цілого; таке їх застосування зумовлене природним походженням психічних процесів.

В експериментально-генетичному методі "аналіз за одиницями" поєднується з генетичним шляхом наукового дослідження, внаслідок чого такий аналіз містить наукове обґрунтування розвитку психічних процесів.

Основною методологічною вимогою до вивчення психічного виступає перетворення "речі в процес" і поняття "динамічна система" на "момент її розвитку". А психічні утворення як динамічні системи мають кількісний і якісний вияв.

Результатом експериментально-генетичного дослідження стає історичне пояснення того, що являє собою певна форма поведінки, що

означає віднайти джерело походження процесу, скласти уявлення про історію його розвитку і про те, що привело його до сучасного стану.

Принцип історизму

Принцип історизму передбачає розуміння того, що філогенетичний та онтогенетичний розвиток людини не тотожні.

Завдання дослідника полягає в генетичному вивченні структурних компонентів психічного процесу, що розгортається з плином часу. Дослідження має охопити увесь процес розвитку певного психічного явища, врахувавши всі фази зміни – від миті виникнення до загибелі – і пояснити його природу, пізнати його сутність.

Розуміння психіки як історичного продукту визначило і необхідність створення адекватного – історичного методу и вивчення. Метод виникає як наслідок взаємної асиміляції двох ідей – принципу розвитку і принципу об'єктивно-експериментального вивчення психіки.

Принцип розвитку стає визначальним для пояснення процесу в цілому, а ключем об'єктивності розуміння процесу розвитку є експеримент, що дає можливість виявити в абстрактній формі закономірності, саму суть генетичного процесу.

Реальний розвиток та *розвиток-відтворення* співвідносяться як логічне та історичне.

Єдиним методологічно правильним способом вивчення психічного розвитку є його експериментально-генетичне вивчення. А головним завданням психології навчання є завдання поєднання морфологічного, експериментального та генетичного аналізу.

Принцип системності

Для отримання об'єктивних даних про рушійні сили та механізми психічного розвитку визначальним є вибір системи знань, згідно з якою він (розвиток) розглядається.

Розгляд відповідно до певної системи спрямований на виявлення основних закономірностей виникнення та розвитку психіки як цілісності.

Експериментально-генетичний метод дотримується системи, що розвивається. Генетичним початком цієї системи стає "клітинка" як вихідна суперечність, що містить у собі всі компоненти цілісності. Саме перехід від менш розвинутого поняття до більш розвинутого обумовлює принцип системності.

Вибудовування системи поняття, що розвивається, передбачає також створення відповідної системи предметно-перетворювальних дій, виконання яких сприяє формуванню в людини психологічних новоутворень.

Принцип системності є механізмом сходження від абстрактного до конкретного. З його допомогою пов'язується знання, що розвивається, і предметно-перетворююча діяльність, яка це знання породжує.

Принцип проектування і моделювання

Принцип проектування у теорії експериментально-генетичного методу виявляє свою якісну відмінність від інших психологічних методів і спрямований на штучне створення психічних процесів, яких бракує у внутрішньому світі людини

Експериментальні моделі тих чи інших психічних функцій, здібностей або процесів вибудовуються з метою пізнання, але вони є прототипом процесів, що реально існують і функціонують.

Зрозуміло, що конструювання психологічних моделей не є результатом роботи інтуїції дослідника. Воно виникає в процесі складної логічної обробки результатів пізнання, що становить суть людської культури.

Генетико-моделюючий метод включає:

- а) теорію, в межах якої він створений;
- б) проектування (моделювання);
- в) перетворюючий (формулюючий) експеримент;
- г) діагностику (фіксування) проміжних і певною мірою кінцевих станів людини;
- д) оцінку нових психічних якостей, що розвиваються в людині.

Дієвість експериментального методу вивчення особистості можна підвищити, вдаючись до методів спостереження, бесіди, інтерв'ю, а також до анкетного дослідження. Якщо предмет дослідження вивчатиметься різними способами і за різних обставин, залежно від умов експерименту, то ймовірність точності результатів різко зросте.

Генетико-моделюючий метод

Сучасна українська психологія переживає особливий період становлення, обумовлений, головним чином, двома взаємопов'язаними факторами. З одного боку, відбуваються значні і неочікувані зміни в

житті суспільства (а отже – в житті людини), які зовсім не пов’язані з історичними традиціями і отже вимагають креативного підходу, нових, нетрадиційних рішень і поворотів життя. Це, повторимо, відбивається на житті кожної людини. При цьому, вказані зміни, на жаль, (відносно існування особистості) за незначними винятками слід вважати негативними. Так, свобода, яка так приваблювала, обертається фінансовою залежністю, розгубленістю, неготовністю формувати і здійснювати відповідні рішення. Ми відмічаємо більш жорстку раціональність у стосунках, різке зниження емпатійності, формування особистісних квазіцінностей, різке зниження духовного потенціалу людини. Якщо звернутися до філософсько-психологічної літератури, достатньо привести думки М. Бубера щодо подвійної природи людської свідомості і зазначити, що відношення Я-Воно все більше домінує (а воно означає дистанціювання, пізнання, використання, маніпулювання). Натомість відношення Я-Ти, що означає духовне єднання, дійсну дружбу та любов зустрічаються все рідше.

С.Л. Рубінштейн говорив про таке положення речей, що в цьому випадку світ і інші люди є чужими, все перетворюється на щось зроблене, використане, штучне і втрачає слід особистісності. Не дивно, що така ситуація породжує глибокі негативні зміни особистості, адже фруструються вищі, буттєві потреби (А. Маслоу), що породжує “вихід” активності через агресію, маніпулювання, квазітворчу активність в “ніби”-мистецтві, навчанні тощо. З іншого боку, цілком закономірним є те, що значно впливає на становлення психології, широке і глибоке проникнення в психологічний простір психологічної практики. Фактор цей є неоднозначним. З одного боку, безумовно позитивним, адже ще Л.С. Виготський наголошував, що єдиним надійним критерієм успішності науки є позитивні практичні результати. З іншого боку, напрями і технології прикладної психології, як правило, не мають надійного теоретичного обґрунтування, всі вони запозичені з інших культур (що є важливим недоліком), фахівці, що здійснюють допомогу, відзначаються дуже різним рівнем підготовки і часто, на жаль, дуже низьким. В наш час психологічна наука розвивається по логіці науково-практичних парадигм, які породили той чи інший напрям і таким чином цілісний підхід до особистості в межах практичної психології залишається декларацією.

Ми впевнені, що прогрес сучасної психології пов'язаний з серйозною методологічною переорієнтацією. Якщо згадати В.І. Вернадського, центральна ідея переорієнтації має полягати в тому, що наука на сучасному етапі має розвиватися не по напрямкам, а по проблемам, причому саме на стиках проблем слід очікувати найбільш яскраві і кардинальні нові результати. Такий підхід, до речі, забезпечить, нарешті дійсну а не декларовану лише цілісність підходу до вивчення психіки людини.

Потенція психіки особистості є прихованою можливістю бути не чим вона є, а дійовим її органом-здатністю здійснити рух процесів, або процесів через: а) виникнення, б) якісні змінювання, або ставати, в) “інакше видимою”, г) рости і деградувати тощо.

Таким чином, видів актуалізації потенції психіки особистості виявляється стільки, скільки виявів виникнення і енергії “актів” для цього потрібних. Вона як можливість тісно пов'язана з наявними: енергією, засобами і здатностями, що можуть в її актуалізації використовуватися. Зокрема для визначення меж і потенцій нужди, її життєтворчої сили, життєвих ознак, креативного компонента, який виступає у ролі інтенції, активності і саморозвитку.

Виявити адекватні новим проблемам теоретико-методологічні засади розгортання предмету і сучасних методів генетичної психології, – окрема нова проблема потенцій психіки особистості.

Серед проблем, що є найбільш гострими і актуальним для сучасної психології можна відзначити наступні:

- проблема становлення особистості;
- проблема психічного здоров'я людини;
- проблема інтимно-особистісних взаємовідносин людей;
- проблема існування людини в організації;
- проблема “інформаційного вибору” і реагування людини на необроблений, не дозований і неперевірений потік інформації;
- проблема впливу політичних проблем на існування людини;
- проблема перевиконання і психокорекції (в тому числі пов'язана з делінквентністю);
- проблема відношення до майбутнього і адиктивність;
- проблема дійсного дослідження сучасних психологічних особливостей людини (як показує практика, зокрема, дані вікової психології, які використовуються, в тому числі і для навчання студентів, є такими, що не відповідають дійсним сучасним

психологічним особливостям дітей, юнацтва та дорослих людей).

В основу такого, проблемного, а не галузевого підходу, пропонується покласти генетико-моделюючий метод, розроблений нами. Його сутність та основні принципи дозволяють вирішувати вказані (і інші проблеми) в межах цілісного підходу, в їх розвитку і становленні. Вирішення проблеми викличе інтенсифікацію і наукових напрямів.

Пропонований підхід є схожим на те, що намагалися зробити в Радянському Союзі педологи. Але подібність ця більш зовнішня, настільки протилежно-різним є суспільство, і настільки змінилася психологія, як наука. Його реалізація, наголосимо, можлива, на наш погляд, на основі дійсного впровадження генетико-моделюючого методу наукового вирішення реальних проблем.

Чому на впровадженні саме цього методу ми наголошуємо? Головне полягає в тому, що кожна з перерахованих (і не перерахованих проблем), так чи інакше є проблемою особистісною. Тобто – вона стосується не окремих компонентів існування людини, а цілісної особистості як такої. З іншого боку, проблема завжди існує в розвитку вона має власні витoki, динаміку плину, тенденції завершення і весь цей процес протікання проблеми проходить в умовах фактичної єдності її (проблеми) з внутрішнім світом особистості, що розвивається. “Ухопити” цей плін, цю специфіку і єдність дозволяє генетико-моделюючий метод.

Генетико-моделюючий метод має на меті вивчення самої цілісної особистості, що саморозвивається. Технологія методу (принцип єдності генетичної і експериментальної ліній розвитку) передбачає проведення дослідження в максимально природних умовах існування особистості і створення актуального простору реалізації самою особистістю численних можливостей моделювання власного розвитку та існування.

Жива істота, яка починається в материнському лоні, є споконвічно “плоть від плоті” твором двох людських істот. Соціальне (весь неосяжний досвід поколінь, привласнений і сконцентрований у двох люблячих істотах – (батьках) опредметнюється і втілюється в дивне створіння – нову біологічну істоту, але... не лише біологічну, а саме – біосоціальну. Нужда двох біосоціальна за природою, нужда їх один в одному і нужда у власному продовженні – творінні, поро-

джує це творіння і продовжується в ньому, реалізуючись у різних потребах, і забезпечує, в тому числі, і те, що називається “вростанням в культуру”. Нужда виступає і носієм віковичного досвіду людини (і як біологічної, і як соціальної істоти) водночас, вона є витком особистісної активності – активатором, енергія якого ніколи не згасає, тому що вона втілюється і відновлюється у новому житті.

Коли ми спостерігаємо (досліджуємо) людську дитину в перший період існування після фізичного народження, наш чуттєвий досвід (або й експеримент) надає нам інформацію про окремі частини, їх взаємозв’язок, функціонування. При цьому щось дуже головне, суттєве, залишається поза нашим чуттєвим досвідом, але ми знаємо про це. Ми знаємо, що це – жива, людська істота, що в основі її існування – дія біосоціальної нужди, що вона, істота, вже зараз є втіленням всього природного і культурного досвіду і конкретно – своїх батьків, що вона готова стати особистістю, і ми можемо уявити, якою вона стане (і біологічно, і соціально). Це знання – не менш реальне, ніж те, що ми отримуємо в чуттєвому плані, воно просто – інше. І-В. Гете дуже давно назвав таке знання напрочуд вдало – “точна фантазія”, тобто, це наша вільна побудова, але вона нібито “не зовсім” вільна, оскільки є водночас і точною, адже ґрунтується на надійних емпіричних даних. Це є наше проектування цілісного об’єкта вивчення. Але ця “точна фантазія” не охоплюється існуючими у психології дослідницькими процедурами. Вона або “мається на увазі”, або підмінюється якимись частковими поняттями – домислами, які, взагалі-то, ніякого відношення до об’єкта вивчення не мають. Це є феномен, перед яким психологія в усіх її напрямках і проявах завжди зупинялася і заявляла, що далеко не все може бути дане в досвіді. Ми вважаємо інакше. Якщо чуттєвий досвід виявляється недостатнім у поясненні феномена особистості, немає смислу ні зупинятися, ні привчати думку до спекулятивних хитросплетінь. Треба подолати даний недолік шляхом розширення і якісної зміни досвіду. Підкреслимо: мова йде не лише про розширення (скільки б нових методик і технік ми не застосовували, якщо вони виходять з існуючої парадигми то нічим не допоможуть). Необхідна саме якісна зміна, тобто зовсім інший і новий досвід, який відповідав би сутності самого явища, що вивчається.

Уданому випадку суттєвим є єдність: природа – олюднена, людина – оприроднена. Сама ця фраза, звичайно, нічого не дає в пі-

знанні, але без неї ми не можемо йти далі, вона – точка відліку. Тому що олюднена природа і оприроднена людина – це є феномен (а не лише констатація), і як такий він має різні форми існування. Одна з них – біосфера як єдність, а інша – людська істота як єдність. В останній ця єдність викликається і утримується нуждою, біосоціальною за своєю сутністю.

Набуття якісно нового досвіду вимагає нового методу дослідження, адекватного і об'єкту, і вихідним положенням. Це не може бути аналітичний метод, оскільки нужда як вихідна суперечлива єдність біологічного і соціального не розкладає, а створює, інтегрує цілісну особистість у процесі її онтогенезу. Отже, це має бути метод, який би моделював генезу особистості. Ми назвемо його генетико-моделюючим, оскільки ця назва максимально відповідає його сутності.

Особистість сама моделює і реалізує власну генезу. Для того, щоб науково дослідити цей процес, а отже, й дослідити саму особистість, ми маємо створити такі способи і форми вивчення, які б не переривали й не зупиняли його штучно, а викликали, співіснували б із ним. В ідеалі – це є співіснування за принципом сполучальності: ми повинні дати змогу особистості (об'єкту вивчення) вільно функціонувати і розвиватися за власними законами, але водночас надавати їй керовано такі можливості (природні і соціальні), які підлягають емпіричній фіксації і верифікації.

Генетико-моделюючий метод, як уже сказано, не є, власне, аналізом. Разом з тим, він, як і будь-який науковий метод, обов'язково має аналітичну складову. Не на підставі тільки даних чуттєвого досвіду, і не на підставі тільки емпіричного мислення, а в результаті поєднання цих двох складових з третьою – “точною фантазією” (або – креативністю), ми повинні виокремити в цілісній особистості такі змістовні одиниці, які були б самостійними і самодостатніми, несли в собі всю цілісність і забезпечували в своїй сукупності її (цілісності) саморозвиток і функціонування. Останнє – головне і суттєве: “одиниця” системи, що саморозвивається і саморегулюється, принципово відрізняється від тих “одиниць”, що встановлювались в експериментально-генетичному методі. Образно і разом з тим абсолютно точно кажучи, вона має бути живою. Дотримання цього і буде означати відхід від редукації.

При цьому не слід забувати, що й сама особистість є дійсною “одиницею” існування та розвитку людської психіки. І в цій своїй іпостасі вона далі не розкладається. Психіка людини – особистісна, і цей вираз означає, що будь-яке дослідження будь-якого часткового процесу чи явища буде адекватним лише тоді, коли це останнє розглядатиметься як змістовне відгалуження особистості, і лише тоді воно стане зрозумілим (зазначимо, що це не враховується в психології далі ніж декларація).

Нужда як суперечлива, рухлива і енергетична єдність біологічного і соціального втілення і можливість подальшого нескінченного втілення людського у людське те, що моделює і реалізує рух особистості, і є вихідною всезагальною одиницею носієм особистісної природи психіки людини. В своєму “розгортанні” нужда “зустрічається” із соціальними і біологічними факторами оточення людини і дає змістовні точки – одиниці тезаурусу особистості. Вони, ці одиниці, є і вузликами структури, і водночас – лініями розвитку особистості.

Існування (функціонування, розвиток) окремих ліній розвитку особисті (змістовних “вузликів” її структури) має, таким чином, досить жорстку подвійну обумовленість – детермінованість.

Всезагальний плин людської нужди “зустрічається” з факторами оточення (біологічними чи соціальними). Виникають відгалуження нужди – потреби, які реалізуючись, утворюють певні специфічні міжфункціональні системи, спеціалізуються, залишаючись при цьому частинами і носіями цілісності (аналогія з тканинами і органами людського організму). Так виникає диференціація інтегрованої єдності особистості.

Згідно нашої методологічної парадигми, застосування генетико-моделюючого методу дозволить нарешті “повернути людину в психологію”, оскільки метод дає можливість проаналізувати і водночас інтегрувати те вихідне системостворювальне начало особистості, яким виступає нужда як унікальна єдність біологічного і соціального і їх активант. Розробка методу, таким чином, є першочерговою і найбільш актуальною проблемою. На даному етапі нами розроблені основні принципи його побудови і застосування.

Важливий принцип генетико-моделюючого методу дослідження особистості відображає її відпочаткову природу. Це принцип єдності біологічною та соціальною. Статус принципу наукового методу

не дозволяє лише декларувати дану єдність, оскільки в цьому випадку він перестане бути принципом. Необхідно чітко усвідомити, що саме мається на увазі, що розуміється під єдністю?

Ми вважаємо, що складну суперечливу взаємодію біологічного і соціального є сенс розглядати у двох площинах – як фактори, що діють на особистість, і як фактори, що утворюють особистість і забезпечують її існування і розвиток “зсередини”. Перша площина аналізу являє собою взаємодію “особистість – навколишній світ”. У ній дійсно можна деякою мірою виокремлювати власне біологічні (природні) і соціальні фактори.

Якщо ж розглядати біологічне і соціальне як внутрішнє, особистісне, слід визнати, що ми ніколи не маємо в цьому випадку їхньої окремоті. Ми відступаємо від традиційного розгляду біологічного як спадкового і тілесного: “усередині” особистості біологічні і соціальні фактори не існують як окремі, кожен з них являє собою інобуття іншого. Будь-яка думка, образ, ідея, потреба неможлива поза біологічними структурами і функціями організму. Так само вірним є і зворотне – кожна тілесна структура, кожна біологічна функція людини – це є прояв людського єства, тобто це є те, що одвічно несе в собі як біологічне, так і соціальне втілення, і психосоматичні явища, які інтенсивно досліджуються сучасною наукою, є найкращим підтвердженням цього.

Принцип єдності біологічного і соціального відкриває дійсну сутнісну природу витоків активності особистості. Коли психологія твердить, що такими витоками є потреби, вона помиляється. Адже є дуже просте й доречне питання: а звідки виникають потреби? Крім того, дією потреб не можна пояснити саморух, саморозвиток тієї складної відкритої системи, якою є особистість.

Ми стверджуємо, що таке вихідне першоджерело активності особистості насправді існує, і воно цілком підлягає науковому дослідженню. І це є нужда. В.В. Давидов зазначав, що нужда є глибинною основою потреби... Проблема полягає в тому, як ця нужда у людини перетворюється на відповідну потребу. Далі зазначається, що цього ще ніхто в психології не вивчав, і це – правда. В.В. Давидов розглядає нужду в контексті діяльності (а не особистості), як її важливу складову і зовсім не намагається аналізувати її психологічний зміст, зазначаючи, що це “дуже складна майбутня розмова...” Ми виходимо з того, що нужда є вихідним енергетичним

началом особистості, біосоціальним за своєю природою. Онтогенез особистості починається значно раніше, ніж вона народжується фізично. Його початок – опредметнення – втілення нужд двох осіб, що люблять одна одну. Виникає нова форма існування нужди, яка (нужда) просто не може існувати без матеріального носія (принаймні, сучасна наука не знає іншого способу існування біосоціальної нужди, окрім існування її у якості соціобіологічного енергетичного підґрунтя особистості людини).

Дотримання принципу єдності біологічного й соціального в межах генетико-моделюючого методу означає вивчення онтогенезу від його дійсного початку, дослідження механізмів виникнення потреб із нужди. В цілому, це означає розгляд у будь-якому конкретно-психологічному дослідженні існування особистості як становлення здатної до саморозвитку вихідної біосоціальної єдності.

Наступним важливим принципом побудови генетико-моделюючого методу є принцип креативності. “Зустрічі” нужди з численними і різноманітними об’єктами і явищами не просто породжують потреби, вони зумовлюють цілепокладання та розвиток власних і унікальних засобів досягнення цілей. Це є, фактично, творчість. Свого часу А. Адлер постулював наявність в особистості особливої інстанції – “креативного Я”, яка забезпечує існування людини за власними цілями і бажаннями, сама здійснює формування своїх життєвих шляхів і стилів.

Саме в цьому сенсі ми вживаємо термін “креативність”. Отже, мова йде про творчу унікальність особистості, яка пронизує весь її життєвий шлях. Уже сам початок нової людини є нічим іншим, як результатом творчого акту опредметнення своєї нужди двома люблячими істотами. Вже сама по собі дана особистість є результатом і продуктом творчості. І нужда, втілена у ній, має величезний креативний потенціал, який виявляється в унікальності, гетерогенності, самоусвідомленні, самодостатності в цілому. Дійсна таємничість і загадкова унікальність людської свідомості полягає в її здатності до моделювання і самомоделювання. Саме це призводить, зокрема, до абсолютно своєрідного співвіднесення у свідомості минулого, сучасного і майбутнього. Свідомість самомоделюється, привласнюючи здібність, і моделює подальше існування людини.

Дотриматися принципу креативності в аналізі (і в дослідженні) особистості означає “взяти” її існування в цілому, в її унікальній

спрямованій єдності, в котрій вона лише й існує. І це означає реально врахувати багатозначність, неочікуваність і непередбачуваність особистості. З іншого боку, це означає віддати собі звіт у тому, що не все однозначне і прогнозоване. Усе, що ми намагаємося отримати в сучасних експериментах, є, насправді, навіть не конкретним випадком, а справжнім артефактом. І в цьому – головний недолік досліджень в галузі психології особистості. Останнє ми вважаємо дуже важливим, перш за все, методично, і тому формулюємо наступний принцип – рефлексивного релятивізму, який фіксує принципову неможливість встановлювати точні виміри і фіксувати остаточно вищі унікально-творчі вияви особистості.

Адже самодетермінація через власну нужду відкриває людині принципово ненасичувану і необмежувану можливість різноманітності буквально всіх проявів і властивостей. Наявність рефлексії як одного з найбільш цікавих і загадкових наслідків зустрічі нужди з життям людини робить це життя безмежно своєрідним, відкриває людині дійсну нескінченність ресурсів самозміни в кожний момент часу.

У цілому це явище є добре відомим, згадаймо хоча б наполегливе твердження Ф.М. Достоевського про неосяжну глибину і непередбачуваність “дійсної, ґрунтовної особистості” кожної людини. Разом з тим, прагнення позитивної науки до прагматичного схематизування призводить до дуже спрощених уявлень щодо особистості людини. Принцип релятивізму (відносності) застерігає від схематизму і поверхових прогнозів – наші знання є обмеженими і завжди будуть такими, ми надійно знаємо лише про наявність рефлексивно-творчого потенціалу людини і про безмежність його проявів. У зв’язку з цим відкривається дійсна обмеженість і несерйозність спроб схематизування чи моделювання особистості. В зв’язку з цим же відкривається дійсна глибина страждань людини, якою маніпулюють, або яка сама маніпулює.

Водночас, принципи креативності і релятивізму відкривають дійсний зміст явища суб’єктності: нужда в онтогенезі ніби розгалужується. Частина її існує і функціонує так, як це було в ранньому дитинстві, як було на початку: поза волею даної людини забезпечується її життєздатність і плин життя в цілому. Інша “гілка” нужди спрямовується виключно на зустрічі з соціальним світом. Саме ці зустрічі породжують вищі психічні функції, цілепокладання, прист-

расність внутрішнього світу, креативність. Так народжується суб'єкт.

Останній принцип генетико-моделюючого методу дослідження особистості – єдність експериментальної і генетичної ліній розвитку. На наш погляд, це дуже суттєвий момент характеристики не лише нашого методу, а й загального стану речей у культурно-історичній теорії. Ще у роботі, яка, власне, й присвячувалась розробці основних положень і методів дослідження, Л.С. Виготський геніально передбачав труднощі, пов'язані з тим, що вивчення психології вищої функції в її формуванні призводить до фундаментального (і сакраментального, між іншим) питання: чи так формується дана функція поза експериментально-генетичним методом, у “природних”, так би мовити, умовах. Іншими словами: самі формуємо і те, що формуємо, – те й вивчаємо. А як насправді, без нашого втручання? Гостроту цього питання, на жаль, не помітили його послідовники і учні. І даремно: психологія стала “формувальною”, формувальний експеримент і зараз є необхідним атрибутом дисертацій. Але ж, пам'ятаємо (?), наука повинна вивчати об'єкт за його логікою, а не власну логіку дослідника в об'єкті, що ним же й створюється. Питання залишилось поза увагою, а наскільки ж воно загостриться, коли “в психологію повернеться людина”? Адже головним стане питання, на яке зараз просто ніхто не звертає увагу: коли у дитини штучно формується (і вивчається), скажімо, опосередковане запам'ятовування способом “вращування – привласнення”, сама дитина при цьому існує і розвивається як цілісність. Ми вивчаємо дискретний момент – як воно вращується, як привласнюється. А що відбувається при цьому з дитиною, з її іншими функціями і явищами? Постає кардинальне питання: а як це відбувається в інших дітей, у тих, у кого ніхто нічого не формує спеціально?

Саме цілісна особистість виходить на перший план у генетико-моделюючому дослідженні. І ми легко схилиємось до феноменологічного напрямку, коли даємо собі звіт, що тут нічого “змоделювати” не можна, не порушивши філігранно тонкий процес самомоделювання і саморозвитку. Отже, залишається тільки опис? Ні, ми впевнені, що поєднання цієї “природно”-генетичної лінії розвитку з експериментальною можливе, але не шляхом формування – привласнення здібностей, а шляхом створення в експерименті особливих умов розгортання і “уповільнення” становлення цілісних одиниць

аналізу. Це має відбуватися на тлі різноманітних (але фіксованих) можливостей для самомоделювання.

Повернемося знову до Л.С. Виготського, який стверджував (і абсолютно справедливо), що новий концептуальний підхід вимагає нового, адекватного методу дослідження. Ми вважаємо, що генетико-моделюючий метод (у нашому його розумінні) відбиває ті сутнісні ідеї, які ми намагаємося реалізувати у дослідженні особистості як цілісності, яка саморозвивається завдяки дії біосоціальної основи – нужди, що опредметнилася в даній особистості.

Згідно зі створеною нами оригінальною теоретичною парадигмою, в основі генези психології особистості лежить дія нужди як генетично вихідної одиниці розвитку і існування особистості. Являючи собою енергетично ємний інформаційний потік, нужда специфічно з'єднує біологічні і соціальні детермінанти і вступає у вигляді довічної рушійної сили саморозвитку людської істоти – особистості.

Постійний енергетичний плин нужди створює реальні передумови формування самою особистістю власне реципрокних механізмів.

Новизна, навіть сміливість нашого погляду на генезу особистості полягає в тому, що ми свідомо приймаємо точку зору про те, що біологічне і соціальне в особистості являють собою не співвідношення (як це зазвичай постулюється в сучасній науці), насправді ці дві фундаментальні детермінанти життя утворюють дійсну (не метафоричну лише!) єдність і соціальне в онтогенезі людини стає біологічним. Це – кардинальна теза. Людські стосунки двох люблячих істот, сила нужди, що виявляється в них, зустрічаються, опредметнюються і утворюють твір – нову істоту, біологічну за визначенням, оскільки вона – жива. Але вона породжена соціальними стосунками і це робить її людською живою істотою відпочатково. Вона відпочатково – диво (саме так назвав людську особистість О.Ф. Лосєв).

Внутрішній світ нової особистості, як перша похідна від енергетики з'єднання біологічного і соціального в нужді, являє собою живу і красиву картину того, що може відбутися в результаті динамічних взаємодій і взаємопереходів біологічного і соціального. Так природа дійсно рефлексує себе (милується собою) в цьому диві, створеному нею...

Потенційно й актуально вже зародок людини, який є Твором двох соціальних істот, являє собою особистість в її інших специфіч-

них формах існування. Якою б не була незвичною і суперечливою ця наша думка, ми наголошуємо на ній і з задоволенням відзначаємо, що вона збігається з тими емпіричними даними, що їх, відносно раннього онтогенезу людини, отримала в останній час світова біологія і медицина. Плідне з'єднання цих двох шляхів наукового пошуку – генетичної психології та біології людини – може призвести до дійсно революційних зрушень у наших поглядах на людину, духовне, особистісне. Можливо, ми ще раз переосмислимо природу релігійного світогляду, механізму творчості, вищі форми духовного досвіду.

І цілком логічно впливає проблема структури. Механістичність і недоречність суперечок щодо того, чи має в дійсності особистість структуру, очевидна: будь-яка складна система обов'язково являє собою структуру, а оскільки особистість – система, що саморозвивається, її структура протягом всього часу існування процесуально реалізується, забезпечуючи життєдіяльність людини і водночас набуваючи все більш розвинених, витончених форм. Нам дуже хотілося подолати спрощений логіко-механістичний підхід до визначення структури особистості. Підхід, відносно якого Г. Олпорт зауважив, що кожен дослідник штучно вносить до структури особистості будь-які психічні явища, з тих, які йому більше “подобаються”. Нам здається, що цю штучність долає одна коротенька, але фундаментально значуща думка – структура особистості виникає, як своєрідне відображення світу, в якому доведеться жити...

Генетико-психологічний аналіз теорій особистості, урахування динамічної єдності біологічного й соціального як суперечливої одиниці особистості, що фіксується в нужді, дозволяє говорити про розробку реальних теоретичних підвалин генетичної моделі існування і психологічного зростання особистості – (генетико-психологічна теорія існування і зростання особисті).

Сила нужди, як сила життя розгортається в часі і створює поперемінний плин домінування у функціонуванні індивіда то біологічного (яке стає сензитивним до соціальних впливів), то соціального (коли створюються і опосередковуються засоби), що і є дійсним механізмом розвитку особистості. Пояснимо це. Відпочатково біологічне створює соціальну готовність індивіда до побудови психологічних засобів, які стають одиницями свідомості, що морфологічно фі-

ксуються, стаючи таким чином біологічним (або створюючи біологічне підґрунтя для соціального), і так продовжується вічно.

Нужда в продовженні роду та взаємодії з іншою людиною є творення самого себе та іншої істоти і виступає творчим проявом особистісного зростання.

Це прагнення до любові, особистісного продовження самого себе і живої диво-істоти є ключовим у генетичній психології.

Разом з тим, генетико-моделюючий метод може бути на наш погляд, успішно і продуктивно застосований не лише для вирішення питань генезису як такого, але й інших проблем психології.

Зокрема і в першу чергу це стосується численних і різноманітних форм взаємодії людини з оточенням. Так ми впевнені, що більшість прикладних досліджень проблем спілкування є малоефективним в зв'язку з тим, що вивчається лише поверховий шар цього складного процесу (поведінка, рольова та статусна взаємодія тощо). Розгляд даної проблематики через призму принципів генетико-моделюючого методу (єдність біологічного і соціального, рефлексивний релятивізм, креативність) дозволяє побачити цей процес зовсім в іншому ракурсі. З одного боку, особистість завжди сама моделює і розвиває процес взаємодії, саморозвиваючись в ньому. Причому, це відбувається саме завжди, навіть в умовах найбільшого авторитаризму і тиску. Так відбувається тому, що існує нескінченний потяг нужди до зустрічі з іншою людиною і її нуждою. Ці зустрічі призводять до виникнення особистісних переживань і змін внутрішнього світу індивіда. Це – перш за все. З іншого боку, взаємодія як правило проблемна, отже на соціальному рівні особистість практично завжди опиняється в ситуації, що вимагає креативності як відносно цілепокладання, так і стосовно формування засобів взаємодії. Ці внутрішні зміни в процесі спілкування і взаємодії є набагато важливішими і змістовнішими, ніж зовнішні. В свій час К. Левін говорив про “внутрішню” подію”, стверджуючи і емпірично доводячи, що її переживання є набагато важливішими і продуктивнішими стосовно спілкування, ніж реагування на події і впливи зовнішні. Тож саме це коло проблем, на наш погляд, має вивчатися для забезпечення вирішення як наукових, так і суто прикладних питань.

Окремою і зовсім новою для психології проблемою є взаємодія людини з сучасними носіями інформації. З одного боку, наявність таких засобів, безумовно, відповідає сутності нужди людини, яку ми ро-

зглядаємо (нагадаємо) як єдиний енергетично-інформаційний феномен, ненасичуваність якого забезпечує постійний живий рух і саморозвиток людської істоти. З іншого боку, ефективно і адекватне використання таких носіїв вимагає серйозної готовності особистості як в біологічному, так і в соціальному плані. Мова йде про особистісну зрілість і сформованість життєвих планів. Людина опиняється перед безодньою інформації з найрізноманітніших напрямів і великою проблемою є утримання мети і завдань, що спонукали звернення до інternету. Адже оформлення інформації спеціально є конкуруючим, спрямованим на відволікання суб'єкта на те чи інше джерело.

З іншого боку, в таких носіях інформація подається дуже яскраво, наочно. Вона розкладається на різні складові частини і складається враження легкості і ефективності її засвоєння у порівнянні, скажімо, з таким носієм інформації, як книга. Однак – це хибний ефект. Адже при читанні книг у людини дуже активно працюють власні процеси – мислення, уяви, емоції, отже відбувається їх постійний саморозвиток: особистість у взаємодії з книгою завжди виступає як нероздільна цілісність. У випадках використання інтелекту, ця цілісність і обов'язковість розвитку, зазвичай порушується. Інформація подається у такому вигляді, який не вимагає психологічних зусиль її осягнення. Тож тут порушується, перш за все, принцип креативності, і отже – цілісність процесу саморозвитку особистості. Ми впевнені, що використання експериментального генетичного методу в цій сфері буде результативним і дозволить зрозуміти дійсні психологічні механізми, які тут діють.

Екологія і психічне здоров'я.

Психологія взаємин соціальних груп і колективів (соціально-психологічний аспект).

Психологія формування лідерів. Структурні компоненти лідерів:

1. Допитливість;
2. Творча особистість;
3. Комунікабельність;
4. Характер (мужність і правильний вибір);
5. Сміливість;
6. Переконавання (як вогонь душі);
7. Харизматичність;
8. Компетентність;
9. Здоровий глузд.

Генетико-креативний метод

В дослідженні функціонування особистості слід звернути увагу на генетико-креативний метод. Мова йде про творчу унікальність особистості, яка пронизує весь її життєвий шлях. **Уже сам початок нової людини є нічим іншим, як результатом творчого акту опредметнення своєї нужди двома люблячими істотами. Вже сама по собі дана особистість є результатом і продуктом творчості. І нужда, втілена у ній, має величезний креативний потенціал, який виявляється в унікальності, гетерогенності, самоусвідомленні, самодостатності в цілому.**

Ефективність функціонування освітніх систем, розроблення і впровадження технологічних форм та способів навчання, показники особистісних творчих досягнень майбутніх учителів залежать від відпрацьованих технологій. Психолого-педагогічні дослідження, які стосувалися розвитку особистості, показують, що між навчанням і розвитком є безумовний зв'язок. Він лежить в основі створення дидактичних технологій, що дають змогу систематизувати процес розвитку творчості, надати йому рис послідовності, поетапності, соціальної відповідності.

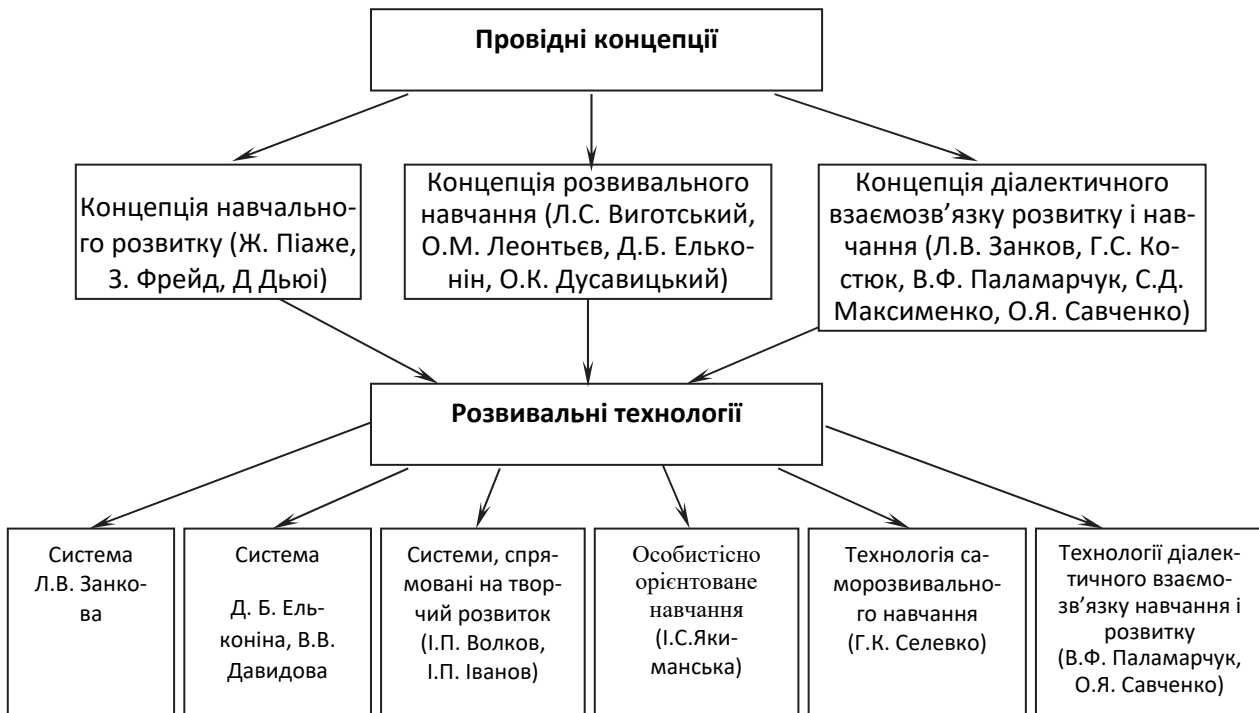
Сутність взаємозв'язку навчання і розвитку полягає в розумінні його діалектичного характеру: навчання веде за собою розвиток, а продуктивний загальний розвиток сприяє успішному навчанню (див. рис. 1.2.).

Загальним для технологій розвивального навчання є розуміння його як активно-діяльнісного способу навчання на протигагу пояснювально-ілюстративному.

В.В. Давидов і Д.Б. Ельконін є авторами теорії змістового узагальнення, розвитку логічного, теоретичного мислення. В основі технології є багатогранність фактичного матеріалу, виокремлення у змісті навчання деяких загальних "клітин", із яких поступово виводяться окремі. У дидактичній структурі навчальних предметів переважає дедукція на основі змістових узагальнень.

З усіх технологій розвивального навчання саме проблемне навчання як на Заході, так і в школах колишнього СРСР, у 80-90-х рр. знайшло найбільше поширення й утілилось у конкретні методики. Проблемне навчання базується на організації навчальної діяльності зі створення проблемних ситуацій, внаслідок чого особистість ово-

лодіває знаннями, уміннями, навичками й розвиває мислительні здібності. На Україні це – відомі наукові школи А.І. Зільберштейна, І.П. Федоренко, А.М. Алексюка та інших учених [178].

Рис. 1.2. Взаємозв'язок навчання і розвитку особистості

Вдало ця технологія втілювалася саме в старших класах, завдяки віковим особливостям мислення старшокласника. На жаль, здобутки проблемного навчання 80-х рр. на початку ХХІ ст. ще не знайшли гідного продовження (за винятком деяких навчальних програм і підручників нового покоління).

Усі вищезгадані технології набувають більшої розвивальної ваги за умов урахування суб'єктивного досвіду життєдіяльності студентів. На цій ідеї побудовано технологію особистісно орієнтованого розвивального навчання (М.В. Гриньова, І.С. Якиманська, О.Я. Савченко та інші.).

Суттєвим у технології є положення про те, що “вектор розвитку” будується від студента до визначення індивідуальних технологій, що сприяють його розвитку. Зміст, методи, прийоми навчальної діяльності спрямовані на те, щоб розкрити суб'єктивний досвід кожного майбутнього вчителя у цілісній навчальній діяльності. Для студентів особливо цінними є створення індивідуальних освітніх

програм, побудованих на можливостях особистості. Методична основа технології – індивідуалізація та диференціація навчального процесу, а основний метод – діалог викладача і студента. Реальною ця технологія стає за наявності адекватного дидактичного забезпечення.

Значний інтерес у розв'язанні проблеми ефективного розвитку студентів XXI ст. викликає технологія саморозвивального навчання Г.С. Селевко. Ця технологія вміщує сутнісні характеристики розвивального навчання і доповнює їх важливими положеннями].

На основі узагальнень ідей про розвиток творчої особистості розроблено цілісну концепцію розвитку творчої компетентності майбутнього вчителя базисом якої є генетико-психологічна теорія народження, зростання та існування особистості, генетико-креативний підхід за С.Д. Максименком.

Окреслено зміст, структуру, засоби розвитку творчої компетентності майбутнього вчителя.

Творча компетентність майбутнього вчителя – найвищий рівень розвитку професійної компетентності, коли людина здійснює професійну діяльність на творчій основі стабільно і неперервно.

Структура розвитку творчої компетентності майбутнього вчителя базується на основних структурних компонентах професійної компетентності: особистісно-розвивальному; діяльнісно-розвивальному; комунікативному; фаховому; опануванні досвіду (рис. 5.1.).

Показниками досягнення творчої компетентності є ціннісно-педагогічна, мотиваційна, психолого-педагогічна, організаційна, методична, дидактична, інформаційна компетенції, вербально-комунікативна, невербальна, компетенція самовдосконалення, понятійне та творче мислення.

На основі визначених показників, критеріїв, психологічних та педагогічних засобів розроблено зміст та основні етапи розвитку творчої компетентності майбутніх учителів у освітньому процесі.

Розвиток творчої компетентності майбутніх учителів має здійснюватися на основі підготовчого, діагностичного та розвивального етапів. Розвивальний етап повинен забезпечуватися психолого-

педагогічними засобами у навчально-виховному процесі ЗВО:

а) психологічні: розвиток творчого мислення; прагнення до самовдосконалення; розвиток педагогічного спілкування вчителя як творчого процесу; мотивація до самостійного творчого опрацювання матеріалу; розвиток творчих здібностей у діяльності; розвиток фахової підготовки, понятійного мислення; б) педагогічні: організація навчальної діяльності, у ході якої студенти реалізують себе як творчі особистості; забезпечення конструктивного постійного зворотного зв'язку; встановлення партнерського педагогічного спілкування; забезпечення мотивації до дослідницької діяльності, активності та креативності під час занять; організація навчального процесу; діяльності, активності та креативності під час занять; організація навчального процесу з метою більш глибокого оволодіння студентами навчальним матеріалом

На етапі теоретичної розробки принципово нового методу, який має назву – “генетико-креативний” – розроблені і визначені основні його принципи, а саме: принцип розвитку, принцип переживання, принцип свободи, принцип взаємодії, принцип невизначеності та індетермінізму, принцип терапевтичного ефекту. Розглянемо їх.

Принцип розвитку означає врахування онто- і актуалгенезу як саморозвитку складної гетерогенної нелінійної системи, якими є особистість і група. Врахування цього є абсолютно необхідним вже тому, що, за нашими попередніми даними, **вихідна сила (нужда), що зумовлює саморозвиток, має відпочатково креативний характер.** Наш новий метод покликаний дати можливість розкрити цю творчеськість, не порушуючи процес інтериоризації. Ми вважаємо, що нужда, в принципі, може асимілювати в собі певні всезагальні способи людської поведінки і виявляти їх при зустрічі з оточенням через потреби і їх предметнення. Нужда породжує існування і ускладнює його. Ми можемо говорити тепер про душевно-духовне без містики і метафорики – воно є продуктом еволюції нужди, втіленої в людській істоті.

Таким чином, нужда, як генетично вихідне відношення, що конститує особистість, незрозумілим поки що унікальним і складним шляхом вбирає і з'єднує в собі і біологічне, і соціальне, і в процесі онтогенетичного розвитку соціальне перетворюється в біологічне, але не в дорослих особинах, а в новонародженому індивіді як продукті любові. І коли ця специфічна форма нужди реалізується в здібність стати особистістю, вона несе в собі вихідну інтенцію: ново-

народжений індивід виявляється готовим до соціалізації. Соціальне привласнюється дуже легко, напрочуд легко, якщо зважити на те, що перед нами біологічна, по суті, особина. Без наявності нужди стати особистістю ніяка біологічна дресура не може призвести до соціального становлення індивіда.

Розуміння нужди як єдиної суперечливої цілісності біологічного і соціального дає можливість більш змістовно розглядати її специфічні породження – психологічні засоби, соціальні потяги, інші структури, формування яких визначає спрямованість і саме існування особистості. Повертаючись до аналізу різних теорій, зазначимо, що вони, на наш погляд, просто “вхоплюють” окремі моменти і аспекти існування та розвитку нужди (Г.С. Костюк, П.Я. Гальперін, Ж. Піаже, Л.С. Виготський). Ідучи різними теоретичними шляхами, вчені приходили до одного й того ж (хоча й не експлікованого) положення – механізм породження психічного знаходиться в нужді. Тут – єдність біологічного і соціального, тілесного і духовного, Ми, фактично, фіксуємо зараз наявність різних шляхів до одного й того ж фундаментального суперечливого підґрунтя особистості.

Нам здається, що таке наше розуміння відкриває нові можливості в дослідженні конкретних проблем, у тому числі й тих, що вже давно і плідно вивчаються. Так, розглядаючи питання співвідношення навчання і розвитку особистості, слід зараз зауважити, що навчання дійсно має “забігати” наперед розвитку, але з урахуванням того моменту, який конститує відпочатковість цього відношення. Адже нужда породжує і актуальний рівень розвитку, і зону найближчого розвитку, оскільки є, взагалі, тим вихідним, що визначає психічне буття людини як таке.

Принцип переживання є провідним в методі, за визначенням (нагадаємо, що середовище ми розглядаємо, слідом за Л.С. Виготським, як переживання середовища). Наше розуміння переживання ґрунтується на тлумаченнях цього явища в роботах Л.С. Виготського, М.В. Папучі. Варто враховувати, що кожна людина потрапляє в особливі життєві ситуації, які її спонукають до переживання. Як зазначає М.В. Папуча, в таких ситуаціях перед людиною в тій чи іншій мірі постає “задача на смисл” як задача здобуття осмисленості, пошуку джерел смислу, “розробки” цих джерел. Автор підкреслює, що зовнішні дії здійснюють роботу переживання через зміну свідомості суб’єкта та в цілому його психологіч-

ного світу. Важливими тут є емоційні процеси, сприйняття, мислення, увага та інші психічні “функції”. Отже, переживання являє собою особливу діяльність, специфічну роботу, що реалізується зовнішніми та внутрішніми діями процесу перебудови психологічного світу. Переживання спрямоване на встановлення смислової відповідності між свідомістю та буттям, загальною метою якого є підвищене осмислення життя (Л.І. Анциферова). Діапазон можливих носіїв переживань включає в себе безліч форм та рівнів поведінкових та психологічних процесів, таких як гумор, сарказм, іронія, сором, порушення константності сприйняття і т.п.

Дотримання **принципу свободи** означає, що процес навчання скеровано на формування вільних дій, тобто таких, що спочатку “інтелектуалізуються”, а вже потім реалізуються як реальні дії.

М.М. Бахтін свого часу писав: “... не можна перетворювати живу людину на безголосний об’єкт заочного завершеного пізнання. В людині завжди є щось, що лише сама вона може відкрити у вільному акті самосвідомості і слова, що не піддається зовнішньому заочному визначенню”. Мова йде про незавершеність “внутрішньої” особистості людини.

В стані дійсної особистісної активності, “на порозі” справжнього життєвого вчинку, особистість завжди непередбачувана через те, що нікому (в тому числі і їй самій) до кінця не відомі дійсні можливості, глибини (“вершини” – сказав би Л.С. Виготський) особистісної природи. Достоевський недаремно відмовляється від психології: сучасна йому (та й нинішня) наукова психологія знаходиться лише на шляху до дійсного пізнання змістовних підвалин особистості. Та сама духовність, яка у вигляді потенційного стану відпочатково зумовлює особистість як можливість, далі, по життю, зміцнюється й розвивається, піднімаючи невідомі пласти природи і роблячи людину дійсно до кінця незбагненою і нескінченною у своєму становленні, що не завершується ніколи. Незавершеність – це хоча й непізнана, але дуже важлива ознака особистості, врахування якої є абсолютно необхідним.

Здатність до **саморегуляції** поведінки – ще одна сутнісна ознака особистості. Відомо, що досить довгий час в онтогенетичному розвитку збалансованість психологічних процесів досягається завдяки неусвідомлюваним механізмам так званої базальної емоційної регуляції. Ці механізми працюють незалежно від бажання людини, і

сенс їхньої роботи полягає в забезпеченні психологічно комфортно-го і стабільного стану внутрішнього світу. Вони діють протягом всього життя людини, але з ускладненням життєвої ситуації (а це є прямим наслідком розвитку і соціалізації) їх дія виявляється недостатньою – занадто складними й неоднозначними стають умови життя. Тому в особистості здійснюється формування принципово нових механізмів, які управляються свідомо самою людиною. Першим з відомих є механізм вольової регуляції поведінки. В ситуації боротьби різних, а часто й протилежних, мотивів, вольове зусилля забезпечує вибір і безконфліктний подальший життєвий рух. Виникнення такого механізму є справжнім і значним надбанням особистості. Але виявляється, що він лише частково полегшує стан невизначеності і протистояння. В експериментах доведено, що внутрішнє протистояння мотивів після вольової дії повністю не припиняється і стан психологічного комфорту, як правило, не виникає (дуже яскраво це описує теорія когнітивного дисонансу). Напруга і внутрішня конфліктність супроводжує дію даного механізму весь час. Чому ж, в такому випадку, існує багато ситуацій, коли напруження дійсно спадає і особистість виявляється самовідрегульованою? Вищі і найскладніші механізми саморегуляції поведінки можуть здійснюватися лише всією особистістю – цілісною і інтегрованою. Отже, можна виокремити такі послідовні етапи становлення саморегуляції в системі інтеграції особистості: базальна емоційна саморегуляція; вольова саморегуляція; смислова, ціннісна саморегуляція.

Принцип взаємодії означає для нас, що суперечність “нормативність – креативність” може бути реально розв’язана лише в вільній взаємодії. Мова йде про творчу унікальність особистості, яка пронизує весь її життєвий шлях. Уже сам початок нової людини є нічим іншим, як результатом творчого акту упередметнення своєї нужди двома люблячими істотами. Вже сама по собі дана особистість є результатом і продуктом творчості. І нужда, втілена у ній, має величезний креативний потенціал, який виявляється в унікальності, гетерогенності, самоусвідомленні, самодостатності в цілому. Дійсна таємничість і загадкова унікальність людської свідомості полягає в її здатності до моделювання і самомоделювання. Саме це призводить, зокрема, до абсолютно своєрідного співвіднесення у свідомості минулого, сучасного і майбутнього. Свідомість самомоделюється, привласнюючи здібність, і моделює подальше існування людини.

Креативність є глибинною, первісною і абсолютно природною ознакою особистості – це є вища форма активності. Активність, яка створює і залишає слід, втілюється. З іншого боку, креативність означає прагнення виразити свій внутрішній світ.

Принцип невизначеності та індетермінізму, як опозиція передбачуваності, припускає постановку перед особистістю завдань, які відпочатково несуть в собі тенденцію до помилки. Помилкові дії, їх усвідомлення та значення, наскільки нам відомо, в такому контексті не вивчалися. Однак вони (і саме вони) можуть, на певному етапі виступити водночас індикаторами і чинниками процесу творчості. Творчі завдання мають бути зорієнтовані на розвиток здатності до виявлення і постановки проблем; спроможності до генерування великого числа ідей (не боячись осуду); гнучкості – продукування різноманітних ідей; оригінальності – спроможності відповідати на подразники нестандартно; здатності вдосконалити об'єкт, додаючи деталі; вміння вирішувати проблеми.

Принцип терапевтичної дії пов'язаний з нашим переконанням у тому, що процес творчості є необхідною складовою психологічного життя кожної людини (дитини) і створення відповідного креативного середовища, тим самим, позитивно впливатиме на його учасників. Погоджуємося із думкою Р. Стернберга, що розвиток творчості пов'язаний зі спроможністю йти на розумний ризик, передбачає готовність переборювати перешкоди, внутрішню мотивацію, толерантність щодо непевності, готовність протистояти думці навколишніх. Проявити креативність неможливо, якщо відсутнє творче середовище. Творчість, реалізація креативного потенціалу сприяють відчуттю гармонії, психологічному благополуччю особистості.

Організаційно генетико-креативний метод являє собою спеціальне створення в групі/шкільному класі ситуації, яка набуває значимості події. Тим самим актуалізуються творчі потенціали учасників освітнього процесу, виникає переживання задоволеності і радості від участі в колективній події. Вважаємо, що впровадження описаного методу сприятиме творчому розвитку і психологічному здоров'ю учасників освітнього процесу.

Додаткові методи

Це опитування, бесіда, аналіз продуктів діяльності, узагальнення незалежних характеристик, самооцінювання.

Додатковим методом, який застосовують для психологічного дослідження, є тести.

Психологічні тести (від англ. test – випробування) – система прийомів для випробування та оцінювання окремих психічних рис і властивостей людини.

Тест – це проба, іспит, один із способів психологічного діагностування рівня розвитку психічних процесів та властивостей людини.

Психологічні тести являють собою певну систему завдань, надійність яких забезпечують систематичні дослідження серед представників певних вікових, професійних, соціальних груп, результати та висновки яких враховуються, беруться як еталон, підлягають спеціальному математичному аналізуванню (кореляційному, факторному тощо).

Розрізняють тести вивчення інтелектуальних здібностей, рівня розумового розвитку особистості та тести успішності. Вони дають можливість з'ясувати рівень розвитку окремих психічних процесів, рівень засвоєння знань, загального розумового розвитку особистості. Тести як стандартизовані методи дослідження дозволяють порівнювати рівень розвитку та робити висновки про успішність навчання досліджуваних відповідно до вимог шкільних програм або професіограм різних спеціальностей.

Тести застосовуються як з науковою, так і з практичною метою.

Неодмінними умовами успішності використання цього методу дослідження є:

- 1) обов'язковий комплекс випробувальних завдань;
- 2) чітка стандартизація зовнішніх умов, в яких відбувається тестування;
- 3) наявність більш або менш стандартної (фіксованої) системи оцінювання та інтерпретації одержуваних результатів;
- 4) дотримання при оцінюванні встановлених норм, середніх показників правильного розв'язання завдань даного тесту, чітко визначених вимог до рівня знань, умінь і навичок для представників певної статі, віку або професії.

Тестові показники і оцінки мають не абсолютний, а відносний характер. Вони визначають лише місце, яке посідає досліджуваний відносно певної норми.

Змістова різноманітність окремих видів психологічних тестів є причиною того, що їх поділ і класифікація є складним, до кінця не вирішеним завданням.

За природою психічних властивостей, рівень розвитку яких потрібно з'ясувати, психологічні тести поділяються на чотири основні категорії: 1) тести успішності, 2) тести здібностей, 3) тести таланту та 4) тести якостей особистості. За формою опитування розрізняють бланкові та апаратурні тести.

За кількістю досліджуваних, які одночасно беруть участь у тестуванні, психологічні тести поділяються на індивідуальні та групові. За принципом формулювання запитань розрізняють вербальні і невербальні тести.

Щодо співвідношення форми завдань, запитань і форми, в якій дається відповідь, розрізняють тести множинного вибору, тести визначення правильності даного судження та проєктивні тести.

У психології тести є допоміжним прийомом дослідження; розроблення їх методики ґрунтується на засадах методології: системах знань, що описують відомі психічні явища, системах предметів психологи, які вимагають вивчення, і системах методів дослідження недостатньо вивчених психічних явищ, свідомості і діяльності людини.

Тести здібностей

Цей тип випробувань застосовують для визначення міри вияву певних здібностей або здатності людини, на відміну від тестів успішності, призначення яких – оцінювати вже наявні знання або вміння.

Тести здібностей мають на меті встановити діагноз, спрогнозувати рівень знань або вмінь, досягнення якого є ймовірним для учасника тесту за певних умов навчання або праці.

Результати виконання тесту оцінюються за кількістю правильно розв'язаних завдань, до того ж у більшості випадків для виконання тестів цієї категорії встановлюють певні часові ліміти.

За змістом розрізняють дві підгрупи тестів здібностей: тести загальних здібностей, або тести інтелекту, і тести спеціальних здібностей. Тести здібностей поділяються також на індивідуальні та групові. Вони можуть бути як апаратурними, так і бланковими.

Основними критеріями оцінювання доцільності застосування окремих тестів здібностей є їх надійність і валідність – міра відповід-

ності того, що методиці приписується зробити, і того, що вона справді спроможна виявити у психіці, свідомості або діяльності людини.

Тести інтелекту

Це випробування – вимірювання і оцінювання, до якого вдається дослідник, визначаючи рівень інтелектуальних здібностей і швидкості їх розвитку у дитини. У тестах, призначених для визначення міри вияву інтелектуальних здібностей, учасник дослідження отримує декілька окремих оцінок, кожна з яких характеризує рівень розвитку певної розумової здатності, наприклад, схильність до логічного мислення, просторової уяви, гнучкість думки тощо. Оцінювання здійснюється відповідно до норми (вікової, статевої тощо).

У тестах, призначених для визначення темпу інтелектуального розвитку, оцінкою є коефіцієнт інтелектуальності. Найвідоміші тести цієї категорії – тести Бінс – Сімона і тест Векслера. Тести для визначення рівня розвитку інтелекту поділяються на індивідуальні та групові. Групові тести інтелекту є бланковими. Але думка, що тести інтелекту визначає так званий генетичний інтелект, є помилковою, що й доводять численні експерименти.

Більшість психологів вважає, що тести інтелекту визначають або актуальний рівень розумових здібностей, або актуальний темп їх розвитку.

Тести успішності

Це різновид психологічних тестів, що застосовуються для визначення рівня знань або умінь, фактично здобутих індивідом у певній галузі навчальної або професійної діяльності. Переважна більшість тестів успішності належить до бланкових. Усі вони є груповими тестами. Тести успішності – це здебільшого тести множинного вибору.

Основний критерій для визначення ступеня ефективності того чи іншого тесту успішності – його валідність за змістом, тобто міра відповідності виявлених досліджуваним знань і умінь їх застосовувати, оволодіння якими передбачає програма викладання певного навчального предмета або наукової дисципліни.

Тести таланту

Більшість психологічних тестів створено на функціональній основі. Інтуїтивно вважалось, що кожне психічне явище є функцією, бо має певний зовнішній вияв, впливає на щось або на когось, залиша-

ючи певний відбиток. Функція певним чином відображається, віддзеркалюється. А якщо це справді так, то за логікою психічна функція може якось вимірюватись, підраховуватись. Отже, активність психічного – величина змінна, значення якої різне, залежно від змінної величини.

Концепція творчості (В. В. Клименко, 1985, 1996) розроблена на принципі механізму психічних явищ. Функціональні основи психіки при цьому не відкидаються, але стають елементом системи механізмів.

Застосування **принципу психічного механізму розширює** коло психічних явищ, які можуть підлягати випробуванню. І разом з тим у систему механізму включаються складові компоненти, які раніше не були враховані ні теорією, ні практикою тестування, а саме: робота розумова, або психомоторна.

Людина, яка виконує творчу роботу: а) робить відкриття, б) створює винаходи або в) відшукує нові художні образи. Це продукти творчої діяльності людини, які є результатом "роботи" механізму творчості.

Назвемо складові механізму таланту: мислення, почуття, уява, психомоторика та енергопотенціал, які можна вимірювати, оцінювати і вдосконалювати, порядок, в якому вони названі, довільний. Важливо, щоб усі елементи були врівноважені і пропорційні за силою вияву, тоді механізм творчості працюватиме плідно й творчо.

Цілісність механізму творчості – це сплав, коли всі п'ять компонентів перебувають у гармонії, розвинуті пропорційно. Очевидно, існує й найкраще, ідеальне сполучення, яке – єдине! – гарантує можливість повного самовияву людської особистості – процес творчості. Узагалі число сполучень припустимих, дієвих – величезне, оскільки кожен компонент, забезпечуючи позитивний показник сплаву, може перебувати в певному діапазоні активності, отже, переобуваючи в єдності, вони можуть компенсувати недоліки один одного. Але як тільки один із них перевищить межу можливого, цілісність руйнується, механізм творчості стає неспроможним до творчості.

З метою уникнення помилок при тестуванні як методі психологічного дослідження потрібно, щоб зміст тесту враховував особливості психічного явища, яке досліджується (оцінював розумові здібності, увагу, пам'ять, уяву тощо), і не потребував для свого виконання спеціальних знань.

Зміст тесту та інструкції до його виконання повинні бути максимально чіткими та зрозумілими. Результати тестового дослідження не можна оцінювати як абсолютні показники розумових здібностей особистості. Вони є лише показниками рівня розвитку певних якостей у момент дослідження за конкретних умов життя, навчання та виховання особистості.

Моделювання психічних процесів

Це створення та використання технічних пристроїв, які відтворюють у своєму функціонуванні не тільки кінцеві результати, а й деякі механізми роботи людського мозку, наприклад, принципи взаємодії нейронів. Моделювання психічних процесів є одним із головних розділів біоніки – науки про технічні системи, що копіюють або повторюють структури та процеси, які відбуваються в живих організмах.

Останнім часом розпочато інтенсивні дослідження можливості технічного моделювання механізмів людських відчуттів, сприймання, пам'яті, уваги, мислення, емоцій. Моделюючи психічні процеси, важливо не порушити специфіку психічного, не вдаватися до примітивного механізування.

Аби досягти об'єктивності й істинності в процесі такого моделювання, потрібно ґрунтуватися при цьому на розвиненій теорії та методології наукового дослідження.

Моделювання психічних функцій. Створення та застосування технічних пристроїв допомагає дослідникові відтворити у функціонуванні не лише кінцеві результати, а й деякі механізми роботи людського мозку під час сприймання, збереження, відтворення та переробки інформації.

Зараз загальноприйнятий засіб моделювання психічних функцій людини – ЕОМ, які у свою чергу виконують функцію збереження та здійснюють логіко-дедуктивну обробку інформації. Протягом останніх десятиліть досягнуто значних успіхів у галузі створення найрізноманітніших засобів "штучного розуму", які моделюють психічні функції або окремі види діяльності (наприклад, читання, мовлення, навчання, гру в шахи тощо).

Метод опитування

У психології, зокрема в педагогічній практиці, широко застосовується метод опитування, метою якого є з'ясувати розуміння піддослідним тих чи інших завдань, життєвих ситуацій, вживаних у нав-

чанні та практичній діяльності понять (природознавчих, технічних, соціальних) або отримати інформацію про інтереси, погляди, почуття, мету діяльності та мотиви поведінки особистості. Найбільш поширеними різновидами опитування як методу психологічного дослідження є бесіда, інтерв'ю, анкетне та соціометричне опитування.

Бесіда

Бесіда – цілеспрямована розмова з досліджуваним, потрібна для того, щоб з'ясувати його уявлення або розуміння явищ природи, міру його обізнаності з суспільних, наукових питань, усвідомлення ним взаємозалежностей, причин та наслідків певних явищ, визначити його переконання, ідеали, ідейну спрямованість. Сформульовані запитання повинні бути чіткими й зрозумілими, спрямованими безпосередньо на психологічні явища. Під час бесіди потрібно домагатися не лише констатуючої відповіді, а й пояснення, мотивування, тобто відповідей не лише на запитання «Що це таке?», а й на запитання "Чому?", "Як?".

Одним із варіантів бесіди є метод інтерв'ю, до якого вдаються у психологічних та соціологічних дослідженнях. Через інтерв'ю виявляють думки, погляди, факти з життя респондента, тобто досліджуваного, його ставлення до політичних подій, ситуацій, соціальних явищ тощо.

Інтерв'ю може бути нестандартизованим і стандартизованим. У не-стандартизованому інтерв'ю запитання до респондента сформульовані не до кінця і можуть змінюватися під час дослідження, а в стандартизованому – запитання ставляться за певною системою, чітко формулюються.

Анкетування

Анкетування – один із способів психологічного опитування. За допомогою анкети досліджуються літературні, мистецькі, спортивні, професійні інтереси та вподобання, мотиви, ставлення до вибору дій, вчинків, різновидів праці, до тих чи інших переживань, їх оцінка. На запитання, сформульовані в анкеті, відповіді даються письмово.

До того ж запитання ставляться так, що відповіді на них можуть бути описовими або альтернативними: "так", "ні", "не знаю", "важко відповісти". Анкета може містити варіанти відповідей, з яких учасникові пропонують вибрати одну, на його погляд, правильну відповідь. Вибір залежить від особистих переконань і зацікавлень респондента.

Запитання анкети мають констатуючий і мотиваційний характер, як і запитання під час бесіди та інтерв'ю. Анкета може бути іменна – де піддослідний указує своє прізвище та ім'я, дещо повідомляє про себе, – та анонімна.

Анонімне анкетування здійснюють з метою отримання більш відвертих відповідей.

Анкетне дослідження дає змогу зібрати великий за своїм обсягом матеріал, що дає можливість вважати отримані відповіді досить імовірними. Його недоліком є суб'єктивність і випадковість відповідей, неможливість перевірки їх правильності та щирості.

Соціометрія

Соціометрія – дослідження або метод вибору, що застосовується для з'ясування взаємин у колективі, виявлення ставлення колег одне до одного, того, як вони оцінюють певні якості своїх співпрацівників, кому надається перевага, коли йдеться про обрання керівника, товариша.

Підставою для оцінювання (вияв ставлення) та вибору є почуття симпатії або антипатії до інших.

У психології застосовують соціометричну методику для вивчення групової диференціації, коли членам групи пропонують дати відповідь на такі, наприклад, запитання:

"З ким би ти хотів товаришувати?",

"Кого б ти хотів обрати керівником групи?".

Учень повинен назвати трьох учнів зі своєї групи, зазначити, кого б із них він хотів обрати в першу чергу, кого – в другу і кого – в третю.

"Вибори" можуть бути взаємно позитивними, взаємно негативними чи

позитивними (або негативними) з боку учня та негативними (позитивними) з боку того, кого б він хотів обрати.

Кількість позитивних і негативних "виборів" фіксується на матриці, після цього підраховують відсотки в кожному з них. Метод дає можливість виявити реальне місце особистості в колективі за її діловими якостями, популярністю, міжособистісними стосунками.

Психологічна експертиза

Експертиза (від лат. *expertus* – досвідчений) у психології може використовуватись як метод дослідження. Сутність експертизи поля-

гає в тому, що вивчення і оцінювання явищ здійснюються знавцем, спеціалістом, експертом, особою, яка користується довірою, має авторитет. Це розгляд і дослідження певних питань або проблем з метою дійти правильного висновку, дати дійсну оцінку тощо.

У сучасному суспільстві психолог дедалі частіше постає як експерт з питань оптимального залучення людських ресурсів до виробництва, управління, навчання та інших видів діяльності.

До послуг психологічної експертизи тепер вдаються управлінці, медики, юристи, педагоги та ін. Теоретичні засади і конкретні процедури психологічної експертизи є предметом аналізу прикладних галузей психологічної науки (інженерна, медична, юридична, педагогічна діяльність тощо).

Метод аналізу продуктів діяльності людини

У діяльності людина виявляє обізнаність з певних питань, свої вміння та навички, здібності, уважність і спостережливість, певні риси характеру. Отже, розглядаючи продукти діяльності людини, можна визначити різні психічні якості та властивості особистості, рівень їх розвитку.

Продуктами діяльності учнів є виконані ними письмові роботи, вироби, малюнки, моделі, фотографії тощо. Порівняння робіт, виконаних учнем у різний час, на різних етапах навчання, дає змогу прослідкувати його розвиток, здатність удосконалювати вміння та навички, домагатися акуратності, майстерності, виявляти кмітливість, наполегливість тощо. Саме це повинно стати предметом аналізу продуктів діяльності, а не, наприклад, вартість виготовленого продукту:

Аналіз продуктів діяльності людини може здійснюватися і в процесі їх створення. Спостерігаючи цей процес, можна виявити не тільки його якість, а й динаміку, темп роботи, вправність у дії, ставлення до завдання. Такі спостереження сприяють більш глибокому та всебічному вивченню розумових, емоційних, вольових та характерологічних якостей і властивостей особистості.

Метод узагальнення незалежних характеристик

Метод узагальнення незалежних характеристик – це поєднання та узагальнення висновків багатьох спостережень, які здійснювалися незалежно одне від одного, у різний час, за неоднакових умов щодо різних видів діяльності.

Отримані незалежні характеристики узагальнюються за певним принципом і під певним кутом зору, наприклад: розумові показники особистості, моральність, вихованість, дисциплінованість, спрямованість інтересів і здібностей, рівень культури, темп розвитку тих чи інших якостей особистості.

Удаючись до методу узагальнених характеристик, учитель повинен мати власне уявлення про учня. Відгуки інших учителів про успішність, дисциплінованість, схильності та здібності, активність потрібно враховувати не механічно, а вдумливо, перевіряючи їх вірогідність.

Такі характеристики дають змогу всебічно вивчити особистість, скласти її об'єктивну характеристику й визначити шляхи подальшого розвитку юнака або дівчини в процесі навчально-виховної роботи.

Удаючись у дослідженнях до методу самооцінки, виявляють рівень здатності особистості оцінювати себе загалом або свої окремі морально-психологічні якості – психічні процеси, стани та властивості, наприклад, уважність, спостережливість, пам'ять, кмітливість, правдивість, чесність, принциповість, дисциплінованість, акуратність, власний рівень культури, ввічливість, працьовитість, мужність, успіхи в навчанні, праці тощо.

Показники самооцінки важливі для з'ясування рівня розвитку самосвідомості особистості, вміння критично ставитися до своїх вчинків, усвідомлення свого місця в колективі. Способів самооцінки є декілька. У деяких випадках досліджуваний оцінює себе або власні якості за п'яти- або трибальною шкалою, в інших – йому пропонують порівняти себе з кожним членом свого колективу, групи, класу (парне оцінювання) й оцінити себе самого:

1. "Я кращий, ніж він",
2. "Я такий самий",
3. "Я гірший, ніж він".

Метод самооцінки дає можливість визначити характерологічні особливості особистості, такі, як рівень домагань, скромність чи хвалькуватість, розуміння власних особливостей. Дехто оцінює себе об'єктивно, а дехто переоцінює або недооцінює власні можливості.

Показники рівня розвитку самооцінки учня або дорослого можуть бути відповідно використані з метою виховання.

Важливі зауваження стосовно методів вивчення психологічних особливостей особистості подав К. Д. Ушинський. Він писав, що

будь-яка людина, котра вміє заглянути всередину себе, є вже готовим курсом психології; важко знайти таку книгу, яка б не містила психологічного факту або погляду на психологічне явище; вся історія записує тільки історію душі людської, майже забуваючи історію тіла людини; кожний життєпис, кожна повість, кожен роман, кожен вірш – це безліч психологічних фактів і спостережень; немає такого педагогічного курсу, де б не було цілої системи психологічних роздумів; а яке широке поле для психологічних спостережень становить педагогічна практика!

Кількісний і якісний аналіз психічних фактів

Кількісний і якісний аналіз дає змогу вивчати особистість, вдаючись до певного методу дослідження. Кількісний, або варіаційно-статистичний, аналіз полягає в обчисленні коефіцієнтів правильного розв'язування завдань, частоти повторювання відзначеного психічного явища.

Для порівняння результатів досліджень з різною кількістю завдань або різним кількісним складом групи користуються не абсолютними, а відносними, здебільшого відсотковими, показниками.

Здійснюючи кількісний аналіз результатів дослідження, найчастіше обчислюють середнє арифметичне показників усіх досліджень того чи іншого психічного процесу чи індивідуально-психологічної особливості. Щоб робити висновки про вірогідність середнього арифметичного, обчислюють коефіцієнт відхилень від нього окремих показників.

Чим менші відхилення показників окремих досліджень від середнього арифметичного, тим більш показовим це є для психологічної якості досліджуваної особистості.

Якісний аналіз здійснюється на базі кількісного аналізу, але до нього не зводиться. Якісний аналіз з'ясовує причини високого чи низького рівня показників, залежність їх від вікових та індивідуальних особливостей особистості, умов життя та навчання, стосунків у колективі, ставлення до діяльності тощо.

Кількісний та якісний аналіз результатів дослідження є підставою для психологічної характеристики людини та висновків про застосування до неї певних виховних або навчальних заходів.

Формалізована структура змісту теми

Метод: шлях наукового пізнання психічних явищ, процесів, фактів свідомості і діяльності людини.

Методи психологічного дослідження

Основні методи:

- спостереження
- експеримент

|

Види експерименту:

- лабораторний
- природний
- експериментально-генетичний

Додаткові методи:

- інтроспекція
- тест
- бесіда
- анкетування
- аналіз продуктів діяльності
- узагальнення незалежних характеристик
- самооцінка
- соціометричне дослідження

Запитання для самостійної роботи

1. Що таке метод наукового дослідження?
2. Які методи належать до групи головних?
3. Які методи належать до групи додаткових?
4. Які вимоги до застосування методу спостереження?
5. У чому полягає суть методу експерименту?
6. У чому полягає суть методу тестів?
7. У чому полягає суть методу соціометрії?
8. Що для з'ясування сутності психічних явищ дає кількісний аналіз результатів дослідження?
9. Що для з'ясування психічних явищ дає якісний аналіз результатів дослідження?

Альтернативно-тестові завдання для самоконтролю

1. Чи завжди застосування методів дослідження повинне ґрунтуватися на певних принципах?

2. Чи згодні ви з думкою, що неспроможність самоспостереження як методу наукового дослідження виявляється тільки в суб'єктивізмі тлумачення його результатів?

3. Чи згодні ви з думкою, що експеримент як метод може бути застосований для дослідження будь-яких психічних явищ?

4. Чи можна за допомогою методу тестів досліджувати психологічні закономірності?

5. Чи всі сфери психіки людини дають можливість вивчати метод аналізу продуктів діяльності?

6. Чи згодні ви з думкою, що поділ методів на головні і додаткові ґрунтується переважно на їхніх можливостях охоплювати вивченням більше чи менше коло психічних явищ?

Завдання та проблемні ситуації

1. У чому полягає головна відмінність природного експерименту від спостереження? У чому виявляються позитивні аспекти першого та другого методу?

2. Сформулюйте головні вимоги до проведення методу бесіди та анкетування, яких необхідно дотримуватися, щоб забезпечити об'єктивність і надійність результатів дослідження.

3. У чому полягає коректність тлумачення результатів, отриманих внаслідок застосування тестів?

4. Які величини необхідно визначати при кількісній обробці даних досліджень і що вони характеризують?

Література

1. *Загальна психологія* / За ред. С. Д. Максименка. - К.: Форум, 2000.

2. *Максименко С. Д.* Методологічні аспекти психологи навчання // *Психологія*. – 1988. Вип. – 31.

3. *Максименко С. Д.* Методологічні проблеми вікової та педагогічної психології// *Психологія*. – 1982. – Вип. 21.

4. *Максименко С. Д.* Розвиток психіки в онтогенезі: [У 2-х т.] Т.1. Теоретико-методологічні проблеми генетичної психології. – К.: Форум, 2002.

5. *Максименко С. Д.* Розвиток психіки в онтогенезі: [В 2 т.] Т. 2. Моделювання психологічних новоутворень. – К.: Форум, 2002.

6. *Максименко С. Д.* Теорія і практика психолого-педагогічного до-слідження. – К.: Укрвузполіграф, 1996.
7. Maksymenko S.D. (2015). *Genesis of Personality Existence: monography.* Montreal: Accent Graphics Communication
8. Максименко С.Д., Орап М. Psycholinguistic Predictors of Health (Психологічні предикатори здоров'я) // *Psycholinguistics.* – 2018. – №24(1) –Р. 252-268.
9. *Основи загальної психології /* За ред. С. Д. Максименка. – К.: НППЦ "Перспектива", 1998.
10. *Психологія /* За ред. Г. С. Костюка. – К.: Рад. школа, 1968.
11. *Блейхер В. М., Бурлачук Л. Ф.* Психологическая диагностика интеллекта и личности. – К.: Вища школа, 1978.
12. *Клименко В. В.* Психологические тесты таланта. – Харьков: Фолио, 1996.
13. *Максименко С. Д.* Проблема метода в возрастной и педагогической психологии // *Вопр. психологии.* – 1989. – № 4.
14. *Максименко С. Д.* Проблема метода в науке. – К.: Знание, 1982.
15. *Максименко С.Д.* Психолого-педагогические аспекты учебного процесса в школе. – К.: Рад. школа, 1983.
16. Максименко С.Д., Піроженко Т.О., Пророк Н.В., Папуча М.В. Психологічний портрет особистості дитини: вікові періоди Київ: “Видавництво Людмила”, 2021. 104 с.
17. *Методы социальной психологии /* Под ред. Е. С. Кузьмина, В. Б. Семенова. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1990.
18. *Общая психология /* Под ред. С. Д. Максименко. – М.: Рефл-бук; – К.: Ваклер, 1999.

Частина друга

ПСИХІКА, ОСОБИСТІСТЬ, СПІЛЬНОСТІ

---

3. Розвиток психіки і свідомості

Ключові поняття теми:

подразливість, чутливість, тропізм, інстинкт, інтелектуальна поведінка, свідомість, дифузна нервова система, ганглієва нервова система, трубчаста нервова система

Виникнення психіки

Виникнення і розвиток психіки – одне з найскладніших питань. Наукове обґрунтування це питання одержало на основі досягнень біології та історії. На певному етапі розвитку природи завдяки взаємодії механічних, термічних, хімічних, акустичних, світлових властивостей матерії з неорганічної матерії виникла органічна матерія – білок.

В органічному світі процес відображення набув нових властивостей. Якщо для неорганічної матерії процес відображення має пасивний характер, то для живої матерії він активний. Його відмітна риса – спроможність предмета, що відображається, реагувати на те, що його відображає.

Першими проявами такого біологічного відображення є процеси обміну речовин – асиміляція та дисиміляція, – що відбуваються в живій матерії і є необхідною умовою життя. Складні білкові молекули, які називають коацерватами, спроможні реагувати на впливи, пов'язані з обміном речовин.

Досягнення сучасної біології і біохімії свідчать, що коацервати реагують на подразники, які полегшують або утруднюють засвоєння речовин, і на ті умови, за яких вони відбуваються. Індиферентні ж впливи не викликають реакції. Ця властивість коацерватів називається подразливістю.

Подразливість живої матерії є головною властивістю, що виявляється в еволюційній межі, коли відбувається перехід від неорганічної матерії до органічної. Подразливість характерна вже для рослинної стадії розвитку життя.

На стадії зародження життя живі істоти починають реагувати не лише на біотичні впливи, які є частиною процесу обміну речовин, а й на нейтральні, небіотичні впливи, якщо вони сигналізують про появу життєво важливих (біотичних) впливів.

Здатність реагувати на нейтральні подразнення, які сигналізують про появу життєво важливих впливів, називають чутливістю.

Поява чутливості є ознакою виникнення психіки.

Розвиток механізмів психіки

Матеріальним субстратом психіки є нервова система та її периферійні органи – *рецептори*. Ці механізми психіки є результатом тривалого процесу взаємодії живих організмів з їх середовищем.

Поведінка – це своєрідна активність, прояв життєдіяльності живих істот, спосіб, в який вони пристосовуються до свого оточення й задовольняють свої біологічні потреби. Поведінку тварин вивчають фізіологія і психологія. Фізіологія розкриває її фізіологічні та біохімічні, а психологія – психологічні механізми та закономірності

Психічні реакції пов'язані з появою в живих організмів чутливості, тобто реакції на нетральні, індиферентні для організму подразнення. Такі реакції спостерігаються ще у деяких видів найпростіших в умовах експерименту.

Експерименти показують, що у інфузорій (парамецій) можна викликати реакцію на індиферентні подразники (світло), поєднуючи їх з важливими для життя подразниками – температурою.

Отже, вже у найпростіших є своєрідні механізми пристосування до середовища існування як засіб забезпечення життя. Ці механізми в процесі еволюції і поступово під впливом утруднених умов життя перетворилися у багатоклітинних організмів на нервову систему та рецептори.

Морфологічні та фізіологічні явища, форма та функція в цьому перетворенні перебувають в єдності, зумовлюючи одні одних.

Механізми регуляції поведінки живих істот і, функції, обсяг яких усталилися під час діяльності, успадковуються наступними поколіннями, гарантуючи їм пристосування до умов існування.

Розрізняють такі головні форми розвитку нервової системи як механізму поведінки та психічної діяльності:

- 1) дифузна нервова система;
- 2) ганглієва (вузлова і ланцюгова) нервова система;

3) трубчаста нервова система.

Дифузна, або сіткоподібна, нервова система – це елементарна форма нервової системи, властива таким багатоклітинним живим істотам, як медуза, актинія, морська зірка. Провідність збудження в дифузній нервовій системі значно прискорюється, сягаючи 0,5 метра за секунду, натомість швидкість провідності збудження в протоплазмі, властива для найпростіших, які не мають нервової системи, дорівнює лише 1–2 мікрони за секунду.

Прискорення провідності імпульсів у дифузній нервовій системі дає живим істотам з нервовою системою такої будови можливість набагато швидше виробляти пристосувальні реакції. Однак можливості дифузної нервової системи вкрай обмежені через відсутність нервового центру, який би зосереджував інформацію, що надходить із зовнішнього світу, і опрацьовував її, створив програму диференційованої поведінки, що властива організмам, які перебувають на вищому еволюційному шаблі розвитку і мають ганглієву нервову систему.

Ганглієва нервова система виникла внаслідок значного утруднення умов життя її розвиток був зумовлений необхідністю появи централізованих апаратів для переробки інформації та регуляції рухів. Таким апаратом стали нервові вузли (ганглії), які почали зосереджувати в собі збудження, що виникали в об'єднаних нервовим вузлом нервових волокнах, і спрямовувати рухи – реакції на ці збудження.

Нервова система вузлової будови – перший етап централізації нервових процесів, її можна спостерігати у нижчих видів хробаків.

Вищий етап розвитку вузлової нервової системи – ланцюгова система, коли в тілі істоти у відповідь на подразнення виникає вже низько об'єднаних у ланцюг вузлів, або гангліїв, серед яких головний ганглій зосереджує в собі збудження, обробляє їх і здійснює регуляцію рухів окремих частин тіла організму. Уже на прикладі кільчастих хробаків можна простежити механізм роботи ганглієвої нервової системи. А найвищий щабель розвитку ланцюгової нервової системи ілюструє будова ракоподібних, павуків, комах.

Так, у кільчастого хробака на передньому кінці, де розташована голова, зосереджуються нервові волокна, які завершуються рецепторами й сприймають хімічні, термічні, світлові зміни та вологість оточуючого середовища. Сигнали про ці зміни досягають головного

ганглія, опрацьовуються там, і виникає "програма" поведінки, що позначається на рухах окремих сегментів тіла хробака.

Швидкість надходження збудження в ланцюговій нервовій системі значно перевищує провідність нервових сигналів у дифузній.

Отже, головний ганглій здійснює функцію регулювання життєдіяльності хробака. У ланцюговій системі виникає новий механізм функціонування нервової системи – інтеграція нервових імпульсів і централізоване керування життєдіяльністю організму.

На цьому етапі розвитку нервової системи з'являються рецептори – приймачі інформації. Дані порівняльної анатомії та фізіології свідчать, що спершу розвинулися органи контактування, а згодом – дистантні, або телерецептори (зір, слух, нюх).

Орган зору виник за певних умов як наслідок чутливості істоти до світлових (електромагнітних) подразнень. Спочатку чутливими були різні зони тіла організму, але згодом, на пізніших етапах еволюції, поступово чутливість зосереджувалася спереду, на голові.

Орган слуху розвинувся з чутливості до вібрацій. Він виникає найпізніше, тому в більшості безхребетних його немає. Нюхова чутливість виокремилася з недиференційованої хімічної чутливості: це поєднання нюху і смаку.

у багатьох безхребетних смакова та нюхова чутливість не диференційовані. Рецептори та їх диференціація розвинулися в процесі життєдіяльності, в рухах. Живі істоти, які мають диференційовані рецептори, набагато краще орієнтуються в середовищі, задовольняючи свої потреби в їжі, розмноженні, уникненні небезпеки.

Для комах характерна наявність не лише органів руху або рецепторів, а й залоз внутрішньої секреції – для вироблення павутиння у павуків, переробки нектару у бджіл, зведення будівель з трубочок у хробаків тощо.

Живі істоти з ганглієвою нервовою системою здатні до "навчання" та "переучування", вироблення після безлічі спроб навичок рухатися в заданому напрямку, щоб уникнути больового подразнення.

Хробакові потрібно зробити понад 150 спроб, щоб він з меншою кількістю помилок почав рухатися в лабіринті праворуч, аби уникнути електричного подразнення, яке діяло на нього під час руху ліворуч. А щоб перевчитися, тобто змінити цей "завчений" шлях руху, знадобилося понад 225 спроб.

Отже, ганглієва нервова система хробака дає йому можливість не лише виробляти нові форми поведінки, а й зберігати вже вироблені навички, що свідчить про наявність у дощового хробака примітивної форми пам'яті.

У хребетних тварин внаслідок утруднення умов життя нервова система значно ускладнилася. Процес інтеграції та централізації роботи нервової системи завершився утворенням цереброспинальної нервової системи: спинного та головного мозку, що розміщені в хребті та черепі.

Головний мозок утворився з мозкової трубки, тому нервову систему хребетних тварин називають трубчастою. У процесі розвитку хребетних тварин під впливом умов існування утворилися довгастих мозок і мозочок, середній і проміжний мозок і великі півкулі головного мозку, всередині яких розвинулася найскладніша за своєю будовою та функціями кора великих півкуль головного мозку.

Кора великих півкуль об'єднує, інтегрує в собі й регулює всю діяльність організму. Вищі відділи головного мозку утворювалися поступово, і їх структура та функції у різних хребетних, за різних природних умов, неоднакові.

Тварини, які перебувають на вищому щаблі свого розвитку, мають більш розвинений головний мозок. Щодо цього показовими є такі дані про співвідношення розвитку головного та спинного мозку у різних тварин і людини: якщо розвиток спинного мозку взяти за 1, то питома вага головного мозку відносно спинного буде така: у черепахи – 1, у півня – 1, 5, у коня – 2, 5, у кішки – 3, у собаки – 5, у шимпанзе – 15, у людини – 49. З еволюцією тваринного світу питома вага кори головного мозку зростає, виконуючи провідну функцію.

Дослідження доводять, що екстирпація (знищення) кори по-різному позначається на зоровій та руховій функціях тварин, що перебувають на різних щаблях біологічної еволюції. Так, що стосується зорової функції, то птахи після знищення кори великих півкуль продовжують бачити, сідають на намічену місцевість, щури – не розрізняють форм предметів, реагують лише на світло, мавпа – сліпне.

Птахи після знищення кори великих півкуль не втрачають здатності літати, їх рухи не спотворюються, у кішки рухи поновлюються за кілька годин, собака за 24 години може стояти, але самостійні рухи розладнані, мавпа може стояти лише за сторонньою допомогою.

Екстирпація півкуль головного мозку у риб не позначається на їх життєдіяльності, у жаб – майже не позначається, у птахів – позначається: одужавши, птах починає літати, але втрачає орієнтацію в просторі; кішка не нападає на мишу, навіть зголоднівши; собака стає інвалідом – не може відшукати їжу, не впізнає господаря, втрачає можливість набувати досвід.

Розвиток психіки у філогенезі

Характерна ознака психічної реакції – чутливість організму до індиферентних подразників, які за певних умов (коли вони збігаються з біологічно важливими подразниками) сигналізують про можливість або потрібність задовольнити біологічні потреби організму.

Чутливість виникає на основі подразливості. *Чутливість*, вважає О. М. Леонтьєв, – це реакція на впливи, які орієнтують організм у середовищі, здійснюючи сигнальну функцію.

Подразливість – властивість усієї органічної природи. Завдяки їй у рослинному світі відбуваються вроджені реакції – тропізми.

Тропізм – це автоматичні рухи в певному напрямку рослин і найпростіших організмів, зумовлені відмінностями перебігу фізико-хімічних процесів у симетричних частинах організму, що є реакцією на одnobічні впливи подразників на організм. Теорію тропізмів у тварин розробив Ж. Леб. Недоліком його теорії було твердження про те, що ці реакції тварин механічні, але під впливом досвіду вони набувають пластичності та мінливості.

Розрізняють фототропізми, хемотропізми, геліотропізми, гальвано-тропізми та ін., відповідно до різновидів енергії, що діють на організми у звичних умовах їх існування. Рух соняшника, наприклад, відбувається під впливом фото- і термотропізмів; у напрямку проростання коріння та стебла, в поведінці хробаків і деяких комах, які закопуються в землю або повзуть до верхівок рослин, виявляється дія геотропізмів, фототропізмів або термотропізмів.

Під впливом умов існування виникла нервова система, основною властивістю якої є чутливість до впливів навколишнього середовища. Водночас виник механізм стихійного відображення, який ускладнювався у зв'язку з утрудненням умов існування, що й спричинило еволюційні зміни будови організму.

Розрізняють такі головні стадії розвитку психіки тварин:

а) стадія елементарної сенсорної психіки;

- б) стадія перцептивної психіки;
- в) стадія інтелекту.

Стадія елементарної сенсорної психіки

Характерна особливість цієї стадії розвитку психіки полягає в тому, що поведінка тварин зумовлюється впливом на організм окремих властивостей предметів, які повсякденно супроводжують життя тварин, – хімічних, світлових, температурних тощо.

Це стадія розвитку переважно безхребетних і тих хребетних мешканців води, земноводних і плазунів, у яких предметне сприймання відсутнє. На цій стадії відбувається диференціація чутливості до світла, дотику, запахів, рухова чутливість, внаслідок чого виникають і розвиваються аналізатори – дотиковий, зоровий, нюховий і слуховий.

Ступінь розвитку аналізаторів і їх рецепторів залежить від особливостей умов життя живих істот. Так, у павуків, комах добре розвинена дотикова чутливість (на щупальцях, на лапках, на крильцях). Чутливість до хімічних подразників розвинена вже у павуків та інших безхребетних. Ці комахи мають нюх та розрізняють подразники на смак. У хруща, наприклад, налічують близько 50 000 органів нюху, а в трутня – понад 30 000. Комахи відчувають дуже слабкі запахи. Бджола вирізняє запах помаранчевої шкірки з-поміж 43 ефірних запахів. Бджоли реагують на запах і не приймають "чужої" бджоли до вулика. Комахи – топохімічні істоти, тобто такі, у яких різні зони чутливі до різноманітних хімічних подразників.

Відома чутливість комах до змін температури, чутливість зору. Бджоли розрізняють кольори та форми квітів, але не геометричні фігури. Більшість комах глухі. Лише такі з них мають слух, які коливальними рухами своїх крилець викликають досить інтенсивне коливання повітря, що спричинює звукові хвилі.

Стадія перцептивної психіки

Сенсорна стадія психіки передуює перцептивній стадії нервової діяльності у тварин, що виникає на її основі.

Для цієї стадії характерне відображення предметів як цілого, а не окремих їх властивостей, як це відбувається на етапі сенсорного розвитку психіки.

Наприклад, якщо ссавця відгородити від їжі, то він реагуватиме не тільки на предмет, на який спрямована його діяльність (на їжу), а

й на умови, за яких ця діяльність відбувається, – тварина реагуватиме на огорожу і шукатиме спосіб її обійти.

Рівень сенсорної нервової діяльності такої реакції на умови, за яких відбувається життєдіяльність тварин, не передбачає.

Стадія перцептивної психіки властива ссавцям. Поява її зумовлена низкою істотних анатомо-фізіологічних змін в організмі: розвитком великих півкуль головного мозку і особливо їх кори та дистантних аналізаторів (зорового, слухового), зростанням інтеграційної діяльності кори.

Умовно-рефлекторна діяльність кори великих півкуль на рівні перцептивної психіки є підґрунтям для зародження уявлень.

Тривалість відтворення образів у пам'яті зростає протягом усього еволюційного розвитку хребетних тварин. Так, при одноразовому збудженні образна пам'ять працює: у щура – по 10–20 секунд, у собаки – близько 10 хвилин, у мавпи – 16–48 годин.

Тривалість збереження образів у пам'яті – важлива особливість перцептивного рівня розвитку психіки. Ця особливість є важливою передумовою для виникнення інтелектуальної поведінки тварин.

На стадії перцептивної психіки відбуваються складні зміни в процесах розрізнення та узагальнення уявлень. Виникають диференціація та узагальнення образів предметів. Ці узагальнення являють собою не суму окремих відчуттів, що виникли внаслідок одночасного впливу різних подразників, а їх комплекс, своєрідну інтеграцію, яка є підґрунтям для перенесення операції з однієї конкретної ситуації в іншу, подібну до неї, що робить поведінку тварин на цьому етапі психічного розвитку досить складною.

Успіх диференціації та узагальнення залежить не стільки від міри схожості впливів, що справляють враження на тварину, скільки від її біологічної ролі.

Розвиток узагальнення на стадії перцептивної психіки відбувається у зв'язку з розвитком інтегративних зон кори великих півкуль головного мозку, які об'єднують рухи в одну цілісну операцію (рухові поля), відчуття – у цілісний образ (сенсорні поля).

Стадія інтелекту

Психіка більшості ссавців залишається на стадії перцептивної психіки. Але в антропоїдів – людиноподібних мавп – відображальна

діяльність піднімається ще на один щабель розвитку психіки порівняно з перцептивною.

Цей вищий щабель називають стадією інтелекту, або "ручного мислення" (О. М. Леонтьєв). Як показали дослідження Кеслера, Ладигіної-Коте, Войтоніса, Вацуро, Рейнського та інших, мавпам, особливо шимпанзе, властива елементарна розумова діяльність, елементи наочно-дійового мислення. Мавпи швидше, ніж інші тварини, навчаються та переучуються, виявляють більшу активність процесів збудження та гальмування.

І. П. Павлов зазначав, що аналітико-синтетична діяльність кори головного мозку собаки – це конкретне, елементарне мислення.

Але розумова діяльність, інтелект тварин – це зовсім не те, що розум людини. Між ними існують надзвичайно великі відмінності.

Для стадії інтелекту характерним є розв'язування завдань. Мавпа (шимпанзе) в експериментальних умовах не могла безпосередньо дістати їжу (банан, помаранчу тощо).

У клітці, де вона перебувала, лежала палиця, за допомогою якої можна було дістати їжу. Ставилося запитання: чи «здогадається» мавпа використати цю палицю, щоб дістати їжу. Спочатку шимпанзе робить спроби дістати їжу своєю рукою, але зазнає невдачі. Невдача на деякий час відволікає мавпу від поживи. Помітивши палицю, вона маніпулює нею. Якщо тварина одночасно помітить палицю та їжу, то здобуває їжу, підсунувши її до себе палицею.

Такі дослідження проводилися в різноманітних варіаціях. Мавпа успішно розв'язувала завдання під час експерименту. Найскладнішим з них було двофазове завдання, яке полягало в тому, що їжу можна було дістати довгою палицею, але спочатку цю довгу палицю потрібно було дістати короткою, яка лежала в межах безпосереднього досягання. Це завдання мавпа також розв'язувала.

Мавпи здатні поєднувати в один акт дві дії послідовної операції, з яких перша є підготовчою для здійснення другої, вирішальної операції (двофазові завдання).

У життєдіяльності тварин легко виявити наявність різноманітних взаємостосунків, їх виявом можуть бути своєрідні рухи, пози, акустичні сигнали. На різних щаблях розвитку живих істот ці стосунки і взаємовпливи набувають різної складності. З їх допомогою тварини повідомляють одна одній про небезпеку, поживу, гнів, страх, у різний спосіб передають ту чи іншу інформацію.

Але ці різновиди стосунків ("мова" тварин) мають інстинктивний характер, є виявом емоцій.

На відміну від людської мови, "мова" тварин не є засобом трансляції індивідуального досвіду іншим тваринам.

Елементи інтелектуальної поведінки антропоїдів зумовлені розвитком кори великих півкуль, особливо лобових часток та прифронтальних їх зон. Якщо у мавп знищити частину цих зон, то вони втрачуть змогу розв'язувати двофазові завдання.

Стадія інтелекту, що властива вищим ссавцям і досягла найвищого рівня розвитку в людиноподібних мавп, є передісторією виникнення та розвитку людської свідомості.

Для всіх щаблів психічного розвитку тварин характерні фіксованість та індивідуальна мінливість поведінки. Фіксовані форми поведінки є спадковими, інстинктивними формами поведінки.

Інстинкти

Інстинкти – це акти взаємодії організму із середовищем, механізмом яких є комплекс безумовних рефлексів. Інстинктивна діяльність часто включає і механізми тропізмів. Наукове пояснення походженню інстинктів дав Ч. Дарвін, довівши, що поведінка тварин являє собою органічну єдність і стає результатом природного добору, тих змін у фізичній організації та поведінці, які були спричинені зовнішніми умовами і закріпилися в організмі тварини через доцільність для її життєдіяльності.

Розрізняють інстинкти живлення, розмноження, самозбереження та інші форми родового або видового пристосування до навколишнього середовища.

Інстинктивні форми поведінки

Інстинктивні форми поведінки – це великої сили потяги організму, а саме слово "*інстинкт*" (лат.) означає "потяг".

Залежно від умов життя і стану організму інстинкти виникають, чергуються нові акти поведінки, розмноження, захисту, акти, пов'язані з живленням, тощо. У процесі індивідуального пристосування тварин до умов існування інстинктивні дії видаються осмисленими вчинками, але коли якась ланка інстинктивного акту порушується, тварини продовжують здійснювати наступні операції в ланцюжку інстинктивної дії, хоча успіху така дія не має.

Так, квочка продовжує сидіти на гнізді, якщо забрати з-під неї яйця, а бджола, почавши заліплювати наповнені медом щільники, продовжує це робити й тоді, коли викачати із щільників мед.

Отже, інстинктивні дії – це неусвідомлювані, механічні дії.

У кожної тварини протягом життя інстинкти можуть змінюватися (можна домогтися "мирного" співіснування лисиці та курки, кішки та миші тощо). Але така індивідуальна зміна інстинкту – не спадкова властивість.

Зміна звичних форм поведінки виявляється в набуванні нових навичок і способів поведінки, що виникають у результаті багаторазового природного доцільного вживання рухів і дій або в процесі дресирування.

Виникнення і розвиток людської свідомості

Передумови виникнення свідомості

З розвитком науки, особливо історії та біології, поступово формувалися погляди про походження людини та її свідомості.

Головною передумовою виникнення людської свідомості було утруднення умов існування людиноподібних істот – антропоїдів. Під впливом умов життя їх центральна нервова система стала набагато складнішою за будовою та функціями. У зоні великих півкуль головного мозку поступово розвивалися тім'яні, скроневі та особливо лобові частки, які здійснювали вищі пристосувальні функції.

Досить помітно розвинулися вони в людини під впливом праці. Про це свідчить те, що у мавпи лобові частки становлять 0,4 відсотка об'єму великих півкуль, в орангутанга та шимпанзе – 3,4 відсотка, а в людини – 10 відсотків.

На біологічному етапі розвитку психіки виникли передумови для появи вищих, суто людських, форм психіки – свідомості. Знання біологічного етапу розвитку психіки як передісторії людської свідомості дає можливість науково пояснити її виникнення.

Протягом усього розвитку в різних видах діяльності у людини поступово формувалися специфічно людська, свідомо спрямована пізнавальна діяльність, уява, людські почуття та якості волі, різноманітні психічні властивості, які істотно відрізняються від інстинктивної психічної діяльності тварин.

Праця, суспільний спосіб життя – це головні чинники історичного розвитку людської свідомості як вищої форми психіки, яка вияв-

ляє ставлення людини до свого середовища, здатність змінювати природу, пристосовувати її до своїх потреб.

Ці особливості в психіці тварин відсутні. Вони не виокремлюють себе з навколишнього середовища, пасивно пристосовуються до його змін.

Знання умов виникнення та розвитку свідомості в людини має велике значення для її формування.

Історичний розвиток людської свідомості

Свідомість людини не відразу стала такою, якою вона є тепер, а здолала тривалий шлях свого суспільно-історичного розвитку.

Перші люди, що виділилися з тваринного світу, мало ще відрізнялися від своїх предків-тварин, їх свідомість була обмеженою. Вона являла собою усвідомлення людиною її найближчого природного середовища і свого обмеженого зв'язку з іншими людьми. Людина почувалася безпорадною перед природою.

Свідомість первісної людини мала ще значною мірою стадний характер.

Рівень свідомості зумовлював низький рівень розвитку виробничої діяльності людей і їх суспільних відносин. Яким був спосіб життя людини, такою була і її свідомість.

З розвитком способів добування людьми засобів до існування, способів виробництва матеріальних надбань розвивалась і їх свідомість. Прагнучи задовольнити свої потреби, що виникали внаслідок змін умов життя, люди винайшли вогонь, поступово перейшли від вживання кам'яних знарядь праці, якими вони користувалися сотні тисяч років, до бронзових і залізних знарядь.

Поруч із мисливством, рибальством, скотарством виникло хліборобство, а далі ремісництво; від ремісництва люди перейшли до машинного виробництва і т. д.

А зміна знарядь праці зумовила ускладнення людських взаємин, розвивалися самі люди, їх потреби, життєвий досвід, їх свідомість, здібності та інші психічні властивості. Розвиток психічних властивостей людей являв собою і результат, і потрібну передумову вдосконалення і розвитку їх практичної діяльності.

Історичний розвиток людської свідомості був і є можливим через те, що кожне попереднє покоління не тільки фізично породжує на-

ступне покоління, а й передає йому свої виробничі і культурні надбаня.

Кожне нове покоління починає свою життєдіяльність із засвоєння результатів діяльності попередніх поколінь, розвиває її далі і передає свої здобутки нащадкам. Для здійснення зв'язку людських поколінь неабияке значення має:

а) передавання самих знарядь праці, створеної людьми техніки і створених за її допомогою матеріальних цінностей;

б) передавання засобами мови людського досвіду (в процесі навчання і виховання), результатів пізнавальної діяльності, досягнень науки і т. п.

Завдяки цьому стає можливим історичний поступ людства і розвитку людської свідомості.

Протягом усієї історії людство своєю працею створювало нові умови свого існування. Водночас люди і самі змінювались. Обставини такою ж мірою творили людей, як люди створювали ці обставини. Чим більше люди пізнавали навколишній світ і вдосконалювали знаряддя своєї праці, тим більшу владу здобували над життєвими обставинами.

Історичний розвиток людської свідомості виявився насамперед у збагаченні її змісту, який відображає об'єктивну дійсність, у розширенні світогляду людей. Разом із збагаченням змісту свідомості поступово розвинулись і її форми, набувши тієї різноманітності і тих специфічних особливостей, які характерні для сучасних людей.

Упродовж історії розвинулись безпосередні чуттєві форми відображення людиною світу. Стає досконалішим людський зір, особливо його здатність тонко розрізняти просторові властивості об'єктів, схоплювати різноманітні їх ознаки, відзначати красу їх форм і пропорцій, що відрізняє зір людини від зору тварини.

Орел, літаючи над хмарами, бачить свою здобич у траві. Людина не здатна помічати такі віддалені в просторі об'єкти, але вона бачить те, чого не бачить орел: вона удосконалила свій зір через техніку і мистецтво. Переваги її зору виявляються у вдумливому сприйманні пропорцій предметів, витворів живопису, скульптури і архітектури. Слух людини також набув надзвичайної витонченості, яка є результатом мовного спілкування з іншими людьми, виникнення і розвитку пісенної, музичної творчості.

Завдяки праці та іншим видам діяльності людська рука досягла такої досконалості, що змогла, ніби чарівною силою, викликати до життя шедеври образотворчого мистецтва.

Якісних змін зазнали й інші форми чуттєвого пізнання світу людиною.

Збагачення вмісту психіки людини – це і розвиток нових, суто людських видів і форм пам'яті, які полягають в опосередкованому мовою довільному запам'ятовуванні і відтворенні даних попереднього досвіду. Необхідність перетворювати дійсність у процесі праці спричинила до розвитку в людини здатностей перетворювати її в образи, уявляти предмети, над втіленням яких вона працює.

Розвинулися форми людського мислення, нерозривно пов'язані з розвитком мови, з її багатим словником і розвиненою граматичною будовою. Виникли передумови для розумової діяльності людини, що давали їй змогу застосовувати її результати до практичної діяльності, добирати найдоцільніші способи діяння, планувати дії, передбачати їх не тільки найближчі, а й найдальші результати.

У процесі праці і на її ґрунті в людини виникла нова мета і мотиви діяльності, формувалися різноманітні виробничі, технічні, пізнавальні, наукові, естетичні та інші потреби й інтереси. Розвинулися нові види діяльності людей, зокрема розумова, мистецька та інша діяльність.

З розвитком життя людей збагатились і їх емоції, почуття.

Сформувалися суто людські почуття, зумовлені різноманітними видами людської діяльності, формою їх суспільних відносин. Виникнення нових видів діяльності людини сприяло розвиткові найрізноманітніших її здібностей. Під час праці ці здібності не тільки виявлялися, й формувалися. Відомо, що всі здібності, що відрізняють людину від тварини, розвинулись і продовжують розвиватися в процесі праці.

Підкоряючи природу, людина виробила здатність опановувати себе, усвідомлювати свої обов'язки як члена суспільства і керуватися цим усвідомленням у своїй діяльності. Пізнаючи навколишню природу та інших людей, вона пізнавала себе саму. Історичний розвиток свідомості людини був водночас і розвитком її самосвідомості.

Свідомість людини визначає її суспільне буття.

Тому правильно зрозуміти сутність свідомості можна, тільки враховуючи суспільні умови життя людини.

Свідомість людини має загальні риси, властиві їй на всіх щаблях розвитку. Водночас вона набуває своїх конкретно-історичних особливостей на кожному його ступені залежно від суспільних умов життя людей, їх виробничих відносин.

Так, одні риси були притаманні людині первіснообщинного типу суспільності, коли людство протистояло природі спільно, коли основні засоби виробництва і його продукти були громадською власністю.

Суперечливі суспільні відносини людей визначають і суперечливий характер розвитку їх свідомості.

Історичний розвиток людської свідомості відбувається послідовно, із зміною людських поколінь. Завдяки цьому стає можливим продовження розвитку людського роду, його історії, яка складається з численних історій розвитку окремих людей кожного нового покоління.

Водночас історичний розвиток людей створює передумови для індивідуального розвитку людської особистості, її свідомості.

Вплив історії людського життя на розвиток людини визначають, по-перше, спадкові передумови, які є початковими для індивідуального розвитку, і, по-друге, зміна тих суспільних умов, в яких відбувається цей розвиток.

Людина народжується із спадковими, вродженими можливостями для свого подальшого розвитку. Ці можливості реалізуються в певних суспільних умовах її існування. Вона живе і діє в суспільстві, в ньому дістає певне виховання і освіту. Вступаючи у взаємостосунки з іншими людьми, засвоюючи матеріальні і духовні надбання, створені попередніми поколіннями людей, вона сама формується як свідомою особистістю.

Будова тіла людини

Будова тіла – перше, з чого слід починати розгляд історії індивідуального становлення людської особистості і зумовленого нею ставлення до природи. Будова тіла людини зумовлена спадковістю.

Спадкова природа людини, що являє собою найвищий продукт розвитку життя на Землі, створює біологічні передумови розвитку людського організму з його психікою, властивими можливостями психічного розвитку. Спадковість розвитку тварин, навіть тих, що за

своєю будовою посідають найближче до людини місце, не створює таких передумов.

Тому всі спроби шляхом виховання підняти мавпу (мартишку, шимпанзе) до вищого, ніж той, що вона посідає, рівня психічного розвитку, навчити її людської мови успіху не мали. У людській природі генетично закладено природні можливості високого психічного розвитку.

Кожен людський індивід, що народжується, дістає в спадок від попередніх людських поколінь не готові психічні властивості, що сформувались у людини впродовж її історичного розвитку, не готові знання, вміння, навички і звички, а тільки анатомо-фізіологічні передумови для їх виникнення, набування.

Такими передумовами є будова тіла людини, органічні її потреби, будова її мозку та органів.

Це також незвичайна пластичність психіки, здатність виробляти під впливом вимог життя нові способи діяння.

Те, з чим народжується дитина, успадковується ще в утробі матері. Як і всякий продукт розвитку, природжене має не лише спадкове походження, а й залежить від тих умов, в яких цей розвиток відбувається.

Не всі природжені якості людини є спадковими. Ряд природжених ознак і властивостей визначають уже умови утробного розвитку.

Це стосується певних індивідуальних особливостей психіки дитини, зокрема таких, як деякі аномалії її будови, недорозвинення мозку, дефекти органів чуття та інші, що трапляються у деяких дітей і позначаються на їх подальшому психічному розвитку. Вони є наслідком несприятливих умов внутрішньоутробного розвитку (захворювань організму матері, впливу алкоголю на розвиток плода, інтоксикації та інших шкідливих факторів).

Будова тіла людини, її психіка, спадковість мають певний вплив на формування психічних властивостей. Заперечувати цей вплив – означає відмежовувати розвиток психіки від її матеріального субстрату. Проте спадковість не є єдиним визначальним чинником психічного розвитку особистості

Іноді психічний розвиток розглядається вченими як процес, обумовлений дозріванням організму (К. Бюлер, А. Гезелла й інші). Перебіг і характер психічних процесів та властивостей визначає не бу-

дова організму, а предметний світ, який змушує до діяльності і який відображає людина.

Дитина, народжуючись, не має успадкованого "суб'єктивного світогляду". Він формується у неї поступово, коли вона вступає в дійові зв'язки із світом речей, з людьми. Зміст, форми і механізми її психіки формуються під впливом умов її життя, суспільних чинників і виховання.

Протягом життя формуються також емоційні, вольові, характерологічні та інші якості особистості. Від народження не визначено, буде людина, наприклад, сміливою, хороброю, мужньою, наполегливою, доброю, правдивою чи стане носієм протилежних якостей. Ці якості формуються під впливом суспільних умов її існування, що є вирішальним для її становлення.

Формалізована структура змісту теми

Зміст теми: еволюція психіки живих істот.

Розвиток психіки та її механізмів

<i>Етапи розвитку нервової системи:</i>	<i>Етапи розвитку психіки:</i>	<i>Етапи розвитку централізації нервової системи:</i>
– дифузна	– подразливість	– ланцюжкова нервова система
– ганглієва	– чутливість	– цереброспінальна нервова система
– трубчаста	– інстинкти	– центральна нервова система
	– научення	
	– інтелектуальна діяльність	
	– свідомість	

Запитання для самостійної роботи

1. Чому здатність до відображення є атрибутом живої матерії?
2. У чому полягає суть сигнальної ролі психіки?
3. Якою є послідовність етапів розвитку нервової системи?
4. Якою є послідовність етапів розвитку психіки?
5. Як пов'язаний розвиток психіки з середовищем та умовами життя?

6. Яка роль праці у виникненні людської свідомості?
7. Яка роль мови в розвитку людської свідомості?
8. Що спільне і що відмінне у психічній діяльності тварини і людини?
9. Які ознаки людської свідомості?
10. Якими є умови розвитку людської свідомості?

Альтернативно-тестові завдання для самоконтролю

1. Чи є здатність до відображення неодмінною властивістю живої матерії?
2. Чи можна стверджувати, що розвиток здатності до відображення є результатом боротьби за існування біологічних систем?
3. Чи є правильною така послідовність етапів розвитку нервової системи: дифузна, ланцюгова, вузлова, ганглієва, цереброспинна?
4. Чи в правильній послідовності названі етапи розвитку психіки: по-дразливність, чутливість, научіння, інстинкт, інтелектуальна діяльність, свідомість?
5. Чи можна стверджувати, що сутність відмінностей психіки людини і тварини полягає в тому, що для останньої це механізм пристосування до реальних умов життя, а для першої – інструмент перетворення світу з метою максимального задоволення своїх потреб?
6. Чи є можливою поява вищих форм психіки без знакових систем (наприклад, мови)?

Завдання та проблемні ситуації

1. Чому елементарну чутливість вважають початковою формою власне психіки, а подразливість – лише актом відображення?
2. Чому павук, посаджений у банку разом з мухою, не "впізнає" її, навіть коли він голодний, тоді як за звичайних умов умисно ловить мух у павутиння і поїдає їх?
3. Чому складну поведінку бджіл не можна назвати працею?
4. У чому полягає якісна відмінність інтелектуальних форм поведінки вищих тварин і людини?
5. Чому впродовж усієї історії розвитку людства організм людини і мозок не зазнавали практично ніяких змін, а у тварин кожний новий етап розвитку психіки супроводжувався змінами в організмі та нервовій системі?

6. Що може бути показником інстинктивного характеру поведінки тварини або людини?
7. Чому обмін сигналами, що має місце у тварин, не може ототожнюватися з мовою людини?
8. Чи можна закономірності психіки тварин переносити на психіку людини? Чому?

Література

1. *Загальна психологія* / За ред. С. Д. Максименка. - К.: Форум, 2000.
2. *Максименко С. Д.* Розвиток психіки в онтогенезі: [У 2-х т.] Т.1. Теоретико-методологічні проблеми генетичної психології. – К.: Форум, 2002.
3. *Максименко С. Д.* Розвиток психіки в онтогенезі: [У 2-х т.] Т. 2. Моделювання психологічних новоутворень. – К.: Форум, 2002.
4. *Психологія* / За ред. Г. С. Костюк. – К.: Рад. школа, 1968.
5. *Максименко С.Д., Ірхін Ю.Б., Деркач Л.М., Марусинець М.М., Касинець М.М.* Психологічна організація модульного формування когнітивних здібностей: генетико-креативний підхід: навчальний посібник. Том 2. Київ: «Видавництво Людмила», 2023. 356 с.
6. Максименко С.Д. Медична психологія: підручник / за редакцією академіка С. Д.Максименка. Том І. Київ: «Видавництво Людмила», 2023. 458 с.
7. Максименко С.Д.Медична психологія: підручник / за редакцією академіка С. Д.Максименка. Том 2. Київ: «Видавництво Людмила», 2023. 520 с.
8. Maksimenko S.D. Features of the components of students' psychophysiological readiness to work as teachers , Idōkan Poland Association “IDO MOVEMENT FOR CULTURE. Journal of Martial Arts Anthropology”, Vol. 21, no. 2 (2021), pp. 11–18
9. *Максименко С. Д.* Развитие психики школьника в процессе обучения. – К.: Знание, 1981.
10. *Общая психология* / Под ред. С. Д. Максименко. М.: Рефл-бук; – К.: Ваклер, 1999.

4. Психологія особистості

Ключові поняття теми:

особистість, біологенез, психогенез, соціогенез, досвід, потреба, спрямованість, активність, мотив, інтерес, переконання, ідеал, звичка, установка, мета, рівень домагань, самооцінка, фрустрація, рушійні сили розвитку особистості, біогенетичний закон розвитку, соціогенетичний закон розвитку

1.1. Традиційний підхід до проблеми структури особистості

Особистість розглядається в розвитку та динаміці. Вона має свої витоки, свій початок і є продуктом того переливання потреби в одну істоту двох людей, які люблять один одного. В цьому контексті, продовженням роду є особистості, від кого і від чого залежить краса, природна здатність, духовна делікатність особистості.

Серед сучасних світових тенденцій, успішно реалізованих в українській психологічній науці, слід згадати також проблему розвитку особистості упродовж усього життя. Особистість повинна сформувати в себе переважну установку на плідну діяльність.

Серед сучасних світових тенденцій, успішно реалізованих в українській психологічній науці, слід згадати також **проблему розвитку особистості** упродовж усього життя. Особистість повинна сформувати в себе переважну установку на плідну діяльність.

Практика відкриває факти, що стосуються саморозвитку особистості, механізмів переживання і психологічного життя в цілому. Ясно, що вони не можуть науково вивчатися і інтерпретуватися в традиційній (і, фактично, єдиній) стимул-реактивній парадигмі. Тривалі і різнобічні дослідження, проведені нами в контексті культурно-історичної теорії, показали, що тільки генетичний підхід може вивести психологію за рамки зазначеної парадигми, оскільки будь яке психологічне явище може бути зрозуміло з точки зору його саморозвитку.

Ми розглядаємо особистість у двох площинах. Традиційний підхід дає таке визначення особистості:

Особистість – це форма існування психіки людини, яка являє собою цілісність, здатну до саморозвитку, самовизначення, свідомої предметної діяльності і саморегуляції та має свій унікальний і неповторний внутрішній світ.

Ми ж розглядаємо особистість як:

Особистість зароджується і народжується в любові; самоздійснюється, як цілісна духовна істота в природних і суспільних векторах ноосфери і є центром, генетично висхідною одиницею всесвіту.

1.2. Змістовні ознаки особистоті

Психічні явища людини не існують, насправді, окремо і розрізнено. У своїй сукупності вони складають унікальний і неповторний візерунок – психологічну цілісність (міжфункціональну психологічну систему). Лише розуміння структурно-динамічних закономірностей даної цілісності може відкрити нам як розуміння окремих її складових (психологічних функцій), так і усвідомлення сенсу існування людини і шляхів оптимізації цього існування. Ця цілісність і нерозривна єдність психіки людини і є те, що утворює особистість.

Л.І.Божович визначає особистість як «такий рівень розвитку людини, який дозволяє їй керувати і обставинами власного життя, і самою собою» [38, 228]. В різних підходах обов'язково відзначається якість саморегуляції і саморозвитку, як фундаментальна для особистості.

Можна сказати і зворотно: життя людини в світі є дійсним способом (формою) існування вищої психіки. Ми не знаходимо в світі інших форм існування вищого рівня психіки, окрім особистості. Можна, звичайно, говорити про те, що предмети і явища культури являють собою інший, специфічно перетворений спосіб її існування. Це так, але вони – втілення особистості. Опредметнення, тобто додаткове переведення психічного (ідеального) у предметне (матеріальне) здійснюють особистості, залишаючи в предметі, закарбовуючи у ньому всю унікальну своєрідність саме даної особистості – автора.

Особистісність природи психіки людини означає, з іншого боку, що будь-який окремий психічний процес набуває дуже складного устрою. Він має власні закономірності і якості, але поряд з цим в ньому відображається вся цілісність особистості. Тому, коли вивчають окремо психічне явище (мислення, емоції, пам'ять тощо), лише спеціальне й штучне абстрагування дозволяє досліднику робити висновки щодо нього в «чистому», так би мовити, вигляді. Насправді ж це завжди – мислення даної конкретної людини, її емоції або будь-які інші явища. Цей вплив цілісності (її проектування) на конкретне явище не є чимось «дріб'язковим», стороннім. Адже, якщо говорити

про мислення, насправді його показники визначаються далеко не лише особливостями, власне, інтелектуальної сфери: мотиви діяльності, цілі, цінності, нахили, стійкі і тимчасові емоційні стани, навіть соматичне здоров'я – все це в сукупності і визначає функціонування будь-якої психічної функції. Особливо важливим виявляється врахування даного положення в галузі практичної психології.

Розглянемо ґрунтовно ознаки особистості, оскільки ці якості є складними і внутрішньо суперечливими, а їх розуміння необхідне для дійсного осягнення психології особистості.

Цілісність. Особистість, безумовно, являє собою утворення, яке складається з окремих психічних явищ (процесів, станів, властивостей). Але, разом з тим, вона ніколи не є лише сума цих явищ, оскільки особистість не можна зрозуміти в логіці такого собі «додавання розумінь» окремих її складових. Цілісність особистості, насправді, не визначається лише її складовими. Більше того, кожна частина ніколи не існує окремо і самостійно, вона є носієм всієї особистості, а також її відбиттям. Тут важливою видається думка К.-Г.Юнга про те, що цілісність ніколи не “вміщається” в межах свідомості, як і будь-якої іншої психічної функції. “Цілісність має не вимірювану плинність, вона більш древня і, водночас, більш молода, ніж свідомість і охоплює її в часі і просторі” [323,47]. Особистість живе, розвивається і формується лише вся, як цілісність. В цьому живому русі цілісності змінюються взаємозв'язки окремих складових, і змінюються самі ці складові. Але ці зміни – вторинні і третинні порівняно зі змінами цілого – особистості. Вони виникають внаслідок окремого живого руху особистості і сприяють наступним цілісним рухам. Ця унікальна здатність особистості як цілісності відбиватися в її кожній окремій рисі стосується не лише рис психічних. І саме тому ми легко впізнаємо людину, навіть за фізичними її особливостями, оскільки це особливості – даної конкретної особистості і містять в собі загадковим способом її всю. Щоб впевнитися в тому, що це саме так, прислухаємося до того, що каже з цього приводу чудовий російський філософ О.Ф.Лосєв: «Спостерігаючи гарно знайомий вираз обличчя людини, котру ви давно знаєте, ви обов'язково бачите не просто зовнішність обличчя, як щось самостійне, не просто так, як ви говорите, наприклад, про геометричні фігури. Ви бачите тут обов'язково щось внутрішнє – однак так, що воно дане лише через зовнішнє і це зовсім не заважає безпосередності такого споглядання. Отже особистість є

завжди виявлення... Особистість людини не мислима без її тіла, – звичайно, тіла, по якому видно душу... Та й як ще я можу взнати чужу душу, як не через її тіло... Тіло завжди прояв душі, отже, в якомусь сенсі, сама душа... По тілу ми тільки й можемо судити про душу» [156, 75]. Далі філософ так само яскраво, просто і переконливо доводить виявлення всієї особистості в міміці, інтонації, русі: «Мені іноді страшно буває поглянути на обличчя нової людини і жахливо буває вдивлятися в її почерк: її доля, минула і майбутня, піднімається цілковито, неблаганно і неминуче» [156,175].

Таким чином, цілісність особистості специфічно охоплює всі структурні і динамічні вияви життя людини. Вона зумовлена не сумою окремих складових, а інтегрованою єдністю трьох витоків існування особистості – біологічною, соціальною та духовною. Ця складна дійова інтеграція визначає той факт, що констатувати цілісність як атрибутивну ознаку особистості виявляється недостатнім для її дійсного розуміння. Так, особистість цілісна, але у кожній окремій людини ця цілісність своя, чимось схожа на інших, а чимось принципово відмінна. Так виходить на світло інша фундаментальна ознака особистості – її **унікальність (індивідуальна неповторність)**. Деякі психологи проблему унікальності розглядають в контексті суперечливої єдності типового і індивідуального в особистості. Насправді, суперечливість ця дещо штучно ускладнюється. Типовим є те, що перед нами – особистість (спрощено кажучи, вона відповідає наведеному визначенню), що вона має всі перераховані фундаментальні ознаки і всі складові частини. Що ж являє собою унікальність особистості? Яка її природа? Відомий персонолог Г.Олпорт зазначав, що «видатною властивістю людини є її індивідуальність. Кожна людина – унікальне творіння сил природи. Точно такої ж, як вона, ніколи не було і не буде» [210, 217]. Його визначення особистості є відображенням того, що для автора явище унікальності є центральним.

Унікальність цілісної структури особистості кожної людини зумовлена двома основними факторами: *по-перше*, своєрідністю динамічної взаємодії трьох основних витоків особистості (біологічного, соціального, духовного), а *по-друге* – постійним саморухом, саморозвитком особистості, в процесі якого весь час змінюється індивідуальний візерунок особистісних проявів, набуваючи все більш своєрідної і завершеної форми. І, між тим, особистість завжди залишається незавершеною, відкритою до нових змін. Незавершеність – ва-

жливий параметр особистості, який притаманний їй однаково як на початку життєвого шляху, так і на завершальному його етапі.

Розглянемо зазначені фактори. В чому своєрідність взаємодії трьох витоків (трьох дійсних начал) особистості? Ця проблема зазвичай розглядається як співвідношення біологічного і соціального в особистості та її розвитку. Частковість і штучність такого розгляду є зараз очевидною, але слід знати, як це вирішувалось.

Деякі вчені вважали, що головним чинником існування і розвитку особистості є фактор біологічної спадковості (біологізаторські, біогенетичні концепції). Виходячи з таких своїх переконань, вони розгортали погляди на існування і психологічну будову особистості. Так виникла теорія рекапітуляції (Ст.Холл, Гетчінсон та ін.), в межах якої вважається, що дитина, яка народилася, в своєму розвитку поступово відтворює всі етапи історичного розвитку людства: період скотарства, землеробства, торгівельно-промислової епохи. Лише після цього вона вступає в сучасне життя. Долаючи певний період свого розвитку, дитина живе, відтворюючи певний історичний період. Це виявляється в її нахилах, зацікавленнях, прагненнях і діях.

В «горнічній психології» (В.Мак-Даугалл), в психоаналізі (З.Фрейд) особистість, нагадаємо, тлумачиться як ансамбль ірраціональних безсвідомих біологічних потягів. Біхевіоризм взагалі «знімає» проблему особистості, якій не залишається місця в механістичній схемі «стимул-реакція». За виключенням теорій Ст.Холла і біхевіоризму Дж.Уотсона, біогенетичний напрям, в цілому, вірно підкреслює велике значення для особистості біологічних детермінант. З іншого боку, ці теорії або виключають зовсім вплив соціальних факторів на існування і розвиток особистості, або зводять їх до негативного тиску, який все життя вимушена долати особистість (З.Фрейд). В цьому випадку специфічна унікальна природа особистості ніби виникає на межі протидії біологічних і соціальних чинників (найбільш яскраво це виражено в поглядах В.Мак-Даугалла: інстинкт, що на шляху своєї реалізації зустрічається з опором соціального середовища, перетворюється на почуття, тобто суто особистісну якість). Насправді ж взаємодія соціальних і біологічних детермінант не зводиться лише до протидії, вона набагато складніша і багатша за змістом.

Протилежні, соціогенетичні, погляди формувалися тими вченими, які вважали, що домінуючу роль в житті і розвитку особистості

відіграють соціальні чинники. Граничне вираження ці погляди набувають в так званій теорії «чистої дощечки» («*tabula rasa*»), сутність якої полягає в тому, що ніякі природжені фактори не відіграють ролі у становленні і існуванні особистості, все в ній (конфігурація цілісності, типове і індивідуальне) зумовлене лише впливом соціальних умов існування. Знову зазначимо, що в цілому соціогенетичні теорії вірно фіксують велике значення соціального оточення щодо життя особистості. Але їхня односторонність, уявлення про те, що соціальне має долати біологічне, є дійсним слабким місцем.

Цікавим феноменом вивчення психології особистості є те, що існує багато сучасних поглядів, які взагалі не звертають увагу на біологічні процеси в своїх теоретичних побудовах (екзистенціальна психологія, гуманістична психологія тощо). Однак парадоксально, що в галузі психологічної практики, в якій ці концепції досягають зараз найбільших успіхів, психофізіологічні, в цілому, біологічні параметри особистості розглядаються тут мало не першочергово («організмичне Я» у К.Роджерса).

Неможливість вирішити загадку цілісності і унікальності особистості зумовлена, як бачимо, не тим, що біологічне або соціальне її підґрунтя не враховується, а тим, що існує потяг акцентувати одне з начал за рахунок іншого. В дійсності, і біологічне, і соціальне, і духовне не пригнічують одне одного, а складно і плідно взаємодіють, породжуючи унікальне «диво» (термін О.Ф.Лосєва) – людську особистість.

Психологія, якщо вона хоче пояснювати феномен особистості в цьому світі, не повинна бути ні «природничою» наукою, ні «соціальною». Вона повинна згадати, що з давніх-давен слово «психологія» означало «знання душі», і займатися виключно цим, не відволікаючись на хай і важливі, але супутні фактори.

«Дитина народжується як суто біологічна істота, індивід». Ця фраза О.М.Леонтьєва зачарувала психологів, виросла в таку собі точку відліку. Але ж людина народжується як людське дитя. І це означає далеко не лише те, що вона, як організм, має всі біологічні задатки (генотип, потенціальна і актуальна анатомія внутрішніх органів, фізіологічні процеси, морфологія, біохімія), які дозволяють, розгортаючи своє функціонування, зумовлене генотипом, народитися цій особі ще й як особистості. Цього насправді замало. Унікальна складність біологічної організації людини зумовлює те, що одразу після

завершення морфофізіологічних процесів формування організму індивід як система потрапляє в особливий внутрішній стан. Це – стан готовності бути особистістю. Складність і нюансованість зв'язків в організмі виявляється на диво міцною і пластичною. Настільки, що навіть окремі морфологічні або навіть психосенсорні аномалії принципово не перекривають шлях індивіду до особистості (яскраві роботи і досвід вітчизняних вчених Мещерякова і Соколянського засвідчили, що навіть сліпоглухонімі діти можуть стати повноцінними особистостями за умови спеціалізованого навчання). Цей загадковий, але й обов'язковий для людини стан і є те, що ми називаємо духовністю: це початок внутрішнього світу особистості (свідомість).

Саме тому він ще до народження є унікальним і цілісним, цей індивід, наділений духовністю (станом готовності до особистісного способу існування). Водночас, особистість не зумовлена лише біологічно. Не слід скидати з рахунку, що саме по собі біологічне в особистості є продуктом, результатом і втіленням людської активності двох люблячих соціальних істот – особистостей. Отже мова може йти, взагалі-то, про соціальну (і духовну!) природу біологічного підґрунтя особистості... І про нескінченний плин переходу один в одного цих атрибутивних детермінант людського буття – біологічного, соціального, духовного.

Разом з тим, здатність людини навчатися, тобто засвоювати і привласнювати культурно-історичний досвід, є точно так само важливим, хоча й принципово іншим за природою атрибутом існування особистості. Тож антиномічність біологічного і соціального є явно надуманою, штучною.

На самому початку життя, дійсно, біологічне переважає у плані мотивації – активність новонародженої дитини зумовлена багато в чому дією інстинктивних мотиваційних факторів, і в цьому З.Фрейд, безумовно, правий. Але вже тут, на самому початку, ці інстинктивні інтенції діють не просто, а складно, опосередковано через специфічний стан системи організму як зародка внутрішнього світу. Цього не знав, не додумав З.Фрейд, і саме тому його теорія є концепцією невротичної особистості, за вдалим визначенням Л.С.Виготського. Психологія не дуже багато знає про те, як саме опосередковуються інстинктивні потреби специфічним духовним станом системи організму, і що являє собою цей стан. Але зрозуміло одне – це опосередкування відкриває людську дитину до зовсім особливої зустрічі з соці-

альним оточенням. Зустрічі, дуже відмінної від подібного контакту вищих тварин, і мова тут далеко не лише про відсутність або нерозвиненість певних морфологічних задатків (згадайте лишень досліді зі сліпоглухоніми дітьми).

Світ соціального зовсім не протистоїть людині, як це розуміють деякі теоретики. Він огортає і запрошує. С.Л.Рубінштейн свого часу дуже обережно зауважив, що людина не лише протистоїть світу, вона ще й перебуває всередині нього, огортається ним. І в такому існуванні вона – невід’ємна частина цього світу. Екзистенціальна психологія «вхоплює» це дуже акцентовано: для неї особистість є «існування – людини – в – світі». Хоча наступна теза щодо «закинутості» людини в світ справедливо критикувалася Рубінштейном: людина не закинута в світ, вона – частина його, частина, яка рефлексує принципово весь світ, в тому числі й той, що поки що не даний актуально. Такою людина стає завдяки зустрічі людського індивіда з соціальним світом. Останній існує в трьох основних формах – інші люди, взаємостосунки між людьми та предмети культури як особлива форма опредметнення – втілення внутрішнього світу (духовності) інших людей. Активність (на початку переважно біологічна), опосередкована духовним станом, змушує людину виявляти себе і водночас – привласнювати соціальне оточення, переводячи його в своє – ідеальне (екстеріоризація – інтеріоризація). Так відпочаткова складна єдність (організм – стан), яка існує як потенція (те, що може статися), набуває чіткості і виразності: виникає дійсний внутрішній світ людини – її Я. Це – усвідомлений світ думок і бажань, прагнень, цінностей, мрій. Це – особистість. І в ній немає окремо – біологічного, окремо – соціального, окремо – духовного. Вона – цілісна і унікальна. Навпаки, тепер вже «її» біологія (тіло) відокремлюється («Я – не тіло, але я маю тіло»), як відокремлюється ідеальне (Я – не мрія і не бажання, але я маю мрії і бажання).

Однак виникнення ідеального не означає припинення «стосунків» між ним і матеріальним (тілом). Виникає нова складна форма взаємостосунків – сполучання. Тіло (біологічне), крім того, що воно є атрибутом (носієм) особистості, ще й залишає значну долю самостійності – воно продовжує існувати за законами природи (біології). Воно відносно самостійне, оскільки його контакт з ідеальним є необхідністю і формою існування: воно змінює ідеальне, але й саме змінюється під дією останнього. Те саме спостерігається з боку ідеаль-

ного. Сполучання – це суперечлива, внутрішньо конфліктна єдність двох самостійних і самодостатніх начал, які, однак, не можуть існувати одне без одного. Тому існування особистості і являє собою дійсну драму, як це вдало висловив Л.С.Виготський. Саме таке складне матеріального біологічного і ідеального зумовлює цілісність і унікальність особистості. Разом ці дві центральні властивості породжують специфічну річ – форму особистості. Традиційно в психології під формуванням розуміють сукупність засобів соціального впливу на індивіда з метою створити в нього систему певних соціально-позитивних властивостей і рис. Однак поняття формування не може бути вичерпане цим розумінням. Л.І.Анциферова зазначає, що формування «означає процес створення під впливом різних факторів особливого типу відношень всередині цілісної психологічної організації особистості» [16,5]. Особистість, розвиваючись, набуває певної форми – способу організації. Форма охоплює як внутрішній світ особистості, так і систему її зовнішніх проявів. Саме форма є прямим виявом цілісності і унікальності особистості: вона забезпечує пластичну й гнучку стійкість особистості, завдяки динаміці взаємозв'язків між одиницями структури. Оскільки форма – це вияв, по ній ми пізнаємо дану конкретну особистість. Формування – процес, що не обмежується часом (його обмежує лише фізична смерть індивіда, хоча й після неї в його особистості ще довго можуть відкриватися невідомі аспекти, риси, властивості; особистість і після смерті тіла може до-формуватися). Постійний, плинний розвиток форми являє собою спосіб існування особистості.

Можна виділити такі рівні розвитку особистості (як «об'ємного», «оформленого цілого»):

Наступна фундаментальна якість особистості – її **активність**. У вітчизняній психології активність розглядається як антитеза реактивності (реакція – акція /поведінка/ у відповідь на подразнення). Звісно, принцип реактивної поведінки, в цьому сенсі, зберігається у людини протягом всього життя, вже хоча б тому, що за цим принципом діє організм. (Нагадаємо, що реактивність поведінки – провідний принцип біхевіористичних уявлень). Але особистість відрізняється саме тим, що, поряд з реактивною, переважаючою стає активна поведінка, тобто поведінка, що спонукається власними усвідомленими цілями і мотивами. Дана особливість відзначається в багатьох теоретичних уявленнях. Так, З.Фрейд говорить про «принцип реальності»

в поведінці всупереч «принципу задоволення». В останньому випадку мається на увазі поведінка, що виникає у відповідь на інстинктивну потребу, коли не враховуються ні зовнішні, ні внутрішні обставини (Л.С.Виготський вдало називає таку поведінку «поведінкою в обхід особистості»). Поведінка за «принципом реальності» є усвідомленою і зваженою, це поведінка за інтенцією Его. А.Адлер [4], для того щоб підкреслити здатність особистості до визначення власної поведінки, вживає термін «креативне Я». Кожна людина, вважає Адлер, може здійснювати різні дії під впливом зовнішніх або внутрішніх факторів, в тому числі й таких, як стереотипи та звички (реактивність), але не тільки... Особистість відрізняється тим, що вона має особливу інстанцію – «креативне Я», яка в найбільш відповідальні моменти життя здатна породжувати виключно власні цілі і лише їм підпорядковувати поведінкову активність.

Це, за Адлером, ключова ознака дійсної особистості. У вітчизняній психології активність особистості (в такому її розумінні) розглядається в термінології «довільність – мимовільність». Тут фіксується важливе протиріччя: з одного боку, особистості притаманна керована, детермінована, зумовлена поведінка. Тобто, поведінка обмежена (метою, ситуацією, уподобаннями, інстинктами – в даному випадку це несуттєво). З іншого боку, як зауважує Е.В.Ільєнков: «Людині притаманна вільна, тобто така, що здійснюється свідомо, дія, узгоджена лише з універсальною всезагальною метою роду людського» [118,204]. Це протиріччя вирішує Л.І.Божович в дослідженні основних етапів розвитку вольових дій в онтогенезі. Спочатку довільна поведінка формується завдяки «натуральній» потребі, яка безпосередньо спонукає дитину долати перешкоди на шляху до її задоволення. Це, за словами Е.Кречмера, – «гіпобулічний етап» формування довільності. Він притаманний малим дітям і хворим на розлад вищих психічних функцій. На наступному етапі розвитку особистості людина в умовах боротьби сильних і протилежно спрямованих афективних тенденцій починає використовувати інтелектуальні плани дій. Вона зважує, оцінює, уявляє собі результати вчинку. Кінець кінцем, приймається рішення, ставляться власні цілі, формуються наміри. Отже, цілі і наміри (К.Левін) являють собою психічні новоутворення, що виникають в результаті зустрічі афекту й інтелекту. Це є другий, за Божович, етап розвитку вольової сфери. Поведінка здійснюється завдяки свідомій регуляції людиною власної мотиваційної сфери, і

найбільш важливий мотив визначається через інтелектуальні операції.

Третій етап, вважає Л.І.Божович[40], виникає в результаті інтеріоризації засобів організації поведінки і формування інших вищих психологічних систем, що несуть в собі додаткові мотиваційні сили, які здатні безпосередньо, минаючи свідому регуляцію, спонукати людину до здійснення вчинку. На цьому етапі поведінка набуває вигляду мимовільної. Людина, наприклад, може не роздумуючи, миттєво кинутись на захист іншого або з ризиком для життя відстоювати власні уподобання. Таку поведінку Л.І.Божович називає «*постдовільною*». Вона є результатом взаємодії в кожній ситуації внутрішніх особистісних структур, самої ситуації і системи загальнолюдських цінностей і смислів, прийнятих даною людиною. Ми бачимо тут розвиток по «спіралі»: поведінка ніби й не регулюється, але відповідає загальнолюдським принципам гуманізму. Таким чином, розвиток довільності (активності) «розширює» особистість до духовних скарбів цивілізації.

Суттєвою ознакою особистості є її **здатність до вираження** власного внутрішнього змісту. Мова йде про принципово творчу сутність особистості і її становлення.

«Особистість, якщо Вона є, – підкреслює О.Ф.Лосєв, – взагалі мислиться завжди і незмінно впливаючою і діючою» [156,145]. Виразне існування, тобто, особистісне існування, за Лосєвим, є завжди синтезом двох планів буття – внутрішнього і зовнішнього. Зовнішнє буття особистості – це її вигляд, лик, те, що сприймається іншими. Внутрішнє ж – це сутнісне, осмислююче і те, що припускається. Ми сприймаємо особистість, але вже в цьому акті якимось охоплюємо і враховуємо те, чого «не видно», але що виражається з глибини. «Термін «вираження» вказує на певне активне спрямування внутрішнього в бік зовнішнього, на деяке активне самоперетворення внутрішнього у зовнішнє» [156,145]. Якщо особистісне буття є виразним, це означає, що особистість має внутрішню і зовнішню сторони, вони знаходяться у постійних динамічних взаємопереходах і домінує тут внутрішнє (якщо домінуючим буде зовнішнє, перед нами буде не особистість, а простий набір соціальних ролей, функціонер або «гвинтик»).

Утворюється так званий рольовий шар структури особистості. Рольова поведінка, наприклад, професійна, може бути досить міц-

ною і ригідною, придушувати виразність. Тоді особистість **обезличується, інволюціонує**. Розвиток же полягає в тому, що виразність «проходить» через шар соціальних ролей і особистість, її сутність відбивається на поведінці і на продуктах діяльності. Розвиток вираження – втілення особистості становить гостру педагогічну проблему. Як переконливо показав О.С.Арсеньєв [19], в педагогічному процесі цілі розвитку творчості (вираження, опредметнення) і традиційні задачі навчання і виховання – є антиномічними. Педагогічна система, як відображення системи державної, має на меті, перш за все, адаптувати дітей до наявних соціальних умов життя. Це відбувається через пригнічення виразності (шар соціальних ролей придушує виразність). Цим досягається органічне пристосування дитини до соціальної дійсності, але при цьому блокується творче начало. Вирішення цієї дилеми, розвиток креативності дітей і дорослих залишається глобальною проблемою сучасної світової освіти.

Серйозним є питання сфер вираження особистості. Людина сучасного світу може втілювати себе у виробничій сфері, художній або науковій творчості, в системі комунікації. Питання вибору особистістю сфери реалізації себе є також проблемою навчання і виховання. В теоретичній психології існує оригінальна гіпотеза В.В.Давидова [91] про сполучальний розвиток різних сторін свідомості людини. Вибір суб'єктом сфери своєї реалізації (втілення) визначається, згідно цієї гіпотези, особливим психологічним механізмом, який полягає у можливості особистості самій вибирати предмет власної активності. Наприклад, при сприйманні музичного твору (акт, безумовно, креативний) можуть виражатися різні «сутнісні сили» особистості, в залежності від того, предметом якої діяльності робить музичний твір суб'єкт сприймання: учбової (коли він вчиться чомусь на даному еталоні), пізнавальної (якщо сприймає, скажімо, мистецтвознавець), моральної (якщо предмет сприймання – виховний потенціал твору), утилітарної (якщо сприймання відбувається виключно задля розваги і відпочинку). Гіпотеза Давидова [91], а також доповнююча її концепція гетерогенності розумових процесів П.Тульвісте [275], безумовно, є прогностичними і цікавими. Але слід визнати, що навіть за умови їх прийняття залишається питання про причини саме такого опредметнення (втілення). Тут аж ніяк не можна обмежуватися вихованням, а слід враховувати і власне організмичні (індивідуально-

типологічні) особливості людини, адже схильність її до певної діяльності насправді багато в чому визначається ними.

Наступна сутнісна ознака особистості – її принципова **незавершеність, відкритість**.

М.М.Бахтін свого часу писав: «... не можна перетворювати живу людину на безголосний об'єкт заочного завершеного пізнання. В людині завжди є щось, що лише сама вона може відкрити у вільному акті самосвідомості і слова, що не піддається зовнішньому заочному визначенню» [26, 255]. Мова йде про незавершеність «внутрішньої» особистості людини.

В стані дійсної особистісної активності, «на порозі» справжнього життєвого вчинку, особистість завжди непередбачувана через те, що нікому (в тому числі і їй самій) до кінця не відомі дійсні можливості, глибини («вершини», – сказав би Л.С.Виготський) особистісної природи. Достоевський недаремно відмовляється від психології: сучасна йому (та й нинішня) наукова психологія знаходиться лише на шляху до дійсного пізнання змістовних підвалин особистості. Та сама духовність, яка у вигляді потенційного стану відпочатково зумовлює особистість як можливість, далі, по життю, зміцнюється й розвивається, піднімаючи невідомі пласти природи і роблячи людину дійсно до кінця незбагненою і нескінченною у своєму становленні, що не завершується ніколи. Незавершеність – це хоча й непізнана, але дуже важлива ознака особистості, врахування якої є абсолютно необхідним.

Здатність до **саморегуляції** поведінки – ще одна сутнісна ознака особистості. Відомо, що досить довгий час в онтогенетичному розвитку збалансованість психологічних процесів досягається завдяки неусвідомлюваним механізмам так званої базальної емоційної регуляції. Ці механізми працюють незалежно від бажання людини, і сенс їхньої роботи полягає в забезпеченні психологічно комфортного і стабільного стану внутрішнього світу. Вони діють протягом всього життя людини, але з ускладненням життєвої ситуації (а це є прямим наслідком розвитку і соціалізації) їх дія виявляється недостатньою – занадто складними й неоднозначними стають умови життя. Тому в особистості здійснюється формування принципово нових механізмів, які управляються свідомо самою людиною. Першим з відомих є механізм вольової регуляції поведінки. В ситуації боротьби різних, а часто й протилежних, мотивів, вольове зусилля забезпечує вибір і

безконфліктний подальший життєвий рух. Виникнення такого механізму є справжнім і значним надбанням особистості. Але виявляється, що він лише частково полегшує стан невизначеності і протистояння. В експериментах доведено, що внутрішнє протистояння мотивів після вольової дії повністю не припиняється і стан психологічного комфорту, як правило, не виникає (дуже яскраво це описує теорія когнітивного дисонансу). Напруга і внутрішня конфліктність супроводжує дію даного механізму весь час. Чому ж, в такому випадку, існує багато ситуацій, коли напруження дійсно спадає і особистість виявляється самовідрегульованою. Дійсно, таких ситуацій – більшість, адже інакше ми б всі були невротиками. А можливим це виявляється тому, що саморегуляцію здійснюють зовсім інші, складні і потаємні механізми. Деякі з них дослідила Б.В.Зейгарнік [108]. В основі цих механізмів лежить особливе переживання, яке автор розуміє як активну діяльність (про-живання) по породженню нових життєвих сенсів. Залучення додаткових сенсів відбувається за рахунок розширення усвідомлення і виявлення нових контекстів діяльності. Це призводить не до загострення і придушення конфлікту, а до гармонізації сфери інтенцій. Механізм, що діє при цьому, являє собою, за словами Зейгарнік, «рефлексивне відчуження негативного сенсу та включення дії в більш широкий смисловий контекст» [108,124]. Отже, ми бачимо, що процес саморегуляції передбачає не просто вольове зусилля, а перебудову смислових утворень, умовою якої є їх усвідомленість. Нові сенси породжуються лише в процесі особливих переживань. Видно, як в цій точці своєрідно перетинаються три лінії становлення особистості, що виокремлені нами в попередньому аналізі (довільність, інтеграція, переживання). В результаті відбувається те, що дістало назву механізму смислового зв'язування, коли встановлюється внутрішній зв'язок з ціннісною сферою особистості і нейтральний до цього зміст перетворюється в емоційно заряджений сенс. Результатом цієї роботи є виникнення нових інтенцій і гармонізація внутрішнього світу особистості. Найважливішими умовами дії механізму смислового зв'язування Б.В.Зейгарнік вважає «розвинену уяву, володіння широкою часовою перспективою, наявність ієрархізованої смислової сфери» [108,128]. Таким чином, даний механізм може існувати лише в інтегрованій, зрілій особистості, адже в такому вигляді процес саморегуляції є суто індивідуальним і пов'язаним з системою цінностей і мотивів даного суб'єкта, його сприйняттям світу

тощо. Зейгарнік наводить чудовий приклад дії даного механізму, який ми тут відтворимо. Мова йде про повість Г.Гессе «Курортник». Головний герой (письменник) приїхав на курорт в Баден, щоб відпочити і потім плідно попрацювати. Проте його плани наштовхнулись на значні перешкоди, оскільки сусідом по кімнаті виявився надто гамірний і невихований голландець. Біля нього постійно юрбився на товп людей. Кілька ночей підряд письменник просто не міг спати. Чутливий до найменшого шуму, він змушений був слухати непотрібні розмови і сміх нескінченних гостей, важкі кроки вранці, що руйнували його сон. Всі відчайдушні спроби в цих умовах відпочити і попрацювати закінчувалися повним розчаруванням. Кінець кінцем, письменник почав відчувати справжню ненависть до свого сусіда, і його життя перетворилося на справжнє пекло. Неефективними виявилися такі механізми саморегуляції, як вольове зусилля та спроби дати вихід негативним емоціям у фантазіях. Тоді він приймає абсолютно парадоксальне рішення – полюбити голландця. Майстерний опис досить довгого процесу породження нового сенсу і виникнення нового типу відношення до ситуації повне драматизму і вміщує всі складові цього процесу: руйнація агресивних почуттів і постановка задачі на їхню зміну, пошук цінності для їхньої перебудови і звернення до євангельської заповіді «Полюби ближнього свого», надання цій цінності конкретної форми через позитивне емоційне насичення образу голландця за допомогою професійних письменницьких засобів (голландець стає головним героєм створеного вночі літературного твору). Важкий творчий процес закінчився, як пише автор, «повною перемогою над голландцем». Він вже не викликав тих болісних переживань, що заважали письменнику відпочивати і працювати. Отже, герою вдалося впоратися із ситуацією завдяки дії механізму саморегуляції – смислового зв'язування [80].

Ми навели цей приклад задля того, щоб ще раз звернути увагу на те, що вищі і найскладніші механізми саморегуляції поведінки можуть здійснюватися лише всією особистістю – цілісною і інтегрованою. Отже, можна виокремити такі послідовні етапи становлення саморегуляції в системі інтеграції особистості:

Повторимось: попередні ланки не зникають в процесі становлення, вони стають допоміжними і другорядними, але продовжують існувати. Якоюсь мірою правильним буде говорити, що переважання

певних механізмів саморегуляції поведінки слід розглядати як показник рівня розвитку інтегративних процесів особистості.

Тепер цілком закономірно постає проблема сенсу. На певному етапі свого розвитку людина зустрічається з новим для себе переживанням – стражданням, від відчуття внутрішньої порожнечі і недостатності сенсу життя. Це так званий екзистенціальний вакуум. Поява цього переживання означає для психолога дуже позитивну, як це не дивно, річ – у людини з'явилося прагнення відкрити сенс життя. Це прагнення В.Франкл [36] назвав фундаментальною мотиваційною силою людини. Нам необхідно віднайти сенс буквально у всьому – в подіях, в поведінці інших людей, власних переживаннях. Існує також поняття вищого, життєвого або екзистенційного сенсу, яким особистість прагне наділити життя людини, – страждання, смерть, кохання та інші термінальні цінності. В.Франкл пише: «Прагнення знайти сенс – первинна сила в житті людини. Цей сенс є унікальним і специфічним для кожної людини і може бути здійсненим тільки нею самою; тільки тоді стає значимим те, що воля задовольняє прагнення людини до сенсу» [284,154]. Відкриття сенсу означає відкриття особистості до зовнішнього світу. Це дуже важливий, кардинальний і зламний момент людського існування: людина перестає знаходитися лише всередині власного Я, лише всередині житейських ситуативних інтересів – вона виходить за конкретну ситуацію і стає людиною всього світу. Тут, ми бачимо, перетинаються лінії інтеграції і взаємовідносин зі світом – світ перестає бути «навпроти» людини, і навпаки, вона опиняється всередині світу, «огортається» ним і споріднюється з ним.

Цікавою є заочна дискусія В.Франкла з А.Маслоу та К.Роджерсом з приводу того, що є головнішим в житті і розвитку особистості – сенс чи самоактуалізація. В.Франкл аргументовано доводить, що самоактуалізація (як прагнення людини стати тим, ким вона, в принципі, може стати) є лише моментом, аспектом прагнення людини до життєвого сенсу, і, отже, – центральним напрямом розвитку особистості є відкриття сенсу. Разом з тим, абсолютна більшість сучасних теоретиків психології особистості притримується саме позиції Маслоу і Роджерса, вважаючи, що саме самоактуалізація є магістральною лінією розвитку особистості. При цьому якось не приділяється уваги тому, що оці терміни: «саморозвиток», «самоактуалізація», «самоздійснення», «самореалізація» – коріняться в ортодок-

сальному юнгіанському психоаналізі. І всі вони є синонімами юнгівської «індивідуації», адже «самоактуалізуватися» – в дійсності зовсім не означає «актуалізувати самого себе». А означає це – «актуалізувати самість», тобто дійсне під-, а потім і надсвідоме підґрунтя людської особистості. Ми вже бачили, що подібні уявлення відносяться до концепції «розгортання» особистості. Заперечень нема – це красиві, приємні і стрункі теорії, але ж вони, на жаль, ненаукові. Це, швидше, філософсько-культурологічні побудовання. В дискусії Франкла з Роджерсом і Маслоу неправі всі. Адже вони шукають центральне і суттєве не в об'єкті дослідження (особистості), а в своєму уявленні про цей об'єкт. Але ж це – речі зовсім різні. Якщо ж говорити про особистість, яку треба вивчати, тобто про живу конкретну людину, то для неї центральним є весь життєвий шлях, і все, що на ньому є, – першочергове, домінантне і надсуттєве: від конфлікту на роботі до екзистенційних проблем сенсу буття. Тому ми й вважаємо, що науковий підхід до проблем розвитку особистості мусить адекватно відбивати цей процес, а не придумувати його. Саме в такій постановці нам здається, що логіка, яка тут запропонована, можливо й не така красива і струнка, але вона більш наближена до реального життя людини. Разом з тим, значний інтерес до теорій самоактуалізації не можна замовчувати і не враховувати. Важлива саме логіка цілісного підходу. Адже ніхто не сперечається з тим, що, скажімо, процес самоактуалізації, або формування Я-концепції, або пошук сенсу життя – є дуже важливими моментами життя особистості. Але вони – саме моменти, і в цьому вся справа! Одна логіка – вивчати розвиток особистості як цілісний процес, що йде по окремих лініях, і бачити в цьому процесі важливі і суттєві моменти. І зовсім інше – взяти штучно якийсь момент, зробити його центральним і сказати, що це і є вся особистість, а її розвиток є розвитком виключно даної структури, з урахуванням його впливу на інші.

1.3. Розвиток особистості

Проблема розвитку та виховання особистості належить до найактуальніших соціальних аспектів суспільного життя і завжди потребує глибокого наукового обґрунтування психологічної сутності чинників цього процесу.

Американський учений Е. Торндайк стверджує, наприклад, що всі духовні якості особистості, її свідомість — це такі самі дари при-

роди, як і очі, вуха, пальці та інші органи тіла. Усе це спадково дається людині й механічно втілюється в ній після її зачаття та народження. Американський педагог Дж. Дьюї вважає, що людина народжується навіть з готовими моральними якостями, почуттями, духовними потребами.

Представники теорії, відомої під назвою «біогенетичний закон» (Холл, Дж. Болдуїн та ін.), вважають, що дитина, народившись, у своєму розвитку поступово відтворює всі етапи історичного розвитку людини: період скотарства, хліборобський, торговельно-промисловий. Лише після цього вона включається в сучасне життя. Проходячи певний період, дитина живе життям того історичного періоду. Це виявляється в її нахилах, інтересах, прагненнях і діях. Прихильники теорії «біогенетичного закону» обстоювали вільне виховання дітей, бо, на їхню думку, лише за такого виховання вони можуть повноцінно розвиватись і включатися в життя того суспільства, в якому живуть.

Другий напрям розвитку особистості репрезентований соціогенетичною концепцією. Згідно із соціогенетичними теоріями розвиток дитини визначається соціальними умовами: в якому середовищі народилася та виховується дитина, у такому напрямі й відбувається її розвиток. Представники цього напрямку, як і біогенетики, недооцінювали внутрішню активність особистості як свідомого суб'єкта діяльності, її природжені особливості.

На початку ХХ сторіччя виникла методологічна концепція розвитку особистості. Педологія дотримувалася теорії двох чинників розвитку: біологічного, або спадкового, та соціального, вважаючи, що ці чинники конвергують, тобто взаємодії не завжди знаходять у теорії належне обґрунтування, залишаючи певною мірою відкритим питання про рушійні сили психічного розвитку.

Теорія психічного розвитку особистості у вітчизняній психології базується на визнанні того, що рушійні сили її розвитку виявляються у суперечностях між потребами, які постійно змінюються (ускладнюються) у діяльності людини, та реальними (такими, що не відповідають новим вимогам) можливостями їх задоволення. Подолання суперечностей у діяльності через оволодіння відповідними засобами її виконання (вміннями, способами, прийомами, знаннями) веде до розвитку і становить його суть. Провідну роль в оволодінні новими ефективними способами задоволення потреб відіграють навчання та

виховання. Відбір, розвиток і культивування потреб, що мають суспільну та особистісну цінність, є одним із центральних завдань формування особистості. Цей процес тривалий, відбувається впродовж усього свідомого життя людини й характеризується певними особливостями.

Кожний віковий етап розвитку особистості (дошкільний, молодший, середній та старший шкільний) має характерні анатомо-фізіологічні й психологічні особливості та можливості. Відповідно до цих особливостей планується і здійснюється навчально-виховна робота в яслах, дитячих садках і школі.

У формуванні особистості дуже важливу роль відіграє наступність у навчанні та вихованні. Базуючись на досягнутому дитиною у своєму розвитку на попередньому етапі, дитячі ясла, садки та школа готують дитину до засвоєння нею суспільного досвіду та знань на наступному етапі навчання і виховання. Дитячий садок готує дитину до навчання у школі, а середня школа — до навчання у вищій школі, до роботи.

Вікові особливості розвитку не є чимось постійним, статичним у межах віку, що механічно змінюється на особливості, властиві наступному етапові розвитку.

. Вищі рівні зароджуються на попередніх етапах, але й особливості попередніх вікових етапів виявляються на наступних етапах. Щоб сприяти своєчасному зародженню та успішному розвитку прогресивного, нового у дитини на всіх етапах формування її як особистості, треба знати вікові особливості фізичного та духовного розвитку дитини.

Керуючи розвитком особистості, слід зважати й на те, що характерні для певного віку особливості розвитку не завжди збігаються з паспортним віком дитини. Деякі діти у своєму розвитку випереджають свій вік, дехто відстає від нього. Іноді це зумовлюється природженими анатомо-фізіологічними особливостями організму, але здебільшого причиною цього є суспільні умови життя та виховання дитини, які сприяють її розвитку або гальмують його. Завдання школи та вчителя — виявляти ці причини або зміцнювати те, що сприяє успішному розвитку дитини, й усувати те, що негативно позначається на вихованні її особистості.

У формуванні особистості важливу роль відіграє наслідування дитиною дорослих. Діти наслідують як позитивне, так і негативне,

оскільки у них ще не вистачає досвіду й немає критичного ставлення до дій, вчинків дорослих. Наслідування особливо яскраво виявляється у дітей дошкільного віку. Діти цього віку не виявляють самостійності у ставленні до вчинків, поведінки, думок, висловлювань дорослих і механічно повторюють їх. Із розвитком особистості у підлітковому та юнацькому віці, зі зростанням її інтелекту і самостійності діти критично оцінюють вчинки та поведінку дорослих, запозичують краще, а гірше заперечують і відкидають. Проте і в старшому віці вони можуть переймати від дорослих негативне, якщо позитивний досвід навколишньої дійсності не стане домінуючим в їхньому житті та не сформується морально-етичне ставлення до вчинків інших і самовладання.

Дошкільний вік — це період підготовки дитини до навчання у школі та елементарного самообслуговування. У цей період життя настають значні зміни в анатомо-фізіологічному та духовному розвитку дитини, завдяки яким вона стає здатною навчатися у школі, засвоювати знання, норми моральної поведінки й виконувати сильні суспільно корисні трудові доручення. Цьому сприяє те, що вже у дошкільному віці діти досягають значного розвитку мови й мовлення, а на його ґрунті — здатності міркувати і під керівництвом дорослих робити логічні висновки. Важливим аспектом розвитку дітей-дошкільників є їхнє прагнення до знань, оволодіння першими нормами поведінки в колективі, здатність самостійно виконувати нескладні доручення дорослих, обслуговувати себе, допомагати іншим, спрямовувати свої дії не тільки на ті, що безпосередньо сприймаються, а й на уявлювані предмети та ситуації. Хоча емоції в дошкільному віці ще неусталені, воля слабка, переважає навіюваність, за належно організованих умов дошкільники виявляють наполегливість і уважність під час виконання цікавої роботи, здатні виконувати найпростіші трудові доручення.

Життя та діяльність дітей молодшого шкільного віку зумовлені їхньою навчальною діяльністю. У процесі навчання у них успішно розвиваються психічні процеси — сприймання та спостережливість, пам'ять та увага, уява, набуваючи цілеспрямованого, довільного характеру.

Учні молодшого шкільного віку глибше осмислюють і здатні аналізувати мову та мовлення: слово усвідомлюється як частина мови, висловлювані судження — як речення, в реченні усвідомлюються його

члени. Це сприяє поглибленню суджень і міркувань, формуванню логічних висновків, засвоєнню абстрактного математичного та граматичного матеріалу, формуванню культури мовлення.

Молодші школярі оволодівають правилами поведінки в колективі, розглядають свої вчинки та поведінку не тільки з власної позиції, а й з позиції колективу, критично оцінюють поведінку приятелів, стають вимогливими до них. У молодших школярів розвиваються такі якості, як самовладання, наполегливість, цілеспрямованість, витриманість, дисциплінованість. На цих засадах формується здатність керувати власною поведінкою, підпорядковувати її шкільним завданням. Молодші школярі успішно включаються у трудову діяльність, усвідомлюють її соціальний зміст і значення.

Середній шкільний, або підлітковий, вік привертає до себе увагу своїми анатомо-фізіологічними змінами в організмі дитини, особливо пов'язаними зі статевим дозріванням. Ці зміни істотно позначаються на психічному розвитку особистості підлітка, на його пізнавальній діяльності та поведінці, на стосунках у колективі.

У підлітків підвищуються пізнавальна активність і розумовий розвиток, зростають допитливість, прагнення пізнати невідоме, зазирнути в майбутнє. Учні середнього шкільного віку помітно виявляють прагнення до самостійності. Але це прагнення при неправильному вихованні може виявлятися у викривлених формах — негативному ставленні до доручень, порад учителів і батьків, невмотивованих вчинках та браваді порушеннями норм поведінки. Це трапляється тоді, коли підліток не включається в життя колективу, не виконує суспільно корисних доручень, не бачить і не переживає результатів своєї діяльності, а вчителі та батьки не спонукають його до цього, не враховують вікових особливостей його розвитку.

У підлітка помітно зменшується навіюваність і міцніє воля, підвищується інтерес до трудової діяльності, змінюються стосунки в колективі, розвиваються і стають більш стійкими моральні почуття, естетичні смаки. У старшому підлітковому віці інтенсивно формуються ідейна спрямованість, світогляд і самосвідомість особистості. Діяльність стає цілеспрямованішою і соціально вмотивованішою.

На особливу увагу заслуговує нове в стосунках між хлопчиками та дівчатками: чіткіше визначаються статевий поділ, специфічне у дружбі та поведінці хлопчиків і дівчаток, у них виникає вза-

емний інтерес. Ці особливості підліткового періоду розвитку потребують великої уваги до організації групової та навчальної діяльності підлітків, дружби і приятелювання й особливо статевого виховання.

Старший шкільний, або молодший юнацький, вік є періодом поглиблення розумового і морального розвитку особистості. У центрі уваги молодшого юнака стають самопізнання та самокритичність, які при неправильному вихованні можуть набрати негативних рис самовпевненості, самозакоханості або невпевненості, невіри у свої сили. У цьому віці чітко окреслюються пізнавальні інтереси, схильність займатися певною науковою діяльністю, видом спорту, визначаються професійні нахили. Але ці особливості не завжди бувають глибокими та стійкими, якщо не спрямовуються й не зміцнюються школою, вчителями, досвідченими старшими. Молодший юнацький вік – це період формування стійкої дружби і приятелювання, зокрема між юнаками та дівчатами, усталення вольових якостей, рис характеру, застосування засвоєних морально-політичних позицій. Властива старшому шкільному вікові спрямованість на прагнення разом з колективом реалізувати свої задуми є важливим чинником морального й розумового формування особистості в цей період.

На розвитку особистості позначаються уклад суспільного життя, досягнення науки і техніки, багатство інформації, одержуваної через кіно, радіо, телебачення, книги і газети. Тому не можна обмежуватися суто шкільними засобами навчання та виховання підростаючої генерації.

Останніми десятиріччями помітне прискорення, або акселерація, фізичного й розумового розвитку дітей. Дослідженнями доведено, що зрілість настає на 2–3 роки раніше, ніж вона наставала на початку ХХ сторіччя. Відповідно раніше починається і статеве дозрівання. Разом з тим виявляється розбіжність між розумовим розвитком і невмінням керувати собою, що спричинює порушення норм соціальної поведінки. Акселерація розвитку особистості потребує значної перебудови навчально-виховного процесу у змісті, засобах, організації життя дітей.

Діяльність і поведінка людини залежать не тільки від вікових, а й від індивідуальних її особливостей.

Індивідуальні особливості особистості за природою та походженням бувають природжені та набуті за життя. До природжених належать фізичні особливості, з якими дитина народжується.

Природжені та набуті за життя індивідуальні особливості під впливом виховання змінюються, але більшість з них має стійкий характер, і тому вони позначаються на діяльності та поведінці особистості.

Успішне керування формуванням особистості потребує досконалого знання психологічних особливостей розвитку дитини та його використання у навчально-виховній роботі.

1.4. Активність особистості та її джерела

Проте активність людини докорінно відрізняється від активності тварин. У тварин вона є проявом інстинктивних біологічних потреб організму, а у людини провідними в її активності є свідомі й цілеспрямовані прагнення.

Активність людини і форми її виявлення розвинулись історично й мають соціально спрямований характер.

Щодо джерела активності особистості у психології існували різні погляди.

Уперше питання про активність особистості було порушене австрійським психіатром З.Фрейдом — фундатором теорії та практики психоаналізу. Основні положення цієї теорії обґрунтовують думку, що джерелом активності людини є інстинктивні спонукання, які вона має від народження і які передаються спадково. Це світ інстинктів, біологічних і фізіологічних потягів, неусвідомлюваних імпульсів, природа яких «невідома». Засадовим стосовно його вчення є визнання пріоритету біологічного в людині. Позитивним у вченні З. Фрейда можна вважати його звертання до царини підсвідомого у психіці людини, яке істотно позначається на її життєдіяльності. Неофрейдисти, керуючись основними постулатами З. Фрейда про підсвідоме, ішли в напрямку обмеження сексуальних потягів у з'ясуванні психіки людини та пошуках нових рушійних сил людської поведінки. Неофрейдизм виходить з визнання вирішальної ролі середовища та механізмів соціального характеру. У підсвідомому місці нереалізованих сексуальних потягів посідають прагнення до влади внаслідок усвідомлення особистістю своєї неповноцінності (А. Адлер), неможливості досягти гармонії із соціальною структу-

рою суспільства та зумовленого цим почуття самотності (Е. Фромм) тощо.

Розроблюючи проблему активності особистості, вітчизняна психологія виходить з визнання того, що джерелом активності особистості є її органічні та духовні потреби — в їжі, одязі, знаннях, праці.

Людські потреби розвиваються в діяльності разом з розвитком суспільних умов життя, виробництва, науково-технічним прогресом. Сам процес задоволення потреби сприяє її розвитку та відтворенню нових потреб, які неминуче породжуються різними сферами суспільного буття людей та їхньою діяльністю. Що вищий рівень цивілізованості суспільства, економічного та духовного розвитку, то багатшими й різноманітнішими є його потреби. Внутрішніми спонуками до дій стають мотиви, що є результатом усвідомлення особистістю своїх потреб і виявляються в конкретних прагненнях до їх задоволення. Мотив — це реальне спонукання, яке змушує людину діяти у певній життєвій ситуації, за певних умов.

Поширеними мотивами людської активності є інтереси. Потреба виражає необхідність, а інтерес завжди пов'язаний з особистою зацікавленістю об'єктом, із прагненням більше його пізнати, оволодіти ним. Інтерес може виявлятися в симпатії та прихильності до людини, у захопленні певною діяльністю, літературою, спортом, наукою тощо.

Жорсткими регуляторами поведінки є переконання. Особливість переконань полягає в тому, що в них знання постають в єдності з почуттями, захоплюючи всю особистість. Переконання є там, де є страждання та муки сумління, коли порушуються принципи в діях і вчинках. Сила переконань як мотивів поведінки влучно охарактеризована у відомому висловлюванні, де вони порівнюються з путами, яких людина не може розірвати, не розірвавши свого серця. Переконання особистості можуть виявлятися в різних царинах її життя та діяльності й залежно від цього поділятися на моральні, інтелектуальні, естетичні та ін.

Переконання стають потужною рушійною силою за умови, що дії, які викликаються цими переконаннями, стають звичними. К. Ушинський добру звичку називав моральним капіталом, що її вкладає людина у свою нервову систему. Капітал звички від вживання зростає й надає людині можливість дедалі плідніше застосовувати

свою дорогоцінну силу — силу свідомої волі, не витрачаючи своєї свідомості та волі на боротьбу з труднощами, які були вже подолані.

Важливим усвідомлюваним мотивом є ідеал. Роль мотивів особистості можуть відігравати установки.

Установка до різних фактів життя може виявлятися у стандартизованих судженнях, некритично засвоєних людиною під час спілкування з іншими людьми, в упередженості, виокремленні того, що має для неї важливе життєве значення. Саме тому особистість може бачити в об'єктах та явищах життя те, що вона хоче бачити, а не те, що є насправді. Установки можуть бути позитивними, якщо вони ґрунтуються на довірі, симпатії, схваленій громадській думці, і негативними, коли вони мають характер упередженості, не-об'єктивності. Особливою формою установки є внутрішньогрупова навіюваність як неусвідомлювана думка групи.

В усвідомлюваних мотивах завжди виявляється мета діяльності особистості. Об'єкт, що може задовольнити потреби особистості, постає в її свідомості як мета. Якщо особистість ясно усвідомлює життєву мету й передбачає реальність її досягнення, то розкривається перспектива особистості. Перспектива робить дії людини впевненими, цілеспрямованими, живить їх енергією. Відсутність життєвої перспективи або її втрата можуть викликати стан фрустрації, тобто розладу планів, зневіру, безнадійність, відчай. Потрапивши в такий психологічний дискомфорт, особистість втрачає здатність до об'єктивної оцінки фактів життя, виявляє агресивність, роздратованість. Стан фрустрації може зумовлюватися завищеною самооцінкою особистості, коли вона виявляє схильність обирати у житті надто складні, непосильні для неї цілі, унаслідок чого зазнає невдач. При адекватній самооцінці людина обирає цілі, які відповідають її можливостям, і успішно їх реалізує. Самооцінка може бути заниженою, що зумовлюється невпевненістю людини у своїх можливостях, унаслідок чого вона орієнтується на вибір надто простих цілей. При заниженій самооцінці не реалізується психологічний потенціал особистості, унаслідок чого вповільнюється її розвиток і можуть закріплюватися пов'язані з цим риси.

Інтегрованим показником соціальної цінності орієнтацій особистості є її спрямованість. Важливу роль у формуванні спрямованості особистості відіграє її самосвідомість.. Самоусвідомлення осо-

бистістю змін і процесів, що в ній відбуваються, сприяє глибшому самопізнанню, об'єктивності, критичності їх оцінки. З емоційною цариною самосвідомості пов'язані такі її прояви, як самолюбство, самовихваляння, скромність, самоприниженість, почуття власної гідності, пихатість та ін. У них у формі певних переживань відображується ставлення людини до самої себе порівняно з іншими людьми. Такі прояви самосвідомості, як стриманість, самовладання, самоконтроль, самодисципліна, ініціативність пов'язані з волевим аспектом психічної діяльності людини. Основні форми прояву самосвідомості особистості тісно пов'язані з усіма аспектами її життя та діяльності.

Особистість як суспільна істота формується у процесі навчання, виховання, у праці та спілкуванні з іншими людьми. Разом з тим важливу роль в становленні особистості відіграють природжені особливості. Зовнішні впливи діють на особистість через її внутрішнє, природжене, раніше набуте. Тому, щоб пізнати особистість, її психологію, треба з'ясувати конкретні умови її життя, виховання, праці, особливості середовища та взаємодії з ним.

Новітній підхід до проблеми структури особистості

Вихідні методологеми генетичної психології визначають магістральні лінії дослідження психології особистості і центральні питання: “Як виникає особистість?”, “Якими є психологічні механізми її існування і розвитку?”. Відповідь на перше питання полягає в тому, що особистість створюється, і отже вона є – твір. Це зовсім особливий твір, що все життя перебуває у власному становленні. Він продовжує створювати себе, ускладнювати (або – спрощувати), самореалізовуватись, вдосконалюватись. Він самоіснує. І в цьому сенсі особистість є власним автором. Але справжнє диво полягає в тому, що особистість є не лише автором себе – як твору: вона потенційно і актуально є автором іншої, нової особистості – людської дитини. Цей абсолютно унікальний акт співтворчості двох особистостей, двох люблячих людей і є дійсним началом...

“Особистість починається з любові” – ця теза суперечить вихідному положенню вітчизняної психології щодо онтогенезу особистості, яке було втілено в назву статті О.М.Леонтєва “Начало личности – поступок” і дало поштовх цілому напрямку української “психології вчинку”. Вчинок, якщо його брати в розумінні О.М.Леонтєва [149] і В.А.Роменця [249], ніколи не може бути “началом особистості”, оскільки для того, щоб його здійснити, треба вже бути особистістю: усвідомлювати власне “Я”, усвідомлювати “Я Іншого” і якимось ставитись до нього.

“Без любові, – говорить П.Флоренський, – особистість розсипається в дрібність психологічних елементів і моментів. Любов – з’єднуюча ланка особистості” [282, с. 173]. О.Ф.Лосєв відзначав, що головними прагненнями особистості є абсолютне самоствердження, внутрішня свобода, цілісність і гармонійність. “Вона бажає існувати так, як існують боги, що споглядають безкінечний світ і розумну тишу свого, ні від чого не залежного, світлого буття” [156, с. 155]. І це існування стає можливим в любові. Лосєв продовжує: “І ось, коли чуттєва і строкато-випадкова історія особистості, зануреної у відносне, напівтемне, безсиле і хворобливе існування, раптом приходить до події, в якій виявляється ця відпочаткова і укорінена, світла призначеність особистості, пригадується втрачений всезагальний стан і тим долається стомлююча порожнеча і строкатий гамір емпірії – тоді це означає, що твориться диво [156, с. 155]. Любов, її переживання і її

прагнення і є цим дійсним дивом. Р.Мей зазначає, що любов несе в собі невимірювану психологічну енергію. І це є найбільш могутня сила для здійснення впливу і трансформації особистості [187, с. 81].

Творча природа особистості та її існування як співіснування підкреслювалась М.Бердяєвим. Він вважав, що особистість не є субстанцією, а являє собою творчий акт і є незмінною в процесі зміни. В особистості ціле передує частинам і не є чимось самовичерпним, егоцентричним: вона переходить в дещо інше, ніж вона сама, в інше “ти” і так продовжується, реалізуючи всезагальний зміст, який являє собою конкретне життя [27].

Сучасна психологія, на диво, мало уваги приділяє дослідженню любові, натомість зосереджуючись на вивченні деструктивних потреб і якостей людини, хоча Г.Олпорт підкреслює, що “аффіліативні бажання є необхідним підґрунтям людського життя” [210, с. 117]. Психологія виявляється просто не готовою до вивчення явищ такого рівня складності і всеохоплюваності, якою є любов, але це не означає, що дані явища не треба вивчати.

В любові Е.Фромм [292] вбачає найбільш радикальний і, фактично, єдиний належний вихід людини із деструктивності, відчуженості й ізольованості. Але що ж являє собою любов? Звернімось до думок Е.Фромма. Любов, пише він, це “пристрасне прагнення до єдності з іншою людиною, сильніше за всі інші прагнення людини. Це – найголовніша пристрасть, це сила, яка з’єднує в єдине ціле сім’ю, клан, суспільство, весь людський рід” [292, с. 109]. Виділяються, фактично, дві протилежні форми любові – пасивна (“любов-злиття”) і активна, діяльна. Остання є, власне, тим, що ми називаємо любов’ю як такою. Фромм пише: “На противагу симбіотичному зв’язку зріла (діяльна) любов є зв’язок, що передбачає збереження цілісності особистості, її індивідуальності” [292, с. 111]. Це дуже суттєвий для нас момент – статус особистостей в любовних стосунках. Його досить ретельно проаналізував Ж.-П.Сартр, до якого ми звернемося трохи пізніше.

“Найбільш загальне визначення активного характеру любові, – зазначає Фромм, – можна сформулювати так: любити означає перш за все давати, а не отримувати” [292, с. 113]. Тут – центральний момент і доволі тонкий нюанс. Оце “давати” зовсім не означає “віддавати” в смислі – жертвувати, залишатися без чогось, терпіти збитки etc. Лише люди, самі орієнтовані виключно на отримання, так розу-

міють, що означає “давати”. Така орієнтація заперечує любов, зводить її до обміну: “віддав – отримав”. Зовсім інше має на увазі Фромм: для особистості, яка є продуктивною, цілісною і відкритою, “давати” означає виявляти власну силу, дарувати іншій людині себе, свій світ і ... ставати при цьому ще більш збагаченим, завершеним, сильним.

Слід зазначити, що цей нюанс дуже часто не береться до уваги, і саме через це теоретичні погляди Е.Фромма і критикуються, і розуміються дещо спрощено-вульгарно. Виходить, що читачу самому слід подолати споживацько-товарну орієнтацію, щоб зрозуміти. Любити, даючи, не може людина незріла, залежна, невільна, спрощена: адже “давати” може лише багата людина, з різноманітним і складним внутрішнім світом. В любові людина не лише віддає, але й “дає” найбільш дороге, що в неї є: вона дає життя. І це – не метафора. Любити – означає дарувати своє життя і народжувати нове життя. “Коли двоє віддають, дещо народжується, і тоді обидва вдячні за нове життя, яке народилося для них обох” [292, с. 115]. Дуже часто ця фраза сприймається доволі абстрактно. Нам хочеться ризикнути і зазначити – вона є буквальною, коли мова йде про статеву, еротичну любов. Ми даємо коханій людині своє тіло, свою душу, себе. Вона вдячно приймає цей дар і дає нам своє життя. І ця зустріч двох відданих, подарованих існувань має завершуватися появою нового життя (не в смислі нового забарвлення нашого з нею спільного життя. А в прямому смислі – має народитися нове життя, нова людина). І саме тому любов є творчість. Отже, закономірно-продуктивним завершенням еротичної любові має бути поява нової істоти, твору, в якому відпочатково втілена любов як нужда жити і продовжуватися. Саме тому, скажімо, О.Ф.Лосєв називає особистість дивом.

Але так любити, цілком слушно вважає Е.Фромм, може далеко не кожна людина. Така любов “передбачає, що особистість повинна сформувати в себе переважну установку на плідну діяльність, подолавши залежність, самозакоханість, схильність до накопичування і до маніпулювання іншими” [292, с. 115]. Людина повинна повірити у власні сили, бути самодостатньою у досягненні мети. І крім того, що любити – означає завжди віддавати, “це завжди означає також піклуватися, нести відповідальність, поважати і знати... це найважливіші риси любові, притаманні всім її формам” [292, с. 116]. Тепер зрозуміло, що по-справжньому любити здатна лише зріла, відкрита і про-

дуктивна особистість. Але чому ж тоді ми вважаємо любов початком особистості? Ми можемо підсилити тезу: любов є не просто початком особистості, вона існує раніше особистості, і вона породжує (визначає, детермінує) процес її створення (як дива).

Любов є, якщо вживати терміни А.Маслоу, однією з форм і напрямів самоактуалізації особистості. Тобто в переживанні любові людина стає “тим, ким вона може стати”. Тут говориться про так звану буттєву любов (Б-любов), яка принципово відрізняється від любові дефіцитарної (Д-любові). В цілому, ці два типи любові, що їх виділяє Маслоу, є аналогічними класифікації Е.Фромма. Однак А.Маслоу розглядає цікаве явище, дуже важливе для нашого дослідження. Йдеться про “вершинні переживання”. Повне розкриття і піднесення, пік творчої активності, споглядальності, відвертості і напруження емоційного стану – так можна описати це явище. “Вершинні переживання” притаманні виключно буттєвій любові, і от які вони мають ключові характеристики. По-перше, змінюється сприйняття об’єкта любові (в нашому випадку мова йтиме про кохану людину, оскільки нас цікавить любов до людини протилежної статі). “При любовних переживаннях, – зазначає А.Маслоу, – цілком можливо настільки “розчинитися” в об’єкті, що наше “Я” зникає в буквальному сенсі” [181, с. 111]. Ми можемо говорити навіть про ототожнення сприймаючого і об’єкта сприймання, про їхнє повне з’єднання в новій і вищій цілісності, в надскладно організованій метасистемі. І тоді народжується нова якість – нова істота. По-друге, в “вершинному проживанні” любові змінюється самосприйняття особистості. З точки зору Е.Фромма, відбувається діяльне (і “давальне”!) проникнення в іншу істоту. Потяг до пізнання задовольняється шляхом з’єднання. “В з’єднанні я пізнаю тебе, я пізнаю себе... я пізнаю таємницю всього живого єдино можливим для людини способом – переживаючи це з’єднання, а не шляхом міркування” [290, с. 119]. Отже, в любові я пізнаю (відкриваю) і – вивільняю, допускаю до активного життя зовсім іншого себе, такого, що до даного переживання був невідомим мені самому. І це є вивільнення життєвої енергії моєї вихідної невичерпної нужди. А.Маслоу пише з цього приводу: “Під час пікових переживань люди найбільш тотожні самим собі, ближче всього до свого істинного “Я” і найбільш неповторні” [181, с. 139].

По-третє, вершинне переживання любові є тим, що в сучасній психології дістало назву “переживання потоку”. Людину підхоплює і захоплює плин самого життя, зникають як такі цілі, прагнення, властивості і передбачення – все підкоряється течії, руху, який сам по собі стає найважливішим, найсуттєвішим. В ньому виявляється сенс існування, який стає легко й безпосередньо сприйнятним. Людина не контролює плин, не контролює себе в ньому – вона захоплена існує. Ми могли б сказати, що потік, плин пікового любовного переживання являє собою той рідкісний момент в житті людини, коли відпочаткова нужда по-справжньому заявляє про себе, коли вона стає сильнішою за особистість, сильнішою за все, що є в цьому світі, коли вона – веде.

Четверта характеристика пікового переживання підкреслює його творчу природу: це переживання є інсайт в його чистому, так би мовити, вигляді. Світ з його константами і умовностями буквально зникає, оскільки закохані в спільному піковому переживанні створюють на короткий час свій особливий, неповторний світ, в якому не діють не лише соціальні, але й природні закони, натомість діють свої унікальні закони любові. Вони створюють новий світ, нових себе, нове життя. І як найбільш напружена, відкрита й відверта точка пікового переживання виникає нова істота – людська дитина.

...Ми повинні зробити відступ і обговорити дві речі, які є дуже важливими для того, щоб нас правильно зрозуміли читачі. Перша з них є частковою, і стосується вона необхідності чіткого розмежування вершинного переживання любові і переживання оргазму (оскільки мова йде про еротичну любов). На цьому розрізненні жорстко наполягав і А.Маслоу. Ці два переживання об'єднує їх приналежність до сексуального контакту. Але це об'єднання дуже зовнішнє. Про такого типу об'єднання, свого часу, Л.С.Виготський сказав, що є поведінкові прояви або внутрішні відчуття, які здаються дуже схожими, але за механізмами виникнення і психологічним змістом вони знаходяться дуже “далеко” одне від одного, оскільки входять до складу принципово різних міжфункціональних психологічних систем. За своїм походженням вершинне переживання є особливою формою продовження плинну буттєвої любові. Підкреслимо – продовженням і підсиленням, а не завершенням і розрядженням напруги. (Е.Фромм, критикуючи теорію еротичної любові З.Фрейда, цілком вірно зазначив, що сутнісною потребою любові є з'єднання, а не роз-

рядження напруги, як це вважав Фрейд [286]). Відпочаткова, біосоціально за своєю природою, нужда породжує любов, як реалізацію двох укорінених в ній потреб – у повному з'єднанні з коханою людиною і породженні свого продовження – нової істоти. Це – домінуючі, “смислостворюючі” мотиви, і вони не є “дефіцитарними”, тобто не зникають при своїй реалізації. Остання, до речі, й неможлива, адже процес проникнення в іншого, осягнення його, процес створення нового життя є, насправді, нескінченним (у всякому випадку, він є набагато тривалішим за життя однієї людини). Саме момент дискретного задоволення цих двох мотивів у вершинному переживанні і зумовлює його, забарвлює, затоплює його. І якщо вже мова йде про статевий акт як “операціональний аспект” даного переживання, то розрядження напруги дійсно викликає додаткове відчуття психофізіологічної насолоди, до кінця гармонізуючи і, на даному етапі, завершуючи переживання. Оця “додатковість” оргазму, насправді, дуже гарно помічається людьми, що люблять одне одного по-справжньому, тобто – буттєво (А.Маслоу) або діяльно (Е.Фромм). Результати опитувань, що проводив А. Маслоу [181], і деякі наші емпіричні дані підтверджують це.

В житті людини, однак, може статися й таке, що сам по собі оргазм, як зняття напруги і задоволення від цього, може “створити власну міжфункціональну систему”, зайнявши в ній провідне місце. Але це вже – зовсім не про любов, і ми ще матимемо змогу поговорити про це.

Другий момент стосується стилю викладення матеріалу. В так званій “власне науковій” психології стало звичним критикувати тексти А.Маслоу і Е.Фромма за їхню метафоричність, за відсутність жорсткої парадигмальної логіки, за неможливість “науково” верифікувати ті факти, про які вони пишуть. Віддаючи звіт в тому, що наше викладення дуже схоже за стилем на стиль вказаних авторів, ми мусимо зазначити таке. Просте зведення складних мета-явищ до окремих розрізнених елементів за допомогою математичної логіки зовсім не означає їхнього кращого розуміння і осягнення. Про такі дослідження великий Гете сказав в устами Мефістофеля:

Во всем подслушать жизнь стремясь,
Спешат явленья обездушить,
Забыв, что если в них нарушить
Одушевляющую связь,

То більше нечого и слухать. [80].

Якщо сучасна психологія вважає об'єктивним знанням те, що виникає в результаті узагальнення емпіричних фактів, які, в свою чергу, являють собою певні відповіді людини на штучні стимули, створені дослідником, то, безумовно, роботи Маслоу, Фромма і подібні до них – не відносяться до такого знання. Звісно, що не лише недоречно, але й ні в якому разі не можна вивчати такі явища, як особистість або любов, вказаним способом.

Але ж як бути? Щоб зберегти свою приналежність до “справжньої науки”, слід... замінити терміни. Так, ті звичайні і зрозумілі, красиві слова, які описують ці явища та ідеї, з ними пов'язані, треба замінити словами сухими, “науковоподібними”: “любов як корелят “чогось там” – таке формулювання більше до вподоби. Але якщо визнати вказані вище стилі ненауковими (тобто – феноменологічними, метафоричними, міфічними), а останній тип – науковим, то що ми маємо? О.Ф.Лосєв про це сказав так: “Коли “наука” руйнує міф, то це означає лише те, що одна міфологія бореться з іншою міфологією” [156, с. 33]. Фактично, для такої “науки” дійсно потрібна лише власна гіпотеза – і все, тобто це і є цілісна міфологема дослідника, що “одягнеться” ним на певну область дійсності і дасть нові абстрактні терміни.

Цю проблему цікаво і яскраво висвітлив Ж.-П.Сартр. На його думку, якщо розглядати людину “як таку, яку можна проаналізувати і “привести” до первинних даних, визначити її мотиви (або бажання), бачити в ній суб'єкта як власність об'єкта”, то легко закінчити тим, що розробити захоплюючу систему субстанцій, які потім зможемо назвати механізмами, динамізмами, патернами etc. Але виникає дилема, оскільки людське існування стало “чимось схожим на аморфну глину, яка може приймати бажання пасивно, або може бути зведена до простої зв'язки всіх цих неподоланих драйвів чи тенденцій. В будь-якому випадку людина зникає. Ми більше не можемо відшукати того, з ким відбувся той чи інший досвід” [258, с. 143].

Ми намагаємось відійти від традиції, що склалась мало не з середньовіччя, і спробувати провести аналіз не за постулатами, а за критеріями, адекватними об'єкту дослідження. Генетико-моделюючий аналіз дозволяє нам виокремлювати вихідну змістовну одиницю особистості як відкритої системи, що саморозвивається, створюючи саму себе. Ми встановили, що такою одиницею є нужда як всезагальна

енергетична сила самого життя, яка являє собою суперечливу єдність біологічного і соціального. Генетико-моделюючий аналіз дозволяє з'єднати онтогенез і творчість: виявляється, що реальною силою, яка створює особистість і визначає її існування є любов як опрідметнена нужда. Розкриття специфіки цього надскладного процесу не може відбуватися в логіці і термінології редукції, оскільки тоді ми втрачаємо сутність явища. З іншого боку, принцип рефлексивного релятивізму означає, що знання, отримані про такого рівня складності системи, ніколи не можуть бути однозначними і кінцевими.

Тепер ми можемо продовжити наш аналіз. Дослідження вершинних переживань може призвести до формування уявлення про наявність в межах буттєвої любові своєрідних “спалахів”, чуттєвих загострень, які змінюються більш спокійним плином життя людей поруч. Така логіка можлива, якщо дивитися на явище з боку поведінки і переживань людини і якщо врахувати, що психофізіологічно “спалах” завжди повинен минути, що він дуже “енергоємний” і має відбутися відпочинок і поповнення енергії, яка витрачена, щоб не було зриву. Однак все це – лише уявлення. Біо- і психоенергетика любові залишаються невідомими, і ніщо не заважає нам говорити про її складний і взаємозбагачувальний характер, адже “давання” означає, водночас, і “отримання”. Якщо спробувати подивитися на цей процес з точки зору... самої любові, виявиться, що дискретність протікання, насправді, не відповідає її природі. Це є онтологічний стан існування особистості, стан як особливе забарвлення життя і пов'язаних з ним переживань, і стан як постійний плін цього життя. Це, іншими словами (використовуючи термінологію А.Маслоу), є постійне і плінне вершинне переживання як ознака існування. Інша річ, що всередині цього плину можливі емоційні спалахи і заспокоєння – адже тільки “усередині цього плину” – продовжується звичайне життя звичайної людини.

Психологічні особливості (параметри) буттєвої любові, що на них вказують і Е.Фромм, і А.Маслоу, і інші дослідники даного явища, насправді не так і багато можуть сказати про сутність цього людського дива. Евристичність тут буде визначатися охопленням у дослідженні динаміки – виникнення, існування, розвитку любові.

Так, уже визначилося принципово своєрідне пізнання людьми один одного, якщо вони люблять. Цей феномен привертає увагу багатьох вчених. Так, Р.Мей зазначає: “Зустріч з існуванням іншої лю-

дини (любов) містить в собі силу, яка може викликати сильне потрясіння людини і викликати в ній сплеск тривоги. Але вона може бути і джерелом радості” [187, с. 143]. Можна зазначити, що навіть етимологічний зв’язок між словами “пізнати” і “любити” є дуже тісним. В давньогрецькій і давньоєврейській мовах дієслово “пізнати” одночасно означало “мати сексуальний зв’язок”. Серйозний матеріал в цьому плані можна знайти в релігійних текстах: “Авраам пізнав свою дружину і вона зачала”... – таких висловів дуже багато в біблейських текстах.

Все це може означати, що по-справжньому знати іншу людину, так само, як і любити її, – означає спільність, творчо-діалогічну участь в житті цієї людини. Екзистенціальний психолог Л.Бінсвангер називає це “дуальним модусом”: “щоб зуміти зрозуміти іншого, людина в крайньому разі повинна бути готовою любити його” [32, с. 143]. Чому ж пізнання іншого в любові набуває нових якостей і стає безмежним за ступенем проникнення в таїнство особистості (тобто – воно стає адекватним її дійсній безмежності)? Звернемо увагу на такий факт: в коханій людині ми бачимо риси, яких не помічали раніше, про наявність яких не знає ні вона сама, ні оточуючі. В чому причина цього? Нам відповідають, що це ми наділяємо кохану гарними рисами, створюємо їх під впливом почуття і бажання. Але чи це обов’язково так? Можливо, це той онтологічний стан, який викликаний любов’ю, і який є, насправді, найбільш виправданим і найбільш природно-відповідним станом людини (саме для нього вона й створювалась!); цей стан вперше і востаннє, остаточно відкриває нас один одному, відкриває саму сутність нашу, саме єство. Ми не створюємо його, а бачимо очима, не затьмареними жагою, а просвітленими чистою нуждою буття.

Як виникає це явище? Людська істота, в дійсності, довго готується до нього. Потенційно вона виявляється підготовленою до цього “освянення” з самого початку існування, ще будучи маленькою клітинкою, яка, водночас, є твором двох закоханих і опредметненням їх нужди до буття, їх любові. В цій клітині є не просто складні хімічні речовини і біоструктури, в ній – втілення віковічного досвіду існування людини як соціальної істоти, тобто такої, що, за визначенням, є твором і творцем любові і життя. (Те, що ми поки що не знаємо, в яких конкретних формах існує цей відбиток-втілення, зовсім не

означає його відсутності, а означає лише, що їх треба шукати і знаходити).

Тобто, любов вже є в цій істоті, яка ще тільки почалася. Весь період пренатального розвитку – досвід любові-відкритості, захищеності, комфортності і зростання (звісно, ніхто тут не говорить про свідомість і взагалі вищу психіку – йдеться про те, що відбувається в дійсності). Дитина в пренатальній фазі повністю відкрита і повністю захищена любов'ю матері і батька, любов якого захищає матір і, опосередковано, її плід, їхній спільний твір. Щоб там не говорити і на яких позиціях не знаходитись, але набувається досвід, і він є любов. Так з'єднується любов поколінь, втілена в дитину на рівні “соціальної спадковості” (вираз П.П.Блонського), і любов-реалія, як особлива побудова біосоціальних стосунків. Суттєвим етапом є сам по собі акт народження. Психологія і про це знає дуже мало, за винятком того, що “перехід” дитини в світ є травмуючим (хоча й це доволі проблематично: так, мабуть, повинно бути, думаємо ми, адже дуже вже відрізняється середовище, ну, звісно, і прилади можуть зафіксувати відповідні вегетативні реакції. Але це все – не психологія).

Між тим, не треба й спеціальних досліджень, щоб зафіксувати величезну психологічну складову цього акту. Ми не можемо тут обговорювати цю проблему детально, але знаємо враження дуже багатьох жінок, що народжували дитину очікувану, бажану і зачату в любові. Так, вони говорять про страх і про біль, але не лише про це. Вони говорять про відвертість і відкритість – більшого розкриття, більшої природності і довірливості до світу – аж до буквального відчуття “розчиненості” в ньому – вони не знали. Відзначають загострення любові до чоловіка і безмежну любов, піклування, страх за життя дитини і своє власне. Нам здається, що цей акт є обов'язковим складовим людської любові, і він повинен досліджуватись у психології, як суттєвий етап онтогенезу і трансформації нужди. Психоаналітичні і споріднені їм напрями розуміють важливість цього явища і лише завдяки їм ми маємо хоч якусь наукову інформацію. Але психоаналіз – течія доволі вузько-специфічна, часткова і, як вже неодноразово відзначалося, не орієнтована на атрибутивні ознаки особистості.

Так чи інакше, наявність у людської істоти вже на момент народження досвіду існування в любові, розкриття в ній, має бути визнаним. Ми хотіли б ще раз наголосити, що дуже далекі від метафорич-

ності. Ми просто фіксуємо факти. Інша річ, що сутність цих явищ вимагає серйозних досліджень, які можливі в умовах нового синтезу природничих, соціальних і психологічних наук, який ґрунтувався б не на психоаналізі, а на позиціях генетико-моделюючих. Зокрема, з цих позицій можна, на наш погляд, і оцінити, і до кінця зрозуміти явище дитячої сексуальності, яке геніально помітив З.Фрейд, але яке він інтерпретував дуже вузько і примітивно.

Актуальний досвід любові дитина починає отримувати в перший рік після народження. В заочній дискусії з Ж.Піаже Л.С.Виготський абсолютно вірно відстоював тезу, згідно з якою ранній онтогенез (традиційно мова йшла про перші місяці після фізичного народження) є періодом, коли максимальне значення для розвитку дитини мають соціальні фактори (дитина просто не зможе вижити як людська істота без соціального оточення). Але Виготський не сказав, що саме тут є головним.

На наш погляд, визначальним в даний період життя є любов – любов між батьками, і любов матері до дитини. Інтонації, лагідні доторкання до найтендітніших, найпотаємніших місць, затишність, задоволення дефіцитарних потреб і – розвиток, радісні відкриття, нові враження через улюблених людей... Все це є важливою фазою становлення любові і, водночас, набуття її досвіду. Коли Е.Еріксон підкреслює значущість цього періоду онтогенезу, говорячи, що тут формується базальна довіра (або недовіра) до світу – він абсолютно правий, незалежно від його вихідних теоретичних і ідеологічних позицій. Зараз не можна стверджувати, оскільки це також не вивчалось, але цілком логічно уявити, що для дитини з базальною недовірою до світу буттєва любов буде “закрита”, або ж знадобляться нелюдські зусилля цієї людини і, головне, людини, що її полюбить, щоб вона відбулася, здійснилась і в цій істоті.

Ми бачимо, що особистість дійсно починається з любові. І тут може виникнути цілком слушне питання про те, що буде з особистістю, якщо вона зачинається не в любові, виростає без батьків і не знає любові на ранніх етапах розвитку? Відповідь на це питання багато в чому є вирішальною для ствердження нашої концепції. Ми дамо її, ґрунтуючись на методології генетико-моделюючого підходу до вивчення психології особистості, з урахуванням існуючих теоретичних уявлень та виходячи з досвіду терапевтичної роботи в галузі вікового та сімейного консультування.

Біологічно поява людського організму зумовлена, як відомо, явищем запліднення – злиттям чоловічої і жіночої гаплоїдних статевих клітин і утворенням єдиної диплоїдної клітини – зиготи, яка має повний набір хромосом і, відповідно, генів. Спадкові ознаки материнського і батьківського організмів, фіксовані в генах, утворюють унікальне індивідуальне сполучення, і вияв їх зумовлює організмічні особливості дитини. Момент запліднення є, власне, початком окремого існування нової істоти і, водночас, він є завершенням, біологічним предметненням біосоціальної нужди. Процеси, які відбуваються під час запліднення і після нього, слід розглядати як складові елементи деякого єдиного явища: нужда, втілена первісно в зародок людини, організовує і спрямовує дозрівання таким чином, що на момент фізичного народження існує людська істота, за своїм рівнем складності, диференціації та інтегрованості готова до особистісного шляху подальшого становлення.

Сучасна біологія, насправді, не знає, як упорядковуються процеси і окремі тенденції в онтогенезі, і усвідомлення цілісності як вихідного, того, що якісно не співпадає з сумою окремих частин, в біологічній науці має той же рівень, що і в психології. У всякому разі, на питання про те, що виступає джерелом і інтегратором динамічних явищ онтогенезу людини, жоден біолог точної наукової відповіді не дасть.

Нас тут цікавлять кілька ключових моментів. Істота, що являє собою систему, яка саморозвивається, виявляється не лише готовою до “врощування в культуру”, вона ще є дуже пластичною, гнучкою і складно компенсованою, так що наявність доволі значних морфофізіологічних відхилень не припиняє цей шлях. Звичайно, існують межі.

Але численні дані патомедицини і дефектології засвідчують дійсно дуже високу компенсованість. Це означає, що є дещо головне, про що ми точно не знаємо, але воно й визначає цю гнучкість і величезне прагнення системи організму (нехай і неусвідомлюване) до невпинного розвитку, до буття і соціалізації. Це є нужда. Вражаючою є кількість і різноманіття спадкового матеріалу людини. Сотні тисяч генів, що знаходяться в хромосомах – це ще не все: існує цитоплазматична спадковість, існують біохімічні процеси, які продовжують існувати в зиготі, і вони також сполучають в собі унікально-специфічне і всезагальне.

З іншого боку, існують різні за функціями гени, і далеко не всі вони синтезують на собі як на матриці інформаційні РНК з подальшим біосинтезом відповідної білкової макромолекули. Існують гени-регулятори, існують, нарешті, так звані “мовчазні” гени, функція яких зовсім невідома. Слід також мати на увазі, що зміни в структурі і функціях відбуваються набагато частіше, ніж ми уявляємо, адже заміна всього одного нуклеотиду означає, що на відповідному місці в молекулі білка буде стояти інша амінокислота, зміниться просторова конфігурація молекули, а отже, зміниться і її функція. Отже, дуже багато може змінитися. І набір генів – ще далеко не фатум. Не повинно мінятися лише головне і цілісне: якщо істота готується стати особистістю, то система повинна зберігатися.

Якщо ми будемо шукати шматочок ДНК, який “контролює і визначає схильність до злочинів або здатність любити” – це дійсно буде смішно... в такій постановці питання. І ми, власне, не про це. Якщо тіло людини, біологічну конституцію є сенс розглядати як “носія” психічного і водночас – як його обов’язкову змістовну складову (підструктуру особистості), то тут йдеться про зміну форми існування і взаємодії двох факторів: біологічного і соціального. Поза особистістю, навколо неї вони існують як різні сили, а в самій особистості – перетворюються в одне – в інобуття одне одного, в нерозривну єдність. Розвиток породжує нову якість. Але те ж саме ми можемо сказати про спадковий матеріал. Статева клітина, що несе спадковість, є не лише “плоть від плоті”, але й “дух від духу”, вона – невід’ємна змістовна одиниця тієї унікальної єдності, якою є людська особистість. Інакше, якби вона не несла в собі в змінено-спрощеному вигляді всю особистість, вона і “клітинкою” б не називалась. Не набір окремих генів (шматків молекули ДНК), а цілісна інтегрована сукупність спадкового матеріалу, об’єднана в єдину систему з іншими складовими життєдіяльності клітини, утворює ту якісно нову структурно-функціональну єдність, яка в зміненому вигляді, як інобуття, несе в собі і інформаційний досвід, і вихідну нужду до буття всієї особистості.

Якщо зрозуміти справу так, то стає ясно, що й саме розділення спадковості людини на біологічну і соціальну є штучно-довільною інтелектуальною операцією дослідника для того, щоб краще зрозуміти... Але він втрачає при цьому все... І знову треба згадувати Мефістофеля. Коли Виготський доводить, що дійсні особливості вищої

психіки як цілісності визначаються не стільки рівнем і змістом розвитку окремих функцій, скільки специфікою зв'язків між ними, їхньою взаємодією, то чому не можна використати цю логіку? Тоді слід сказати, що особливості спадковості людини в цілому визначаються не тільки тим, які гени і скільки виступають як її елементи, а ще й тим, як вони взаємодіють, яка цілісність тут утворюється. І стає ясно, що карколомні досягнення сучасної генетики в галузі розкодування окремих генів є, насправді, дуже попереднім, пробним кроком ще лише в напрямі проблеми спадковості, а ніяк не спробою її вирішення.

Така точка зору пояснює плинність, нескінченність і наступність особистості в історії. Адже спадковий матеріал як структурно-функціональна цілісність не синтезується людиною за період її життя. Він передається, зберігається у певному вигляді протягом всієї історії людства і доповнюється історією життя конкретної людини. Звідси ж стає зрозумілим вічність любові: якщо дана конкретна істота з'явилась (зачалась) без любові, це не означає, що вона взагалі не несе її в собі. Спадковість батьків має, несе в собі любов поза їхніми актуальними почуттями: любов як втілення життя тисяч людських поколінь.

Але розгляд любові лише в контексті особистісних взаємостосунків є частковим, неповним і, отже, не дає дійсного розуміння цього унікального і всеохоплюючого явища та усвідомлення його повного значення в існуванні людини, в зародженні і плинні життя взагалі. Тейяр де Шарден сказав свого часу: “Для науки про людину величезне значення має те, що на конкретному просторі Землі виникла і зросла зона думки, де не лише зародилася і була проголошена дійсна всесвітня любов, але також було дане життєве свідоцтво, що вона психологічно можлива і здійснена на практиці” [301, с. 102]. Для того, щоб надійно констатувати наявність любові у людей, слід, згідно загальному правилу генетичного підходу у дослідженні, уявити і дослідити можливість її наявності (нехай і в зародковому, нерозвиненому вигляді) у всьому живому, що існує. Філософи давно вже це помітили і відповідним чином висловились. Так, в одному зі своїх діалогів Платон визначає: “Любов'ю називається прагнення цілісності і потяг до неї” [222, с. 112]. Далі стверджується, що бог любові Ерот розливається в усьому світі, і живе не лише в людській душі і її прагненні до чудових людей, але й багато в чому іншому – в тілах

будь-яких тварин, у рослинах, в усьому існуючому, оскільки він є Богом великим, дивним і всеосяжним [222].

Інший філософ, М.Кузанський, зазначав, що любов, як зв'язок єдності і буття, в найвищому ступені є природною. “Ніщо не позбавлено цієї любові, без якої не було б нічого стійкого, все пронизане стійким духом зв'язку, всі частини світу внутрішньо зберігаються її духом і кожна з'єднується нею з усім світом” [141, с. 386]. Цей дух любові, на думку філософа, з'єднує духовне і тілесне в унікальну єдність. Геніальні філософи у спогляданні помітили те, що зараз все більше привертає увагу позитивної науки: життя виникає і існує всупереч ентропії, і це означає (оскільки воно все ж таки виникає і існує!), що є протилежна за напрямком і адекватна за могутністю сила. Ми не знаємо, що вона собою являє, а можливо, й знаємо...

Розглядаючи вихідні підвалини життя, Т. де Шарден зауважує, що найпершим, найпростішим проявом любові є вже явище, коли фізичні або хімічні частинки починають притягувати одна одну і прагнути до цілісності. Так “запускаються” механізми розвитку, починається еволюція матерії, а потім і життя. Ця сила з'єднання водночас є силою (енергією) буття, вона означає потяг до існування, і ми називаємо її нуждою. Прийняття такої позиції означає визнання невідповідності біологічної еволюції, її спрямованого характеру. Це своєрідна антитеза дарвінізму, але вона є прийнятою в науці, принаймні, в певних її напрямках. Ми не говоримо тут про метафізику і спиритуалізм, мова йде про цілком серйозну наукову думку. В.І.Вернадський вказував, що “процес еволюції життя завжди йшов без відходів назад, хоча і з зупинками, в один і той же бік – в бік уточнення і удосконалення нервової тканини, зокрема, мозку” [60, с. 59]. Він говорить, що це кидається у вічі, але посилається на емпіричні дані, отримані Дж.Даном ще в 1855 році [60]. І далі В.І.Вернадський підкреслює: “Найбільш характерною рисою цього процесу є спрямованість з цієї точки зору еволюційного процесу життя в біосфері” [60, с. 59]. Ця революційна думка нашого великого співвітчизника не дуже “помічається” сучасною наукою через її теоретичну слабкість. Адже В.І.Вернадського ну ніяк не звинуватиш у містицизмі і спиритуалізмі. “Життя, взяте як єдине ціле, розглядається не як сукупність живих організмів, живих природних тіл, а як особливий прояв чогось, що в природі яскраво виявляється перш за все в живих організмах, але, можливо, не лише в них має місце” [60, с. 169]. Вчений

вважає дане положення дуже перспективним в плані теоретичного аналізу проблеми життя і загострює, що це “щось” є поки що незрозумілим.

В цілому, В.І.Вернадський схиляється до ідеї, що енергія (сила), що викликає, підтримує і розвиває життя, є силою всезагальною і має космічні витoki. Дані ідеї були підхоплені Т. де Шарденом, який вводить поняття ортогенезу, наголошуючи, що це є загальна характеристика спрямованої ускладненості еволюції живого. І спрямоване воно в бік розвитку психічного (“свідомості”). Говориться про наявність могутньої енергійної сили життя (нужди до буття), яка визначає прагнення до цілісності, гармонійності і має дуже багато модифікацій-розгалужень (“віяло” – в термінології Шардена), у людини кристалізується в любов. Думка, свідомість виникає між двома істотами, підкреслює Тейяр, і це “замикає коло” – тільки любов як потяг до з’єднання могла народити думку: виникла людина. “Щоб світ прийшов до своєї завершеності під впливом сил любові, фрагменти світу шукають один одного. І тут – ніякої метафори і значно більше змісту, ніж у поезії. Сила вона чи кривизна, чи всезагальне притягнення тіл, яким ми настільки вражені, – це лише зворотний бік або тінь того, що реально рухає природою” [301, с. 209]. Здається, Тейяр підходить дуже близько, і йому залишається лише назвати наш термін – “нужда”. І для того, щоб знайти ключову космічну енергію (В.І.Вернадський), треба піднятися до вершин особистості, людського духу, адже “любов у всіх своїх нюансах є не що інше як більш-менш безпосередній слід, залишений в серці елемента психічною конвергенцією до себе універсуму” [301, с. 209].

Лише любов, і про це свідчить досвід життя, здатна справді завершити людські істоти як такі, оскільки лише вона одна з’єднує ці істоти їх безпосередньою сутністю. “Дійсно, – зауважує Тейяр, – в яку хвилину двоє закоханих досягають повного володіння самими собою, як не в ту, коли вони втрачають себе один в одному?” [301, с. 209]. Але з’єднання буде водночас актом творіння, коли воно не відбуватиметься як з’єднання “будь з ким”, і “будь-яким способом”, оскільки любов зникає в контакті з безособистісним і анонімним. Любов породжує в особистості відчуття цілісності, почуття універсуму, і можна зрозуміти і розділити подив Тейяра, коли він вигукує: “Як могла психологія ігнорувати цю фундаментальну вібрацію,

тембр котрої для тренованого вуха вчувається в основі або, швидше, на вершині будь-якої сильної емоції?” [301, с. 210].

Питання це зовсім не риторичне: в ньому приховані дійсні пояснення деструктивності і “розгубленості” сучасного суспільства. Адже якщо прийняти викладене (а його – треба приймати, адже воно не лише очевидне, але й продумане багатьма творцями і навіть досліджене в емпіричній науці, нехай і недостатньо), постає загадка: чому ж тоді люди так мало люблять, і чому так багато жорстокості і деструктивності? Ми повертаємося до конкретної площини. Любов передбачає свободу її суб’єктів, і, отже, коріння проблеми – в реальній несвободі особистості сучасного світу. Парадоксально, але цілком грамотно і ґрунтовно вирішив це питання Е.Фромм: людина, насправді, може мати свободу в будь-якому суспільстві, але вона її... не хоче і від неї “тікає”. А отже – тікає й від любові. Дуже багато західних персонологів досліджували даний феномен. Сам Е.Фромм [291] доводить, що людина, насправді, “втікає” не стільки від свободи і любові, скільки від відповідальності, яка жорстко й однозначно з ними пов’язана, і до якої людина виявляється зовсім не готовою.

Інший аспект розглядає К.-Г. Юнг. Саморозвиток і самореалізація особистості (необхідні атрибути любові) уявляються йому не лише “чудовими” якостями і тенденціями, а ще й дуже важкими. Особистість, що самореалізується, відмовляється від конформізму і існує ніби на гірській вершині – їй там дуже гарно (дух захоплює від захвату), але дуже небезпечно – там жорсткі вітри, холод, височінь... Тому, зазначає Юнг, “переважна більшість людей обирає не власний шлях, а конвенції, і внаслідок цього кожна з них розвиває не саму себе, а якийсь метод, тобто дещо колективне за рахунок власної цілісності” [323, с. 73]. Акція особистісного розвитку виявляється доволі “непопулярним” заходом, малоприємним шляхом ухилення від магістральних шляхів конформізму. Художньо-оригінально це висловив В.Висоцький в “Балладе о любви”:

И чудаки – еще такие есть –
Вдыхают полной грудью эту смесь
И ни наград не ждут, ни наказанья, –
И, думая, что дышат просто так,
Они внезапно попадают в такт
Такого же неровного дыханья [73, с. 395].

Дуже цікавий і тонкий погляд на любов як взаємостосунки вдалось висловити Ж.-П.Сартру. Суттєве в цих стосунках він визначає так: “не мене тепер повинні розглядати на тлі світу, як “оце” серед інших “цих”, а, навпаки, світ повинен розкриватися завдяки мені” [258, с. 215]. Тобто, кохана людина стає реально тим об’єктом-тлом, у світлі якого сприймається світ. Але ця позиція виявляється досить складною і вразливою. Любов, що очікується від іншого, нічого не повинна вимагати, вона – “чиста відданість без взаємності”. Проте виявляється, що це пов’язано із свободою, і пов’язано суперечливо. “Той, хто любить, в першу чергу вимагає (! – авт.) від коханого вільного рішення. Щоб інший любив мене, я – повинен бути вільно обраний ним в якості коханого” [258, с. 216]. І ми не помічаємо цю тонкість – я вимагаю свободи, а отже, оскільки мене люблять, вже роблю людину невільною. А така невільна людина мені не потрібна як об’єкт моєї любові: якщо мене обрали не вільно – це мене швидше лякає, або провокує агресію чи маніпуляцію, але аж ніяк не сприяє любові.

Сартр не вирішує цього парадоксу, і нам здається – це цілком адекватно сучасним можливостям. Я хочу, щоб мене кохала вільна людина, щоб я був її вільним вибором – цим я “заганяю” кохану людину в дуже скрутну пастку. В житті це часто спричиняє до серйозних проблем, що можуть завершуватися розривом. Ми говоримо про ревності. Залишаючи осторонь інші численні їх причини, розглянемо лише даний аспект: мені хочеться, щоб кохана була людиною вільною і вірною мені, причому вірною не тому, що так хочу я, а тому, що вона не може і не хоче інакше. І це може втілитись у справжню “садистську” (термін Сартра) позицію по відношенню до коханої людини. І це є те, до чого ми не готові. Завершимо довгою цитатою Сартра без коментарів: “Ми знаємо, що в повсякденній термінології любові до коханого застосовується термін “обранець”. Вибір цей, однак, не повинен бути відносним, зробленим стосовно обставин: люблячий відчуває себе неповноцінним і його охоплює занепокоєння, коли він думає, чому кохана людина обрала серед інших саме його. “Ага, значить, якщо б я не приїхав в це місто, якби не відвідував такого-то, ти б не познайомилась зі мною, не любила б мене?” Ця думка є тортурами для люблячого: його любов виявляється однією з багатьох інших, обмеженою випадковістю зустрічі; вона стає любов’ю в світі, об’єктом, що передбачає існування світу, і, можливо, в

свою чергу, існуючим для якихось інших об'єктів. А він вимагає чогось зовсім іншого... [258, с. 216].

Великі проблеми любовних стосунків дослідники вбачають в явищі саморозкриття. Ми вже вказували на думку Р.Мея, який підкреслював, що Зустріч в любові може стати джерелом сплеску дуже гострої тривоги. Ближче всіх до цього підійшов К.Роджерс [248]. Глибоке саморозкриття і самоусвідомленість, повна відкритість іншому в любові дійсно може бути небезпечною для людей, які не приймають самих себе. Це неприйняття, неконгруентність Роджерс пояснює значною різницею (іноді – антагоністичною) між “Я-концепцією” і “організмичним Я” людини. “Я-концепція”, як сукупність усвідомленої і “дозволеної” інформації про себе, формується в ситуації, яку Роджерс називає “умова цінності”. Що це означає?

Починаючи з раннього віку, дитина засвоює те, якою треба, а якою не можна бути. Її реальні риси, що відповідають цьому “треба” – усвідомлюються і становлять у своїй сукупності “Я-концепцію”. Ті ж, які в людини є, але вони із галузі “не можна мати” – не “пропускаються” у свідомість і приховуються навіть від себе. Вони в сукупності з “Я-концепцією” становлять цілісне “організмичне Я”. Повноцінно функціонуюча особистість (термін Роджерса) відзначається практичною відсутністю розходження між Я-концепцією і Я-організмичним.

Але таких людей небагато. Напруга від наявності прихованих, неприйнятих властивостей і потреб дуже заважає існуванню, породжуючи симптоматику, яка в цілому означає “психічне нездоров'я”. Але ця проблема багатократно загострюється, якщо людина потрапляє в ситуацію, де не просто треба все до кінця відкрити собі і самоусвідомити, а “до дна” відкритися іншій людині. Але ж це – любовні стосунки: приховати тут нічого не можна, адже кохана людина одразу це відчує, а з іншого боку, показувати це ну ніяк неможливо. Так народжується страх і неправда – найбільші вороги любові. Звісно, любов являє собою феномен безоціночного сприйняття – той ідеал терапії, який, довів Роджерс, дозволяє людині, кінець кінцем, позбутися напруги і прийняти себе. Але любов – не терапія, і кохана людина – не лікар і не психолог. Вона – сама пристрасть, оголена зацікавленість і всепроникаюча активність. І тоді починається приховування, маніпуляція, а любов зникає, залишаючи місце прагматизму і

сексуальності. Найгірше те, що сучасне суспільство ніби сприяє такому повороту подій.

...В одному дуже авторитетному сучасному масовому виданні нещодавно опублікована величезна помпезна стаття про те, як передова сучасна хірургія забезпечує молодій жінці “поновлення” фізичних ознак дівочої недоторканості. Все, що написано, насправді, дуже примітивне і нудне, але виникає одне питання: навіщо це робити? Журналіст чесно поставив це питання кільком “зацікавленим” особам, і їхні відповіді доволі симптоматичні, і зводяться до простого: “не хочу завдавати прикрасі коханій (!?) людині. Звісно – це відповіді 100%-вих пацієнток психотерапевта. Про яку любов, взагалі, йдеться? ...Проте, ми не вирішуємо тут проблем консультативних, лише хотіли підкреслити доволі дивну орієнтацію суспільства, хоча, можливо, не таку вже й дивну, адже в цьому суспільстві товаром є все.

Любов дійсно може тривожити і лякати, і дуже часто цей страх долається через сексуальність. Ми вже згадували про складне відношення цих феноменів: воно цікавить нас в загальному контексті нашої проблеми дослідження онтогенезу особистості. Зачаття є явищем, яке, ніби, не залежить від почуття, що його відчувають майбутні батьки один до одного і до майбутньої дитини. Але чому тоді ми наголошуємо, що це не так, адже особистість починається з любові, а не з запліднення? Проблема є складною і об’ємною, і ми лише намітимо її, зачепивши один аспект, пов’язаний із зачаттям і народженням дитини.

Можна звернутися до релігійних текстів, в яких досить чітко розрізняються поняття “статевого” і “сексуального”. Перше розглядається в контексті любові чоловіка і жінки не як різностатевих істот, а як подружжя і майбутніх батьків. З другим поняттям складніше. Сексуальне виступає необхідним складовим елементом статевих стосунків і в такій своїй якості доповнює їх і гармонізує. Але виключно в такій якості. Релігія абсолютно і кардинально проти сексуальності поза статевими (шлюбними) стосунками і поза любов’ю. Враховуючи віковічне існування і величезний досвід, ми можемо припустити зараз, що тут виявляється турбота далеко не лише про додержання етичних норм поведінки: релігію турбує майбутнє, а майбутнє тут – це дитина, нове диво. І не лише релігію. От що говорить В.В.Розанов (якого, до речі, релігійні діячі не дуже приймали): “Від цього по-

чуття, взагалі космогонічного походження (не земного лише), вони і є із всього найбільш плідні, спадкові, створюють і далі в нескінченність “по образу и подобию своему”... Душа від душі, як іскра від вогню: це є дітонародження” [245, с. 41].

В чому генетична психологія бачить сутність проблеми онтогенезу дитини, що зачинається і народжується поза любовними стосунками двох осіб різної статі? Нам здається важливим відзначити наступні позиції.

По-перше, спадковість майбутньої дитини як цілісність визначається, крім усього іншого, ще й специфікою відбору – вибору людьми одне одного як майбутніх батьків. В історії кожної культури склалися певні критерії такого статевого відбору, і ознаки, за якими він проходить, безумовно, мають відношення (укорінюються) в спадковості, як біологічній, так і соціальній. Але цей відбір визначається не лише культурно-етнічними еталонами, а й самими особистостями. І це останнє дуже залежить від того, для чого, власне, обирається людина протилежної статі.

Одна справа – поверховий, недовготривалий сексуальний контакт, і тоді ми орієнтуємося на одну групу ознак, і зовсім інше – любов, моделювання спільного майбутнього, уявлення і прогнозування коханої людини в ньому. Здається, нема сенсу сумніватися в тому, що в цих двох випадках буде відбуватися орієнтування на принципово різні ознаки (хоча, звісно, суто морфологічні властивості залишаться важливими в обох випадках, але ж скільки існує іншого!..). Таким чином, вже на етапі вибору і встановлення контакту, ми значною мірою впливаємо на спадковість, а отже, і становлення майбутнього нашого “твору”.

По-друге, ми наважимося стверджувати, що у випадку відсутності любові між особами, які зачинають нове життя, до кінця не розкривається і не кристалізується в новому створінні та потенційна вселюдська і всеприродня любов, яка втілена-відбита в цих особах. Особливий стан людей завжди розкриває і актуалізує найглибше й найпотаємніше. Тому, з одного боку, вірним є наше попереднє зауваження, згідно з яким ця потенційна вселюдська любов все рівно втілиться в нову людську істоту, але важливим є даний нюанс – ми можемо говорити про міру цього втілення.

По-третє. Сексуальне без любові означає – спрощене (користуючись термінологією З.Фрейда, це є стосунки, в яких дуже багато ві-

дбувається за “принципом задоволення” і дуже мало (мізерно мало) – за “принципом реальності”). В дійсності це означає відсутність або крайню примітивність стосунків. Один з видатних психотерапевтів (І.Ялом) [325] зазначає, що значний досвід сексуальних стосунків без почуття любові жорстоко відзивається в майбутньому – людина не може побудувати стосунки, навіть тоді, коли дуже хоче цього – з’явилися стереотипи, а вони – не про те... Відсутність стосунків означає відсутність піклування, поваги, інтересу, усвідомлення etc. Найбільш негативно цей фактор діє в перші моменти існування (пренатального і, особливо, після фізичного народження).

Адже любов батьків один до одного лише й може народити, оживити, актуалізувати любов самої дитини; лише вона означатиме повне безоціночне прийняття дитини і формування в неї базальних особистісних новоутворень, таких як довіра до світу та ін. Може бути так, що любов виникне вже після зачаття, або народження дитини. В такому випадку стосунки, що створяться, значною мірою компенсують її відсутність під час зачаття. З іншого боку, даний фактор визначає те, що відсутність любові психологічно однаково погана для майбутньої дитини як у випадках так званої “неочікуваної” вагітності, так і у випадках, коли жінка йде на сексуальний контакт з єдиною метою – мати дитину.

Нарешті, ми повинні не “скидати з рахунку” явищ психосоматичної сфери. Психічні стани визначають багато в чому особливості функціонування соматичної сфери, і ми добре знаємо про це щодо серцево-судинної системи, травної, дихальної. Що не дає нам уявити, що так само вони діють і на статеву систему людини? Відсутність емпіричних даних у цьому випадку не є аргументом. Отже, така гіпотеза має право на існування. Ми показали, що “вершинне переживання”, що є піком творчості в любові і, власне, оргазм – є різними станами, різними переживаннями. Тож, швидше за все, вони по-різному впливатимуть на статеву систему, тобто на її продуктивність, якість клітин, що виділяються, точні механізми запліднення тощо. Все це може говорити про те, що зачаття, за деякими суттєвими для майбутньої дитини параметрами, буде різним залежно від психічного стану батьків.

В цілому, наша думка щодо впливу любові на становлення особистості в онтогенезі, хоча у значній мірі й гіпотетична, ґрунтується на серйозних положеннях. Може виникнути питання конкретного

характеру: чим саме негативним може бути відсутність любові між людьми при “створенні” ними нового життя? Не вдаючись до подробиць (що було б безвідповідально за умови відсутності емпіричних наукових фактів), ми наважимося на припущення: страх любові і “втеча” від неї, неспроможність побудувати стосунки, відмова від зростання і самореалізації – чи не є це все наслідком народження людини не в любові?! І коло знову замикається.

Є ще один суттєвий аспект. Ми зовсім не бажаємо сказати, що все в житті і становленні особистості визначається відпочатковим актом її створення і станом, в якому знаходились батьки. Це, взагалі то, не так. Існування особистості як соціального феномена, що саморозвивається шляхом вращення себе в культуру, актуалізації власних біосоціальних потенцій і творчого осягнення світу, має багато можливостей компенсувати існуючий недолік і зростати в любові з боку інших і до інших. На всіх етапах онтогенезу особистості потенційно надаються такі можливості, і її власна справа – використати їх. Хоча досвід вчить, що дефіцит любові в ранньому дитячому віці компенсувати буває дуже непросто.

На завершення необхідно відзначити, що матеріал даного розділу є дуже важливим, але, водночас, і гостро проблематичним. Генетико-моделюючий підхід до розуміння дійсних механізмів онтогенезу особистості визначає необхідність науково-психологічного аналізу такого складного і важливого феномену, яким є людська любов. Разом з тим, відсутність емпіричних досліджень (а отже, і даних) змушує сполучати в аналізі вихідні теоретико-філософські положення, спостереження, які проводяться в консультативній роботі, та життєвський досвід. Звідси – проблематичність і дискусійність викладеного, в чому ми повністю віддаємо собі звіт. Але ж дискусія – не найгірший шлях розвитку науки...

Онтогенез особистості

Генетична психологія ґрунтується на тих логіко-методологічних засадах, що, як вже неодноразово відзначалося, дійсне пізнання і розуміння об’єкта дослідження можливе лише за умови простеження виникнення і становлення даного об’єкта. Тож, з генетичної точки зору, для того, щоб зрозуміти, що таке особистість, треба пояснити і показати (відтворити в моделях) процес її становлення, визначити, яким чином і в результаті дії яких саме закономірностей і механізмів

виникає і розвивається особистість як цілісність. Цей шлях пошуку призводить, кінець кінцем, до можливості відповіді на питання: “Що розвивається?”, “Що є об’єктом розвитку?”.

На перший погляд, в психології приділялася і приділяється більш ніж достатня увага дослідженню проблеми розвитку особистості [15; 40; 136; 68]. Проте це дійсно лише на перший погляд... Ретельний аналіз великого масиву літератури засвідчує, що в абсолютній більшості випадків завдання вивчення розвитку особистості конкретизується і реалізується як вивчення розвитку окремих психічних явищ або їх групи (редукціонізм). Мета ж розуміння психологічної сутності особистості через осягнення шляхів і механізмів її становлення взагалі навіть не ставиться. Одним з наслідків цього є доволі чітке і напрочуд легке логічне розведення теорій розвитку особистості на так звані “біологізаторські” і “соціологізаторські”. Просто перша група теорій будується на узагальненні емпіричних фактів про становлення окремих психічних явищ, на які (нібито) більше впливають біологічні (спадкові) фактори, а друга – вивчає психічні явища, що розвиваються більше під впливом соціального оточення. Звісно, ці теорії фіксують дійсний стан речей: адже особистість, і справді, дозріває як біологічна істота, а з іншого боку – вона формується як істота соціальна. І дозрівання, і формування є складовими процесу розвитку особистості, але вони не є цей розвиток, і не “дають” його навіть при складанні між собою. (Останнє є саме по собі доволі проблематичним моментом, і з того часу, як О.В.Запорожець зауважив, що взаємостосунки дозрівання і формування не досліджені в психології, нічого не змінилося). Ми можемо зазначити зараз, що психологія не має теорії розвитку цілісної особистості через один суттєвий момент: втрачена “третья складова” розвитку, а саме – саморозвиток. Свого часу Г.С.Костюк зазначав, що недостатність існуючих протилежних підходів для дійсного розуміння розвитку особистості повинна долатися “науковим розумінням процесу становлення людської особистості як “саморуху”, що визначається єдністю його зовнішніх і внутрішніх умов” [136, с.130]. 30 років поспіль ця ж думка висловлюється В.І.Слободчиковим та Є.І.Ісаєвим: “Мова повинна йти про розвиток не лише за сутністю природи (дозрівання), не лише за сутністю соціуму (формування), а перш за все за сутністю людини – про саморозвиток: як фундаментальну здібність людини ставати і бути дійсним суб’єктом свого власного життя” [261, с. 13]. Отже, ні-

чого позитивного в даному напрямі за ці роки в психології особистості не відбулося... Генетико-моделюючий метод, як було показано, включає принцип саморозвитку, тож подальший наш аналіз буде здійснюватися саме в межах даного методу.

Нам здається, що є сенс поставити фундаментальне питання, яке не було поставлене ні Г.С.Костюком, ні В.І.Слободчиковим (як, загалом, і іншими дослідниками): це питання про витoki, рушійні сили саморозвитку цілісної особистості. Тут знову працює генетична логіка: констатація наявності явища (саморозвитку), його опис зовсім не означає його дійсне розуміння, коли ми не вирішимо, як, завдяки яким витокам це явище виникає і розвивається. З іншого боку, увага до феномену саморозвитку не є випадковою – адже це сутнісна, ключова функція особистості. Можна сказати навіть так: особистість існує як цілісна структура, що забезпечує реалізацію функції саморозвитку, саморуху. Отже, як з'являється дана функція? Всебічний поглиблений аналіз людського існування, а також численних теоретичних уявлень про нього дозволяє нам визначитись в цьому аспекті: виток саморозвитку (а отже, і особистості в цілому) є нужда як енергетично-інформаційна сутнісна якість, що забезпечує експансію життя в онто- і філогенезі. Нужда виступає як єдина вихідна інтенційна сила, діяльність якої “запускає” складну систему “особистість” і забезпечує її розвиток як саморозвиток. Вона, ця сила, є унікальним носієм динаміки життя, зокрема, життя людини. Нужда породжує не просто існування, і не просто онтогенез; саме нужда зумовлює унікальне явище життя і його розвитку: еволюція життя виявляється спрямованою, і спрямована вона в бік постійного ускладнення і прогресу. Таким чином, нужда визначає наявність в біологічній еволюції детермінанти: розвиток виявляється детермінованим не наявним рівнем морфологічної, анатомічної будови чи функціонування, він детермінований майбутнім – це рух до ускладнення. Дане явище отримало в сучасній науці назву “ортогенез”. Нужда в такому її розумінні є джерелом існування і розвитку будь-якої живої істоти, а не лише людини. Однак нам уявляється, що за своєю власною природою нужда є динамічною і відкритою до самозмін. Тому вона здатна модифікуватися в межах систем, де вона діє, і ця модифікація породжує нові, більш складні функції і, відповідно, структури, що покликані їх реалізувати. Самозміна і здатність еволюціонувати означає, що нужда рослини, тварини і нужда людини – це єдиний за глибинною при-

родою енергетично-інформаційний носій, але ті зміни, які він отримав, знаходячись в межах окремої ланки життя (наприклад, рослинної), призводять до того, що подальша її дія, подальше всезагальне її існування вимагає і з необхідністю породжує більш складні системи, які її реалізують.

Ми зовсім недаремно зачіпаємо і підкреслюємо тут глобальність природи нужди. Адже це дозволяє зрозуміти нерозривну єдність всього живого, що існує на Землі. З іншого боку, таке розуміння сприяє вирішенню теоретико-логічної проблеми визначення дійсного місця цього явища в ряду відомих інтенцій живої істоти і, безумовно, людини. Найлегше і найшвидше впадає в око близькість нужди до фрейдівського *libido*, і отже, виникає бажання ототожнити ці інтенції. Але ця близькість є уявною і абсолютно не відповідає дійсності. Якщо говорити про Фрейда, то у нього *libido* означає лише сексуальний потяг “в первинному медичному сенсі”. *Libido* тут дійсно є силою, вияв якої забезпечує дію інстинкту продовження роду і через нього – експансію життя. Отже, *libido* за Фрейдом – енергетичне утворення виключно вузькосексуального спрямування; і з іншого боку, породжується воно і водночас виявляється в інстинктивній, тобто спрощеній, схематизованій, біологічно запрограмованій поведінці [287, с.35]. Таке розуміння дійсно дуже далеке від нашого уявлення про нужду, хоча слід зазначити й таке: за самим сенсом слова, за його етимологією, *libido*, в цілому, є повністю адекватним нашому розумінню нужди, хоча й не тотожним. Редукція терміну, швидше за все, не задовольняла самого автора, який у своїх пізніх роботах все більше схилявся до всезагального значення даного явища, кінець кінцем вирішивши ввести новий (для себе, звісно) термін “Ерос”, що означає фундаментальну життєву силу, а швидше навіть – “космічне начало існування”. Однак ретельний аналіз робіт цього періоду засвідчує, що З.Фрейд, працюючи реально з даним поняттям, все ж залишається в межах суто сексуально-інстинктивних. Важливим для нас є відзначення парадигмального положення Фрейда щодо протистояння соціального лібідозній енергетиці, при виключно конфліктному підґрунті розвитку структури і динаміки особистості.

Набагато змістовніше і цікавіше розробляв поняття *libido* К.-Г.Юнг, приводячи його до дійсного філософсько-світоглядного звучання. Зазначаючи, що “поняттю *libido* надається у функціональному відношенні таке ж значення в галузі біології, яке в фізиці має понят-

тя енергії” [322, с.117], Юнг розвиває поняття *libido* до означення всезагальної психічної енергії, життєвої сили, що притаманна всьому органічному світу. Далі Юнг пропонує власну “генетичну теорію *libido*” і розбудовує її до філософського рівня [319]. Він вважає, що *libido* забезпечує пристосування організму до оточуючого середовища, виявляючись тут як “позасексуальне” відгалуження споконвічно єдиного потоку. “Цей розгляд приводить нас до поняття *libido*, яке в своєму розширенні йде далі меж природничо-наукового формулювання до філософського світобачення, до поняття волі взагалі” [322, с. 116]. Юнг звертає увагу, що в його тлумаченні поняття *libido* стає поруч з такими уявленнями, як Ерос Платона, світова душа як енергія розуму Плотіна, воля Шопенгауера etc. Юнг особливо підкреслює здатність *libido* розділятися, що є передумовою будь-якого розвитку і творчості: “душа світу є “нескінченність всього життя” і тому виключно – енергія, вона є організм ідей, які набувають в ній дійовість і дійсність” [319, с. 116]. Зазначається, що у багатобарвності явищ природи втілюється “воля *libido*” в найрізноманітнішому застосуванні і формуванні. В цій, загальнофілософській частині, ідея К.Юнга є дуже привабливою, оскільки відповідає дійсному стану речей. Але лише в цій, абстрактній іпостасі. Подальший аналіз засвідчує, що лише в цій частині Юнгу вдалося підійти до розуміння сутності психіки людини “зверху”, тобто – з точки зору глобально-природних і культурних явищ. Коли ж справа доходить до тлумачення конкретних механізмів дії цього всезагально-глобального *libido*, Юнг, непомітно для самого себе, пояснює їх у традиційній психоаналітичній (фрейдівській) логіці – “знизу”. Він цілком справедливо, хоча, зауважимо в дужках, і не відкриваючи нічого особливо нового, вважає, що поява людської психіки, свідомості пов’язана із специфічним подвоєнням природного світу, завдяки здатності людини створювати символи. “Нове” тут передбачалося у відкритті механізму: для Юнга символ виникає як наслідок дії всезагальної енергії *libido*. Але, на жаль, нове лише передбачалося: К.Юнг пояснює цей механізм, виходячи вже не з того *libido*, природу якого він описав філософськи, а виключно з *libido* фрейдівського: нереалізований сексуальний інстинкт “відгалужується” і втілюється в специфічний рух, предмет або образ, що символізують ... статевий акт. І далі Юнг, використовуючи свою дійсно феноменальну ерудицію, намагається довести, що і добування вогню, і малювання, і писемність, і мовлення і ... все

інше суто людське є символами, що створені завдяки “відхиленню” libido, але – виключно як сексуального інстинкту. Отже, Фрейд залишається непереможеним. Коли Юнг переносить свою логіку в галузь онтогенезу, він виявляється ще ближче до Фрейда. До речі, ми могли б тут з цікавістю поуюявляти, в чому ж проблема Юнга-дослідника? Парадоксально: він набагато раніше Фрейда почав розробляти ідею libido як всезагального (а не лише вузькосексуального) носія життя, в тому числі – розумного життя. Він перевершив Фрейда у філософсько-методологічному плані, але, повернувшись з цією власною (дійсно цікавою, глибокою і перспективною) позицією в психологічні межі – мусив “з’їхати” на фрейдівські уявлення... Здається, що це – проблема не лише вченого, а й особистісна позиція, вірніше – міжособистісна: страшно робити крок, який випередить маестро засновника... Про це, між іншим, свідчить і те, що Юнг не вводить новий термін: адже те явище, яке постулював, філософськи описав і довів він, є зовсім несхожим на libido Фрейда, яке вже на той час настільки зросло з іменем автора, що особистісна позиція Юнга виявилась від початку програшною: він хотів розширити галузь улюбленого поняття творця психоаналізу, а вийшло, що він знайшов інше явище, більш цікаве і глибоке. Тут діяв подвійний негативний ефект: з одного боку, ми певні, що читачі не дуже-то й переймалися змістом юнгівських теоретизувань, зустрівшись з терміном libido, а з іншого боку – Фрейд обов’язково відчув це випередження Юнга і, мабуть, для їхніх взаємостосунків було б краще, якби останній не побоявся ввести нове поняття. Але Юнг у цій своїй позиції виявився послідовним – він “приклеїв” фрейдівський старий механізм до нового явища, а потім відмовився описувати власне психологічну (не філософсько-світоглядну) природу цього явища: так libido залишилось просто сексуальним інстинктом, а яскраві побудови Юнга “зависли” поза психологією.

І все ж теоретичні викладки Юнга приваблюють нас уже через те, що ми не знаходимо в історії психології аналогічної концепції, яка б так глибоко і майстерно торкалася природи вихідної рушійної сили онтогенезу особистості. І тому саме з цією теорією ми спробуємо порівняти наші уявлення про нужду.

Нужда, безумовно, є плином енергії життя, але вона не є сексуальним інстинктом. І вона взагалі не є інстинктом. Останній в точному розумінні являє собою виключно біологічно запрограмовану по-

ведінку. Така поведінка може зумовлюватись нуждою, і відбувається це лише в найбільш елементарних, розрізнених актах організмичного функціонування. Як справедливо зауважив свого часу Г.Олпорт – виключно інстинктивна, чисто біологічна поведінка – це аномалія, це – патологічне явище. Теза вимагає пояснення.

Традиційно, термін “біологічне” використовується для опису анатомічної чи морфологічної структури організму та його суто природних функцій – руху, живлення, росту, розмноження, виділення. Отже, біологічне – це виключно натуральне, і спонукається воно такими ж “чисто” натуральними потребами, що й забезпечує існування організму. Зрозуміло, що в цій традиції вихідна енергетична сутність організму, яка й породжує конкретні потреби, має виключно натуральну природу. Тут і виникає невирішувана проблема соціального, яке слід якимось чином “додати”, “включити” в існуючу енергетичну систему. Але ми хотіли б звернути увагу на цікавий факт: в межах живої природи Землі ми не зустрічаємо жодного випадку, коли організм існував би сам, відокремлено, ізольовано від інших організмів. Осмислення цього факту як фундаментального привело свого часу В.І.Вернадського і Т. де Шардена до створення теорії біосфери, а потім і ноосфери як унікальної єдності земного життя. Насправді, цей факт говорить про дуже суттєву річ: існування і експансія життя на всіх його рівнях забезпечується не лише нескінченною енергією розмноження, а й таким же нескінченним потягом до співіснування. Нужда є відпочатковим поєднанням цих двох сил, які в своїй єдності і створюють могутній потік нескінченного існування. Коріння соціального, безумовно, знаходиться в найпростішій взаємодії живих істот, яка є абсолютно необхідним атрибутивним фактом, точно таким же за значущістю, як і розмноження. Таким чином, нужда відпочатково є поєднанням двох глобальних прагнень – розмноження і взаємодії (“біологічного” і “соціального”). Одне не можливе без іншого, і це є, якщо хочете, – імператив існування живого. І виходить, що точно так, як організму, щоб жити, треба боротися з оточенням (на всіх рівнях живого), точно так йому необхідно і бути разом з іншим живим, а це викликає розвиток відповідних форм поведінки. Чому Фрейд помітив тільки боротьбу, тільки протистояння – можна лише здогадуватися, але саме це й привело його до редукції. Ми можемо звернутися ще раз до еволюції життя і зауважити, що є дуже невелика і еволюційно безперспективна група організмів (хоча й дуже чи-

сельна), яким для розмноження не потрібен інший організм. Абсолютна більшість може реалізувати цю фундаментальну потребу виключно за умови зустрічі з іншим. Таким чином, зустріч і взаємодія стає не лише “поруч” з розмноженням, а перетворюється на його передумову. Це – “клітинка” процесу, коли соціальне (взаємодія) перетворюється (втілюється) в біологічне – нову живу істоту.

Другий варіант відповіді – про соціалізацію: культурні потреби формує у людині соціальне оточення. Тут зовсім нічого не зрозуміло для психології: як саме і, власне, “з чого” формуються ці потреби? І що означає те, що потребу у людини формує хтось інший? В третьому варіанті здійснюється спроба поєднати “нужденність” (в традиційному розумінні) з культурними потребами: “нужди” зустрічаються з соціальним оточенням і перетворюються на особистісні потреби. І в цьому сенсі не так уже й важливо, що саме відбувається при цій зустрічі – зіткнення і конфронтація, як вважав Фрейд, чи засвоєння і привласнення, як думав Виготський. Головне те, що сама трансформація “нужд” в культурне утворення не зафіксована ніким і ніде.

Як видно, жоден варіант відповіді не може нас задовольнити, оскільки всі вони передбачають вихідну “подвійність” людини – організм і соціальна істота (особистість) в кращому випадку співіснують в якомусь дивному явно надуманому просторі. Тут не просто порушується принцип неперервності (недиз’юнктивності) існування психічного як процесу, а відбувається дещо гірше – психічне якимось губиться, втрачається між цими надфеноменами – біологічним та соціальним. (І от він – справжній момент істини: за великим рахунком, по суті справи, ніхто не відходить від Фрейда, у якого психічне знаходиться “між” інстинктами (біологічним) і super-ego). І навіть О.В. Брушлінський, який дуже серйозно, компетентно і ґрунтовно захищає принцип недиз’юнктивності, не витримує і робить застереження: “На будь-якому своєму онтогенетичному етапі (крім першого) будь-яке психічне формується і розвивається з психічного ж. Дещо огрублюючи сутність справи, можна навіть сказати, що у будь-якого немовляти психічне виникає лише “один” раз – на самому початку онтогенезу, і потім воно лише формується і розвивається на основі вже існуючих психічних утворень” [47, с. 121] (підкреслено нами – С.М.). Чудовий фахівець робить маленьке, здавалося б, послаблення, але цей один раз – багато чого вартий: ним закреслюється вся концепція, сама по собі абсолютно вірна і евристична.

Ми ставимо дуже просте запитання: чи можна будь-яку (взагалі – будь-яку) внутрішню інтенцію вважати непсихічною, тобто такою, що не з’являється в результаті відображення і не спрямовує надалі це відображення, такою, що не саморегулює? І тут є лише одна (і теж – “проста”) відповідь: звичайно, ні! Найпростіша, “найбіологічніша” інтенція є психічною за визначенням, вона є психіка (хоча, звичайно, психіка не є лише інтенція). Таким чином, нужда, навіть в традиційному її розумінні, безумовно, є психічним утворенням. Отже, немає ніякої “зустрічі” чисто біологічного з соціальним і психіка не народжується, бодай “один раз”, – вона вже є, вона є завжди, і нужда – її носій. Людина – жива істота, і це означає, що її вихідна інтенціональна природа не може істотно відрізнитися від інтенціональної природи будь-якої іншої живої істоти. Вона відрізняється принципово, але – не істотно. Тому ми й не бачимо необхідності відмовлятися від вихідного поняття. Навпаки, ми повертаємо йому його дійсне багатство: нужда, взагалі-то, відображає кореневу, ґрунтовну необхідність, і крім того – вона означає виражену динаміку – рух. Це є – ненасичувана динамічна тенденція. (В цьому сенсі “потреба” – набагато слабший, з точки зору активної динаміки, термін).

З іншого боку, ми не уявляємо собі можливості зрозуміти механізми онтогенезу особистості поза психодинамічним аспектом. Адже “винести за дужки” найсуттєвіше – рух системи, що тільки й існує в саморусі – означає приректи себе на повну неуспішність, або, в найкращому випадку, на те, щоб придумати ще одну статичну схему, яка жодого відношення до реального стану речей мати не буде.

Особистість, як вже зазначалося, ми розглядаємо як складну відкрити систему, що саморозвивається. Напряму розвитку особистості (філо- і онтогенез) не відрізняється сутнісно від загального напряму еволюції – ускладнення, диференційованість, домінування розвитку внутрішнього порівняно з зовнішнім, саморегуляція, інтегрованість.

Минуле (масштаби, зразки, еталони) не може прямо і безпосередньо детермінувати розвиток особистості, оскільки воно є “нижчим” у складі особистості – “вищого”. І це минуле, “нижче”, змінюється і перетворюється в складі особистості, втрачаючи вихідні спрямовуючі тенденції. С.Л.Рубінштейн зазначав: “... з появою нових рівнів буття у нових якостях виступають і всі його рівні, що лежать нижче” [250, с. 259]. Таким чином, вихідні тенденції і еталони насправді не зникають, а самі стають іншими, опосередковуючись новим рівнем

існування та майбутнім цього існування. Розглянемо дві детермінуючі тенденції онтогенезу особистості з боку “минулого” – спадково-генетичну і власне історичну (як історію покоління). На перший погляд здається, що код спадковості (генотип) найбільш чітко і жорстко визначає існування людини, оскільки містить в собі інформацію щодо всіх можливих структур і механізмів. Виходить, існує своєрідна матриця (цілком матеріальної природи), яка зумовлює існування всього, що виникне на ній (але – лише на ній! І це є обмеженням). І знову – маємо вульгарну і спрощену логіку грубого поділу: матриця – матеріальне, а все, що вона породжує, – це її функції, властивості, тобто – не матеріальне, ідеальне (згадаймо: психіка – властивість (функція) мозку; дуже схоже на те, що запах – властивість ацетону). Ця логіка, що буквально “нав’язла в зубах”, зовсім не відповідає дійсності. Генотип людини виявляється зовсім несхожим на якусь матрицю-кліше. Молекулярна генетика впевнено показує, що сам генотип є просто блискуче гнучким і рухливим: існують цілком надійні дані про те, що кількість працюючих генів дорослої людини збільшується порівняно з новонародженою дитиною в сотні тисяч разів (300 трильйонів проти 30 тисяч). Це зростання не можна пояснити тільки збільшенням у дорослого кількості клітин. Збільшення зумовлене принциповою необмеженістю можливостей людини, і генотип через зворотний зв’язок із життєвими умовами (соціальним) ніби надає можливість реалізуватися цій безмежності. Хоча, мова йде саме про принципову, а не актуальну життєву ситуацію: актуально людина завжди саме обмежена умовами життя.

Інша флуктуація – за 12 років життя після народження об’єм головного мозку людини збільшується різко і значно (на 100% наприкінці першого року і ще на 100% – у підлітковому віці). А як сильно (і все життя) збільшується поверхня кори великих півкуль! Це збільшення є дійсно структурно нескінченним. Отже, генотип людини є принципово іншим (і за структурою, і за функціями) у порівнянні з генотипом інших живих істот. Як виникла ця іншість? Вона виникає від опосередкування: взаємодії біологічних структур із соціальними факторами. Наші гени не є чисто біологічними утвореннями, вони, як і цілісна нужда, вже від початку являють собою саме біосоціальну єдність. Точно так, як біологічне стає соціальним у своєму прояві (ознаки, риси, поведінка), так і соціальне стає біологічним, що помітно вже в існуванні тварин, не кажучи про людину. І оскільки навіть

генотип ми не можемо вважати чисто біологічною компонентою, мова не може йти про те, що розвиток особистості хоч якоюсь мірою детермінований біологічно. Процес обумовлення полягає в іншому: одні біосоціальні тенденції (генотип, нужда) зустрічаються з іншими такими ж біосоціальними тенденціями (оточуючий природний і соціальний світ) і, опосередковуючись одне одним, визначають розвиток цієї цілісності, якою є особистість людини. В цьому сенсі найбільш суперечливим є аспект співвідношення задатків і здібностей. Нам же, навпаки, він здається найбільш яскравим підтвердженням нашої ідеї. Коли кажуть, що при всіх теоретичних судженнях треба погодитись, що “людина не може вийти за межі її задатків”, то кажуть ніби й вірно. Але нехай нам дадуть відповідь ще на одне просте питання: що таке задаток? Хто бачив, спостерігав хоч один задаток? Відповідають на подібні питання дуже неточно: говорять, що задатки пов’язані з морфоанатомічною структурою, вони є спадковими і, отже – не психологічними, а здібності, навпаки, є психологічними і не спадковими. Але, наскільки нам відомо, ніхто ще ніколи однозначно не дослідив жодного задатку. І це не випадково: задаток – це не те, що існує реально, а те, що існує як термін, як концепт – тобто – в голові дослідника і ніде більше. Чи відповідає цьому концепту якась реальність? Ми певні, що в строгому сенсі слова такої чіткої, окресленої, конкретної реальності (як матеріальної, морфоанатомічної) просто нема. Морфологічну будову голосових зв’язок людини можна назвати задатком мовленнєвої здібності, але, з іншого боку, сміливо можна й не називати. Тому що мовленнєва здібність, насправді, не полягає в членуванні звуків: вона полягає зовсім в іншому. Наділити звукові послідовності значенням і смислом, зрозуміти цей смисл, передати його, “ввійшовши” в контекст життєіснування особистості адресата – яке до цього відношення має морфологія людського горла? Звісно, що якесь-таки має. Але здібність – це взагалі-то явище дуже далеке від анатомії і морфології: чи є мовленнєва здібність у сліпоглухонімої людини, яка розуміє і транслює думку, але не говорить і не чує? Яким задатком зумовлена чутливість шкіри людини до кольору, яку сформував експериментально О.М.Леонтєв? Чи втратив музичну здібність Людвіг ван Бетховен, коли став глухим? Ми можемо поставити багато таких питань. На них відповісти не так уже й важко, треба тільки відійти від схоластичного логізування і розтинання всього на елементарні частини. Біосоціальна єдність, якою є організм люди-

ни, не детермінує розвиток особистості, а, навпаки, сама детермінується цим розвитком – змінюється, варіює, в тому числі змінюючи і “соціальну спадковість”.

Точно так, як розвиток особистості не обмежується її генотипом, він не обмежується і історією покоління. Діти завжди відрізняються від батьків з точки зору соціального існування, навіть якщо вони продовжують трудові династії, виконують ті самі соціальні ролі і не виходять за межі соціальної стратифікації, займають у ній ті ж місця, що й їхні батьки та діди. Безумовно, у продовженні соціальної “справи” батьків грає роль і генетична спадковість, безумовно, тут є важливим мікросоціальне оточення в дитинстві. Але тут немає жорсткого детермінізму і рамок: людина все одно сама вибирає шлях життя, сама йде ним, досягаючи власних вершин. Є діти – продовжувачі справи батьків (хоча їх не так і багато), але вони – не “поставлені” на цей шлях, і не являють собою простий зліпок – копію особистості батьків. Вони йдуть цим шляхом, тому що мають власні мотиви і цінності.

Дуже яскраво цей момент висвітлено у Юнга [324, с.325]. Розвиток особистості в дитячому і особливо підлітковому віці, як початок руху життєвим шляхом, супроводжується і спрямовується архетипом (зрілість, мудрість, обізнаність). Юнг пише, що для нього особисто в підлітковому віці таким архетипом слугував образ мудрої незнайомої людини, до якої хлопчик часто звертався в скрутні моменти і завжди отримував відповідь, увагу і пораду. (Звичайно, місце такого архетипу може займати реальна людина – батько, дідусь або хтось із визначних родичів). Але слідування за архетипом (тут, як бачимо, архетип детермінує і, водночас, обмежує, “еталонізує” розвиток) кінець кінцем призвело до гострого конфлікту з ним. Юнг боляче пережив цей конфлікт – розходження з “провідником”, але на певній межі людина має вирішувати сама.

Отже, розвиток особистості не детермінується минулим (у будь-якому його вигляді) і не обмежується ним. Разом з тим, у цьому процесі зберігається наступність – кожний новий етап є результатом і наслідком попереднього. Саме цим забезпечується безперервність існування психічного в цілому і особистості як його людської форми існування, зокрема. Нас цікавлять межі наступності в часі. Концепція нужди дозволяє відмовитись від дискретності в розумінні існування і розвитку особистості. Ми, нарешті, починаємо розуміти сенс мета-

фори, згідно з якою розвиток особистості є продовженням існування біологічного і соціального, а отже – має історичні характеристики. Можна тлумачити нашу ідею і так, що ми замінюємо метафору на наукове поняття: особистість у своєму становленні продовжує історію, тому що вона виявляється функцією біосоціальної нужди, яка опредметнилась в ній і продовжила тим своє енергетично-інформаційне існування. Таким чином, особистість, власне – не виникає, а народжується двома особистостями, продовжуючи їх, а тому – і всіх інших людей. І саме тому вона – носій історії як всезагальної еволюції Всесвіту. Саме звідси – універсальність і самоцінність: світ рефлексує себе в особистості, в цьому сенсі – немає більш самодостатньої і значущої цілі існування і створення.

Ми вже зазначали, що діагноз розвитку, принаймні в тому розумінні, яке наявне у Л.С.Виготського, відсутній в сучасній психології. Жодний напрям нашої науки не може похвалитися тим, що в ньому, хоч би фрагментарно і частково, розроблені діагностичні процедури саме процесу розвитку. Навіть експериментально-генетичний метод не може вважатися власне діагностичним, оскільки він не вирішує такі проблеми, поставленої Виготським: чи є те, що формується в процесі застосування цього методу, тим самим, що формується і без його застосування.

Відсутність методичної дослідницької процедури змушує говорити про причини цього. Нам здається, що основна причина полягає у фрагментарності аналізу особистості – часткові елементи вважаються за суттєві і змістовні, а від цього – деформується і предмет дослідження.

Розвиток особистості – розгортання чи новоутворення? Концепції розвитку особистості, як розгортання певних “структур”, або “планів”, які від початку існують в особливому згорнутому стані в людині, мають давню історію і є актуальними в сучасній філософії і психології особистості. Одна з причин їхньої стійкості – довільне і, ми б сказали, зручне перенесення законів розвитку організму на особистість у цілому. Біологія ніяк не може звільнитися від епігенетичних уявлень про розвиток живого організму, хоча ці уявлення і суперечать новим науковим фактам. Абсолютна більшість розуміє процес розвитку біологічної істоти як розгортання і реалізацію генетичної програми.

Після бурхливої і переможної для Е.В.Ільєнкова і його колег літературної філософсько-психологічної дискусії 70-х років буквально і

прямі перенесення уявлень біологічного епігенезу на розвиток особистості стали в вітчизняній науці все ж таки непопулярними. Але слід визнати, що генез окремих особистісних структур розглядається часто саме в рамках цієї парадигми (розвиток здібностей є прямим результатом розгортання задатків, розвиток характеру є розгортанням властивостей нервової системи). Хоча ці теоретичні погляди в більшості випадків не декларуються, однак побудова і способи аналізу експериментальних досліджень та прикладна психологічна (корекційна) робота засвідчують методологічне підґрунтя таких робіт. Ми вже не говоримо про сферу практичної педагогіки, де уявлення про біологічну запрограмованість і фатальність не лише здібностей і рис характеру, а й ціннісних орієнтацій дитини є абсолютними і єдиними принципами побудови процесу навчання і виховання.

Справа, однак, не лише у біологічній програмі та її розгортанні. Сучасна західна психологія особистості дуже широко використовує принцип розгортання. Офіційно лише теорія Е.Еріксона має назву епігенетичної, але, як засвідчує аналіз, вона далеко не поодинокі. За Еріксоном, розвиток особистості має чітко стадіальний характер, “ці стадії є результатом епігенетичного розгортання “плану особистості”, який успадковується генетично”. Роль суспільного оточення – сприймати успадковані стадії і сприяти їх проходженню дитиною. Що являють собою ці “плани”, залишається незрозумілим. Точно такою самою є позиція гуманістичної психології і феноменології. Так, Л.Х’єлл і Д.Зіглер зазначають: “Роджерс постулює природний розвиток людей до “конструктивної реалізації” властивих їм вроджених можливостей” [294, с. 513]. А.Маслоу говорить про розгортання самості, і процес розвитку, на його думку, полягає в актуалізації цієї самості (самоактуалізація). Цікаво те, що гуманістична психологія, яку називають “новою хвилею” і яка виникла як опозиція психоаналітичним теоріям, залишила той самий принцип епігенезу, який був провідним у психоаналітиків. Тільки вона поміняла програми: якщо у психоаналізі розвиток тлумачиться як розгортання підсвідомого (інстинктів, потягів, архетипів), то для гуманістичної психології розвиток є розгортанням надсвідомого.

Привабливість і уявна зрозумілість явища розгортання породжує, однак, багато питань і дуже розходиться з реальним життям особистості. Головним є навіть не те, що “плани” і “програми” залишаються явищами незрозумілими і такими, які взагалі не підлягають пізнан-

ню. Важливішим є надто жорсткий детермінізм, який зовсім не відповідає реальності. Досвід свідчить, що людина сама обирає свій шлях, сама переживає прагнення і знаходить способи досягнення мети. Вона часто помиляється і розчаровується, змінює своє життя, знаходить інше оточення, відмовляється від звичок тощо. Усе це якось не поєднується з програмованістю. Слід визнати, що якими б складними не були програми, вони все-таки обмежені. Натомість різноманіття людських індивідуальностей як варіантів розвитку особистості – необмежене.

Крім того, існують власне наукові факти, які засвідчують, що значна кількість окремих психологічних структур особистості протягом її розвитку не розгортається, а навпаки – згортається. Так, із виникненням опосередкованості специфічно згортається пізнавальна сфера людини: завдяки опосередкованому запам'ятовуванню, наприклад, людина може “дозволити собі” зберігати в актуальному досвіді не величезну буквальну інформацію, а її знак. Згортання притаманне всім вищим психічним функціям особистості.

У культурно-історичній теорії Л.С.Виготського процес розвитку особистості розуміється не як розгортання чогось згорнутого і закодованого, а як виникнення принципово нових психологічних якостей – новоутворень, яке відбувається в активній діяльності і взаємодії індивіда з культурним середовищем, іншими людьми. У цьому процесі біологічне (підсвідоме) відіграє свою роль. “Біологічний зв'язок, – зазначає Е.В.Ільєнков, – який відбивається в тотожності морфофізіологічної організації особин виду *homo sapiens*, складає лише передумову, лише умову людського, “родового” в людині, але не “сутність”, не внутрішню умову, не конкретну спільність, не спільність особистості і особистостей” [118, с. 330]. Такою самою передумовою, з іншого боку, є наявність духовно-культурного середовища – носія і зберігача загальнолюдських цінностей (надсвідоме).

Щоб відбувся розвиток особистості (відбулося життя людини), між цими підсвідомими і надсвідомими передумовами повинна “розміститися” цілеспрямована активність самого індивіда, яка приведе до появи новоутворень.

Отже, існує не суперечність навіть, а протиріччя: з одного боку, розуміння розвитку особистості як розгортання внутрішнього плану (програми), який у певному вигляді є в людині зараз. З іншого – бачення розвитку як набуття психічних новоутворень в активній роз-

поділеній діяльності. Ці дві позиції можуть бути діалектично поєднані: розвиток особистості являє собою набуття індивідом психічних новоутворень у власній діяльній активності. Виникнення цих новоутворень і означає розгортання, ускладнення особистості в цілому.

Розвиток особистості відбувається шляхом привласнення індивідом культурно-історичного досвіду всього людства. Але не зовсім зрозумілими є механізми переплавлення цього досвіду в досвід індивіда. З іншого боку, як привласнення досвіду сполучається з внутрішнім процесом розвитку і з активністю самої людини? Іншими словами, розвиток особистості відбувається лише в процесах навчання, виховання та інших формах взаємодії, але він і не відбувається лише в цих процесах. Дане протиріччя є суто епістеміологічним і виникає через спрощене розуміння процесу привласнення, ототожнення його з соціалізацією. Остання являє собою адаптивний “зовнішній” процес пристосування людини до соціальних умов існування. Це є процес виникнення ідеального. Зустрічаючись у процесі реалізації власної активності з соціальним середовищем, людина створює з цих об’єктів (матеріальних або ідеальних) особливі засоби-знаки, що допомагають їй реалізувати свою активність. Ці засоби перетворюються на психічні структури свідомості, розвиваючи і змінюючи її. Так відбувається з’єднання власних сутнісних механізмів розвитку з рухом особистості в соціумі. Фактично, як вказував Л.С.Виготський, розвиток особистості є не соціалізацією, а, навпаки, індивідуалізацією, оскільки в цьому процесі особистість ускладнюється і набуває унікальності та неповторності. Отже, протиріччя долається в тому, що, як пише Е.В.Ільєнков, “індивід повинен “привласнювати” не готові результати розвитку культури, а лише результати разом із процесом, що їх породжує і продовжує породжувати, тобто, разом з історією, яка їх створює” [118, с. 331]. Відбувається процес, який має назву “розпредметнення”, коли людина у власній активності здійснює розкриття вселюдських зусиль і механізмів, які привели до появи предметів культури. Це є, власне, квазідослідження, квазітворчість. Але оце “квазі” доречне лише з точки зору соціальної цінності результату. Для самої ж особистості, внутрішньо, це є справжня творчість. Ця теза дуже суттєва для педагогічного процесу. Вона засвідчує, що принципово неправильно є установка, яка панує в педагогіці і психології: ніби розвиток інтелекту – наслідок оволодіння готовими знаннями, а також уміннями і навичками їх використання. “У

цьому випадку, – зазначає Ф.Т.Михайлов, – розвиток буде мінімальним і випадковим” [196, с. 111]. Натомість, справді розвивальна освіта полягає в тому, що перед людиною ставиться не готовий об’єкт засвоєння, а створюється особлива навчальна ситуація, в якій у суб’єкта виникає власне завдання і власна творча активність, спрямована на оволодіння засобом і ситуацією в цілому. Л.С.Виготський написав про це: “Лише тоді, коли особистість оволодіває тією чи іншою формою поведінки, вона піднімається на вищу сходинку” [69, с. 226].

Важливою є проблема взаємовідношення розвитку цілісної особистості й окремих психічних структур. Це, власне, питання співвідношення цілого і частин у розвитку. Теоретично воно, завдяки діалектичній логіці, вирішується досить нескладно: “Розвиток кожної окремої функції, – зазначає Виготський, – є похідною від розвитку особистості в цілому” [69, с. 237]. Отже, зрозуміло: розвиток особистості є визначальним і випереджальним відносно окремих психічних структур і механізмів. Ясно, що лише дослідження розвитку цілісної особистості може пояснити особливості розвитку її частин, і аж ніяк не навпаки. Те саме стосується і педагогічного управління розвитком індивіда: вирішального і прогнозованого результату навчання і виховання можна досягти лише через взаємодію з цілісною особистістю, але не на шляху впливу на окремі психічні функції.

Дане протиріччя, однак, є достатньо гострим у сфері практично-психологічній та педагогічній. Справді, якщо виходити з того, що особистість не є вродженою, а виникає, треба визнати наявність певного періоду розвитку дитини, коли особистості ще нема. Тут розвиток кожного окремого процесу є вирішальним, а похідною від їх розвитку буде цілісна особистість. Ясно, що ця логіка вимагає своєрідних систем експериментальної роботи і педагогічної діяльності (навчання та виховання).

Розвиток особистості полягає в організації та інтегруванні людиною свого внутрішнього світу. Це є шлях до себе, шлях самопізнання й самоусвідомлення. Власне кажучи, психічний розвиток тільки тоді стає розвитком особистості, коли він починає являти собою рефлексію людиною власного досвіду. З цього моменту людина сама визначає напрями власного розвитку, контролює його і несе за нього відповідальність. Це є те, що в сучасній психології називають саморозвитком.

Але водночас розвиток особистості не може бути зведений до рефлексії. Насправді, і про це дуже глибоко писав С.Л.Рубінштейн, особистісний розвиток здійснюється виключно в площині активної діяльнійшої взаємодії людини з оточуючим світом.

Розв'язання цієї суперечності полягає в одночасному “утриманні” цих двох ліній розвитку. Людина, яка зосереджується на собі, відсторонюючись від світу, є дисгармонійною особистістю, а її розвиток деформується. Але людина, не здатна до глибокої рефлексії і саморегуляції, теж є дисгармонійно-поверховою, безвідповідальною і неперспективною. Адже така позиція зумовлює недостатність саморегуляції та кризу відповідальності. Врешті-решт уся особистість може бути зведена лише до зовнішніх виявів, являючи собою простий набір соціальних ролей-масок.

Безперервність протікання особистісних процесів означає, що в кожний період свого існування особистість слід розглядати як результат існування минулого, її справжнє ґрунтується на історії розвитку, є похідною цієї історії. Визначальним є досвід, якого набуває особистість, здійснюючи життєвий шлях. Отже, особистість, її дійсний теперішній стан, і її майбутнє можна зрозуміти і пояснити, виходячи з історії її розвитку. Це положення дуже широко використовується в окремих напрямках практичної психології, особливо в психоаналізі. Абсолютизація його призводить до прийняття тези, що минуле особистості детермінує її життєвий шлях (З.Фрейд і А.Адлер). Однак життєвий досвід і наукові факти свідчать про те, що особистість, закономірності її розвитку і прогнозування майбутнього, насправді, не можна зрозуміти лише на підставі досвіду і минулого самих по собі. Зокрема, у когнітивній психології доведено, що відтворення матеріалу з пам'яті відбувається тільки в контексті сучасної ситуації і проблем сьогодення. Більше того, матеріал, що відтворюється, не є в чистому вигляді таким, як він запам'ятовувався. Він сам є іншим, таким, як бачить його людина зараз. З цим явищем дуже часто зустрічаються практичні психологи і психіатри, коли досліджують преморбідні стани: не лише пацієнт, а й його близькі тлумачать минуле з точки зору того, що людина стала хворою. Вони ніби шукають у ньому підтвердження розвитку хвороби (або, навпаки, тлумачать його так, ніби ніякої хвороби просто не могло бути. Це – у випадку, коли близькі не приймають хворобливого стану пацієнта). Г.Олпорт, полемізуючи з психоаналітиками, встановив наявність у

людини так званих “автономних комплексів”. Ці новоутворення мотиваційного характеру формуються у людини на певному етапі життя і зовсім не пов’язані з історією розвитку. Принаймні функціонування автономного комплексу та його виникнення повністю визначається сучасним життям людини.

Перераховані та деякі інші суперечності в тлумаченні розвитку особистості підкреслюють складний і неоднозначний характер цього процесу.

Аналіз засвідчує, що особистість розвивається у формі становлення. Саме це поняття найбільшою мірою відбиває сутнісні особливості даного процесу. Термін “становлення” найчастіше вживається як синонім “розвитку” чи “формування”. Між тим, в теоретичних шуканнях О.Ф. Лосєва ми знаходимо ретельну розробку цього поняття як такого, що відбиває специфіку розвитку не взагалі, а лише окремих ускладнених систем, до яких належить і особистість. Становлення, за Лосєвим, є такою формою розвитку, “коли з простого кількісного назрівання виникають усе нові й нові якості, незрозумілі, якщо попереднє кількісне назрівання розуміти лише абстрактно кількісно” [156, с. 432]. Отже, відносно певних структур і систем розвиток відбувається у вигляді становлення кількісно-якісних структур.

Становлення, визначає Лосєв, “є безперервний процес зміни, коли не можна встановити ні однієї точки, котра б порушувала суцільну безперервність простору” [156, с. 250]. Будь-яке відхилення, навіть психічну хворобу людини, слід розглядати лише у контексті цілісного процесу становлення. Життя людини, пише Лосєв, “є перш за все становлення... Життєве становлення не можна скласти з одних лише дискретних точок. Рух зовсім не є сумою нерухомих точок. Це, як кажуть математики, континуум”. Далі філософ звертає увагу на те, що для того “щоб становитися, треба спочатку бути чимось, і це “щось” повинне залишатися незмінним у процесі всієї зміни: що ж тоді і міняється, якщо немає нічого незмінного?” [156, с. 432] Це дуже важлива і глибока думка, і О.Ф. Лосєв багато разів повертався до неї, формулюючи щоразу по-іншому. Тим самим поняття розвивається і поглиблюється. За основним правилом діалектики, пояснює він в іншому місці, становлення може відбутися лише тоді, коли є те, що саме становиться і що залишається незмінним при всіх своїх змінах, які фактично відбуваються. “Як тільки порушиться і зміниться в

своїй сутності це “що”, так можна сказати, перервалось і його становлення, почалось становлення чогось іншого” [156]. Це зауваження дає змогу по-іншому зрозуміти і усвідомити весь цілісний континуум розвитку людини. Якщо виходити з того, що особистість виникає, існує і зникає, слід, дотримуючись позиції Лосєва, визнати, що ми маємо не один-єдиний, а три різних процеси розвитку людини. Розвиток, який породжує становлення особистості (до її появи), і розвиток, який продовжує цей процес у зовсім інших формах (після смерті або повної руйнації особистості). На жаль, ця думка ніяк не відбивається в психологічних дослідженнях особистості, навіть у генетичній психології та в культурно-історичній теорії. Нам здається, що вона може відкрити принципово новий і продуктивний шлях досліджень у майбутньому.

Отже, підсумовує Лосєв, “особистість є перш за все деякою незмінною єдністю, яка ніби сама по собі існує поза всякою зміною” [156, с. 73]. Однак реальна особистість – особистість історична. Вона постійно змінюється і становиться. Саме на цьому ґрунтується наша логіка дослідження особистості: вона сама, як цілісність, є завжди і є незмінною (адже коли це не так, то що ж становиться), водночас вона постійно і вічно змінюється і розвивається за певними *лініями розвитку*. Ми вже говорили вище, що кожна з цих ліній являє собою окрему лінію розвитку всієї особистості. Зараз варто додати: саме таке становлення забезпечує дві суттєві і, на перший погляд, протилежні речі – воно визначає єдиний рух особистості при збереженні її як цілісної незмінної єдності (незмінна вона виключно в цій цілісності і єдності).

Таким чином, розуміння О.Ф.Лосєвим становлення особистості полягає в тому, що це постійний рух чогось єдиного, цілісного і незмінного. При тому що це, водночас, постійний плин і зміна в межах окремих ліній-проявів. Суттєвою є також характеристика становлення як саморуху і саморозвитку.

Ми можемо навести тут лише загальну характеристику основних ліній розвитку особистості, оскільки, як легко помітити, вони відповідають напрямам дослідження особистості. При цьому ми хотіли б зробити не аналітичний огляд досліджень і теоретичних конструкцій, а викласти концептуальне бачення життєвого руху цілісної особистості по окремих лініях розвитку. Отже, в чому полягає розвиток взаємовідносин особистості із зовнішнім світом (перша лінія)? Якщо

відповісти однією фразою – розвиток цієї сфери полягає у подоланні жорсткого протистояння “суб’єкт – об’єкт”, або “суб’єкт – інший суб’єкт” і досягнення стану гармонійної єдності зі світом без втрати суб’єктності, тобто без “розчиненості” в цьому світі. Мається на увазі становлення як діалектичний рух по спіралі і заперечення заперечення (Б.М.Кедров, 1983). До появи особистості організм людини не перебуває в суб’єктній опозиції до зовнішнього світу – об’єкта, оскільки сам є об’єктом серед інших об’єктів, “розчинених” у цьому світі. Народження особистості означає появу суб’єкта, тобто людини рефлексивної, відповідальної, усвідомлюючої і пристрасної. Людина, яка сама приймає рішення, керуючись власними мотиваційними переживаннями, і сама будує власну поведінку. Її рух тепер стає життєвим шляхом. Суб’єктність, крім того, передбачає відстороненість, відмежовування від оточуючого (від “не-Я”), перетворення його у відчужений об’єкт. Так починалась особистість в історії, так вона починається в кожній людини онтогенетично. Відома криза трьох років (криза “Я сам”) якраз і має своїм внутрішнім сутнісним змістом вказані перетворення. Спочатку для дитини, засвідчує О.М.Леонт’єв, ставлення до людей та до предметів є недиференційованим, тобто вона не відокремлює одних від інших. Але ставлення ці в обох випадках мають виражений об’єктний, відсторонений характер. Надалі ці ставлення стають різними, але їхня об’єктність зберігається. Протягом подальшого онтогенезу стосунки з людьми подекуди змінюються, в них починає з’являтися подолання відчуженості, і іноді з окремими людьми можуть виникати рівні “людинні” суб’єкт-суб’єктні стосунки. З рештою предметів і явищ найчастіше об’єктність зберігається протягом усього життя. Але дійсний прогрес становлення особистості, вихід її на вищий виток спіралі пов’язується з можливістю подолати в собі цю відчуженість і “допустити” світ до себе, ввійти з ним у відносини, які М.М.Пришвін назвав “родинною увагою”. Те, що особистість здатна на це, ми знаємо з власного досвіду – кожен з нас хоча б раз у житті відчував цю спорідненість і глибоку проникненість світом.

Даний досвід засвідчує, що такий стан – дійсно вищий рівень існування людини порівняно з відчуженою об’єктністю. Принциповим є, що те чи інше ставлення людини до світу визначається її власною активністю, її діями. Вихідним тут має бути філософсько-методологічне положення Е.В.Ільєнкова: “Не лише мислення не мо-

же існувати без матерії, але й матерія не може існувати без мислення” [117, с. 420].

Як лінію становлення, розвиток виразності особистості можна уявити таким чином. Виразальна активність внутрішнього світу людини викликає життєвий рух особистості, у якому вона стикається з соціальною дійсністю. Соціальна поведінка будується як засвоєння і виконання великої кількості соціальних ролей. Утворюється так званий рольовий шар структури особистості. Рольова поведінка, наприклад, професійна, може бути досить міцною і ригідною, придушувати виразність. Тоді особистість інволюціонує.

Якщо говорити про професійну діяльність, то в цьому випадку ми маємо сутність майстерності. Майстер-професіонал, який не просто правильно виконує трудові операції: він у них, а також у продукт праці втілює власну особистість. Узагалі, є сенс говорити про особливу людську потребу втілення себе в цьому світі. Становлення особистості багато в чому визначається розвитком цієї потреби. Традиційно у філософії ця потреба і породжена нею активність описується категорією “опредметнення”. Людина у своїй діяльності постійно ніби “розчиняє” культурні й природні предмети і явища, переводячи їх тим самим у власні особистісні сутнісні сили (розпредметнення). Але вона і втілює ці сили в зовнішній світ. Людина опредмечує себе як індивідуально-неповторне соціальне ціле. “Результатом її опредметнення є її твір”. Твір є тим, що робить наше життя і нашу особистість вічним (причому “твір” тут слід розуміти широко, це є, фактично, все, що залишає після себе людина). “Істинне буття людини... це її дія, – писав Гегель, – в останньому індивідуальність дійсна ... лише твір слід вважати її істинною дійсністю” [78, с. 232].

Розвиток вираження – втілення особистості становить гостру педагогічну проблему. Як переконливо показав О.С.Арсеньєв, у педагогічному процесі цілі розвитку творчості (вираження, опредметнення) і традиційні завдання навчання й виховання є антиномічними [19]. Педагогічна система як відображення системи державної має на меті, перш за все, адаптувати дітей до наявних соціальних умов життя. Це відбувається через пригнічення виразності (шар соціальних ролей придушує виразність). Цим досягається органічне пристосування дитини до соціальної дійсності, але при цьому блокується творче начало. Вирішення цієї дилеми, розвиток креативності дітей і дорослих залишається глобальною проблемою сучасної освіти.

Розглянемо тепер лінію розвитку інтеграції особистості. Прогресивні зміни системи взаємозв'язків людини із зовнішнім світом призводять до того, що особистість перетворюється на суб'єкта не лише власної поведінки, а й власного внутрішнього світу, тобто себе самої. Перетворення людини в суб'єкта власного життя і власного становлення означає певне подвоєння процесу розвитку. Адже виникає управління і контроль з боку самого індивіда за розвивальними процесами і механізмами. Саморозвиток притаманний зрілій, інтегрованій особистості. Що ж являє собою цей рух? Важливою складовою лінії інтеграції є розширення усвідомлення, тобто наближення до збалансованого і цілісного внутрішнього світу особистості (самості, або "синтонного еґо", – у термінології К.-Г.Юнга). Більшість зарубіжних теоретиків особистості саме в розширенні свідомості вбачають сутність інтеграції.

Іншою суттєвою складовою процесу інтеграції є поява відчуття причетності та інтринсивної мотивації. Ця мотивація означає, що винагороду за виконання певних дій особистість ніби несе в самій собі. Людина, яка діє, дістає задоволення, відчуваючи власну компетентність і самоповагу. Звідси виникає почуття власної ефективності і відчуття себе як джерела змін в оточуючому світі. Така мотивація породжує почуття особистісної причетності людини до того, що вона робить, і зовнішні винагороди стають не такими вже й важливими і ніби другорядними. Ми вважаємо розвиток інтринсивної мотивації і, відповідно, почуття причетності, не лише наслідками процесів інтеграції особистості, а й важливими умовами розвитку цих процесів. Так, можна висловити припущення, що слабкість інтегративних процесів у шкільному віці викликається орієнтацією оцінювання навчальних або поведінкових дій учнів майже завжди на зовнішні винагороди.

Дослідження засвідчують, що зовнішні винагороди блокують розвиток почуття причетності й гальмують інтринсивну мотивацію, а особистість залишається внутрішньо байдужою до своїх дій та успіхів. Але ж затримка вказаних процесів означає й затримку інтеграції особистості взагалі. Більше того, у такій педагогічній ситуації не формується ще один суттєвий елемент процесу об'єднання. Ми маємо на увазі відповідальність і, зокрема, інтегральний локус контролю. Зовнішньо зорієнтоване, стимул-реактивне педагогічне управління розвитком поступово привчає індивіда до того, що визначальними у житті й діяльності є зовнішні умови, а не внутрішні прагнення й пе-

реживання. Так виникає екстернальність, безвідповідальність. Це дуже шкодить завершеності особистості, адже відсутність відповідальності означає, що внутрішній світ не усвідомлений і несформований людиною.

Традиційно початок онтогенезу особистості пов'язується з фізичним народженням людини, хоча в цьому випадку, принаймні, вітчизняна психологія оговорювала тезу: “особистістю не народжуються – особистістю стають”, відсуваючи народження особистості ще сильніше в часі (О.М.Леонт'єв взагалі говорив про “подвійне” народження особистості). Емпіричні дослідження поведінки і особливостей розвитку ембріону людини дозволили зробити на сучасному етапі узагальнення, згідно з якими є сенс говорити про те, що “початковим етапом онтогенезу особистості є запліднення. Однак нам здається, що цей момент, насправді, не можна вважати відпочатковим, оскільки в цьому випадку розривається первісна біосоціальна єдність нужди як фактору збереження дійсної наступності в існуванні особистості як представника роду “людина”.

Першим етапом онтогенезу особистості ми вважаємо особливу соціальну ситуацію взаємодії двох люблячих осіб протилежної статі, яка спрямована, у кінцевому рахунку, на створення власного продовження являють собою найбільш яскравий і повний вияв нужди як всезагальної генетичної “одиниці” існування людської істоти. Це – унікальний випадок її опредметнення, що співпадає в часі у двох осіб. В любовних стосунках найбільш відверто, глибоко і яскраво відображаються всі сутнісні ознаки особистості, її життєві смисли і цінності; відбувається мобілізація і активація всіх сфер, в тому числі і власне організмичної. Саме тут складаються оптимальні умови самовияву, і, водночас, вияву всіх тих глибин і пластів людської культури, накопиченої поколіннями, носіями якої є кожна з цих люблячих одна одну істот. Вияву – і втілення. Тут зароджується прагнення, задум і формується образ майбутнього існування результату та органічного продовження любові – унікального створіння (твору), яким є майбутня особистість. Існують численні (хоча й лише первинні) емпіричні дані, отримані в різних галузях, на жаль, виключаючи психологію, про величезне значення для розвитку майбутньої дитини особливостей стосунків між її батьками, які передували їй зачаттю. В іншому місці ми ретельніше розглянемо це питання. Взаємостосунки двох люблячих осіб є важливою компонентою опредметнення нужди

і, водночас, засобом її продовження в новій істоті. З іншого боку, особливості цих стосунків визначальним чином впливають на реалізацію наступного етапу – власне, запліднення. Вони не лише мобілізують всі сили і по-справжньому “відкривають” особистості назустріч одна одній і... назустріч новій істоті, їх спільному творінню. В цих стосунках, якщо розглядати суто психологічні межі явища, виникає особливий психічний стан людей, і він, за механізмами, притаманними існуванню будь-якого стану взагалі, впливає на діяльність всіх систем істоти, в тому числі, і на біохімію, фізіологію статеві системи. Психічний стан майбутніх батьків визначає наступний етап і опосередковано визначає важливі особливості подальшого розвитку дитини. Таким чином, перший етап онтогенезу відбувається, на перший погляд, зовсім без даної особистості. Але він є, багато в чому, вирішальним для неї. Тут з’єднується час: минуле, теперішнє, майбутнє концентрується в миттєвостях і майбутнє стає вирішальним. Ідеальне (психічне, соціальне) має в даному випадку набагато більшу силу, воно стає біологічним, втілюючись в матеріальні процеси і упорядковуючи, структуруючи, спрямовуючи їх. Ми бачимо, що мова йде, власне, про важливий механізм онтогенезу: нужда актуалізує внутрішнє (ідеальне), надає йому якості дійсної реальної сили, яка, об’єднавшись з подібною силою люблячої істоти, визначальним чином змінює матеріальні процеси. Крім того, в цьому механізмі дуже суттєвим є фактор інформації – динаміка нужди забезпечує передавання історико-спадкової інформації через батьків (актуалізуючись в їх особливому стані) в майбутнє через дитину. Описаний механізм онтогенезу (“нужда”, -вихідна інтенція → взаємостосунки в особливому психічному стані, – “соціальне” → сексуальний контакт, – “біологічне” → нова істота, – “особистість”), як видно, є таким, що прямо суперечить механізму, відкритому Фрейдом, і механізму інтеріоризації. На відміну від Фрейда, ми вважаємо, що дійсно первинним є якраз соціальне, контакт двох особистостей, тобто – істот виключно культурно-історичних. Що ж до інтеріоризації, можемо відзначити, що первинним і відпочатковим в народженні особистості є якраз не інтеріоризація, а екстеріоризація (якщо вже користуватися цією термінологією), тобто – вияв внутрішнього світу (внутрішніх умов – С.Л.Рубінштейн) і оформлення в цьому бурхливому вияві принципово нового утворення. Це і означає, що особистість починається з любові.

Другим етапом онтогенезу є, власне, запліднення. Ми вже бачимо, що це не є виключно біологічний, натуральний процес, адже він укорінений у попередньому, соціальному взаємовідношенні і через нього, – взагалі у всіх поколіннях, в історії як такій. Сам процес запліднення є цікавою моделлю для розуміння різних рівнів взаємодії. Адже він, власне, і являє собою взаємодію (тобто – соціальне) на рівні клітин. Взаємодіють дві “одиниці” життя, чоловіча і жіноча. При цьому, процес запліднення – чи не єдиний в природі акт взаємодії “чистих” одиниць (адже ми звикли, що “одиниця” – це обов’язково щось абстрактне, не існуюче в дійсності як факт). Взаємодія викликана і спрямована нуждою кожної з люблячих особистостей, адже ні “одиниця” чоловіча, ні “одиниця” жіноча самі по собі не дадуть продовження, вони повинні стати одним. (Важливо для цього викладення те, що до того, як яйцеклітина і сперматозоїд утворять зиготу (стануть одним), – одним стають на певний час дві особистості, – і фізично, і психологічно). Як взаємодію, явище запліднення слід вважати, як не дивно, соціальним явищем. Воно є по своєму складним і конфліктним: уявити собі лишень – із 300000 сперматозоїдів лише 1 (!) проникає в яйцеклітину. Отже – йде відбір, а це – теж аспект взаємодії. В даному випадку не так вже і суттєво, які агенти впливають на взаємодію, визначають її. Так, тут ці агенти переважно суто хімічні. Але ж від цього взаємодія не перестає бути такою. І якщо вже говорити про “рівні”, не слід забувати, що взаємодія дорослих людей теж знаходиться під впливом і хімічних агентів (наприклад, феромонів), і взагалі фізичних – адже зорові і слухові подразники мають, в кінцевому рахунку, суто фізичну, хвильову природу. Таким чином, два перших етапи проходять “під знаком” взаємодії, спрямованої на народження твору.

Соціальний аспект нужди явно переважає і (знову до Фрейда) соціальне аж ніяк не подавляє, не “стискає” прояв натурального. Навпаки, воно лише й є єдиним можливим шляхом, способом цього прояву.

Може здатися, що розгляд онтогенезу ми почали задовго до того, як особистість з’являється і стає фактом існування. Але це – лише здається. Любовні стосунки, породжені, в тому числі, і бажанням свого продовження (бажанням мати дитину), викликають появу очікувань. Це – бажання, образи, мрії, планування: і в них вже є майбутня особистість. Так, в реальних, суто матеріальних процесах, що тут

описані, її ще нема, вона – очікування й потенція, але від цього, як не дивно це звучить на перший погляд, вона не є менш реальною! Екзистенціальна психологія дуже ґрунтовно і аргументовано доводить, що світ внутрішній (Eigenwelt) є ніяк не менш реальним для людини, ніж зовнішній, матеріальний світ, що її оточує (Umwelt). Це – її світ, а значить він – найбільш реальний. І дитина, що вже існує в світах люблячих істот – не є фантомом і маревом, вона – сама реальність для цих людей: вона – існує. І це означає, що початок, дійсно, саме тут, і немає ніякого протиріччя: адже, говорячи про зрілу особистість, ми дуже чітко і сміливо говоримо, що головне в її ознаках – не зовнішній вигляд, а те, що за ним, тобто – ідеальне, психічне. То чому ж ця логіка не повинна працювати в даному випадку? Адже коли люблячі люди думають про свою майбутню дитину, вони її... відчують, переживають, якимось співвідносять своє життя з нею – майбутньою, планують її майбутнє, думають над ім'ям, статтю, над тим, де вона буде жити, як виховуватиметься, як зміниться їх життя і т.д., і т.п. Це – цілий світ, і зовнішня поведінка стає такою, ніби вона, ця дитина, вже є.

Ще одне суттєве зауваження щодо перших двох етапів онтогенезу особистості. Безумовно, в даних процесах певне значення має випадковість (знайомство і контакт двох осіб, їх соціальні особливості і приналежність – це, так би мовити, – макрорівень взаємодії; умови середовища всередині організму матері, спадкові ознаки, генотип в цілому – мікрорівень), але ні в якому разі ми не можемо говорити, що тут упорядкованість народжується з хаосу. Насправді, все упорядковане – і соціально-історичний досвід, і організмичні тенденції, і генотипи батьків. Тобто, упорядкованість народжується з упорядкованості. Вона, безумовно, нова, але вона, водночас, і продовження. Отже, модний нині вираз “порядок з хаосу” зовсім не стосується генези людської істоти.

Третій етап являє собою процес ембріогенезу (пренатальний розвиток), який включає в себе дві фази – розвиток ембріона і плоду. На цьому етапі відбуваються суттєві зміни, і зовсім не даремно він продовжується досить довгий час. Нужда вперше тут з'являється у своїй новій, індивідуальній формі. Її прояв знаменує початок саморозвитку нової уокремленої живої істоти. Психологія в останні роки досить багато уваги приділяє дослідженню пренатального розвитку людської дитини (головним чином, йдеться про

зарубіжні емпіричні роботи). Факти, отримані в цих дослідженнях, засвідчують, в цілому, що психічні функції з'являються у людини вже у внутріутробному періоді (сенсорні, емоційні, зачатки поведінкових реакцій). Для нас, у контексті застосування генетико-моделюючого методу аналізу, важливо відзначити наступне. В цей період різко зростає різноманітність форм взаємодії людської істоти, що розвивається. Нужда, як вже зазначалося, спонукає саморозвиток, який реалізується, з одного боку, у хронологічно виваженій і структурно визначеній послідовності закладання і початку розвитку органів і їх систем, які, функціонуючи, породжують власне психічну реальність. Ця хронологічна і просторова упорядкованість давно помічена біологією, але таємниця її залишається нерозгаданою. Звідки виникає така чітка синхронія? Ми вважаємо, що відповідь слід шукати, об'єднавши це явище з іншим, теж давно поміченим: за законом Геккеля – Мюлера ембріогенез є коротким повторенням філогенезу. Знову ми маємо справу з інформаційним відгалуженням нужди, тепер вже як самостійної індивідуальної сили: синхронізованість зумовлена історичним корінням і досвідом. Фактично, нова форма прояву нужди призводить до диференційованості вихідної одиниці нового життя (зиготи), починається процес складної взаємодії між окремими компонентами структурованої цілісності, що зароджується і розвивається.

Дана цілісність знаходиться, в той же час, у складній взаємодії з материнським організмом. І тут вже задіяні всі канали взаємостосунків – хімічні, фізичні, біологічні, психічні. Зародження і розвиток виявляються синхронізованими у часі із взаємодією з іншою істотою – мамою. Це – перший рівень, власне, соціального контакту, адже “контактер” – соціальна істота, зріла особистість. Можливо, якісно новий рівень розвитку класу ссавців пов'язаний саме з тим, що дитина дуже рано набуває буквально органічний і цілком безпечний досвід соціальних стосунків – усередині матері – з нею. Мабуть, це не усвідомлюється і не осмислюється плодом, але досвід в якихось формах, безумовно, набувається і залишається: і спільне використання необхідних речовин, і нейровзаємодія, і ще багато іншого. Мати, водночас, виступає і як посередник перших актів взаємодії людини, що ви-зріває в ній, з зовнішнім середовищем. Емпіричні дані говорять, що біля шостого місяця пренатального розвитку дитина чує звуки і емоційно реагує на них. І чує вона перш за все мамин голос, а інтонації і

гучність його виявляються співвіднесеними (біохімічно) із психічним станом матері. Так з'являється готовність до подальшої взаємодії.

Описані етапи онтогенезу являють собою процес взаємодії філогенії і онтогенії, і специфічного переходу першої в другу завдяки нужді. Це є початок особистості (у формі індивіда), механізми якого пов'язані з функціонуванням нужди як вихідної сили, що зумовлює з'єднання спадковості і взаємодії. Соціальне є первинним, а отже первинною є й психіка (адже соціальне завжди є продуктом психічного). Таким чином, ми не можемо говорити про виникнення особистості як про окремих акт: вона має глибокі витoki в філогенії і спадковості, які передаються через любовну взаємодію батьківської пари. Крім того, особистість “проходить” ряд специфічних взаємодій і метаморфоз під час пренатального розвитку. Тому вона “починається” задовго до фізичного народження, і тому вже новонароджена дитина обов'язково має певну історію свого існування і розвитку. І, головне, це є людська дитина (особистість) відпочатково: світ культури є об'єктом її взаємодії вже в пренатальному періоді, а, водночас, сама вона є об'єктом впливу цього світу вже на перших двох етапах онтогенезу. Вона, власне, й започатковується як твір людських нужд, людей.

Цікавим наслідком цього складного шляху ми вважаємо розвиток готовності дитини до життя в світі, поза материнським організмом. Вона виявляється готовою до цього не лише фізично, але й психологічно теж. Західна психологія в останні роки отримала багато фактів, що засвідчують цю готовність. Перерахуємо деякі з них [333]. Новонароджені діти, що з'явилися на світ всього кілька хвилин тому, висувають язик і широко відкривають рот, імітуючи рухи матері. Імітується і складна міміка, вираження радощів, страху, подиву (це, поки що, – безсвідомо, але це є!). Наслідування виявляється важливою природженою якістю, що сприяє встановленню складної двосторонньої взаємодії з матір'ю. Немовлята від початку цілеспрямовано зосереджуються на міміці матері, її інтонаціях і рухах. Їх реакція є адекватною відпочатково: лагідні і заспокійливі дії матері викликають посмішку і приємні, лагідні звуки (“мурмотіння”). Нетерплячий тон і загрожуюча міміка матері призводять до появи вираження страху і відчаю.

Тільки народившись, дитина зразу віддає перевагу голосу своєї матері, визначаючи його за тими особливостями, які встановила, ще знаходячись в материнському лоні.

В цілому, знайомство з зарубіжними джерелами засвідчує революційні зрушення в емпіричному дослідженні психології новонароджених дітей, і всі дані свідчать, власне, про одне – фізично народжується не просто жива істота класу ссавців – народжується людина, особистість. Вона готова до зустрічі зі світом, і нам здається, що ця зустріч є бажаною. В світлі сказаного і нових емпіричних даних, ми скептично дивимося на трагічно-драматичні інтонації опису “кризи народження”. М’яко кажучи, трагізм явно перебільшений і негативно метафоризований. Дитині боляче виходити в світ, і вона дуже кричить на початку... Але чи так вже боляче? І чи не кричить вона, заявляючи своє право на цей світ і залишаючи в ньому цим криком перший відбиток нового Я? Здається, техніка експериментування (західна психологія) дозволить дуже скоро відповісти на ці питання (наприклад, ступінь гостроти больових відчуттів, або параметри емоцій), і чомусь уявляється, що ніякого сильного трагізму ми не знайдемо – була б поруч жива мама!

Дитину, яка прийшла в цей світ, Марія Монтесорі дуже влучно назвала “духовний ембріон”. Перше дійсне зіткнення дитини з зовнішнім світом... “В цьому випадку, – зазначає Монтесорі, – можна говорити не просто про важкий, а про вирішальний момент в долі людини. Саме в цей період в людині прокидаються сили, які повинні будуть скеровувати широкомасштабну створюючу діяльність дитини – духовного ембріона” [199, с. 123]. Але ці сили треба викликати, і в даному випадку слід говорити про те, що викликаємо їх ми – люди, що оточують дитину. “Соціальне запліднення” – так, нехай і дещо метафорично, але точно, називаємо ми цей важливий етап онтогенезу особистості. Так, дитина виявляється підготовленою до цього етапу, крім того, прямо з початку її життя в світі прямо-таки бурхливо (вибухово!) розвивається пізнавальна сфера, але це все не є сутністю. Нужда породжує ще одну нову форму взаємодії, і – дивовижну форму. Хоча дитина стає автономною істотою, вона зберігає всі форми взаємодії, які існували до народження. І фізичний відрив від матері зовсім не означає припинення взаємодії, яка була, – вона залишилась в досвіді, прийняла нові форми. Але нужда виходить на новий оберт

спіралі – починається привласнення світу (привласнення як переведення у своє власне).

Нова форма взаємодії являє собою безпосередні і відкриті стосунки з іншими людьми, перш за все з батьками. Це й виявляється вирішальним. Нужда починає розгалужуватися на потреби, “зустрічаючись” з відповідними об’єктами, і ці потреби одразу є людськими. Це перше. Підкреслимо – в новонародженого всі потреби й одразу є людськими, вони, власне, тому й стають потребами, що регулюються соціально.

Друге, це світ взаємостосунків з людьми. Мати проявляє випереджуючу ініціативу – вона бачить те, чого ще немає в поведінці дитини, але, реагуючи на дійсну поведінку, коригуючи її, показуючи дитині своїм станом, відношенням, мовленням – чого від неї чекають, вона активно формує рух і отже – саму особистість. Мати мимовільно ставить дитину в діалогічну, активну позицію по відношенню до себе, тому що інакше, виявляється, просто неможливо. Особистість виявляється у взаємодії і в ній же вона формується. Так, вона відпочатково самоінтенціональна, вона – саморозвивається, але дуже швидко виявляється, що треба йти разом. І це – приємно, результативно, цікаво і зручно. Дитина дуже рано демонструє радість від контакту, тому що лише в ньому вона здійснюється. Активно, загострено спрямована на дорослих, дитина привласнює соціальний досвід, наслідуючи їхні взаємостосунки, але в аспекті цих стосунків дитина виходить в суб’єктно-центровану позицію і “від себе”, як від центру активності, ставиться до дорослих, і саме тут, в цьому процесі, вона стає вперше дійсною особистістю як суб’єктом; починає формуватися самість. В цьому сенсі, з точки зору соціальної позиції дитини (їй ще неможливо усвідомити ставлення дорослого до себе, але вже легко фіксувати стосунки між близькими дорослими), ми говоримо, що суттєвішим для її розвитку є міжособистісні стосунки близьких дорослих – адже вони – об’єкт привласнення. Це важливіше і з боку психологічного тла розвитку – саме дорослі можуть створити атмосферу любові. Дитина активно охоплює світ, “захоплюючи” і накопичуючи враження, які складають досвід і є підґрунтям для внутрішнього світу. Але цей світ не виникне без мови. Істота стає культурною через те, що вона “запліднюється” цим світом опосередковано, через символ. *Головна здібність людини – символізувати світ* – завоюється нею через контакт і спілкування з іншою людиною. Так

створюється внутрішній світ і виникає Я: соціально відтворена функція взаємодії дорослих, що були пращурами дитини. Поява Я означає, що дитина зрозуміла сутність інших людей як Я, вона увійшла в контекст цього життя. Плин життя дитини набуває рефлексивно і суб'єктно забарвленого стану. Вираз “Я сам” означає, що дитина усвідомила себе і баланс дихотомічної пари біологічного і соціального в нужді порушився. Це і означає, що відбулося соціальне запліднення. Тепер з'являється необхідність автономної взаємодії зі світом – адже розвиток психіки не здійснюється іншим шляхом. І дитина активно відтворює світ, використовуючи культурні засоби, перш за все мовленнєві. Це – шлях вростання в культуру, і ми вважаємо, що найбільш адекватно його зрозуміла культурно-історична теорія. Найголовніше, що відбувається при цьому – виникнення нових *психологічних органів* – особливих міжфункціональних систем (Виготський назвав їх вищими психічними функціями). Особистість структурується. Цікаво, що ж це означає реально. Покажемо дане явище тільки на прикладі пізнавальної сфери. В дійсності, виникнення психологічного органа означає, що психічна функція перестає бути прив'язаною до певної сенсорної системи. Це дуже примітивно і неправильно, коли сприймання, наприклад, пов'язується тільки з відповідним аналізатором: особистісне сприймання (сприймання як вища психічна функція) здійснюється за допомогою всієї психіки, тобто особистості.

Даний етап онтогенезу продовжується до підліткового віку. З точки зору вихідного генетичного протиріччя – біосоціальної нужди, він є плинним періодом накопичення соціальності. Цей період дуже непогано досліджений, і ми не будемо зупинятися на ньому в деталях, але зазначимо, що в кінці його нужда знову “виходить на сцену” і в зовсім новій важливій ролі.

В підлітковому віці знову виявляється цілісність нужди в унікальній дивовижній синхронізації біологічного і соціального. Статеве дозрівання означає “вихід” особистості на сутнісний етап розвитку – готовність до власного продовження: через любовні стосунки з іншою людиною нужда тепер може опредметнитися в твір – інший організм – і продовжитися. Ця кардинальна готовність, виявляється, існує в єдиному ансамблі з бурхливим психосоціальним розвитком: поява розвиненої самосвідомості, засвоєння соціальних ролей, готовність до життєвого самовизначення, наявність перспективних життєвих планів – далеко не повний перелік сутнісних психологічних

новоутворень вікового періоду розвитку, що співпадає соціально в західній культурі з навчанням дитини в середніх і старших класах (підлітковий і ранній юнацький вік – в понятійному тезаурусі вітчизняної науки). Знову ми зустрічаємось з унікальною єдністю нужди: не слід сперечатися, що важливіше в підлітковому віці – сексуальне дозрівання чи виникнення сутнісних психологічних новоутворень. Вони – збалансовані і скоординовані у часі і просторі, тому що йдеться про дуже відповідальну річ: готовність до продовження себе як істоти співпадає з готовністю до повноцінного і ефективного соціального існування – життєвого шляху. Лише цією єдністю може бути забезпечена “спіральність” руху нужди, коли кожний наступний крок означає – розвиток, інший, більш високий щабель. Ми підійшли до того, з чого, власне, розпочинали – до відтворення собі подібних. Особистість у дійсному сенсі стає суб’єктом власного життя. Даний етап виявляється настільки важливим, що ми розглянемо підлітковий і ранній юнацький вік більш детально і спробуємо це зробити з точки зору генетико-психологічної.

Тим більше, що подальший розвиток особистості, ми, власне, не вважаємо онтогенезом в дійсному смислі слова. Людина сама визначає подальший рух, виникає цікавий “діалог” особистості і нужди, яка лише зрілою людиною усвідомлюється як така. І це вже – не онтогенез, а власний життєвий шлях і становлення себе. Працюють тут зовсім інші механізми, і тому Виготський був правий, коли вважав, що початок дорослого життя пов’язаний з кардинально іншими процесами і не підпорядкований категоріям вікової і дитячої психології особистості.

Особистість: прогноз розвитку і життєвий шлях

Науково обґрунтоване, виважене передбачення подальшого розвитку особистості дитини – питання, яке так чи інакше постає перед фахівцем у галузі практичної вікової психології. Оскільки в межах наукової психології дана проблема майже не розглядається, спеціаліст-практик мусить щоразу створювати власну концепцію майбутнього розвитку клієнта, яка містить у собі справжній конгломерат окремих положень різних теорій, власного досвіду та емпіричних психодіагностичних даних, зібраних під час роботи з індивідом.

Ще Л.Виготський у роботі “Діагностика розвитку і педологічна клініка важкого дитинства”, написаній 1931 року, визнавав прогноз

подальшого розвитку дитини основним завданням вікового психологічного консультування. Відтоді ця проблема не вивчалась як наукова, хоча не можна сказати, що вона була неактуальною. Ми вважаємо, що основна причина відсутності уваги до проблеми наукового прогнозу психічного розвитку особистості зумовлена загальним кризовим станом теоретичного знання в галузі психології особистості та її розвитку [72].

Розмаїття теоретичних схем, кожна з яких претендує на абсолютність, багатозначність понять, термінів, і, головне, продовження панування у психології преформістських і епігенетичних уявлень, в основі яких – погляди на розвиток, як на просте розгортання вже наявних підвалин, – усе це, а також явна спекулятивність окремих побудовань, які відображають просто власні уявлення дослідника, не маючи жодного відношення до дійсності, унеможлиблює серйозну роботу в галузі прогнозування. Звісно, усі ці питання не можуть бути вирішені відразу, але, на наш погляд, уже є підстави для того, щоб, принаймні, поставити проблему наукового прогнозування в галузі психології розвитку.

Ці підстави надає генетична психологія. Розуміючи цю галузь знання як систему поглядів, що зумовлюють формування уявлень про психіку як таку, що розвивається, ми вже предметом дослідження визначаємо виникнення психічних явищ, їх проходження, становлення у життєвих процесах, функціонування та відновлення після їх втрати дієвих функцій. Іншими словами, генетична психологія покликана вивчати об'єктивні процеси зародження нових психічних явищ, становлення нових психічних механізмів і знання про них на основі знайдених перспектив і (або) проектів розвитку.

Саме створення перспектив (проектів) становить органічну складову процесу дослідження. Отже, прогнозування своєрідно вплітається у предмет генетичної психології. Теоретичне осмислення реалізації генетичного підходу, зокрема в галузі експериментального навчання, дало змогу створити систему принципів побудови експериментально-психологічного дослідження, серед яких найсуттєвішими є принцип історизму (єдність експериментальної та генетичної лінії дослідження) та принцип проектування (активне моделювання форм психічного у спеціально створюваних умовах).

Свого часу ми вже зазначали, що вихідною перспективною ідеєю розвитку генетичної психології є вивчення психологічних закономірностей керування розвитком особистості впродовж усього життя. Нині можна здійснити наступний крок і підійти до прогнозування розвитку особистості як до наукової проблеми.

Логіка експериментально-генетичного методу

- активне моделювання та відтворення емпіричних форм вияву психіки в особливих умовах
- розкриття сутності, закономірності виникнення і становлення в онтогенезі певних психологічних функцій
- способи побудови вищих психічних функцій, які присвоюються суб'єктом у процесі перетворення ним певного змісту
- поєднання у собі генетичного та структурно-функціонального моментів об'єктивної реальності

Що є дослідженням у межах генетичної психології? Логіка експериментально-генетичного методу передбачає не просто фіксування особливостей тих чи інших емпіричних форм вияву психіки, й активне моделювання та відтворення їх в особливих умовах. Це допомагає розкрити їхню сутність, тобто закономірності виникнення і становлення в онтогенезі певних психологічних функцій. Теоретичний рівень вивчення психічних процесів у експериментально-генетичному методі спеціально задається через конструювання змістово-операціональних сторін предметної діяльності. Специфічною особливістю подібного конструювання є те, що модель, створена дослідником з метою пізнання, відповідає реальній внутрішній структурі самого психічного процесу. Це означає, що досліджуваний пси-

хічний процес або функція спочатку конструюються у вигляді моделі певної діяльності, а потім актуалізуються через посередництво спеціальних способів організації активності суб'єкта.

Критерієм якісного психологічного дослідження стає міра відповідності реально здійснюваного процесу його моделі. Експериментально-генетичний метод, таким чином, несе у собі способи побудови вищих психічних функцій, які присвоюються суб'єктом у процесі перетворення ним певного змісту. При цьому саме перетворення поєднує у собі генетичний та структурно-функціональний моменти об'єктивної реальності й задає подібні структури (у вигляді способів аналізу) психічного. Насправді ми ще дуже далекі і від прогнозування, і від керованого розвитку.

Застосування експериментально-генетичного методу на даний момент дало змогу отримати певну схему: якщо ми маємо загальні емпіричні і змістово-теоретичні закономірності розвитку психіки до “втручання” дослідника, знаємо основні закономірності цього процесу після “втручання” (ці знання ми беремо з попередніх досліджень і з літератури), а також знаємо основний механізм розвитку вищої психіки (інтеріоризацію – екстеріоризацію), ми дійсно можемо моделювати подальший розвиток. Усе це, однак, зовсім не стосується прогнозування: і щодо минулого (“до втручання”), і в моделюванні майбутнього (“після втручання”) генетичний психолог спирається на загальні теоретичні знання, а зовсім не на знання конкретної особистості, що перед ним. Цей номотетичний за своєю сутністю підхід цілком припустимий для суто наукових досліджень загальних закономірностей. Утім, він майже нічого не дає для психологічної практики, де і аналіз, і прогноз слід будувати стосовно конкретної дитини.

Генетична психологія зможе дати реальний інструмент психологу-практику, якщо вона, не втрачаючи предмета, принципів і методів, спиратиметься на унікальну індивідуальність дитини – носія і суб'єкта цих закономірностей. Попередні здобутки генетичної психології дають змогу ставити цю проблему як гостру й актуальну. Тим більше, що теоретичні уявлення про альтернативний номотетичний, ідеографічний підхід досить активно розробляються як у світовій (Г.Олпорт), так і у вітчизняній психології (Л.С.Виготський). Слід згадати ранні, педологічні, роботи Г.Костюка, у яких було сформульоване уявлення про предмет психології: це унікальна цілісність як специфічна риса особистості. Подібну позицію обстоював

О.Лазурський, розробляючи так званий “клінічний підхід” у психології особистості.

Таким чином, генетична психологія (і генетико-моделюючий метод як її основа) є тією галуззю психологічного знання, яка може забезпечити прогнозування розвитку особистості, але лише за умови реалізації ідеографічного підходу (у вітчизняній психології даному термінові відповідає словосполучення “клінічний підхід”). Зауважимо, дещо відхиляючись від теми, що переорієнтація генетико-психологічних досліджень у даному напрямі викликана не лише необхідністю вирішення проблеми наукового прогнозування у психології. Оскільки єдиною галуззю, де реалізуються генетико-психологічні дослідження, є навчання, зі збільшенням експериментальних даних усе актуальнішим стає питання про те, що ж насправді відбувається з учнем, стосовно якого було здійснено експериментально-генетичне дослідження? У науковому плані все зрозуміло: такі роботи дають змогу встановити важливі закономірності генези вищих психічних функцій. А учень, який через це пройшов, – що змінилося в ньому, що він пережив і як продовжується його життєвий шлях? До певного часу це питання нас не цікавило, і учні залишалися поза увагою. Але цей час минув. У суто науковому плані генетико-психологічні дослідження багато чого дали, але ще більше вони могли б дати, якби індивідуальність не ігнорувалася. У практично-прикладному аспекті ці дослідження дуже корисні, адже психолог-практик враховуватиме у віковому консультуванні той факт, що розвиток вищих психічних функцій відбувається як присвоєння культурних засобів-знаків у особистісній активності дитини. Із цього легко зробити висновок, що зрозуміти минулий розвиток і спрогнозувати майбутній не можна, ігноруючи соціальну ситуацію або вважаючи її лише одним із чинників. Але реально генетична психологія може дати набагато більше.

Нам слід виходити з того, що проблема прогнозування психічного розвитку є, з одного боку, складовою предмета генетичної психології, а з іншого – системоутворюючим чинником психічного буття особистості. Останнє є, звісно, абстракцією, оскільки людина майже ніколи не прогнозує власний розвиток. Насправді вона прогнозує дещо інше – досягнення, життєві ситуації, умови існування з іншими людьми, особливості життя своїх дітей тощо. Це можна назвати “метапрогнозуванням”.

Будь-яка активність індивіда виявляється тісно пов’язаною із прогнозуванням: від елементарних сенсорно-перцептивних актів відображення до складних особистісних акцій, коли треба спрогнозувати наслідок певного вчинку. Виявляється, що майбутнє набагато більше детермінує розвиток особистості, ніж минуле (на цьому наполягали такі різні автори, як А.Адлер, Л.Виготський, Г.Олпорт).

Визначення того факту, що прогнозування є обов’язково притаманним і всезагальним чинником життя особистості, є дуже важливим для постановки проблеми і завдань прогнозування психічного розвитку індивіда. З одного боку, слід досліджувати саме явище прогнозування як функцію особистості. З іншого боку, ми маємо врахувати, що побудова прогнозу розвитку особистості обов’язково має ґрунтуватися на тому, що й сама особистість прогнозує своє життя. У будь-якому разі, “метапрогнозування” особистістю власного життєвого шляху повинне бути одним із центральних предметів діагностики під час розв’язання завдань прогнозу розвитку в межах генетичної психології. Така думка дещо змінює центральний аспект проблеми – прогнозуватися має життєвий шлях, і лише у його контексті – розвиток. Але так буде тільки на тих етапах становлення особистості, коли вона сама може визначити цей шлях. Прогнозування розвитку в дитячому віці повинне мати, у зв’язку з цим, суттєві відмінності. Тут воно буде специфічним проектуванням об’єктивації, експлікації різноманітних можливостей, зокрема й анатомо-фізіологічних задатків індивіда.

У даній роботі ми можемо лише визначити деякі моменти, що актуалізуються у зв’язку із прогнозуванням психічного розвитку.

Прогнозування передбачає ретельне вивчення індивідуальної історії розвитку і виховання особистості. Чи не вперше спробу пов’язати минуле і майбутнє особистості здійснив А.Адлер (увага до ранніх дитячих спогадів і, водночас, – “фіктивний фіналізм”, креати-

вне “Я”, “соціальний інтерес” – тобто все, що детермінує життя з боку майбутнього). Результати, отримані А.Адлером, є дуже цінними.

Виховання, на думку Л.Виготського, [70] – це суспільне оволодіння природним процесом розвитку. Отже, історія виховання покаже нам, що стало для суб’єкта природним і комфортним. Іншими словами, ця історія покаже нам витoki і перспективи характеру та індивідуального стилю діяльності особистості. Німецький педагог О.Рюле зазначав, що розвиток і формування особистості дитини – це єдиний соціально-спрямований процес. Оскільки з плином часу всі душевні функції починають працювати у зворотному напрямку, утворюється сума тактичних прийомів, прагнень і здібностей, що й окреслюють життєвий план. Це й називається характером, – зазначає О.Рюле. Якщо все це детермінується майбутнім, то нам обов’язково слід знати й витoki, щоб прогнозувати особистість у її власному майбутньому. Але це можливе лише з генетико-психологічної позиції: новоутворення психіки (здібності, характер тощо) виробляються самою особистістю, коли та прагне до свого майбутнього.

Предметом прогнозування може бути тільки цілісна особистість, і аж ніяк не окремі її елементи. Будь-яку здібність ніколи не можна прогнозувати саму по собі. Здібність існує поруч із особистісними структурами, серед яких найважливішими є такі, що не мають поки що чіткої верифікованості в науковій психології. Ми маємо на увазі душевні якості людини. Добре відомі процеси компенсації і надкомпенсації зовсім неможливо пояснити, якщо базуватися тільки на здібностях. Ми маємо виходити із загального прагнення будь-якої особистості до повноцінного соціального існування. І лише в цьому контексті можна зрозуміти і прогнозувати взаємодію здібностей. Відоме у віковій психології явище переструктуризації здібностей у старшому шкільному віці пояснюється не лише прагненням до соціальної повноцінності та тим, що майбутнє стає у цьому віці своєрідним “афективним центром” особистості, як це помітила Л.Божович. Річ у тім, що в даному віці вперше домінуючу роль починають відігравати, власне, душевні якості самих дітей, а також оточуючих їх людей. Виявляється, що це може кардинально змінити здібності особистості.

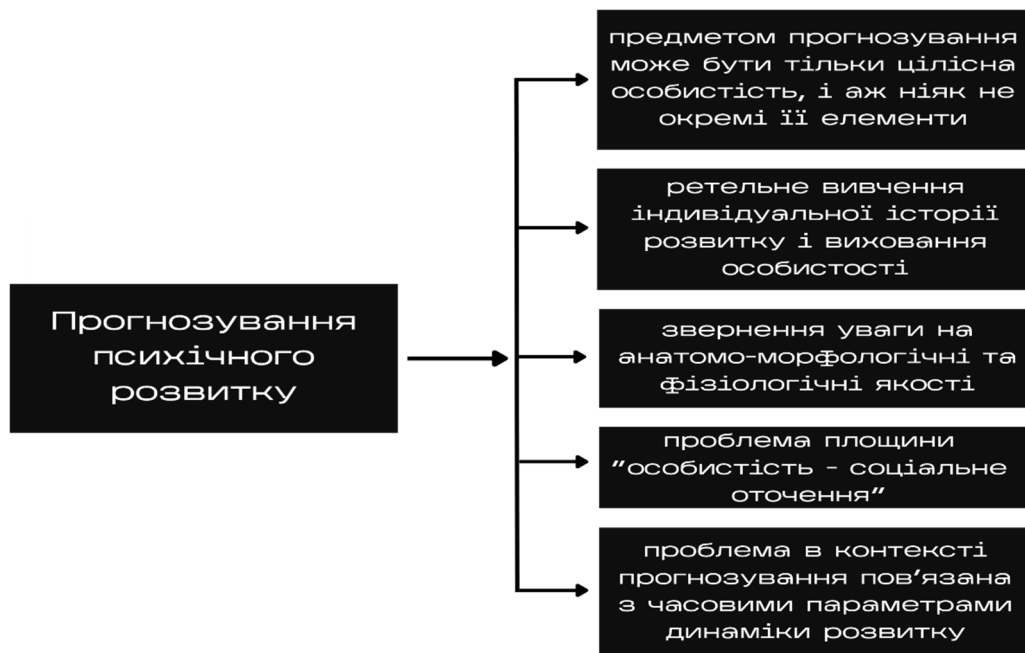
З іншого боку, цілісний підхід до прогнозування розвитку особистості передбачає звернення уваги на анатомо-морфологічні та фізіо-

логічні якості. Нам ще треба досліджувати й усвідомлювати справжнє місце і значення цих якостей у житті особистості. Слід сказати, що історично їм “не поталанило”, мабуть, найбільше. Вітчизняна педологія свого часу нібито визначилася з цим важливим питанням, але це не сподобалося владі. Тут ми бачимо необхідність залучення історико-психологічних, генетичних і навіть кібернетичних досліджень для вирішення завдань прогнозування. Свого часу Г.Костюк говорив, що навчання впливає навіть на анатомо-фізіологічні задатки людини [135].

Найскладніша проблема прогнозування, на наш погляд, зосереджується у площині “особистість – соціальне оточення”. Щодо цього можемо лише зазначити, що дана площина завдань прогнозування дає змогу зовсім інакше поглянути на цю проблему. Ми вважаємо, що виховання та навчання як процеси, що започатковують розвиток психічних структур, матимуть своє пояснення в контексті вирішення нашої проблеми. Так, зона найближчого розвитку як реальний простір прогнозування становлення особистості в дитячому віці є системою взаємодії дитини з дорослим, який, фактично, підказує подальший рух. Але ця “підказка” зосереджує в собі не тільки образ еталона розвитку в цьому віці, а й знання індивідуально-генетичних тенденцій конкретної дитини. Таким чином, увага до цих особливостей кожної дитини повинна стати обов’язковою під час прогнозування її розвитку.

Ще одна важлива проблема в контексті прогнозування пов’язана з часовими параметрами динаміки розвитку. Нині є багато досліджень психологічного часу особистості, але вони мають зовсім інший вигляд у контексті проблеми прогнозу. Останній, як уже зазначалося, є процесом індивідуальним. Отже, індивідуальною має стати і зона найближчого розвитку. Що це твердження змінює? Скажімо, відомі “феномени Піаже”, які досліджені емпірично, клінічним чином, отже – вони надійні й характерні для певного віку. Але що буде, якщо клінічно-діагностичний метод ми замінімо клінічно-генетичним, тобто – індивідуально-формульальним? Гіпотетично можна уявити, що ми не тільки відшукаємо ці феномени, а й зможемо проєктувати їх подолання кожною дитиною. Це стане можливим, якщо, зокрема, нам буде відомий темп розвитку, який, звичайно, є індивідуально специфічним.

Загалом, наш попередній аналіз засвідчує, що проблема прогнозування не просто може бути вирішена в межах генетичної психології, а й формує інші погляди на процес розвитку взагалі.

Ми можемо окреслити загальну картину нашого підходу до прогнозування розвитку особистості. Передусім, слід окреслити простір аналізу: ми говоримо про цілісну особистість, що перебуває у постійному русі – становленні. Далі ми розглядаємо цілісність не лише як атрибут особистості, а й як систему її єдності із соціальним оточенням, з одного боку, та з біолого-генетичними особливостями – з іншого. Суттєвим компонентом цієї структури є динамічний показник часового плину життя. Важливо відокремити прогнозування як спільну діяльність дослідника і дорослої особистості від прогнозування в дитячому віці, коли віддалені життєві перспективи ще не розвинені на належному рівні і прогностична функція не притаманна індивіду.

Сама діяльність дослідника (того, хто прогнозує) має складатися з таких основних компонентів, як діагностика(психологічна, соціально-психологічна, біологічна, генетична), проектування-реконструкція, проектування-перспектива, моделювання. Слід зазначити, що ці частини є послідовними в часі, кожна наступна повинна слугувати підґрунтям для попередньої. Так, багатокomпонентна система діагностики забезпечує проектування-реконструкцію. Мається на увазі своєрідний екскурс дослідника в минуле особистості. Головна мета цього руху полягає у встановленні основних генетико-

динамічних тенденцій розвитку. Віднайдені тенденції слід розглядати як підґрунтя для проектування-перспективи. Важливо зазначити, що тенденції, віднайдені у процесі реконструкції, мають важливе, але обмежене значення. Тож у цьому пункті ми принципово відходимо від А.Адлера [3].

Проектування-перспектива має базуватися на тих самих показниках, що й реконструкція, але тут визначальну роль відіграють соціальні та вікові чинники. Особливо важливо мати на увазі власне особистісний чинник (людина як така, що сама прогнозує і здійснює свій життєвий шлях). На відміну від реконструкції, проєктив-перспектив може бути кілька.

Модель завершує і конкретизує проєкт. На нашу думку, в людей домінуючими мають бути чинники зовнішнього соціального впливу на особистість. На цьому процес прогнозування не завершується, принаймні для психолога-практика. Він має здійснювати прогноз, використовувати власну діяльність (консультативно-корекційний вплив), організовуючи діяльність оточення (наприклад, педагогів, батьків), здійснюючи постійний моніторинг.

Нарешті, деякі міркування щодо прикладного аспекту проблеми. Найпріоритетнішими слід вважати такі галузі: професійний відбір, медицина, юриспруденція, педагогічна діяльність, сімейні стосунки. У цих галузях уже є запит на прогнозування розвитку особистості. Причому важливими і цікавими є дві форми прогнозування. Перша з них може бути визначена як “прогноз-плин” – вірогіднісне передбачення тривалого розвитку людини в певній галузі її активності. Друга форма може умовно визначатись як “прогноз-подія” – вірогіднісне передбачення поведінки людини у випадку, коли відбувається важлива, кардинальна подія, що змінює основні параметри цього шляху. Так, наші співробітники працювали в хірургічних клініках за запитом персоналу, сутність якого полягала в тому, що у деяких хворих після важкої хірургічної операції розвиваються не притаманні їм форми поведінки, зокрема, несподівано агресивної. Перед нами ставилося завдання спрогнозувати поведінку хворого після, скажімо, ампутації. Ми встановили, що одних лише загальних знань про екстремальні стани, психотравматизм тощо для цього недостатньо. Необхідний індивідуальний прогноз цілісної особистості, процедура якого дає результати високого ступеня вірогідності. Зрозуміло, що кож-

на з указаних тут галузей застосування вірогіднісного прогнозування має специфічні особливості.

Питання про те, яких успіхів можна очікувати від дитини або молодшої людини (якщо це стосується вузівського навчання), є вельми актуальним, перш за все, у плані прикладному. Адже значущим є відрізок часу в житті людини, коли навчання є головним видом діяльності і головним виміром активності особистості. У цей час особистість переживає формувальні зміни, які визначають її подальшу долю.

Тенденції розвитку сучасної системи освіти в Україні дуже загострюють практичну актуальність проблеми прогнозування успішності у навчанні. Якщо раніше це питання найгостріше поставало перед учнем і його батьками у випускних класах загальноосвітньої школи і мало вигляд суто конкретного запитання – чи зможе дана дитина навчатися у ВНЗ і який саме навчальний заклад їй найбільше підходить, то зараз освітня система надає можливість вибору мало не від самого початку навчання (спеціалізовані класи, школи, гімназії, ліцеї, дистанційне, домашнє навчання тощо). Таке часове “зниження” межі вибору призводить до того, що сама дитина практично не бере в ньому участі з об’єктивних причин – відсутність хоча б якогось життєвого досвіду й нерозвиненість самосвідомості. Отже відповідальність лежить на дорослих – батьках та педагогах.

Ключовим є питання критеріїв, якими користуються у виборі освітньої системи для дитини. Зазвичай ці критерії дуже далекі від особистості майбутнього учня. Вони визначаються, передусім, соціальними факторами, зокрема, престижністю. Але так чи інакше, питання про те, чи зможе дитина навчатися в тій чи іншій школі і наскільки вона буде успішною, завжди постає перед “зацікавленими особами”. Так само воно постає і під час вступу до ВНЗ. Але як же вони вирішуються? Практика здійснення вірогіднісного прогнозування успішності у навчанні як дітей, так і майбутніх студентів не має ніякого відношення до наукових закономірностей учбової діяльності і розвитку особистості.

Покажемо це детальніше. Є три вузлових моменти, які “задіюються” у будь-якій системі відбору (до речі, не лише на навчання). Два з них розглядаються як очевидні, “аксіоматичні” і взагалі не аналізуються, а третій – може варіювати. Що належить до “аксіом”? По-перше, твердження: якщо людина (дитина) вступає до даного навча-

льного закладу, це означає, що вона дійсно цього хоче. Чи має це відношення до прогнозування успішності? Так, безумовно, адже йдеться про мотивацію.

По-друге, переконання, що будь-яка освітня система є об'єктивною у плані оцінювання навчальних успіхів і гнучкою, а учні є абсолютно пасивними. Проте, з огляду на проблеми прогнозування, насправді освітні системи не є ні об'єктивними, ні гнучкими.

Таким чином, можемо констатувати, що уявлення про два з трьох вузлових моментів, пов'язаних з прогнозуванням навчальної успішності, у педагогічній практиці є хибними. Складається парадоксальна ситуація: ми не можемо здійснювати прогнозування без урахування суттєвих моментів, але ми не можемо його здійснювати й спираючись на ті уявлення про них, що існують. Саме тут стає зрозумілою необхідність поглибленого теоретичного аналізу проблеми. Це усвідомлюється під час розгляду третього вузлового моменту: що є суттєвим в особистості самої дитини для її відбору до того чи іншого навчального закладу? Логіка тут дуже проста – відбір означає віднаходження тих учнів, які мають якості, що забезпечать успішність навчання. Які ж це якості? Без спеціального аналізу можна говорити, що під час відбору на будь-яке навчання взагалі не йдеться про якості. Вивчається наявний рівень знань (набагато рідше – умінь) майбутніх учнів. Чим вищий цей рівень, тим успішнішим буде подальше навчання.

Свого часу (маємо на увазі 20-ті роки ХХ століття) в нашій країні усвідомили безпідставність такого прогнозу і було застосовано суто психологічний критерій – рівень розумового розвитку. Дітей почали відбирати на навчання, спираючись на показник IQ. Саме вимірювання розумового розвитку, як зазначав свого часу Л.С.Виготський, полягає в тому, що “передбачається існування зв'язку між висотою розумового розвитку і шкільною успішністю дитини”. Виготський [70] провів всебічні експериментальні дослідження, результати яких є показовими. Він встановив, що існує висока кореляція між IQ і успішністю у навчанні, але вона є доволі складною і суперечливою. Лонгітюд засвідчив зниження рівня розумового розвитку протягом навчання у дітей, у яких він був спочатку найвищим. У дітей з початковим низьким IQ він підвищується, а середні показники взагалі залишаються незмінними. Виготський експериментально довів, що явище успішності у навчанні не є однозначним і однорідним. Слід

розрізняти успішність “абсолютну” і “відносну”. “Абсолютна” успішність встановлюється за двома параметрами – відповідність педагогічним вимогам та порівняння з іншими учнями класу. “Відносна” ж успішність є показником руху дитини відносно самої себе, тобто цей параметр фіксує дійсні позитивні або негативні зміни, що відбуваються в процесі навчання. Виявилось, що ці дві форми успішності дуже відрізняються одна від одної і в динаміці своїй підпорядковуються різним закономірностям. Таким чином, “абсолютна” успішність є показником зовнішнім і фіксує ступінь адаптованості суб’єкта до освітньої системи. Вона нічого не говорить про дійсні внутрішні зміни, про розвиток особистості у навчанні. Натомість “відносна” успішність виявляється психологічним корелятом реальних змін у процесі навчання й виховання. Можемо констатувати, що школа фіксує саме “абсолютну” успішність, і система навчання загалом не придатна до того, щоб головною вважати успішність “відносну”. Виникає запитання щодо нашої теми – яку успішність ми маємо на увазі, коли говоримо про прогноз?

У своїх експериментах Виготський здійснив спробу прогнозування обох форм успішності, відштовхуючись, як від ключового, від показника IQ. Було встановлено, що протягом певного часу діти з найвищим показником розумового розвитку мають найбільшу “абсолютну” і найменшу “відносну” успішність, зворотна логіка була встановлена в групі дітей з найнижчими показниками IQ. Складається враження про те, що прогноз успішності в різних її формах можливо будувати на підставі показників IQ. Але виявляється, що чітко визначені групи дітей як за показниками IQ (високі, середні, низькі), так і за показниками успішності є дуже неоднорідними, а на успішність кардинально впливають інші, зокрема суто “зовнішні”, фактори.

Виявляється, успішність в обох формах існування залежить від того, до якої навчальної групи потрапляє особистість. Використовуючи два параметри (IQ та показник успішності навчання), Виготський встановлює закономірності.

Нарешті, експеримент торкається IQ, і Виготський доводить емпірично, а потім і узагальнено, що даний показник дуже мало дає для прогнозу успішності, оскільки фіксує наявний рівень розвитку і зовсім нічого не говорить про подальші можливості.

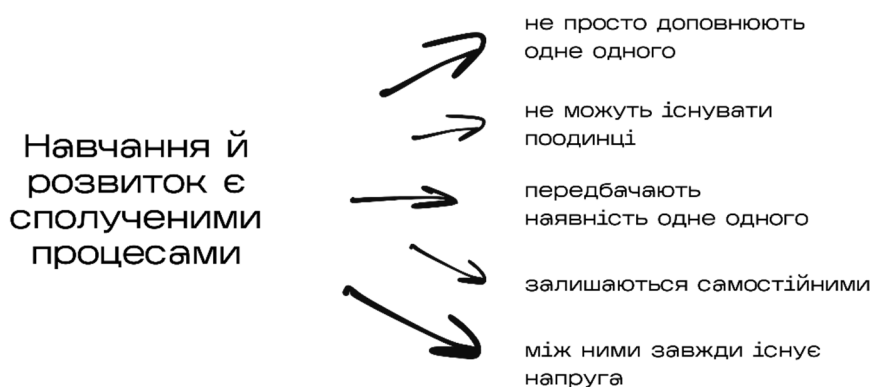
Так виникає поняття зони найближчого розвитку як особливого соціопсихологічного простору особистості, в якому вона виявляє внутрішні потенції у формі співпраці з іншими людьми. За певних умов вони можуть перетворитися на власні самостійні (актуальна зона) надбання. І саме це Виготський вважає ключовим моментом прогнозування. І вже зовсім не IQ, а соціальне оточення та зона найближчого розвитку виходять на перше місце як ключові фактори прогнозу успішності навчання. Ідеї Виготського щодо соціальної ситуації розвитку та зони найближчого розвитку чомусь не розроблялися в педагогічній психології [70].

Успішність є безумовним і важливим індикатором внутрішніх змін, які відбуваються з учнем у процесі навчання. При цьому поділ самої успішності на “абсолютну” і “відносну” є дуже умовним і корисний швидше в суто педагогічному аспекті – він звертає увагу вчителя на те, що дуже важливим є власний рух учня. Зараз ми можемо лише вказати, що, на жаль, цей рух не враховується і не прогнозується. Але ж тільки врахування цього буде означати, що успішність стане виявом і показником розвитку. Мало сказати, що невирішеність даного питання унеможлиблює вирішення прикладних завдань, зокрема, прогнозування. Слід зазначити: насправді це питання завжди вирішується в практичній педагогіці, і те, як воно вирішується, визначає всі дійсні особливості побудови навчально-виховного процесу. На початку розділу ми змалювали, як відбувається прогнозування успішності учнів у сучасній педагогіці.

Г.С. Костюк, на наш погляд, був найбільш точним і обережним, коли висловлював ідею про відношення, у якому перебувають процеси навчання й розвитку. Це відношення виступає як їх єдність. При цьому навчання найбільшою мірою пристосовується до закономірностей розвитку, а сам розвиток природним чином активізує процеси навчання [134].

Термін “*сполученість*”, який вживав Г.С. Костюк, є дуже вдалим. Цим поняттям описується складна й суперечлива єдність. Якщо навчання й розвиток є сполученими процесами, це означає, що вони не просто доповнюють одне одного. Ці процеси не можуть існувати поодиноці, вони передбачають наявність одне одного. При цьому кожен з них залишається самостійним і між ними завжди існує напруга. Отже, сполучення означає суперечливість і певну конфліктність через наявність різних цілей “суб’єктів” цього сполучення. Тож напро-

чуд вдалий термін Костюка вимагає подальшого дослідження і пояснення.

Що ж дає таке розуміння співвідношення навчання й розвитку для вирішення проблеми прогнозування успішності? Насамперед, нагадаємо, як Г.С.Костюк розумів навчання: “Навчання – це керування учінням, тобто навчальною діяльністю учнів, спрямоване на оволодіння знаннями, вміннями й іншими суспільними цінностями, а через нього й керування психічним розвитком учнів, становленням їхніх розумових, ідейних, моральних, трудових та інших якостей” [135, с. 75]. Звідси зрозуміло, чому взаємовідношення навчання і розвитку є, власне, сполучальним: адже учень є суб’єктом власного розвитку, а керують цим розвитком ззовні, через навчання. Зрозуміло, звідки виникає сполучальність як напружена суперечлива єдність. Нам здається, що Г.С.Костюк вважав сполучальність зв’язку навчання й розвитку визначальною характеристикою педагогічної ситуації незалежно від того, яким є навчання. Інша справа, що сама сполучальність набуватиме різного забарвлення, залежно від того, яким чином здійснюватиметься керівництво.

Пояснимо це докладніше. Те, що прийнято називати традиційною системою навчання (авторитарність, декларативність, репродуктивність, відсутність належної уваги до індивідуальності), фактично являє собою керування. Але це керування тут спрямоване на маніпуляцію і “придушення” суб’єктивності учня: вона виявляється просто зайвою і недоречною, адже головне – чітко виконувати завдання вчителя і відповідати еталонам. Такий тиск породжує форму сполучальності, головними показниками якої є прагнення учня адаптуватися до жорсткої системи, а з іншого боку – опір цій системі як захист суб’єктності. Г.О.Балл [21] правильно зазначає, що і учень, і вчитель у своїй взаємодії завжди є водночас і суб’єктами, і об’єктами

її, отже, жорстко розділяти процес навчання на його суб'єкт і об'єкт – недоречно. Можна говорити, що традиційна система навчання спрямована на те, щоб максимально “об'єктувати” учня. Це таке навчання, яке дуже мало сприяє розвитку, а якщо й зумовлює його, то лише через опір (адже адаптація і активний саморозвиток – речі практично несумісні).

Традиційна система навчання

У такій системі навчання успішність є показником відповідності учня висунутим вимогам. Отже, це й має стати дійсним об'єктом наукового прогнозування.

Тепер ми можемо повернутися до початку і зрозуміти, що орієнтація під час різних вступних іспитів на наявний рівень знань і умінь має певний сенс: їхній рівень реально означає міру адаптованості дитини, тобто ступінь ефективності пристосування до наявної управлінської педагогічної системи. Це прогноз суперечливої єдності “адаптація – опір”. Чому такий “прогноз” часто буває хибним? З трьох основних причин: по-перше, сама система, хоч і є єдиною, але в своїх варіантах (різні типи закладів, різні стилі викладання тощо) може значно відрізнятися, отже, навіть тут приймати її за константу – недоречно. По-друге, ми вже зазначали, що одні й ті самі досягнення можуть виникати різними шляхами, а отже увага до індивідуальності має бути виявлена і в цьому “прогнозуванні”. Нарешті, по-третє: тут зовсім не враховується той момент, що учень усе одно залишається суб'єктом власного розвитку і власної діяльності. Більше того, ця здатність його з переходом до “вищих” вікових періодів явно збільшується, стає інтенсивнішою. Тож можна сказати, що відбувається розбалансування відношення “адаптація – опір”: акцент явно зміщується в бік опору (прагнення проявити суб'єктність, самостійність). Поява власних цінностей, прагнень, можливостей, а головне – життєвих планів і перспектив просто не може бути врахована жорсткою

системою. “Вони виходять з-під контролю”, – говорять про учнів педагога і виявляються при цьому цілком правими і цілком безсилями. Тут, звісно, руйнується будь-який прогноз.

Але навчання як керування навчальною діяльністю учнів може бути й принципово іншим. Вивчення спадщини Г.С.Костюка засвідчує, що він прагнув показати можливість протилежного підходу до управління навчанням. Ще в роботі 1937 року [137], присвяченій дослідженню психологічних проблем індивідуального підходу у навчанні, він загострив проблему: індивідуальний підхід має полягати не у врахуванні індивідуальних особливостей учнів, а у розвитку цих особливостей. Це має бути сприяння становленню індивідуальності як унікальної неповторної цілісності.

Головне тут – не “придушення” суб’єктивності кожного учня, а якраз навпаки – зусилля для її підтримки й розвитку. Як зазначає Г.О.Балл: “Поняття управління... позбавлене авторитарного звучання...” [21, с.115].

Слід додати, що управління умінням, за Костюком, має забезпечити не лише функціонування учня (об’єкта управління) у певних параметрах, а й сприяти його всебічному розвитку як суб’єкта даної форми активності. Далі Г.О.Балл фактично й приходить до даного положення: “Способи управління мають повною мірою враховувати специфічні характеристики об’єкта (якщо останнім є людина, то це, зокрема, її індивідуальна своєрідність, її суб’єктивні властивості, в тому числі, здатність до творчості)” [21, с. 114]. Останнє, креативність, і є, власне, підґрунтям саморозвитку. Г.С.Костюк говорить і про спосіб такого управління: “Учитель виховує своїм ставленням до навчання, його організацією, стосунками з учнями, спілкуванням з ними, своєю ерудицією, багатством духовних інтересів, принциповістю, вимогливістю” [135, с. 29]. Описане є нічим іншим, як характеристикою діалогічної взаємодії.

Звісно, що і в цьому випадку співвідношення між навчанням (керуванням) і учінням (і через нього – розвитком) буде сполучальним, тобто напруженим і суперечливим. Адже, згадаємо Виготського, “навчання ніколи не збігається повністю з розвитком, ніколи не є тожним йому”. Проте тут ця сполучальність набуває зовсім іншого смислу – це не опір і не прагнення адаптації, це – узгодження різних уявлень і прагнень двох особистостей (дорослого і дитини) щодо життя і напряму власного становлення. З іншого боку, це ще й те,

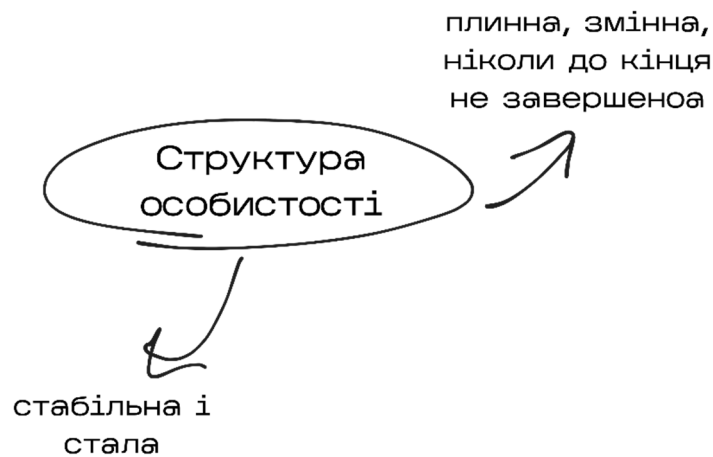
про що писав Виготський, – впливи, які здійснюються навчанням, по-різному присвоюються суб'єктом і викликають різні зміни в розвитку психіки. Сполучальність залишається, але перестає бути антагонізмом, антиномією. Крім того, в аспекті вчення Костюка набуває, нарешті, дійсного змісту і значення поняття “зона найближчого розвитку”. Виготський говорив, що це те, що може робити дитина за допомогою дорослого, але залишалось незрозумілим, що приховане за терміном “допомога”. Тепер ясно, що йдеться про таку систему стосунків, коли дорослий сприяє розвитку суб'єктності, а отже, й індивідуальності.

Якщо уявити собі систему навчання, побудовану на викладеній парадигмі Костюка, то що являє собою в ній успішність учня? Вона – не міра адаптованості до системи, а міра суб'єктності у власному русі: міра самостійності, оригінальності, творчості, гнучкості тощо. І зрозуміло, що саме це має виступати для нас дійсним об'єктом наукового прогнозування успішності у навчанні.

Генетико-психологічні проблеми структури особистості

Цілісність і унікальність особистості не відкидають, а передбачають наявність її особливої структури. Л.С.Виготський зазначав: “Структурою прийнято називати такі цілісні утворення, які не складаються сумарно із окремих частин, являючи ніби їх агрегат, але самі визначають долю і значення кожної з тих, що входять до їх складу, частин” [69, с. 256].

Структура особистості як цілісності є об'єктивною реальністю, що втілює внутрішні особистісні процеси. Крім того, вона відображає логіку цих процесів і є підпорядкованою їм. Водночас, з погляду генетичної психології, вона є результатом діяльності цих процесів. Структура виникає як втілення функції, як орган цієї функції. Звісно, її виникнення, в свою чергу, призводить і до зміни самих функцій. Таким чином, структура особистості тісно пов'язана з процесом її становлення: вона є одночасно результатом становлення, його умовою і фактором подальшого розвитку особистості. Отже, структура являє собою цілісність, що включає в себе всі психічні (свідомі і несвідомі) і непсихічні складові особистості. Але вона – не є їх проста сума, а становить нову особливу якість, форму існування психіки людини. Це – особлива упорядкованість, новий синтез.

Структура особистості є суперечливою відносно фактору стабільності. З одного боку, вона є стабільною і сталою (включає в себе однакові компоненти, робить поведінку прогнозованою). Але, водночас, вона є плинною, змінною, ніколи до кінця не завершеною. В культурно-історичній теорії доведено, що структура особистості людини змінюється в процесі онтогенезу. Тим часом є дані, які дозволяють припустити, що зміни ці відбуваються і всередині вікових етапів, визначаючи індивідуальний стиль і відбиваючи специфіку життєвого шляху кожної людини.

Отже, прагнення дослідження особистості як цілісності зовсім не означає для нас відмову від структурування даної цілісності. Свого часу С.Л.Рубінштейн звертав увагу на недопустимість нехтування структурними аспектами особистості. “Особистість, – зазначає С.Л.Рубінштейн, – визначається своїми відношеннями до оточуючого світу, до суспільного оточення, до інших людей” [250, с. 271]. Ці стосунки зумовлені відношеннями між внутрішніми складовими психіки, в тому числі і неусвідомленими. Тому, “в психологію особистості входить вивчення всіх цих утворень у їх взаємозв’язку” [250, с. 273]. Рубінштейн далі зазначає: “Не можна ігнорувати динаміку цих відношень в розгляді психічних процесів, так само як не можна все розчинити в цій динаміці відношень, зовсім виключивши статику відносно сталих властивостей. Все розчиняти в динаміці особистісних відношень означає ігнорувати наявність у людини стійких властивостей, що склалися й закріпилися в процесі історії” [250, с. 273].

У переважній більшості теорій особистості її структура декларується, як, власне, і окремі її складові. Ми схильні підходити до цього питання по-іншому: на наш погляд, дійсна структура особистості –

та, в якій втілена “логіка самого об’єкта” – повинна ще бути встановленою в результаті емпіричних і теоретичних досліджень. Розкриємо нашу вихідну позицію. Цілісність являє собою, перш за все, узгоджену й гармонізовану систему окремих частин, які, власне, і утворюють її. Тобто цілісність передбачає структуру. Остання може (і повинна) виступити предметом психологічного дослідження, оскільки саме недостатність достовірних наукових даних про структуру особистості породжує ту кількість уявлень про цілісність, які можна вважати швидше метафорами і міфами, ніж науково обґрунтованими узагальненнями. (Варто лише продивитися сучасні підручники з теорії особистості, щоб упевнитися, що уявлення авторів про структуру особистості людини є справжніми “творами на вільну тему” – у кожного своя логіка, свої уподобання, а отже – і своя структура. Такий стан речей є дуже далеким від науковості). Водночас, наукове вивчення структури цілком закономірно вимагає аналізу, “розчленування” цілісності. Ми згодні з думкою Д.В.Ушакова про те, що для продуктивного вивчення особистості необхідно прийняти до відома відмінність гносеологічного плану даного поняття від психологічного [280, с. 220]. Якщо в гносеологічному плані особистість є цілісністю, яка далі не розкладається, то в плані психологічному такий аналіз можливий, навіть необхідний. В гносеологічному плані поняття “особистість” (“суб’єкт”) не може бути розкладеним, оскільки воно означає дійсного носія думок, почуттів, цінностей (С.Л.Рубінштейн зазначав з цього приводу, що мислить і пізнає не мозок, а людина як суб’єкт, як особистість). “В цьому сенсі, – вірно зазначає Д.В.Ушаков, – не можна далі розкладати поняття “суб’єкт”, оскільки носієм мислення і пізнання є він в цілому, а не якась його окрема частина. Якщо ми спробуємо вичленити в таким чином зрозумілій особистості якісь підсистеми, то носій мислення просто зникне” [280, с. 220].

В плані ж психологічному аналіз необхідний, оскільки інакше на обрії знову з’явиться стара ідея “гомункулуса”. Але чи не суперечить це нашій ідеї щодо зближення предмета і об’єкта в дослідженні психології особистості? Здається, що дуже багато залежить від чіткості і послідовності дослідницької позиції. Показовою в цьому плані є думка В.Франкла: “Наука не лише має право, але й зобов’язана виносити за дужки багатомірність реальності, відмежовувати реальність, виокремлювати з цього спектру реальності якусь одну хвилю. Тому

проекція реальності є більш ніж виправданою. Вона необхідна. Вчений повинен вміти робити вигляд, наче він має справу з одномірною реальністю. Однак він повинен при цьому знати, що він робить, інакше кажучи, він повинен знати джерела можливих помилок, щоб уникнути їх у своєму дослідженні” [284, с. 51–52]. Структура особистості як цілісності є об’єктивною реальністю, що втілює – відображає внутрішні особистісні процеси, тобто процеси виникнення, існування і розвитку. Вона відображає логіку цих процесів і є підпорядкованою їм, водночас вона є результатом їх діяльності. Це є точка зору генетичної психології. Структура виникає як втілення функції, як орган цієї функції. Причому, якщо бути послідовним, слід зазначити, що спочатку вона виникає як нероздільна і недиференційована, отже – нерозвинена цілісність, яка потім, в процесі подальшого існування, ускладнюється і диференціюється, залишаючись при цьому цілісністю (але тепер це вже інша цілісність). В такому вигляді структура має зворотній вплив на функцію (на існування), спрямовуючи, обмежуючи і своєрідно розвиваючи її. Такий спосіб взаємодії є суперечливою єдністю самостійних і окремих частин, які не можуть існувати одна без одної. Таким чином, для генетичного психолога логіка об’єкта дослідження (особистості людини) являє собою закономірні процеси існування: виникнення, розвитку, становлення. Саме в межах цієї логіки ми схильні розглядати структуру особистості, і саме в цих межах виокремлювати її ланки (складові). Але сказаного недостатньо. Диференціація структури особистості є не єдиним напрямом її розвитку в онтогенезі. Відбувається й інше суттєве явище: особистість формується. Ми вже зазначали, що розуміємо формування особистості не в парадигмі педагогічній – як організацію відповідного впливу на людину – а як набуття особистістю певної форми, що являє собою цілісну систему соціальних властивостей, а точніше, соціальних “органів” особистості”. Вона відбивається на психологічній організації особистості, з останньої, як зі свого підґрунтя, виростають соціальні “органи” особистості, але ніколи не вичерпують багатства її психічних властивостей, станів, процесів, психологічних механізмів, що постійно зароджуються, потенцій, що весь час накопичуються, співвідношень, які постійно зароджуються. Таким чином, форма особистості є постійно незавершеною і незавершимою. Разом з тим, форма означає ієрархізацію, специфічне об’єднання і задіявання в існуванні особистості різних рівнів її організації. Рівні пси-

хологічної організації зрілої особистості є втіленням її інтегрованого функціонування і розвитку. Зрозумілий таким чином процес формування пояснює і явище гетерогенності та гетерохронності існування – адже структури, що пішли “в глибину”, звільнивши місце іншим, не перестають функціонувати – змінюється лише якість і прояв їх активності. Г.Олпорт, до речі, так і розуміє явище становлення особистості: “Становлення – це процес включення більш ранніх стадій в пізніші або (коли це неможливо) процес найкращого розв’язання конфлікту між ранніми і пізніми стадіями” [210, с. 180]. Автор настійливо вживає відносно особистості цей термін “становлення” замість традиційного “розвитку” і, мабуть, він правий. Для нашого аналізу явище формування важливе в тому плані, що воно пояснює багатомірність особистості і, зокрема, її структури. Конкретно це означає наступне: будь-яка психічна складова може вважатися ланкою (складовою частиною) структури особистості, якщо процеси, що забезпечують її існування, працюють не на одному, а на багатьох рівнях психічного. Наступною вимогою є те, що ця складова повинна втілювати в собі і віддзеркалювати всю структуру як цілісність (тобто, дане явище не може мати безособистісну природу). Як в крапельці води, в ній повинна бути втілена вся особистість, звісно, в специфічному, “знятому” вигляді. Ця ланка повинна розвиватися як самостійно, так і в складі цілісності, мати власну історію і власне майбутнє. Таким чином, ми приходимо до логічної неможливості оперувати терміном “частини”, якщо це стосується структури особистості. З цього приводу красиво висловився А.Маслоу, зазначивши, що особистість складається не з частин, а з граней! Л.І.Божович, акцентуючи проблеми розвитку, вживала поняття “лінії (сторони) розвитку особистості”, які, в її розумінні, є релевантними окремим структурним елементам: “є підстави вважати, що формування особистості не може характеризуватися незалежним розвитком якоїсь однієї сторони – раціональної, вольової чи емоційної ...можна вважати, що існують певні новоутворення, що послідовно виникають і характеризують етапи центральної лінії онтогенетичного розвитку” [38, с. 227].

Але повернемося до терміну А.Маслоу і побудуємо образну аналогію. Перед нами – кристал, як самодостатній існуючий об’єкт. Що являють собою його грані? Кожна з них лежить на поверхні, втілюючи в собі одночасно внутрішню природну логіку існування даного цілого, і особливості контакту (взаємодії) цих внутрішньо-

закономірних процесів з оточуючим середовищем: те, якою вона є, являє собою результат цієї складної взаємодії. Разом з тим, грань виражає ті складні процеси, які відбуваються всередині кристалу, інтегруючи їх у своєму вигляді (формі). Грань може розглядатися і досліджуватися окремо, хоча існує вона виключно в складі цілісності, і відірваною від неї бути просто не може. Сукупність граней надає кристалу індивідуально своєрідної форми, яка водночас є в чомусь типовою для даної хімічної речовини. Грань може змінювати свою будову (форму) разом зі зміною цілого (наприклад, ростом кристала), але може змінюватися (розвиватися) і відносно самотійно (явище кристалізації). Нарешті, грань є тим найменшим, що не тільки може вивчатися окремо (конкретний предмет емпіричного дослідження), але й через що ми можемо “увійти” всередину всього кристала, пізнаючи його. Аналогія, звичайно, є досить умовною, але де в чому вона вірно відображає проблему дослідження особистості: дослідник не може вивчати цілісність як предмет, але йому уже й не потрібна частина (кусок кристала), йому потрібна грань – те психологічне утворення, яке зосереджує в собі всю цілісність структури особистості і тому відкриває її потаємні механізми.

Виходячи з цих аналогій, слід констатувати ще раз, що ми не знаємо, якою є психологічна структура особистості – вона повинна бути встановленою в результаті емпіричних досліджень.

Важливою і не розв’язаною остаточно є проблема визначення окремих змістовних складових структури особистості. Вся трудність психології особистості полягає у визначенні цих змістовних ланок.

Щоб ця проблема стала зрозумілою, наведемо давнє міркування Л.С.Виготського [69] з приводу пошуку змістовних одиниць аналізу психіки в цілому. Він проводить вдалу аналогію з хімічним аналізом речовини. Якщо перед науковцем постає завдання встановити дійсні глибинні механізми і властивості, наприклад, такої речовини, як вода, він може обрати два шляхи аналізу. По-перше, можна розчленувати молекулу води (H_2O) на атоми водню і атоми кисню і ... втратити цілісність, оскільки окремі елементи, що виділяються при цьому, не будуть мати жодних властивостей, притаманних воді (це так званий аналіз “по елементах”). В другому випадку, якщо спробувати сумістити аналіз із збереженням властивостей, ознак і функцій цілісності, слід не розкладати молекулу на елементи, а виділяти окремі молекули як дійсні “цеглинки” (Виготський пише – “одиниці”) аналізу, які

вже можуть бути досліджені і в той же час зберігають у найбільш спрощеному, але й загострено-суперечливому, “всезагальному” вигляді всі особливості речовини в цілому [69]. Якщо перенести дану логіку в галузь психології особистості, виявиться, що справа пошуку змістовних одиниць її психологічного аналізу є не такою вже й безнадійною, як вважав Г.Олпорт, саркастично зауваживши, що в плані пошуку одиниць аналізу все дуже просто і безнадійно – все залежить від відношення дослідника: якщо йому більше подобаються “риси” – такими одиницями будуть саме вони; якщо “мотиви” – в основі аналізу буде мотиваційна сфера і т. ін. [210]. Заради справедливості зазначимо, що так і відбувається в абсолютній більшості теорій особистості. Порушується одна з головних методологічних вимог, що висувалася, зокрема, видатним українським вченим В.І.Вернадським стосовно науки взагалі (тобто, будь-якої наукової думки): дослідник має намагатися встановити логіку самого об’єкта дослідження, а не нав’язувати йому (об’єкту) власну логіку. Вернадський, до речі, спеціально зауважив і щодо психології: вивчаючи будь-яке психічне явище, не слід забувати, що воно має власну, окрему логіку існування, яка може принципово і кардинально відрізнитися від того, що з цього приводу думає науковець [60]. Проте проблема є важливою не лише через своєрідну підміну дослідниками логіки об’єкта власними роздумами. З цього приводу, до речі, гарно і образно висловився К.-Г.Юнг: “В дійсності, ми знаходимо певні факти, які згруповані специфічним способом, і у відповідності до історичних і міфологічних паралелей, даємо їм назву... Виходячи з цього, можна вибудувати теорію – фрейдівську, адлерівську чи будь-яку іншу. Можна думати про фактичну сторону світу все, що вам завгодно, але в результаті теорій буде стільки ж, скільки людей, що ламають голову над ними (підкреслено нами – С.М.) [322, с. 68].

Існує, зазначаємо ми, ще одна суттєва проблема, про яку теж красиво написав Юнг: “У психологічних питаннях ніхто не буває абсолютно правий. Ніколи не забувайте, що в психології засіб, за допомогою якого ви формуєте судження про психічне і спостерігаєте за ними, це й є саме психічне. Чи чули ви коли-небудь про молоток, що сам себе б’є? У психології об’єктом спостереження є сам спостерігач. Психічне не лише об’єкт, але й суб’єкт нашої науки. Як бачите, це своєрідне зачароване коло, тому нам треба бути дуже обережними” [323, с.41].

Отже, хоча особистість, безумовно, є об'єктом психологічного дослідження, але об'єктом специфічним. І головна специфіка полягає навіть не у складності, а в тому, що це об'єкт, здатний до власних, вільних дій (ознака “активність”). Тобто, особистість, виступаючи об'єктом вивчення (або впливу), водночас існує і як суб'єкт, що дуже ускладнює проблему розуміння її психології, але лише ускладнює, а не робить безнадійною.

Виділення змістовних одиниць психологічного аналізу є провідним принципом генетичної психології. Як це може бути застосовано відносно особистості? Л.С.Виготський писав: “Під одиницею ми розуміємо такий продукт аналізу, який, на відміну від елементів, має всі основні властивості, притаманні цілому, і який є такою, що далі не розкладається, живою частиною цієї єдності” [69, с. 15]. В останніх роботах В.П.Зінченка підхід до одиниць аналізу психічного був розширений і поглиблений, результатом чого стало формування методологічних вимог до цих цікавих абстрактних утворень. Наведемо ці вимоги з нашими коментарями [112]. По-перше, одиниця повинна бути структурним утворенням, синтетичною психологічною структурою, отже, вона сама має бути складною і різноплановою, суперечливою. По-друге, це яскраво відзначається в другій вимозі В.П.Зінченка: “Одиниця повинна бути гетерогенною, з'єднувати різні і навіть протилежні властивості” [113, с. 86]. Одиниця, далі, має бути здатною до розвитку і саморозвитку, отже у неї повинні бути породжуючі властивості. Четверта вимога полягає в тому, що одиниця аналізу психічного повинна бути живою частиною цілого. Що має на увазі автор? Для нашого дослідження це уявляється дуже суттєвим. Одиниця мусить бути реальним психологічним фактом, а не абстракцією. Вона повинна бути рухливою, плинною і змінною, всіма своїми зв'язками укоріненою в явищі більш розгорнутому.

П'ята вимога В.П.Зінченка теж суттєва для досліджень саме в психології особистості. Йдеться про можливість наявності потенційної і реальної великої кількості одиниць, які можна організувати в таксономічну єдність. Саме відносно особистості дослідник поставлений в такі умови, адже тут не може бути однієї одиниці. Наступні вимоги стосуються того, що одиниці повинні дійсно відображати в дослідженні сторони того явища, одиницями якого вони, власне, і є.

Виділення змістовних одиниць аналізу:

- Структурність та складність одиниць аналізу:
Одиниця аналізу особистості повинна бути складною та різноплановою, відображати всі аспекти особистості як цілісної системи
- Гетерогенність та суперечливість:
Одиниця аналізу повинна об'єднувати різні та навіть протилежні властивості особистості, відображаючи її комплексність
- Здатність до розвитку та саморозвитку:
Одиниця аналізу особистості повинна мати потенціал для змін та розвитку, включаючи породжуючі властивості
- Жива частина цілого:
Одиниця аналізу повинна бути живою частиною особистості, реалізуючи її внутрішні зв'язки та взаємодії
- Можливість організації в таксономічну єдність:
Важливою є можливість наявності різноманітних одиниць, які можна систематизувати в єдину таксономію для аналізу особистості

Аналіз засвідчує, що в особистості не можна виокремити одну одиницю (“клітинку”) аналізу. Існує кілька різних за психологічною природою структур, які задовольняють вимогам, що висувуються до одиниць аналізу:

- структура повинна бути специфічною і самотійною, але при цьому – існувати і розвиватися вона буде лише в складі цілісної особистості;
- в цій структурі повинна відбиватися вся особистість в її реальній єдності, але відбиватися водночас “поглиблено-спрощено” у вигляді сутнісного протиріччя;
- дана структура не являє собою щось схоже на “будівельний блок” – вона є динамічною і здатною як до власного розвитку, так і до гармонійної участі в становленні цілісної особистості;
- структура, про яку йдеться, має відбивати певний сутнісний ракурс існування особистості і відповідати всім суттєвим ознакам цілісної особистості.

Фактично мова йде про уявлення особистості як відкритої складної динамічної системи, здатної до саморозвитку, і визначення ключових змістовних структурно-динамічних “вузлів” цієї системи. Ці “вузли” не є, власне, *частинами* особистості, слідом за А.Маслоу доречніше назвати їх гранями, маючи на увазі, що кожна грань – відображення окремого аспекту існування особистості в невід’ємності від усієї цілісної структури.

Уявлення про особистість як про *структурно-динамічну систему* (термін К.К.Платонова) насправді означає поєднання, на перший погляд, непеєднуваного: структура передбачає сталість, стійкість, визначеність, упорядкованість і постійність. Динаміка означає постійний плин – становлення (ситуація нагадує парадокс, з яким свого часу зіткнулася квантова фізика: електрон – частинка чи хвиля (плин)?, і який був тимчасово вирішений Н.Бором за допомогою *принципу доповнюваності*). Генетична методологія розв’язує дане протиріччя через категорію руху – становлення: особистість як унікальна цілісна структура існує лише в русі (існуванні – становленні). Постійні зміни і *самозміни* є умовою існування структури. Якщо особистість, образно кажучи, “зупинилася” (хоча такого в житті людини не буває ніколи), або ж “зупинилася” динаміка якоїсь її змістовної одиниці – грані (що, на жаль, відбувається досить часто), одразу ж починаються процеси спрощення – примітивізації, а потім і руйнації структурної цілісності. Це можна вважати *генетичним законом* існування особистості людини.

В зв’язку з тим, що структура особистості складається з кількох різних “змістовних одиниць”, виникає питання щодо особливостей взаємозв’язку між ними та, з іншого боку, між кожною такою “одиницею” і цілісною структурою. Тут ми можемо сформулювати *провідний принцип* такого взаємозв’язку, який потім буде “наповнено” емпіричними даними. Це – принцип сполучальності (термін введено в психологію Г.С.Костюком в контексті розгляду взаємодії процесів навчання і розвитку особистості) [усна розмова]. Взаємозв’язок і взаємодія якихось начал за принципом сполучальності означає, як уже відзначалося, що кожний учасник взаємодії є самостійним і завершеним та існує й розвивається за власними законами. Водночас все це виявляється відносним, оскільки, з іншого боку, існування і розвиток кожної ланки сполучальної взаємодії можливе лише за умови присутності і зв’язку з іншими ланками. Вони існують як самодостатні і незалежні, але існувати так одна без одної не можуть, доповнюючи і завершуючи одна одну. Тому сполучальність передбачає не лише гармонійність, узгодженість, але ще й напруженість, конфліктність, протиріччя. Саме це є умовою єдності.

Виходячи з викладеного та враховуючи величезний масив наукових даних із психології особистості, можна визначитися щодо структури особистості більш конкретно (хоча, за великим рахунком, як

уже говорилося, ми вважаємо, що це питання являє собою наукову проблему, і тут, можливо, найбільш недоречно, як казав Л.С.Виготський, “перетворювати проблему в постулат”).

Аналіз численних вітчизняних і зарубіжних теорій особистості засвідчує величезне різноманіття поглядів вчених на проблему структури особистості: від практичної відмови розглядати це питання (К.Роджерс, А.Маслоу, у нас – представники теорії діяльності) до дуже ретельних і скрупульозних спроб, які, однак, є вельми довільними, відображаючи логіку авторів, а не логіку об’єкта вивчення (Б.Г.Ананьєв, А.К.Ковальов, С.Л.Рубінштейн, З.Фрейд, Р.Кеттелл, Г.Олпорт та ін.). Теорія і методологія даного питання у вітчизняній психології найбільш ретельно розроблені в роботах К.К.Платонова, який вживає вираз “функціонально-динамічна структура особистості”, розглядаючи її як складну відкриту систему, що саморозвивається. Динамічна система – це система, що розвивається в часі, змінює склад компонентів, що входять до неї, та зв’язок між ними при збереженні функції. К.К.Платонов вводить термін “підструктури” особистості, в котрі “можуть бути включені всі відомі властивості особистості” [225, с. 122]. Таких підструктур особистості автор бачить чотири.

1. Біологічно зумовлена підструктура, що об’єднує типологічні властивості особистості, статеві і вікові психофізіологічні особливості та їх патологічні зміни, які значною мірою зумовлені фізіологічними і морфологічними особливостями організму, зокрема, нервової системи.

2. Підструктура форм відображення, яка охоплює індивідуальні психологічні особливості окремих психічних процесів (пізнавальних та емоційних), що формуються протягом життя людини.

3. Підструктура соціального досвіду, що включає в себе знання, навички, вміння і звички, набуті в особистісному досвіді, шляхом навчання.

4. Підструктура спрямованості, яка об’єднує мотивацію, відношення і моральні якості особистості.

Важливими є критерії виділення даних підструктур, які наводить К.К.Платонов.

Перший критерій являє собою “співвідношення біологічного і соціального, природженого і набутого, процесуального і змістовного” [225, с.87]. Дійсно, в наведених підструктурах можна помітити закономірну динаміку змін даного співвідношення: від максимуму

природженого процесуального в першій – до максимуму набутого в четвертій. Автор абсолютно справедливо зазначає, що “ця послідовність допомагає глибше зрозуміти співвідношення соціального і біологічного не лише в особистості в цілому, але й у підструктурах різних рівнів, аж до окремих властивостей особистості” [225, с. 123].

Другим критерієм виділення вказаних підструктур є внутрішня близькість рис особистості, що входять до кожної з них, і виділення “в кожній з цих підструктур, прийнятої за ціле, своїх підструктур більш низького рівня” [225, с. 123].

Третім важливим критерієм виокремлення даних підструктур є те, що кожна з них має свій власний, особливий тип формування. Взаємодія цих різних типів формування визначає індивідуальні особливості розвитку кожної особистості.

Четвертий критерій К.К.Платонов вважає “найбільш значущим”. Він полягає в наявності об’єктивно існуючої ієрархічної залежності цих підструктур. Різні зв’язки існують як між підструктурами, так і всередині кожної з них. “Але каузальні зв’язки субординації більш чітко виражені у взаємодії різних підструктур” [225, с. 124].

П’ятий критерій є більш “організаційним”, але теж важливим: йдеться про те, що реально в психології окремі виділені підструктури, а також їх складові виступають дійсними предметами емпіричних і теоретичних досліджень.

К.К.Платонов зауважує, що перераховані критерії “дозволяють вважати, що чотири виділені підструктури відображають об’єктивну дійсність і тому є основними підструктурами особистості” [225, с. 125].

Генетичний ракурс дослідження, а також отримані за останній період численні наукові факти дозволяють суттєво доповнити і розвинути дану концепцію, яку ми вважаємо, разом з тим, цілком обґрунтованою.

Якщо враховувати ще два суттєвих критерії, можна говорити, що в дійсності виділені К.К.Платоновим підструктури і є “змістовними одиницями аналізу” особистості. Ми маємо на увазі наступне:

Шостий критерій полягає в тому, що виокремлена підструктура, залишаючись специфічною, в той же час відображає (містить в собі в “знятому” вигляді) всю цілісну унікальну особистість.

Сьомий критерій означає, що реально взаємозв’язки між підструктурами та, з іншого боку, між окремою підструктурою і цілісною

особистістю – є не лише ієрархічними: вони існують за фундаментальним принципом сполучальності.

Аналіз фактів дозволяє визнати, що статус підструктури (тут ми маємо намір зберегти цей термін Платонова) мають також і здібності, як індивідуально-психологічні властивості, що визначають успішність і ступінь досягнення людини в певній соціально зумовленій діяльності. Ця якість означає також *міру* оволодіння людиною способами діяльності в культурно-історичному середовищі.

Таким чином, з урахуванням сучасних наукових даних в контексті генетичного підходу, є сенс виокремлювати в особистості *п'ять* окремих *підструктур* (одиниць):

- біопсихічну;
- індивідуальні особливості психічних процесів;
- досвід;
- спрямованість;
- здібності.

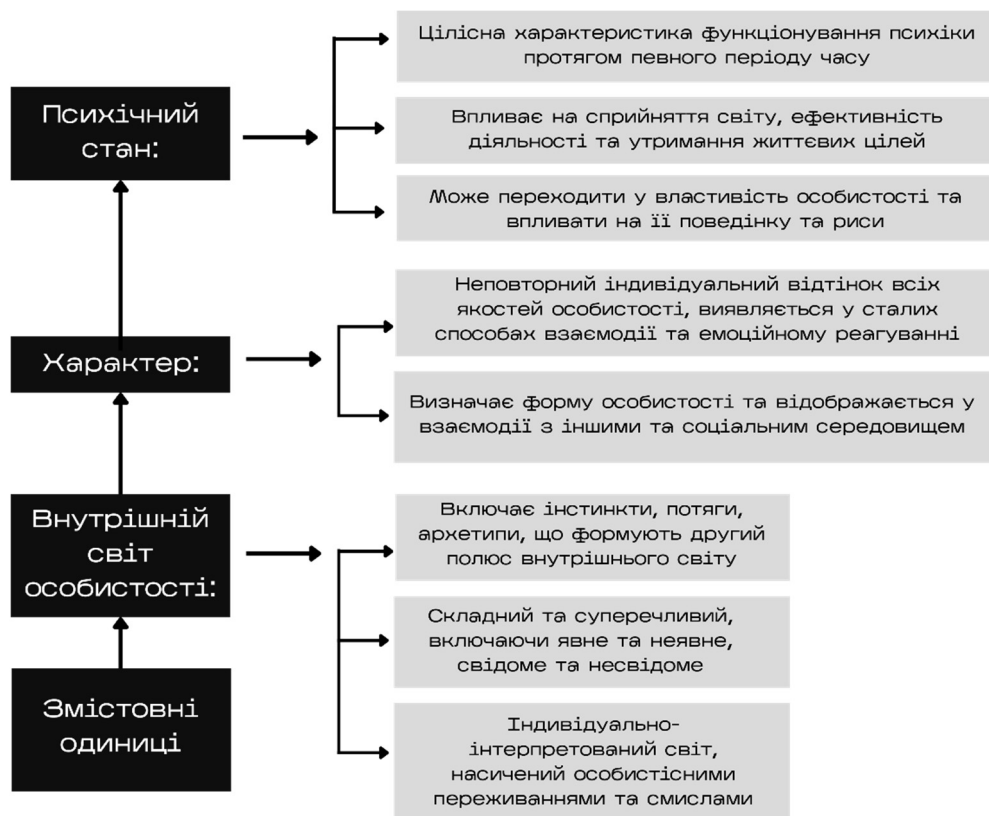
Разом з тим, слід зауважити, що такий розгляд особистості не є повним відбиттям її структури. Особистість має ще й інші якості, які за своєю природою являють собою дійсні “одиниці аналізу” (грані), але, на відміну від перерахованих, вони набагато більш динамічні (плинні) і не мають, якщо можна вжити такий термін, окремої локалізації – вони охоплюють всю особистість.

Маємо на увазі “внутрішній світ особистості”, “характер” і “психічні стани”.

“Внутрішній світ особистості, – зазначає Л.І.Анциферова, – це індивідуально-інтерпретований, насичений модальностями особистісних переживань, осмислений в діалогах з реальними і ідеальними співрозмовниками зовнішній світ, в якому віддиференційовані функціональні галузі з різним рівнем значення” [16, с. 209]. Це – світ смислів, життєвих планів і сутнісних переживань. Але внутрішній світ особистості, насправді, набагато більш суперечливий і драматичний, оскільки він складається не лише з усвідомленого, але й з несвідомого. Інстинкти і потяги, архетипи – все це є, так би мовити, другим полюсом, другою складовою внутрішнього світу. Саме суперечливе протиріччя “свідоме – несвідоме” складає підґрунтя і породжує цю грань (“одиницю”), яка ніби заповнює внутрішній суб’єктивний простір існування особистості.

Характер (буквально з давньогрецької – відбиток, “чекан”) особистості ми розглядаємо як неповторний індивідуальний відтінок всіх якостей особистості, що виявляється в сталих (звичних, типових, “характерних”) способах взаємодії і емоційного реагування людини. Характер – це те, що “проростає” на поверхню, те, що визначає “форму” особистості; визначає особистість з точки зору іншої людини і соціального світу в цілому. Характер є змістовною одиницею особистості, оскільки соціальна дія (*взаємо-дія*), вчинок – відбиває всю особистість, весь її психічний і психофізіологічний тезаурус.

Психічний стан – це цілісна характеристика функціонування психіки людини за певний період часу, яка відбиває і зумовлює своєрідність протікання психічних процесів залежно від відображення дійсності, попереднього стану і психічних властивостей особистості. Психічний стан ніби огортає і пронизує всю особистість, інтегруючи її і “зabarвлюючи” сам контекст існування. Стан може впливати на адекватність відображення світу, ефективність діяльності, утримання життєво важливих цілей та орієнтацій. Дуже суттєвим є те, що стан може переходити в іншу форму існування, а саме – у властивість особистості, і саме в цьому сенсі ми говоримо, що психічний стан – це те, що може здійснитись, відбутись (в сенсі – реалізуватись в поведінці, рисі etc.).

Таким чином, структура особистості може уявлятися такою, що складається з восьми змістовних одиниць (граней). Аналіз засвідчує, що одиниці ці різні як за змістовною наповнюваністю, так і за загальним тезаурусом – існують п'ять підструктур і три наскрізні динамічно-плинні загальні якості. Звідси випливає дійсна гетерогенність структури особистості.

Викладене можна розглядати як класичний (типовий) підхід до проблеми структури особистості. Здається, є сенс виокремити і заострити ті аспекти, що цікавлять власне генетичну психологію. Необхідно, зокрема, розглянути таке важливе питання: чому взагалі виникає необхідність вивчення структури особистості. Нам уявляється, що поняття структури актуалізується в персонології у зв'язку з тим, що особистість, як ми вже відзначали, виявляється дуже складним об'єктом дослідження, і ця складна цілісність, яка самоіснує, не може бути охоплена сучасною наукою як щось єдине, нероздільне (тобто так, як воно й є насправді). Кожне конкретне дослідження вимагає розчленування особистості і зосередження на окремих її елементах. А для того, щоб це був дійсно змістовний елемент, потрібно уявити структуру, в яку він входить. Звідси і виникає необхідність вивчати структуру особистості як вихідну абстракцію.

Водночас структура викликає інтерес сама по собі, через те що вона включає і об'єднує в собі, як в єдності, різні компоненти і психічного, і непсихічного. Те, ким є людина як цілісність складає певну форму особистості, яку, однак, не слід розуміти буквально, спрощено. Це не матеріальна форма, але вона все ж дійсно існує, і в кожній особистості є дещо іншою. Тому розгляд будь-якої окремої складової особистості, як і особистості в цілому, вимагає постановки відповідних наукових задач. З іншого боку, можна сказати, що є окрема задача дослідження структури і її становлення. Адже особистість є унікальною єдністю, яка саморозвивається, і дослідження структури особистості дозволить нам вирішити проблеми виникнення самої особистості, механізмів, напрямків і витоків її розвитку, і важливі практичні питання, пов'язані із взаємодією частин особистості.

Для генетичної психології особливо важливо зрозуміти структуру такою, якою вона дійсно є в живому русі-розвитку. Не створити її штучно, включивши в неї три елементи, як Фрейд, чи чотири, як Платонов, etc, а саме: зрозуміти такою, якою вона дійсно є. Але ж для того, щоб зрозуміти логіку об'єкта, потрібно зрозуміти, як він

виникає. Взагалі центральна наша теза полягає в тому, що виникнення структури є тією галуззю дослідження, яке може відкрити дійсні змістовні підвалини особистості. Вона з'являється, коли особистість диференціюється у своїх функціях, забезпечуючи її існування в світі. Ми розглядаємо вісім структурних складових не тому, що це нам здається правильним, гарним, красивим, не тому, що нам подобається ця цифра, а тому, що орієнтуємося на реальне функціонування людини в соціальному оточенні, виходячи з того, що упорядкована і цілісна структура для цього необхідна і виникає закономірно від самого зіткнення з життям. І тоді виходить, що кожний елемент структури є закономірним з огляду на існування людини. Втративши хоча б одну складову з цілісної організації особистості, ми втратимо всю особистість. Хоча ми не стверджуємо, що дана модель є повною, але на даному етапі дослідження вона є вірною і достатньою.

При дослідженні підструктур особистості важливо звернути увагу на необхідність дотримання ряду суттєвих для генетичної психології положень. Вивчення структури особистості завжди має на меті цілісність, і кожне проведене дослідження повинно вносити якийсь змістовний аспект у цілісне розуміння і правильне тлумачення особистості. Цей методологічний погляд, а також ті, що будуть зазначені нижче, прямо витікають з положень генетичної психології відносно особистості. З досвіду ми можемо сказати, що коли вживається термін “структура особистості”, зазвичай, очікується, що зараз мова йтиме про те, з чого особистість складається. Ми ж говоримо зовсім про інше: вживаючи термін “структура особистості”, маємо на увазі складно влаштовану цілісність, і для нас вже другорядним є питання розкладання її на частини. Ці підструктури не є одиницями особистості насправді, тому що взагалі не можна виділити в особистості одиницю. Вони є особливими об'єднаннями (Виготський це назвав міжфункціональними системами), які відповідають за функціонування, вірніше, забезпечують функціонування особистості в тому чи іншому розрізі існування. Строго кажучи, підструктури слід вважати не “одиницями” особистості, але “одиницями” її цілісної структури. Отже, для нас важливим є те, що поняття “структура особистості” – це перш за все відображення і визнання складної цілісності.

В контексті цього положення потрібно обов'язково підкреслити, що особистість спочатку змінюється як цілісність, а вже потім змінюються її частини. І це є тим, чого недооцінює багато дослідників.

Так, наприклад, в підлітковому віці структура особистості вже оформлена, вже цілісна, і має всі складові, які повинні бути, і їх набір вже не буде змінюватися. Але якщо у підлітка виникає акцентуація характеру (що відбувається дуже часто через складну взаємодію біологічної і соціальної сфери), це означатиме, перш за все, зміну всієї особистості. Тобто, цілісність залишатиметься, але вона змінить форму. При цьому поміняється зміст і динаміка всіх інших складових, і вся особистість стане іншою.

ДОСЛІДЖЕННЯ СТРУКТУРИ ОСОБИСТОСТІ В ГЕНЕТИЧНІЙ ПСИХОЛОГІЇ

● Цілісність як основа

- Вивчення структури особистості має на меті розуміння її цілісності
- Кожне дослідження має вносити зміст у цілісне розуміння особистості

● Підструктури як особливі об'єднання

- Підструктури не є "одинацями" особистості
- Вони є "одинацями" цілісної структури особистості
- Відображають складну цілісність особистості

● Зміна особистості як цілісності

- Особистість спочатку змінюється як цілісність
- Зміна частин відбувається вже після зміни цілісності
- Наприклад, акцентуація характеру в підлітковому віці змінює всю особистість

● Важливість цілісного підходу

- Недооцінка зміни особистості як цілісності є поширеною помилкою дослідників
- Розуміння особистості як складної цілісності є ключовим для генетичної психології

Зупинимось на цьому прикладі детальніше, оскільки він, з одного боку, є показовим, а з іншого – досліджуване явище має принципове практичне значення. Акцентуація як “крайній варіант норми”, “як вип'ячування якоїсь риси”, – що стоїть за цими, здавалося б очевидними і правильними, але суто поверховими визначеннями? І чому саме в підлітковому віці ми маємо, зазвичай, справжній “парад акцентуацій”? Риса характеру являє собою стабільний спосіб взаємодії людини з оточенням і, власне, спосіб задоволення людиною власної потреби. Тобто, інтенція проходить дуже довгий шлях (довгий психологічно, а не хронологічно), і на кожному кроці цього шляху вона зустрічається з оточенням – внутрішнім (організмичні особливості,

досвід, система цінностей, поглядів і смислів) і зовнішнім (є широке коло обставин, власне, те, що в сучасній психології вводиться в поняття “ситуація”). Кожна така зустріч зумовлює зміни і, кінець кінцем, формується індивідуально-специфічна “траєкторія” руху інтенції від зародження до задоволення: формується поведінка. Складно-багатозначні, нюансовані процеси ці на певному етапі генезу все ж стабілізуються, виникає те, що можна назвати ансамблем, тобто узгодженою цілісністю (звичні, очікувані способи реагування, переважаючі нахили і цілі – все це є цілісною особистістю і все це ми маємо у дитини на кінець молодшого шкільного віку). Дану цілісність можна, звичайно, оцінювати (“гарний хлопець”, “вредна дитина” і т.ін.), можна говорити про гармонію – дисгармонію (що, власне, теж є нічим іншим, як нашою оцінкою), але головне – є узгоджена цілісність. Підлітковий вік відкриває більш глибоке підґрунтя і примушує ввести інші суттєві показники аналізу. Різке, швидке і бурхливе порушення співвідношення біологічної і соціальної внутрішньої цілісності – ось те, головне, що відбувається. Могутній протуберанець біологічної гілки нужди змінює, перш за все, інтенціальну сферу. Фактично ж він приводить у стан напруження всю систему цілісної особистості. Але, з іншого боку, соціальне теж підсилюється через зміну соціальних поглядів, еталонів і прагнень. Таким чином, нам здається, що в свідомості підлітка цей могутній “викид” нужди до власного продовження як суто біологічної істоти відображається не як чисто сексуальний потяг, а як з’єднання його з прагненням соціальної повноцінності. Рівновага все ж таки досягається, але залишається дуже велика сила інтенції. Вона може змінювати, руйнувати (“скорочувати”, “прокладати стежки напрома”) в тому ансамблі, що вже склався, і тоді можуть виникати нові зв’язки і на іншому рівні між біологічним (як уже “носієм”) тілом і соціальним як системою стосунків, пріоритетів і цінностей. Адже скажімо, “шлях” істероїда – це не лише реалізація прагнення будь-що бути центром уваги (соціальне), але і відповідні нейропсихологічні, темпераментальні властивості і тенденції, що не забезпечують адекватного для даного суспільства способу досягнення цього прагнення (слабкість, хворобливість, ригідність тощо), і, отже, істероїдна поведінка є своєрідною компенсацією неможливості досягти реального успіху. Виникає певне досягнення і закріплюється відповідна поведінка, а особистість набуває дещо іншої форми. Таким чином, ми спостерігаємо складне і багато-

планове явище: при виникненні акцентуації вся цілісність змінюється двічі. Спочатку це стосується вихідного генетичного підґрунтя – нужди, і інформаційно-динамічні процеси, що лежать в основі і охоплюють всю особистість, набувають іншого, більш могутнього, по-іншому спрямованого руху (1) і після цього відбуваються зміни часткові (власне, характеру, окремих рис, що психологічно означає руйнування і перебудову надскладних взаємостосунків окремих складових цілісного ансамблю); і вже наслідком цього є принципові зміни поведінки, що викликають відповідні зміни форми цілісної особистості (2).

Від рівня співвідношення біологічного і соціального (тілесність – оточення) реально залежить, чи залишиться акцентуація фактом поведінки в майбутньому (у більшості підлітків акцентуації зникають після пубертату, і саме це мав на увазі Виготський, коли писав про те, що новоутворення кризового періоду часто не залишаються в поведінці, а ніби “в тінь” відходять – до речі, цікаво, чи не мав він на увазі “тінь” у розумінні Юнга?) Але так чи інакше підліток “вийде з кризового віку” іншим, і це перше, що ми вважаємо важливим з практичної точки зору: батькам і педагогам зовсім недоречно жалкувати за тією дитиною, що була ще зовсім недавно, адже ці ностальгічні переживання не такі вже й безневинні – вони неусвідомлювано задають стиль виховання, що повертає дитину до старого, а воно в контексті пережитої кризи для неї вже виглядає дуже малопривабливо. Отже, ця затримка і є те, що може бути джерелом конфліктів. З іншого боку, психолог-практик, що має справу з акцентованим характером підлітка, якщо розглядає акцентуацію лише “тут і тепер”, не враховуючи і не реалізуючи знань про механізми і динаміку її виникнення, приречений на дуже примітивну “корекцію”, яка до того ж буде вельми трудоємною і малорезультативною. Адже він сприймає ситуацію так, що у даного підлітка є така-то негарна риса і її треба позбутися. А насправді все зовсім інше – не в “нього є”, а “він є таким”, що йому властива дана поведінка і система переживань. Іншою є вся форма особистості: це новий тезаурус, нова узгодженість, і корекція має насправді полягати не в тому, щоб позбутися (“вирізати апендикс”, “витягти колючку”, “позбутися головного болю”), а в тому, щоб сформувану поведінку і систему переживань цієї особистості (з акцентуацією), яка була б позитивною, продуктивною і ефективною. Чи не те саме мав на увазі К.Роджерс, коли писав, що “орга-

нізмичне Я” – це не те, що треба витіснити або чого потрібно позбутися, а те, з чим треба навчитися співіснувати у відкритому конгруентному діалозі?

Важливо, таким чином, також розуміти різницю між поняттями “структура” і “форма”, або релевантними їм поняттями. Структура набуває форми, диференціюючись і водночас узгоджуючись, об’єднуючись біля центральних, ядерних утворень особистості. Тобто форма виступає як ознака, як дериват структури особистості. На противагу цьому, в загальноприйнятій логіці структурою розуміють деяку форму особистості в контексті завдань формування та розвитку. Ми розрізняємо ці два поняття: розвивається дещо ціле за своїми законами і за своїми закономірностями, і в цей час воно набуває форми, яка виникає в даному процесі, у зв’язку з тим, що цей останній стикається з оточуючою дійсністю, з одного боку, та з внутрішніми, біологічними передумовами, з іншого боку. Саме так і виникає певна форма. Особистість здобуває її у своїх основних проявах, і тепер форма є виявом структури. Тож структура, з одного боку, є похідною цілого і включає основні обов’язкові складові частини, а з іншого боку, вона має індивідуально-специфічні особливості в цих структурних утвореннях, і це виявляється як форма.

Крім того, наголосимо ще раз: структура є не тільки цілісністю, а ще й *неподільною* цілісністю. Ми не можемо знайти в психіці людини нічого неособистісного. Тому, коли ми штучно, для аналізу, виокремлюємо різні ланки особистості і досліджуємо їх, не слід забувати, що неподільність виступає головним і суттєвим моментом. Особистість народжується, з’являється вся одразу як ціла, неподільна. Інша справа, що вона потім диференціюється на окремі частини, але ж обов’язково в межах цілого. Це означає, що особистість *структурується*, і це, в свою чергу, означає, що вона диференціюється. Виявляється, що нерозчленоване ціле, яке утримує в собі споконвічно певні можливості, потенції для подальшого існування, при зіткненні з оточенням, у яке воно потрапило, з необхідністю формує в собі не схожі одна на одну частини. Наприклад, скажімо, для того, щоб існувати в соціальному оточенні, сучасній людині обов’язково потрібно щось уміти робити, і – виникає структурний компонент, який ми називаємо здібностями. Все відбувається таким чином: деяке неструктуроване ціле, яким є особистість при виникненні, при зародженні, вже у постембріональному існуванні, стикається з соціальним ото-

ченням, яке пред'являє їй певні вимоги, деякі умови життя – це з одного боку, а з іншого – весь час працюють внутрішні біологічні передумови. І саме “зіткнення” між цими системами призводять до виникнення окремих, не схожих одна на одну, ділянок, частин цього цілого. Так відбувається диференціація. За аналогією, на біологічному рівні, такий процес існує у заплідненій клітині: вона спочатку ділиться, і дуже поступово організм в цілому здобуває окремі структури. Точно те саме відбувається в особистості: вона спочатку виступає як єдине нерозчленоване, і отже – примітивізоване ціле, і лише з часом диференціюється в ході свого існування, свого розвитку. В цьому процесі грають однаково важливу роль і внутрішні умови, і умови життя, в які потрапляє особистість. Так детермінується цілісність: це можна сказати і про особистість, адже, почавши “закреслювати”, “заперечувати”, “відкидати” якийсь певний структурний компонент особистості, ми закреслимо всю її. Така неподільність пов'язана з тим, що функція з'являється раніше, ніж структурна цілісність, адже є деякі обов'язкові функції, які повинна виконувати особистість у своєму існуванні, коли вона потрапляє у цей світ. Ми можемо назвати їх: це функція виконання певної діяльності і вростання в соціум, завдяки цьому – продовження роду і себе в інших (у процесі спілкування). Це – набуття вмінь і навичок. Ми можемо показати важливість і обов'язковість будь-якої функції у формуванні і розвитку особистості. Наприклад, функція взаємодії людей між собою: спілкування, обмін інформацією, обмін почуттями – це є взагалі розвиток у процесі контакту. І настільки специфічними виявляються ці взаємовідношення, що виникають деякі стабільні для цієї людини форми комунікації, і так виникає характер. Стабільність взаємовідносин даної особистості, стабільність її умінь і навичок породжує здібності, і така сама логіка притаманна процесу виникнення – виокремлення інших підструктур.

Тут слід зупинитися і звернути увагу читача на наявність суттєво, ми б сказали, методолого-лексичної проблеми в галузі дослідження особистості, адже це, великою мірою, стосується наших уявлень, тобто знаходиться в просторі концептів. Реально ми сприймаємо лише поведінку людини. Ми, наприклад, фіксуємо: “людина спілкується з іншими” і можемо описати стабільні способи спілкування. Скажімо вона поважна зазвичай, або роздратована зазвичай, або невихована зазвичай. Ось це ми бачимо і про це говоримо: “це стабіль-

ні форми її поведінки”, – і об’єднуємо їх в певному терміні. Ці якості об’єднуються в одну підструктуру, яка й називається “характер”. І вже потім, виокремивши стабільні способи взаємодії, ми можемо пізнати людину по цих способах, спрогнозувати її поведінку. Говоримо ж при цьому про те, що це сталося завдяки тому, що ми враховували характер.

Або ми можемо спостерігати, що людина вміє гарно грати, наприклад, на скрипці або на піаніно, що вона робить це специфічним способом, досягає певних успіхів; ми бачимо, як це робиться, відчуваємо і чуємо результат. І знову об’єднуємо це, і “говоримо”, що увесь комплекс того, що ми спостерігали, визначається терміном “здібності”.

Так ми визначаємо будь-яку підструктуру. Фактично, кожний елемент структури достатньо умовний, тому що дуже складний, але він походить від функції. Звісно, можлива компенсація; є сенс говорити, що людина може мати поганий характер, але бути дуже здібною в якійсь галузі, і ми “терпимо” цю людину, тому що вона дійсно досягає якихось успіхів: це компенсація через цілісну структуру.

Потрібно ще наголосити, що цілісна структура існує лише у зрілої особистості, і лише в неї кожна підструктура має в собі всі інші підструктури. Тут ми відкриваємо інший і абсолютно безмежний простір існування особистості. Пошук “вглиб” – це зовсім не обов’язково розкладання: це може бути виявлення вихідних і базисних структур-тенденцій, що виявляються такою ж мірою унікальними і цілісними, як і вся особистість. Цей “мікросвіт” особистості ще чекає своїх дослідників!

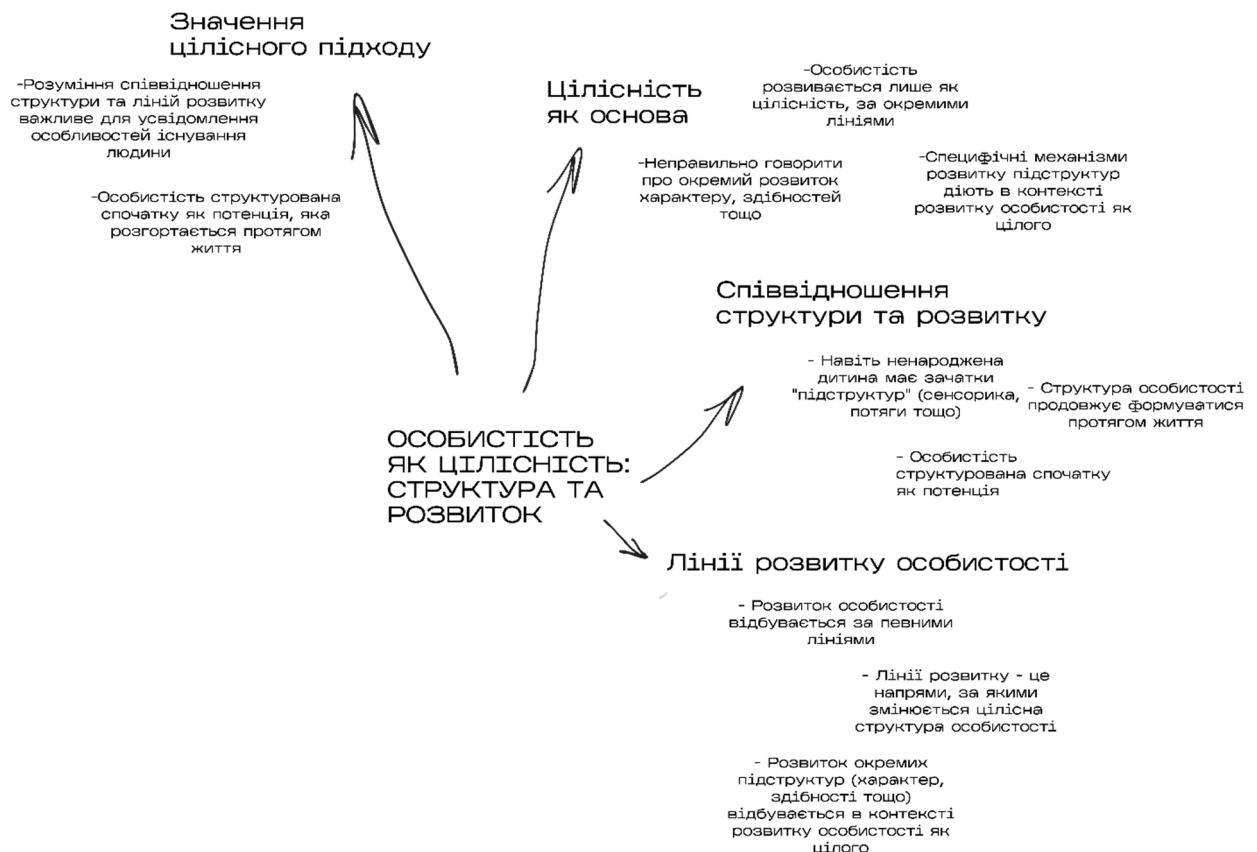
Контекст розгляду особистості як цілісності дозволяє чітко розвести і, в аспекті генетичного бачення, на новому рівні інтегрувати такі поняття, як “структура особистості” і “розвиток особистості”. Коли йдеться про існування особистості як цілісності, слід зважати на те, що її розвиток відбувається по певних лініях (“лінії розвитку особистості”). Ці лінії, в принципі, відомі. Зокрема, про лінії розвитку особистості говорили Л.С.Виготський, А.Валлон, Л.І.Божович etc. Лінія розвитку – це не розвиток окремої підструктури, складового елемента, – це лінія, напрям, за яким розвивається вся цілісна структура. Це треба чітко зрозуміти: коли я говорю про розвиток особистості, я маю на увазі існування певних напрямів, за якими розвивається вся особистість, змінюється її цілісна форма, і лише в її складі зміню-

ються і підструктури. За цією логікою невірно говорити про те, що, скажімо, характер людини розвивається окремо, здібності – окремо, когнітивна сфера – окремо і т.ін. Насправді в особистості нічого не розвивається окремо. Вона розвивається лише вся, лише як цілісність, і розвивається по окремих лініях. Це не означає, що ми відкидаємо наявність унікальних і специфічних механізмів розвитку окремих підструктур, але згідно з цією точкою зору дані специфічні механізми спроможні діяти виключно в складі єдиного глобального надскладного механізму, що забезпечує розвиток особистості як цілого. Скажімо, існує лінія розвитку взаємовідносин особистості з оточуючим світом – з іншими людьми, предметами, явищами тощо. Якщо ми беремо її як окрему лінію, то в ній (в її “проходженні”) представлена саме вся особистість: спочатку змінюються взаємовідношення і вся цілісна особистість, а слідом – наявні підструктури: характер, спрямованість, здібності, когнітивна сфера etc. На перший погляд, може бути незрозумілим, наприклад, значення, роль здібностей в цьому процесі. Але – лише на перший погляд. Не говорячи вже про спеціальні здібності, такі як комунікативні, ми повинні врахувати, що розвиток здібностей відкриває людині нову унікальну сферу стосунків – професійні відношення. Їх наявність та новий рівень розвитку окремих здібностей зовсім по-іншому висвітлює ці стосунки, впливає на місце людини в них. З іншого боку, для того, щоб це відбулося, щоб здібності відіграли свою роль у даній сфері, попередньо повинні відбутися зміни у самих стосунках, і змінитися цілісна структура особистості (для “входження” в професійне середовище і формування здібностей людина повинна “минути” сферу навчання, дозріти як індивідуальність, засвоїти соціальні ролі тощо).

Нам здається, що розуміння співвідношення структури і ліній розвитку особистості (ліній розвитку) є дуже важливим для усвідомлення особливостей самого існування людини: особистість структурована відпочатково як потенція, і продовжує структуруватися все життя. Вже навіть ненароджена ще дитина, і раніше – коли плід лише набуває людського вигляду (морфологічного), вже маються окремі “підструктури” (сенсорика, біопсихічне підґрунтя, потяги тощо). Ми називаємо їх тут “підструктури”, оскільки, скажімо, під терміном “сенсорика” маємо на увазі не лише відчуття (в тому сенсі, що прийнятий в сучасній науці), а нерозвинену, синкретичну, але все ж таки єдність зачатків всіх психічних явищ, що дають змогу на пев-

ному рівні відображати дійсність теж як цілісність (безумовно, неповну, недостатню і дифузну). Взагалі, потенційно, структура вже існує. Якщо не прийняти цього, як можна пояснити, скажімо, ті факти, що й 6-ти, і 7-місячні діти виявляються готовими до людського існування, як і ті, що народжуються в строк? До речі, дані випадки можна розглядати й як свідчення могутньої компенсації соціальним тих біологічних механізмів і структур, що не встигли визріти.

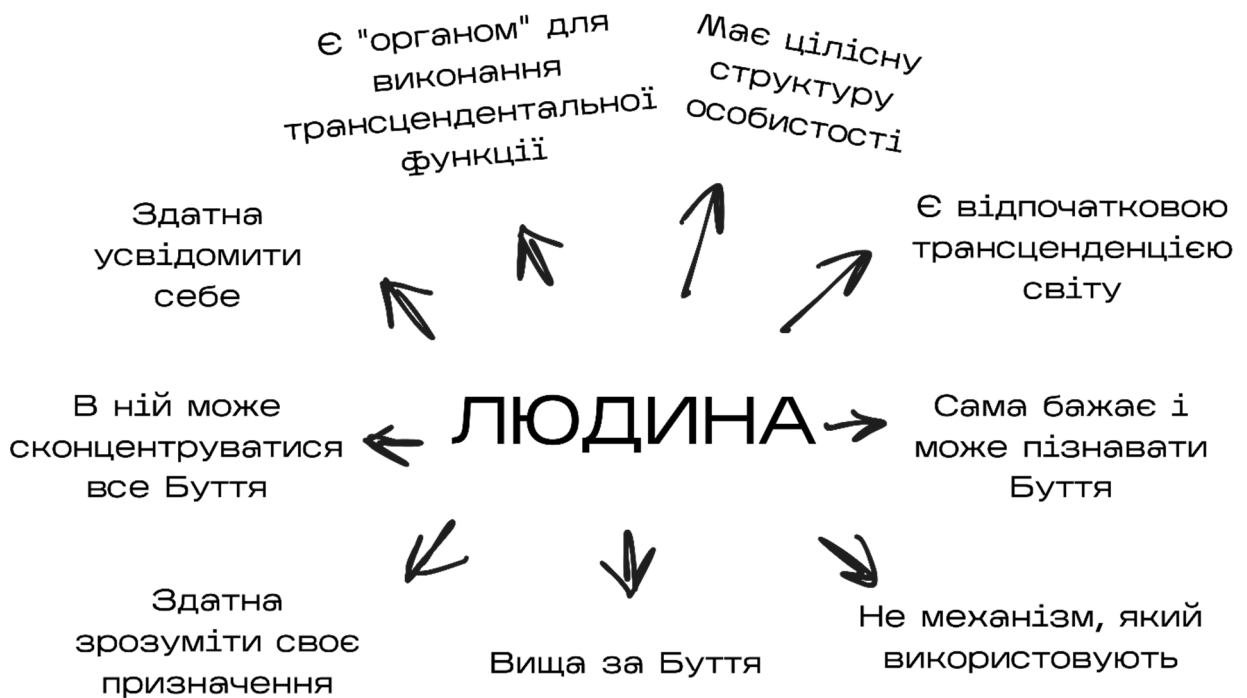

Генетико-моделюючий метод, який ми застосовуємо тут для аналізу структури особистості, передбачає врахування не лише цілісності, а й саморозвитку особистості. Лише цілісний підхід може дати змогу зрозуміти явище саморозвитку, і навпаки, саморозвиток слід розуміти як функцію виключно цілісності. Недостатня увага до внутрішніх, індивідуальних витоків розвитку (за що справедливо критикується культурно-історична теорія) викликана була тим, що людині відмовлялося у відпочатковій суб'єктивності, а отже, і цілісності. Ми виходимо з того генетичного положення, що відпочатково (потенційно) існуюча біосоціальна єдність – цілісна особистісна структура – має вихідну властивість (функцію) саморозвиватися. Ця функція зумовлена самою її біосоціальною природою. Якщо структура вини-

кає як результат диференціації при пристосуванні дитини до соціального життя – це лише половина правди. Інша її половина полягає в тому, що ця відпочаткова істота несе в собі нужду як вихідну інтенцію, що включає в себе і біологічний, і соціальний носій як єдність. Соціальна її складова, що потрапляє до плоду від батьків під час запліднення, діє “внутрі” самої цієї істоти, і діє дуже специфічним чином – вона породжує в ній прагнення саморозвиватися, саморухатися і, кінець кінцем, самоусвідомлювати. Це положення майже не обговорюється в науці про особистість, перш за все, через відсутність емпіричних досліджень, але, на наш погляд, настав час їх проводити і отримувати відповідні наукові дані.

Акцентуючи суто людську, особистісну природу інтенції до саморозвитку, ми, залишаючись в межах генетичної психології, даємо собі звіт про те, що вона виникає і, отже, має коріння. Але мало сказати, що ця інтенція укорінена в соціальному, слід обов’язково мати на увазі, що соціальне теж розвивалося і розвивається. Воно виникає як взаємодія, і, отже, – в якихось формах, в якомусь вигляді є притаманним усьому існуючому, зокрема, живому. Адже будь-яка жива істота (найпростіше, рослина, тварина) теж саморозвивається, і це є безперечний факт. І отже – вона має цей потяг, цю нужду до саморозвитку, як єдино можливого способу існування. І дана інтенція тут також має виключно соціальне підґрунтя – соціальне в тому сенсі, що воно зумовлене взаємодією живих істот, як обов’язковим (атрибутивним) фактором життя як такого. Тому точніше буде говорити про розширення меж саморозвитку у людини, внаслідок охоплення нею (людиною) всього Універсуму і отримання властивості, яка полягає в тому, що людина є природною істотою, що може змінювати всю природу, привласнювати її і тим самим змінювати себе. Тут виникає цікава й гостра проблема, яка навіть не ставиться сучасною наукою: наявність інтенції до саморозвитку призводить до того, що будь-яка жива істота взагалі є структурованою (вона є – структурою), і в цьому сенсі людина не є винятком і, власне, не відрізняється від будь-якої істоти. Відмінність полягає не в самій по собі структурі (як її наявності), а в специфіці і відмінності цієї структури. Витоки цих відмінностей слід шукати в особливостях психічної енергетики і інформаційних процесів, властивих виключно людині. Вона є, безумовно, станом становлення Буття, Існуючого, оскільки в ній Буття пізнає, розуміє само себе (в цьому сенсі рефлексія – це швидше не

пізнання людиною самої себе, а пізнання Існуючим самого себе через посередництво людини). Людина є не тому, що їй дано усвідомити себе, а тому, що в ній може сконцентруватися принципово все Буття, через неї пізнати і зрозуміти само себе, а людина здатна це зрозуміти, і саме цим – вона вища за Буття: адже вона не механізм, який використовують, а та, хто сама бажає і може це робити. І саме тому вона – не “закинута” у світ, а є його відпочатковою трансценденцією. Цілісна структура людської особистості є, безумовно, “органом”, що забезпечує виконання трансцендентальної функції, і вона тому є такою, як є – найбільш придатною для виконання цієї функції (в сучасній науці ця функція репрезентується в поняттях “свідомість” і “самосвідомість”, які дуже мало про що говорять цій науці, тому що розглядаються нею у відриві від даної функції). Невірною є точка зору, що сучасна психологія “виносить за дужки” явища свідомості і самосвідомості. Але вірним є те, що ці явища не вивчаються в позитивних дослідженнях (або вивчаються дуже фрагментарно і примітивно). І відбувається це через особливості сучасної науки (коріння якої заклав ще І. Ньютон) – розчленування цілого і нав’язування об’єкту дослідження власної логіки.

Ми можемо стверджувати, наприклад, що насправді психологія не те що не вивчає свідомість – вона не вивчає нічого іншого, окрім свідомості, але як вона це робить? У цьому вся справа. Найбільша

помилка, на наш погляд, полягає у нерозповсюдженні на свідомість принципу розвитку. А вона, між іншим, виникає, розвивається, має свої коріння. І прийняття цього до уваги, кінець кінцем, дозволить зрозуміти, з чим же ми маємо справу. На думку таких різних (але однаково визначних) філософів, як О.Ф.Лосєв і Т. де Шарден, коріння свідомості ми знаходимо вже там, де річ має зовнішнє і внутрішнє, які не співпадають, хоча й впливають одне на одне, взаємно існуючі в унікальному сполученні. Тейяр де Шарден взагалі схильний називати свідомістю внутрішнє будь-якого предмета, тільки б воно відрізнялося від зовнішнього і тільки б взаємодіяло з ним. І, як не дивно, в цьому є свій сенс. Адже, щоб там не говорити – саме це й робить кожен предмет унікальним і неповторним. Щось дуже суттєве і невідоме нам відбувається в межах цього співвідношення при переході від нежиття до життя, і щось (ще більш суттєве) – при появі людини. Ми знаємо лише те, що біологічна еволюція є спрямованим процесом, її напрямом є ортогенез – тобто ускладнення. І ускладнюється при цьому нервова система (внутрішнє). У людини ускладнення досягає такого рівня, що в її психіці може концентруватися (миттєво і “нематеріально”) весь світ, або ж, іншими словами, людина здатна, завдяки цьому, охопити весь світ. Це й є особистість, адже вона уособлює в собі все Буття.

Повертаючись до проблеми саморозвитку, ми повинні ще раз підкреслити, що він є вихідним атрибутом і відкриває всі істотні особливості онтогенезу особистості (оскільки сам містить їх в собі). Розвиток особистості – не адаптація до соціуму. Все набагато складніше: дитина, що з’являється на світ, відпочатково переживає два потяги (а не один, як вважав Фрейд) – до адаптації, яка буде продовжуватись все життя і, з іншого боку, у неї одразу починає працювати процес самозміни, саморозвитку. В кожну мить цей процес діє, тому в кожну мить – це інша (хоча, водночас, і та ж сама) істота, і цим розвиток особистості відрізняється принципово. І саме тепер ми кінцево розуміємо сутність структури як цілісності: особистість відрізняється від позаособистісних форм існування саме тим, що вихідна інтенція – нужда – має ніби подвійне призначення – вона, з одного боку, є чисто природною, біологічною інтенцією і в такому вигляді зумовлює розвиток механізмів входження у світ, і це ті самі процеси, хоча й дуже ускладнені, що відбуваються в живому світі взагалі. Але у людини є набагато яскравіше виражена соціальна складова нужди,

яка саморозвиває цю істоту зсередини, з себе самої. А точніше – з віковичного досвіду існування людських поколінь. Тож дитина виникає як істота, що саморозвивається, і далеко не лише тому, що зустрічається з зовнішнім, передусім, соціальним середовищем, як це представлено в класичних варіантах культурно-історичної теорії. Це – як “двигун”, який працює все життя (як працює серце людини) від зачаття до фізичної смерті. І це призводить до самозміни. Так існують ці два процеси: адаптація (соціалізація) і саморозвиток. Це – різні процеси, які не можуть існувати один поза одним. Нам здається, складність розуміння особистості, її структури і розвитку зумовлена саме наявністю цих двох суперечливих одне одному активних механізмів. Не одного, як вважав Фрейд. І більшість теорій так чи інакше “скочуються” до Фрейда саме через те, що вони мають на увазі один механізм, одне “крило” нужди. Справа не лише в тому, що особистість зустрічається з соціальним оточенням, а й в тому, що соціальне приходить в неї, зумовлює її – від її батьків, разом з їх статевими клітинами. Ця енергія, соціальна за сутністю, від початку є в дитині так само, як енергія, власне, натуральна. І лише зараз ми можемо оцінити дійсну складність структурування особистості, і взагалі її існування в цілому.

Розробляючи власну логіку аналізу структури особистості, ми враховували численні критичні зауваження, і, зокрема, цілком справедливу і ґрунтовну критику В.Франкла стосовно штучних концепцій в галузі персонології [284]. Ми зовсім не схильні розчленовувати особистість на окремі елементи, в дослідженні ми не відокремлюємо певні складові особистості (“грані”) від цілісної структури. Процес пізнання особистості означає для нас, що при вирішенні конкретно-наукової (часткової) задачі, наприклад, вивчення досвіду, здібностей і т.ін., у так званій активній уяві вченого відбувається динамічне утримання всієї цілісної особистості. І лише за умови розгляду конкретних отриманих результатів в контексті цієї цілісності можна говорити про те, що досліджується особистість як така. Мова йде про два принципово різні дослідницькі завдання і процедури проведення дослідження. Наведемо елементарний приклад: я можу досліджувати різницю механічного і логічного запам’ятовування, застосовувати конкретні експериментальні методики, отримувати дані і аналізувати їх відносно особливостей пам’яті людини. Це – конкретна психологічна процедура, і на цьому вона, власне, завершується. Однак я мо-

жу поставити інше завдання – вивчити певні особливості особистості через специфіку мнемічних механізмів. Таке завдання може бути поставлене, але в цьому випадку все кардинально змінюється.

Дослідження особистості

Цілісність як основа: Процес пізнання особистості передбачає динамічне утримання всієї її цілісності, навіть при вивченні конкретних аспектів.

Кontекст цілісності: Лише розгляд отриманих результатів у контексті цілісності особистості дозволяє справді досліджувати її як таку.

Два типи дослідницьких завдань:

Конкретні психологічні процедури
(наприклад, вивчення пам'яті)
Дослідження особливостей особистості
через вивчення конкретних механізмів

Можна обмежитися відомими експериментами, але для дослідження тут принципово важливими стають інші показники і явища: дослідника повинно хвилювати, як саме і чому дана людина сприймає саме ці слова-стимули, в якій формі стимульний матеріал сприймається краще. Чи важливим є сам зміст слів, який, кінець кінцем, стан зараз у досліджуваного – і багато інших, суто особистісних питань. Дослідник виходить з того, що пам'ять входить у контекст цілісної особистості, і він використовує її, як своєрідне “віконце”, через яке може щось побачити в цій цілісності. Відбувається зміна предмета дослідження – особливості запам'ятовування і процедури, пов'язані з їх вивченням, є тепер засобами проникнення у світ цілісної особистості. В такій постановці виходить, що дослідник “через” окреме явище (процес) отримує доступ до всього своєрідного ансамблю особистісних складових. Суттєвим в такому підході є те, що цілісне, особистісне не добудовується дослідником “у власній голові” за законами логіки, а вивчається в процесі цілком конкретного експерименту. Методологічно і методично існує принципова відмінність між вивченням конкретної “грані” як такої і дослідженням цілісності через посередництво цієї грані. В останньому випадку не робиться власне те, що має назву “зріз”: дослід наповнюється колосально складною атрибутикою, тому що дослідник має не просто “утримати”, але й врахувати в ньому масу невідомих йому змінних, визначити логіку проведення процедури саме з цією людиною, власне, “ухопити” індивідуальну логіку досліджуваного. Це – клінічна форма експериментування, і вона дуже складна не стільки технічно,

скільки професійно-психологічно: експериментатор повинен мати дуже високу кваліфікацію. Мабуть тому такого типу дослідження практично не проводяться в сучасній науці, натомість цілісність просто придумується на підставі конкретних часткових матеріалів (даних експерименту, тесту тощо).

Такий стан речей критикував ще Л.С.Виготський в 20-х роках, і він залишився таким самим: ми отримуємо конкретний результат, але не вивчаємо психологію його виникнення. Як у даному прикладі – елементарний дослід засвідчує, що логічне запам'ятовування ефективніше, ніж механічне, але нічого не говорить про те, чому це так, які механізми працюють в обох випадках (а може, в даної особистості взагалі своя логіка і така, яку дослідник взагалі не може назвати логікою!). Відповісти на це питання можна лише тоді, коли я проведу експеримент, в якому буде побудована модель існування цілісної особистості, а запам'ятовування виступить в ролі “віконця” до дійсної природи даної цілісності. От звідки необхідність генетико-моделюючого методу: ми повинні створити цілісну модель в її розвитку. В неї ввести всі складові особистості саме на рівні конкретного дослідження: і спрямованість, і характер, і біологічні процеси, і внутрішні переживання, і стани особистості в даний час. Все це повинно надійно фіксуватися в експерименті – тоді може бути здійснений крок до розуміння психологічної природи особистості.

Підкреслимо ще раз – метод не передбачає “зрізу”, він передбачає створення “входу” в світ цілісної особистості, і це є логічним. Недаремно Г.С.Костюк ще в 20-ті роки ХХ століття зауважував, що як би не прагнула психологія до вивчення цілісності особистості, даний об'єкт настільки “великий” і складний, що все одно слід виокремлювати певну конкретику. Питання не тільки в тому, що саме виокремлювати (це вирішував Л.С.Виготський), але і як його використовувати (цього, на жаль, не вирішував ніхто).

Застосування генетико-моделюючого методу дозволить подолати недоліки традиційного “зрізового” підходу: коли ми говоримо про генетико-моделююче дослідження структури особистості, життя особистості, йдеться про модельне відтворення всієї складності в конкретному експерименті. Це дуже важко, зараз неможливо назвати жодного дослідження, в якому б до кінця витримана була ця логіка – ми тільки починаємо вивчати дані можливості, оскільки розуміємо, що це є принциповий шлях до дійсного пізнання особистості.

Генетична психологія, нагадаємо, розглядає структуру особистості, враховуючи тезу про те, що структура виникає цілком логічно і абсолютно закономірно. Тут слід розрізнити: особистість як така не виникає, вона створюється – продовжується. Ми ніде в природі і в соціумі не маємо такого факту, коли особистість народжується від неособистості, вся історія існування людства не надає нам жодного такого факту. Тому ми говоримо про рух особистості в межах покоління і переходах її від покоління до покоління. Отже, в генетичній логіці говорити про виникнення особистості сенсу немає, вона є продовженням, вона є тим, що розвивається. В той же час, як було показано, структура особистості виникає як необхідність для забезпечення існування людини в цьому світі. Виходить, що чітка детермінованість цілісної структури і кожного її елемента іде від того, що на ранніх етапах онтогенезу особистість вже є цілісною, але недиференційованою, у неї немає складових частин. Це структура, але дуже спрощена, нерозчленована, і вона забезпечує, відповідно, найпростіші функції. Пізніше ці функції ускладнюються. Цей момент дуже важливий і суттєвий. Структура виникає, і це стосується кожної ланки і кожного елемента.

Наступне. Слід дати собі звіт у розділенні трьох понять, які фактично мало розділяються в сучасній психології особистості. Я маю на увазі поняття біологічного, соціального і власне психічного. Особистість інтегрує і об'єднує ці три сфери і являє собою єдність. Як в особистості співвідносяться вказані явища? Ми, поки що гіпотетично, висловлюємо таке твердження: та елементарна, нерозчленована, первинна структура, якою є особистість на перших етапах онтогенезу, складається фактично із двох форм існування: з форми біологічної і форми соціальної. Вони поєднуються між собою і подальший рух, розвиток особистості в бік ускладнення і диференціації породжує психічне¹ як певний вектор, як певне об'єднання біологічних і соціальних форм існування взагалі. Психічне утворюється на стрижні цих двох напрямів. На етапах раннього онтогенезу те, що потім стане розвиненою людиною, являє собою деяке матеріальне тіло, яке є інтеграцією, сумою соціальних і біологічних тенденцій, рухів, важелів. Психічне, як і особистість, не виникає кожного разу і в кожній людини. Воно створюється на векторі з'єднання біологічного і соціального, у істоти, яка розвивається, в результаті і в процесі її взаємодії з оточуючим середовищем. Психіка з'являється як функція, що зу-

мовлює людській істоті можливість існування в даному світі, в даному оточенні.

Генетична психологія при аналізі структури особистості враховує нескінченність існування особистості. Це можна пояснити таким чином: індивідуальне життя людини є кінцевим, воно починається і закінчується фізичною смертю тіла. Якщо ж ми говоримо про існування особистості в межах поколінь, а не в межах єдиного життя, то зустрічаємось з явищем нескінченності існування особистості. Не слід плутати життя окремого індивіда з існуванням особистості в межах поколінь, адже його життя є дискретним, а існування поколінь нескінченне в своїй зміні.

Під час розгляду особистості з точки зору її структури обов'язково слід враховувати, що сама особистість є таким утворенням, яке має внутрішній зміст. Будь-який предмет: і фізичний, і хімічний, і біологічний – може бути проаналізований з точки зору його зовнішнього і внутрішнього, але коли ми говоримо про особистість, цей аналіз дуже ускладнюється. Особистість являє собою такий об'єкт, в якому внутрішнє саме і є тією інстанцією, яка в принципі визначає все існування людини як такої. І тому, коли мова йде про елементи структури і виокремлюється внутрішній світ, не слід це розуміти так, ніби існують елементи поза внутрішнім світом, не пов'язані з ним. Коли особистість на якомусь етапі онтогенезу диференціюється, всі частини структури мають відношення до внутрішнього світу, він ніби охоплює, пронизує всю особистість. І цілком вірно говорили екзистенціалісти про абсолютну реальність внутрішнього в особистості: таку ж саму, як і реальність зовнішню. Внутрішнє не тільки існує, воно волає вираження, і це є абсолютним законом особистісного життя. Виразити своє внутрішнє, тим самим його змінити, розвинути і зробити крок в житті: це імператив існування особистості взагалі.

Структура, яку ми будемо досліджувати, завжди в русі. Вона змінюється, розвивається, але розвиток цей відбувається в межах форми, структурні компоненти і структура цілісності як такої залишається протягом всього терміну її життя незмінною. А на рівні форми, на рівні окремих змін, з'являється те, що Виготський називав “міжфункціональні системи”, отже – зміни відбуваються.

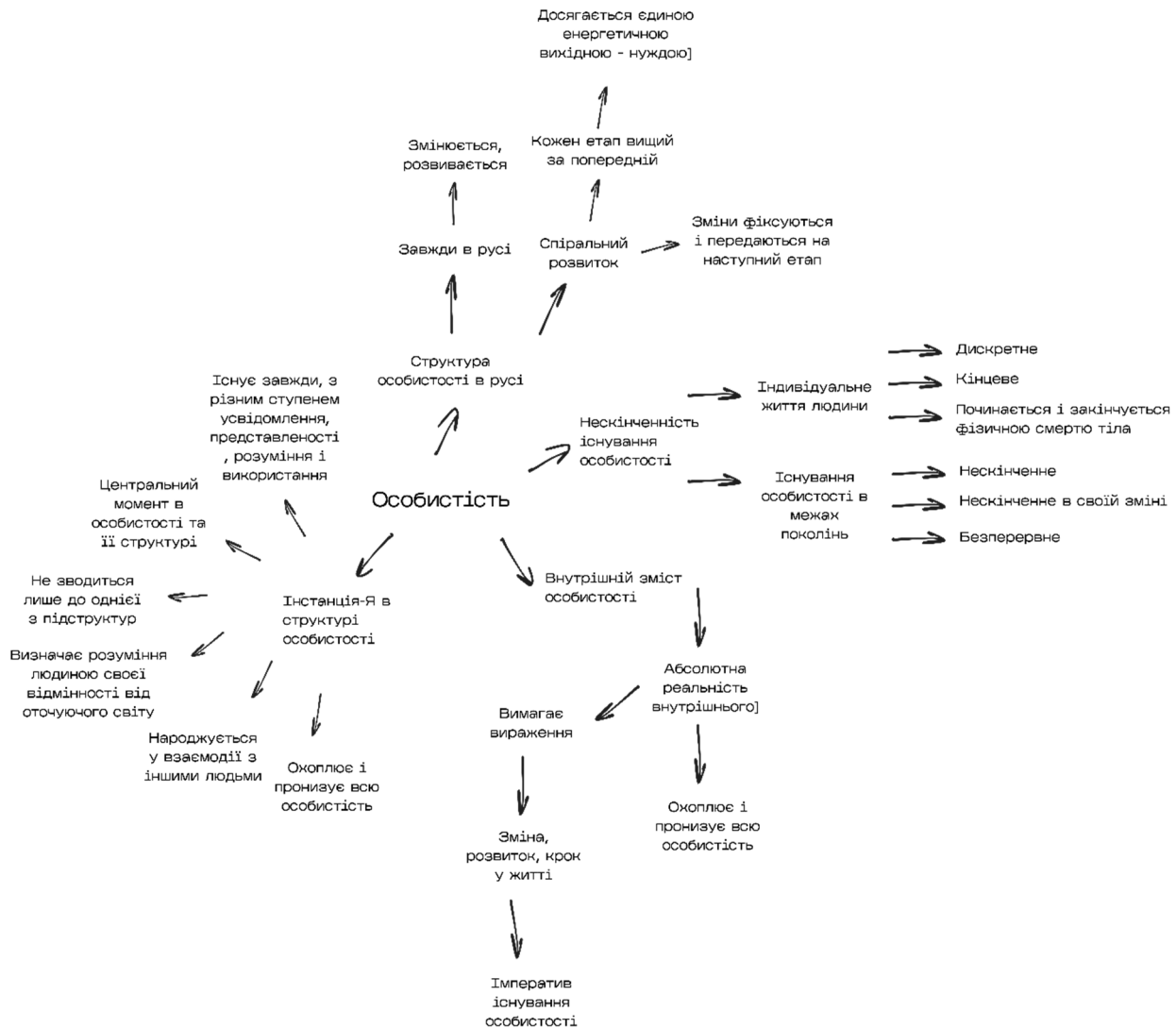
Ми б хотіли наголосити тут на одній серйозній речі: зміни не йдуть по колу, вони являють собою спіраль, і кожен етап в розвитку

особистості є в чомусь вищим, ніж попередній етап. Спіральність цього процесу досягається єдиною енергетичною вихідною – потрібною, яка є не тільки енергетичною, але й інформаційною. І кожен раз, коли проходить якийсь період існування особистості, всі зміни, які відбуваються з нею в цей час, не зникають, а фіксуються на оцьому носіїві, який продовжує свій рух далі. А вся інформація про те, що відбувалося з людиною в цей час, зберігається і передається у такому ж або видозміненому вигляді на подальший етап. Таким чином, подальший етап завжди чимось вищий, в чомусь інший, ніж етап попередній. Саме таким чином виникла спіраль. Вона стосується власне і структури: кожний віковий період, якщо говорити про вік, є внеском в структуру. Існує думка, що перехід в інший віковий період знаменує собою зміну структури особистості в цілому. Це, на наш погляд, необережне зауваження: структура все ж залишається постійною, але те, що кожний віковий етап змінює форму особистості – це абсолютно точно. Змінює цілісність, вигляд, динаміку цієї цілісності.

Розглядаючи структуру, ми повинні весь час мати на увазі, що найцікавішим і найсуттєвішим в особистості є те, що називається інстанція-Я. І при побудові будь-якого уявлення про структуру буде абсолютно некоректно, з наукової точки зору, обійти інстанцію-Я. Ми відносимо інстанцію-Я до внутрішнього світу особистості, але досить умовно, тому що насправді вона сутнісна і всеособистісна. Інстанція-Я є насправді центральним моментом в особистості, і в її структурі теж. Ми б хотіли при описі структури віддати їй належне місце: її не треба ігнорувати, зводячи тільки до однієї з підструктур, а з іншого боку – не треба її фетишизувати, говорячи, що все інше не має такого значення і слід вивчати тільки Я, що це – якась надтаємнича структура. Це важливо розуміти і для опису всіх інших підструктур. Інстанція-Я не є чимось надзагадковим, надприродним і недоступним для науки. Ми повинні глибше це розуміти, ніж У.Джеймс, який постулював неможливість пізнання “Я-суб’єкта” [95]. (Тут, як бачимо, знову виникає ідея “гомункулуса”). Інстанція-Я – це те явище, яке визначає, що людина розуміє свою відмінність від оточуючого світу. Себе вона, при цьому, якимось чином називає: росіяни і українці це називають “Я”, англійці “Ай”, німці “Іхь”. Але коріння такого виокремлення є і в тваринному, і рослинному світі: ми не знаємо, за якими механізмами, але за поведінкою тварини і навіть

рослини очевидно, що вони не плутають себе з собою подібними і з іншими предметами. Тобто, їм дано відокремлення себе від зовнішнього світу. Коли О.М.Леонт'єв говорить, що на перших етапах онтогенезу дитина не розрізняє відношення людей до себе і відношення себе до них, а також – своє відношення до людей і до предметів, він правий, але дещо необережний; ми ніколи не маємо щось злите і “аморфне”: суб'єкт, який живе і, отже, саморозвивається, уже відчуває свою відокремленість. Так, у людини це ускладнено порівняно з тваринами, але Маркс правильно сказав, що ключ до анатомії мавпи лежить в анатомії людини, а не навпаки. Адже й будь-яка тварина не ототожнює себе з іншою твариною. Вона не спарюється, наприклад, сама з собою, вона шукає іншу, і не спарюється з особинами своєї статі, а шукає протилежної статі, тобто вона розрізняє, і, отже, в найнерозвиненішій, найпримітивнішій формі те, що ми називаємо Я, – дано й тваринам, там коріння цієї інстанції. По-іншому вони це відчувають, по-іншому з цим обертаються, вона не розвинена, не розчленована, не встановлена в мові – з цим ніхто не сперечається, але надавати їй якісь надприродні риси теж не можна. Мова йде про те (знову повертаємось до Маркса), що по-справжньому ми зрозуміємо інстанцію-Я не тоді, коли будемо шукати щось в “нірвані” і йти кудись в глибину (адже там тільки інстинкти), а далі вже йдуть молекули, – таке вже було у біології з клітиною. Ми будемо зрозуміти інстанцію-Я і не тоді, коли будемо уповати на “космічну” силу. В цьому сенсі Маркс дуже точно сказав: людина спочатку, як у дзеркало, дивиться в іншу людину, і тільки зрозумівши, що перед нею людина Петро, людина розуміє, що вона людина Павло. Іншого шляху немає. Мається на увазі, що наявність іншого і взаємодія з ним є сутнісним фактором виникнення власного Я. Цікаво, що в екзистенціальній психології з цього приводу Р.Мей вважає, що дійсною одиницею аналізу особистості є якраз взаємодія її з іншою особистістю. Отже, Я-інстанція – це те, що народжується у взаємодії з іншими людьми. Саме взаємодія з іншим дає людині можливість зрозуміти, що вона – це не інший. Виготський писав, що коли людина засвоює досвід людства, тоді тільки у неї виникає її власний світ, а не у результаті “занурення” в свої містичні чакри. Інстанція-Я виникає у взаємодії. Взаємодія існує завжди, а значить, ця інстанція теж існує завжди, з різним ступенем усвідомлення, з різним рівнем представленості, з різним ступенем розуміння і використання. І немає такого етапу в

онтогенезі, коли людина плутає себе з оточенням, і навіть не відомі випадки, щоб психічно хворі плутали себе з оточенням, а це означає, що інстанція-Я існує і в них. І не треба її фетишизувати, це абсолютно нормальний атрибут особистості, і немає тут ніякої надтаємниці: все абсолютно природно – людина, щоб існувати, повинна себе відокремлювати від інших.

Викладене уявлення щодо структури особистості може легко перетворитися на “одне з” багатьох інших, і, як таке, дуже мало дасть психологу, якого цікавить особистість. Адже принциповим і суттєвим як для теорії, так і для психологічної практики є зовсім не констатація того чи іншого структурного цілого, а усвідомлення дійсних психологічних механізмів, що зумовлюють існування (функціонування і розвиток) особистості людини. Відповідь на це питання – не в описі структурних утворень, а у виявленні виникнення закономірних взаємозв’язків між ними і всередині кожного з них.

Тривала історія вивчення особистості у вітчизняній та зарубіжній психології засвідчує, що психологія дуже мало чого може дати сьогодні в цьому аспекті. В межах традиційного експериментування виявляється практично неможливим “виявити” складні і багат шарові взаємозв’язки між окремими підструктурами цілісної особистості. Свого часу з цим фактом зіткнувся Л.С.Виготський, виявивши неможливість дійсно зрозуміти природу окремих вищих психічних функцій, якщо вивчати їх у зрілому, сформованому вигляді із застосуванням звичних у психології експериментальних процедур. Він зрозумів, що вища психічна функція на стадії зрілості специфічно згортається, перетворюється на “окам’янілість” (термін Виготського), і в такому вигляді глибинні і сутнісні механізми її функціонування не піддаються науковому пізнанню. Саме цей факт визначив напрям подальшого пошуку Виготського, який завершився створенням і впровадженням у психологію генетичного методу. Логіка тут проста й водночас – геніальна: дійсна структурно-динамічна природа вищої психічної функції може відкритися досліднику, якщо вивчати не сформовану, не “готову” функцію, а процес її виникнення, коли всі складові є відкритими, навіть “оголеними”, коли зв’язки ще багат варіантні і лише утворюються, обираючи з багатьох можливих найбільш оптимальні варіанти. Тобто відбувається процес утворення вищої психічної функції як складної міжфункціональної психологічної системи.

Отже, сучасна генетична психологія використовує принцип, відкритий Виготським, реалізуючи його в галузі психології особистості. Для того, щоб зрозуміти суттєві питання існування особистості людини, треба відійти від феноменологічного погляду на її структуру: дійсні механізми цього дуже складного явища відкриваються, як уже зазначалося, коли ми підійдемо до його вивчення з точки зору того, що *структура особистості у тому вигляді, як вона існує в зрілому стані, – виникає і функціонує. І цей процес виникнення є закономірно обумовленим і жорстко детермінованим цілком об’єктивними (в смислі – реально існуючими) обставинами.* Іншими словами – якщо ми фіксуємо структуру зрілої особистості такою, як це описано вище, то для дійсного розуміння її (особистості) сутнісної природи слід відповісти на питання – *чому особистість людини має саме таку структуру і як вона виникає.* Ці питання і відповідь на них важливі не лише самі по собі – в них приховується таємниця становлення і

існування особистості в цілому. Слід зазначити, що, хоча процес розвитку особистості вивчається в психології дуже давно і вельми активно, сам момент *виникнення* її (виникнення закономірного і обумовлено-детермінованого) залишається поза увагою дослідження. Це видається цілком зрозумілим, оскільки цей акт, по-перше, не може бути зафіксований емпірично і не верифікується експериментально, по-друге, його пояснення обов'язково означає зіткнення з проблемою біологічного і соціального, яка, як ми вже показали, хоча й існує у хибній постановці, але є в цій постановці дуже звичайною, традиційною і ... такою, що абсолютно не має рішення, і, по-третє, пояснити (і головне – зрозуміти) явище виникнення особистості виявляється можливим, якщо дійсно, а не декларативно виходити з логіки, що цілісне з'являється, існує і розвивається раніше від його частин. Останнє потребує спеціального пояснення, і тут ми пошлемося на давнє і нібито “часткове” дослідження Г.С.Костюка [137]. У сучасній психології існує багато досліджень, які фіксують моменти зародження, виникнення психічних явищ, переривання поступовості (інсайт, продукти інтуїції тощо), стрибкоподібні переходи їх у новий стан, до нового способу дій. В цьому плані дослідження Г.С.Костюка є чисто генетичним за своєю сутністю предмета вивчення, методу і продукту, одержаного в результаті. Воно відрізняється нюансованістю і оригінальністю, оскільки на досить “простому” матеріалі відкриває цілісний, складнопов'язаний і обумовлений характер сенсорно-перцептивного процесу.

Предметом дослідження був процес створення образу при сприйнятті предмета в ускладнених умовах. Моделлю процесу стало зображення предмета, розташованого у темній камері, який раз у раз освітлювався спалахом електронно-імпульсної лампи. Короткочасність освітлювання не давала можливості роздивитися і побачити предмет повністю: досліджуваному давалося щось, що було недоступне свідомості у плані форми і змісту. Внаслідок численних освітлювань імпульсами світла відбувалася акумуляція інформації у полі зору досліджуваного і поступово вибудовувався образ предмета, що сприймався. Г.С.Костюк відзначив такі особливості зародження і виникнення образу предмета, коли він сприймається в ускладнених умовах.

В процесі побудови образу виразно виступає складна взаємодія рефлекторних актів, які набувають форми специфічних пізнавальних дій (сенсорних, перцептивних, репродуктивних, розумових), спрямованих на розв'язання перцептивної задачі: виділення ознак об'єкта, що сприймається, їх структурування, усвідомлення класу об'єктів, віднесення його до певної категорії. На підставі минулого досвіду і фрагментарних перцептів у суб'єкта виникають судження, гіпотези, які впливають на хід даного процесу і разом з тим зазнають певних змін залежно від результатів перцептивних дій. Неадекватні гіпотези, що не підтверджуються перцептивними даними, замінюються правдоподібнішими здогадками.

Розв'язання задачі в таких умовах часто є процесом вирішення суперечностей між очікуваннями, що виникають у суб'єкта, передбаченнями і перцептивною інформацією, яку він отримує. Воно являє собою складну пізнавальну діяльність, яка вербалізується тією чи іншою мірою на всіх їх станах, починаючи з усвідомлення задачі і закінчуючи впевненим її розв'язанням.

Це яскравий приклад становлення "суб'єктивного образу об'єктивного світу", який неможливо зрозуміти без його психологічних, власне, особистісних складових. Звернімо на це додаткову увагу. Вже рефлекторний акт, як відповідь на подразнення, в даній ситуації є зміненним. Адже перцептивна задача, що була поставлена перед досліджуваним надає принципово нового змісту і динаміки і цьому акту, і всій сенсорно-перцептивній сфері. Задача і актуалізований самим суб'єктом набір сенсорно-перцептивних і розумових дій опосередковують весь процес сприймання в даній ситуації, який

стає власне суб'єктним. Таким чином, мета (задача) та способи дій, як суто соціальні надбання цілісної особистості, в даному експерименті змінюють суто біологічні характеристики сенсорно-перцептивної сфери (чутливість, концентрацію, обсяг тощо). Далі – актуалізація особистісного досвіду, розвиток особливого стану людини в умовах експерименту привносять нові аспекти і нюанси в акт визначення і побудови образу подразника – в даному випадку ми зустрічаємось з унікальним явищем “другого”, власне, особистісного опосередкування діяльності. Це подвійне опосередкування і зумовлює, кінець кінцем, і нову форму, і динаміку роботи органів чуттів, і креативний акт побудови людиною власного образу предмета, що задається. Ми маємо тепер вже не лише суб'єктну, а особистісну ситуацію дослідження. Фактично, саме особистість як ціле і визначає пізнавальну діяльність людини, що філігранно показав Г.С.Костюк в даному дослідженні. Отже, ситуація розгортається не так, що стимул (погано освітлений предмет) діє на органи чуття, викликаючи реакцію – образ. Особистість як цілісність сама обирає (визначає) стимул, актуалізуючи всі свої наявні психічні складові – досліджує (вичерпує) його, сенсорно-перцептивна сфера, водночас, і надає інформацію, коректуючи вихідні суб'єктні (цільові) і особистісні (сміслові) інтенції, і сама в своєму функціонуванні коректується особистісними структурами.

Таким чином, своєрідність психічного найкраще за все можна зрозуміти, якщо підходити до нього генетично, якщо придивитися до того, як у ході розвитку відображувальної роботи мозку змінюються реальні взаємовідношення живої істоти з зовнішнім світом. Адже, в дійсності, ми в цьому експерименті і спостерігаємо розвиток і народження нової міжфункціональної системи, і, підкреслимо, перш за все – суто особистісної системи.

Який же гносеологічний смисл наведених результатів? Ось, коротко, основні етапи створення суб'єктивного образу в даних спеціальних умовах:

Перший – чутливість зорового аналізатора, який отримав енергію зовнішнього впливу, виявилась недостатньою через малу її потужність, тому аналізатор виявився нездатним перетворити її у факт свідомості одразу.

Другий – вимальовування предмета, що сприймається, – виникнення його на сітківці ока і становлення його обрису виявляється

теж незавершеним, з невизначеними межами та порожнинами в його цілісному образі.

Третій – існуюча вже суб'єктна перцептивна задача зумовлює складне перетворення рефлексивних актів у пізнавальні дії (сенсорні, перцептивні, репродуктивні, мисленнєві), що здійснюють зміни образу і фіксації відмінностей, завдяки чому відбувається перетворення енергії впливів у визначений образ.

Четвертий – рух наявної, але не досить повної інформації про предмет викликає актуалізацію власне особистісних структур (досвіду, станів, спрямованості). Створюються гіпотези – образи, які змінюються більш правдоподібними.

П'ятий – розвиток образу внаслідок відображення предмета і його об'єктивна шляхом виділення його ознак, структури, віднесення його до певної категорії, вербалізації і аж до виявленого розв'язання перцептивної задачі.

Шостий – творчість. Аналіз психологічних складових, який необхідний при переході людини від перцептивних задач до більш складних проявів пізнавальної, духовної та продуктивної діяльності.

Цей “ухоплений” в експерименті Г.С.Костюка момент і механізм є методологічно дуже суттєвим. Він засвідчує не лише той факт, що розвиток має свої закономірності і механізми. Важливіше інше – розвиток будь-якого процесу людини є завжди і виключно особистісним явищем, оскільки тільки цілісність породжує нову цілісність всередині себе як складну міжфункціональну психологічну систему (тимчасову чи стабільну). В описаному дослідженні виокремлена, на наш погляд, та “крапелька”, в якій в концентрованому вигляді зосереджені основні механізми і закономірності, що можуть бути перенесені на всю особистість.

Наступне. Структуру особистості важливо зрозуміти як таку, що виникає цілком закономірно і жорстко детерміновано. Для дійсного осягнення значення даної тези цілком доречно використати аналогію з існуванням живої істоти (тварини). Атрибутивні властивості її, такі, як живлення, подразливість, виділення, розмноження etc, “вимагають” появи відповідних органів (структур). Це свого часу переконливо показав О.М.Леонтьєв в дослідженні філогенезу психіки [147].

Послідовність саме така: сутнісна властивість (функція) виникає раніше і в своєму існуванні та розвитку фактично породжує орган (скажімо, рух з'являється набагато раніше, ніж морфоанатомічне утворення – кінцівка ссавця і т.д.). У нас немає підстав вважати, що формування структури особистості не підпорядковується даній закономірності.

Важливість цього положення вбачається в тому, що його реалізація зміщує акцент дослідження: від констатації і опису існуючої (такої, що вже стала) структури слід переходити до вивчення процесу її становлення, і саме в цьому процесі відкриваються дійсні глибинні і сутнісні механізми та закономірності, що й забезпечують виникнення, існування і розвиток структури особистості як цілісності.

На цьому шляху ми одразу зустрічаємось з суттєвою проблемою, що залишається невирішеною в психології особистості, не дивлячись на те, що саме її вирішенню присвячено чи не найбільше психологічних теоретичних і емпіричних досліджень. Якщо саме існування як активний саморух людської істоти породжує структуру особистості, що являє собою необхідну умову цього існування і розвитку, то виникає першочергове питання про витoki (джерела) цієї активності. Це дійсно кардинальна проблема. І не дивно, що будь-яка теоретична побудова в галузі психології особистості обов'язково включає в себе розгляд витоків активності людини. Водночас ми опиняємось перед дуже цікавим і показовим фактом – виявляється, що в усій сучасній психології не існує науково обґрунтованого і загальноприйнятого погляду на цей, чи не найсуттєвіший, аспект науки. Тлумачення джерел активності і механізмів їх дії виявляється настільки різноманітним і різнобічним, що сам лише їхній аналіз вимагає дуже вели-

ких зусиль і об'ємних текстів (ми можемо послатися тут на одну з рідких вдалих спроб такого аналізу, яку зробив Х.Хекхаузен [293], проте цей аналіз так і не привів до якогось загального погляду). Ми вбачаємо в такому положенні речей ряд суттєвих причин, якщо не розглядати серйозно прагнення деяких дослідників “нав'язувати” власну логіку об'єкту вивчення. Мова не про ці спроби, а про серйозні дослідження. Одна з причин полягає у відмові від генетичного аспекту аналізу. “Зрізові” техніки і побудовані на отриманих з їх допомогою результатах теоретичні узагальнення просто не можуть, так би мовити, “за визначенням”, відповісти на питання про дійсні виток активності особистості. Ми не будемо тут перераховувати причини цього, які аналізував ще Л.С.Виготський [67].

В генезисі розвитку можна гіпотетично передбачувати, що новонароджена дитина є не просто дуже складною біологічною системою¹. Вона є людською дитиною, оскільки унікальні взаємозв'язки нервової системи і тілесності визначають особливий стан цієї істоти – стан готовності увійти в соціальний світ і стати особистістю. Але цей стан викликається не тільки унікальною біологічною структурою. Генеза такого явища полягає в наступному: початок народження людини лежить в соціальних умовах взаємодії двох особин, які фізіологічно з'єднуються для подальшого народження біологічної істоти, як продовження свого роду. Вона потім стане соціальним атрибутом всього сукупного онтологічного буття.

Народжена біологічна істота є втіленням нужди як вихідної тенденції – потягу в потребово-мотиваційному осмисленні світу. Ця нужда перетворюється в свою чергу і в потребу, і як усвідомлена потреба – в мотив. Тож від початку особистість в своєму становленні має подвійне спонукання – нужду і деякі задатки, які можуть бути здійснені. Це і породжує потребово-мотиваційну сферу і проростає згодом в структурні компоненти особистості. Навіть світоглядний компонент народжується з сенсорно-перцептивного поля, яке зароджується в зустрічі нужди як певного біологічного динамічно-інформаційного утворення з соціальним світом. Нужда, як зазначалося, розуміється нами, як певний базальний стан біосоціальної істоти, що виражає об'єктивну необхідність у доповненні, яке знаходиться поза ним. Ми говоримо, що нужда є базальним станом, маючи на увазі і її первинність як джерела спонукальної активності індивіда, і її глибинність та відпочаткову єдність (синтетичність).

Вихідна нужда людської істоти задається і визначається самою специфікою організації життя і є достатньо постійною протягом онтогенезу. Фактично, це є нужда жити, бути, здійснюватись і продовжуватись в іншій особистості, а також у своїх творах.

Нужда породжує і визначає (окреслює) потребово-мотиваційний простір кожної особистості, але потреби і мотиви не вичерпують і не закреслюють базальну конституюючу природу нужди. Кожна потреба є частковим і конкретним задоволенням нужди (щоб не сказати фрагментарним). Так, наприклад, біологічна потреба в їжі є дуже суттєвою, вітальною, але вона – лише частина, фрагмент всезагальної нужди жити. Те саме можна сказати і про інші потреби й мотиви. В цьому сенсі нужда, на відміну від потреби, – не предметна.

Саме поняття нужди як базальної спонукальної сили пояснює різноманітність потреб і мотивів людини (що взагалі-то зазвичай не пояснюється, а лише констатується і класифікується). Нужда зустрічається з тим колом біологічних і соціальних явищ, які по-різному, в різному ступені можуть її частково (завжди саме частково) задовольнити. Саме так і виникають потреби, і саме тому вони – ті, що є в людини. Те, що це дійсно так, дуже добре видно, якщо порівняти потреби людини сучасної західної культури з потребами людей різних епох, або інших етносів. Потім вступають в силу ті впливи, які ми називаємо соціальними, педагогічними і т.д. Тут і народжується те, ім'я чому – психічні процеси, психологічні стани, психічні властивості. І вони проходять шлях через потребово-мотиваційне поле. Виражаючись, здійснюючись, реалізуючись через психічну діяльність, вони стають нашими характерологічними, абсолютно унікальними властивостями, тому що сплав біологічного та соціального і породжує характер. Темперамент, як і генотип взагалі, являє собою відпочаткове, задане в нужді, в потребово-мотиваційному полі розгор-

тання здібностей. Не здібностей в смислі “людина здібна до того чи іншого”, а просто людина виявляється фундаментально і спрямовано здібною.

Коли ми ставимо питання про те, яким же чином в генезисі здійснюється особистісний розвиток, як, власне кажучи, біологічна особа стає особистістю, – слід враховувати наступний момент: ця відпочаткова сенситивність і певний прояв нужди реалізується через соціальні впливи у вищих психічних функціях, створюючи унікальну, неповторну, абсолютно приголомшуючу систему взаємодій сенсорно-перцептивних, імажинативних, моторних та інших проявів. Створюються складні міжфункціональні рухливі динамічні системи, які в сукупності і складають те, що прийнято визначати як структуру особистості.

Коли ми ставимо питання про те, де ж витоки психічного, відповідь є такою: начала психічного – в нужді, що проростає згодом в потреби. В свою чергу, потреба детермінує соціальні впливи, які задовольняють її. Отже, і на особистісному, цілісному рівні маємо унікальний механізм: не стимул діє на людину, а вона сама, вже дуже рано, обирає якийсь очікуваний стимул з багатьох, а саме – той, що відповідає її актуальній нужді (потребі). Зі свого боку, ці відпочаткові потреби є проявом фундаментальної анатомо-фізіологічної основи, яка проявляється в задатках. Вони ж мають властивість і здатність розвиватися виключно в соціальному середовищі.

В цілому, нам здається, що в становленні особистості генетично вихідним, повторюваним мільярди разів є психосексуальна особистісна взаємодія між двома людьми, як той конструкт, що виявляється в біологічному продукті цієї взаємодії (людське дитя) і привласнює соціальне як те, що має власні витоки і функціональне призначення і, власне, здатність до розвитку, щоб стати особистістю.

Мабуть, О.М.Леонтьєв був правий, коли говорив, що зустріч потреби з об’єктом несе в собі народження психічного як такого. І коли йдеться про те, що нужда народилася в парі закоханих, які мають взаємну потребу народити людину, ми маємо на увазі, що саме вона й виступає тим генетичним підґрунтям, що народжує суб’єкта чи індивіда або біологічну особу, яка повторює шлях своїх батьків. Таким чином, нужда люблячих людей різної статі одне в одному і їхня потреба продовжити одне одного через створення нової людини проростає в деяку просто приголомшуючу особистість. Яким же чином?

Виявляється, дуже просто: між двома індивідами протилежної статі народжується те третє, що несе в собі вектор їхніх, власне, сутнісних сил. Це, з моєї точки зору, є фундаментальний вихідний генетичний факт, який дуже давно і “старанно” не помічає психологічна наука.

Якщо говорити про любов, то вона завжди породжує нову векторну істоту, яка є бажаною і очікуваною. Якщо ж народження нової істоти відбувається без любові, без її очікування, бажання, без надії на неї, то це є акт простого (тваринного) народження біологічного організму, який не несе в собі сили мужнього відношення до світу, тому що в ньому не втілені одвічно найвищі духовні вияви людини – любові, не втілені в нього і високі рівні анатомо-фізіологічних здібностей, які можуть надати майбутній людині здібність стати красивою, потрібною, доброю особистістю.

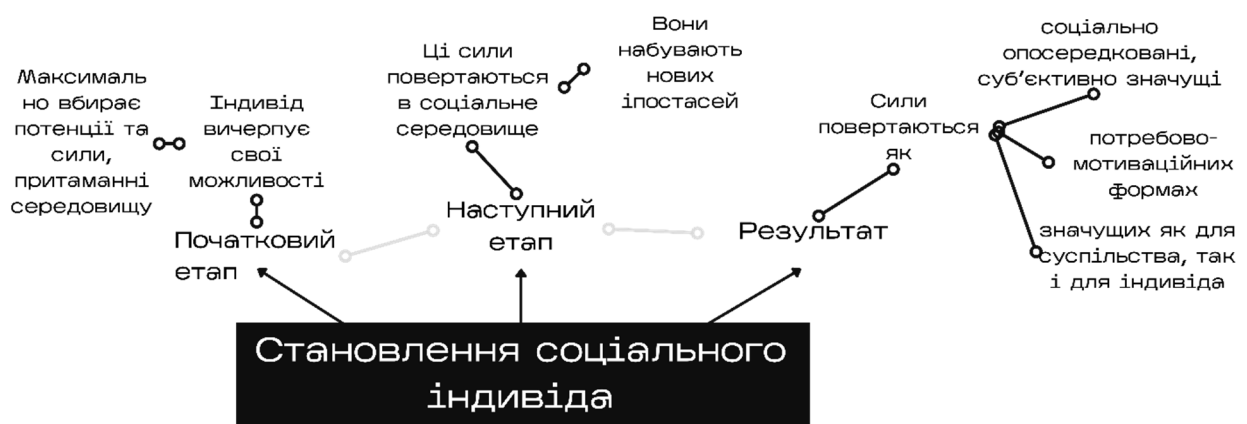
Соціальні особи, що привласнили у своєму становленні досвід поколінь, який став їхнім біологічним єством, у своїй парній взаємодії, яка ґрунтується на сексуальній основі, в яскраво-гострому моменті, який є спрямованим і здатним відтворювати потомство, рід, створюють і укорінюють в світ лише те, що вони можуть. І в цих взаємодіях проростає чи то геній, талант, чи то посередність, чи і взагалі – безпритульність. Все визначається тією дійсною нуждою, що з'єднала цих людей.

Світ відтворюється в людському дитяті, яке несе в собі примат цілого, і цьому цілому нужда породжує вибіркочу функцію по відношенню до соціуму. І соціум, адекватно реагуючи на нужду людини, розвиває, власне, її потреби, її спрямованість, її сенсорно-перцептивну сферу. І це є ключ до розуміння розвитку: таким є генезис розвитку, початку і функціонування особистості.

Це положення дозволяє суттєво уточнити одну з вихідних ідей екзистенціальної психології про “закинутість людини в світі”. При цьому, екзистенціалізм не має на увазі “непотрібність”, “безпритульність” особистості. Йдеться про суттєво інше: “закинутість” означає, що людина сама не визначала рік і місце свого народження, рівень розвитку і особливості культури, в яку “потрапила”, своє найближче оточення. Вона сюди попадає, отже – “закидається”. І перед нею відкриваються дві принципові можливості – максимально пристосуватися, “плисти за течією”, – стати “гвинтиком”, тобто розчинитися в цій мільярдній масі, – стати “рабом власного світопроекту” (каже про це Р.Мей). Або ж, і це принципова альтернатива, – усвідомити

себе, здійснити трансценденцію, “вийти за” обставини і... збутися, подолавши, кінець кінцем, стан “закинутості”. Наше уточнення, яке витікає з фундаментального положення щодо генези особистості, пов’язане з тим, що “закинутість” буде різного ступеня і різної інтенсивності відчуженості, в залежності від того, як нужда призвела до народження, появи в світі цієї людини. Якщо вона – очікувана, бажана, якщо вона – плід дійсної любові і результат втілення соціально-біологічних історичних потенцій двох людей (батьків) – ця людина не може називатися “закинутою в світ”, адже вона вже відпочатково не просто існує, вона співіснує в ньому, бо і біологічно, і соціально, і духовно вона не сама. Те, який саме тип взаємовідношень між двома люблячими людьми призводить до народження такої особистості, можна вважати центральною проблемою перетворення нужди в соціально значущу людську потребу. Ми не одинокі в світі і в пізнанні. Це засвідчує і аналізована вище думка М.Бубера.

Фактично, процес становлення особистості як цілісності являє собою ніби вичерпування з існуючої нужди (нужда – жити, бути) тих можливостей, які потенційно могли б бути в індивіді. Але їх за різними причинами – немає. Справа в тому, що соціум в тому конкретному часі і конкретних історико-економічних умовах, коли в нього приходить і існує дана особистість, досить жорстко детермінує вияв і розвиток одних здібностей і призупинення та нереалізованість інших.

Соціальний індивід (тобто індивід, який стає соціальною істотою, носієм всезагально-історичних здібностей) спочатку в своїх можливостях вичерпує самого себе для того, щоб з даного середовища максимально увібрати в себе ті потенції, ті сили, які йому притаманні. І потім ці сили повертаються в соціальне середовище в зовсім інших

іпостасях. Вони повертаються в соціальних, опосередкованих, суб'єктивно значущих і для суспільства, і для індивіда потребово-мотиваційних силах.

Відпочаткова нужда як всезагальна людська інтенція не лише зумовлює активність дитини. В цій активності дуже швидко і рано починається розвиток цілісності і суттєвих її змістовних складових. За деякими емпіричними даними, як ми вже зазначали, людське дитя вже в перші місяці після народження принципово відрізняється від тварини в галузі почуттів. Ця відмінність виявляється в незвично ранньому розвитку почуттів, які прийнято називати вищими: естетичних, інтелектуальних, моральних. Ці почуття з'являються із загального чуттєвого недиференційованого стану, який Гаффдінг назвав "почуття життя". Вже цей стан несе на собі особливий відбиток, який ставить його вище за інстинктивне життя тварин.

Саме "почуття життя" можна розглядати як суму фізичних відчуттів, які йдуть від всіх точок організму, але на початку воно визначається, головним чином, існуванням і задоволенням суто вітальних потреб. Але завдяки тому, що нужда формує й інші, суто соціальні і духовні потреби, почуття життя набуває вищого відбитку, який слід розглядати, як зародок майбутнього переважання духовного життя над тваринним. Цей новий напрям можна помітити у дитини, вже починаючи з другої половини першого року життя.

Унікальна цілісність людської істоти охоплює не лише афективну сферу (потреби та емоції), але й царину інтелекту. Принципова єдність афекту і інтелекту конституюється, на наш погляд, вже на ранніх етапах онтогенезу єдністю біосоціальної природи нужди.

Нужда спонукає активність, в якій відбувається зустріч індивіда з різноманітними об'єктами соціального світу. Вибір об'єкта, що найбільше відповідає нужді, є сутнісною подією в житті дитини. В ній не лише народжується потреба, в ній вперше відбувається акт пізнання світу, коли умовно рефлексорні (отже, суто природні) механізми сенсорно-перцептивної, мнемічної, інтелектуальної сфери, специфічно "запліднюються" нуждою і потребою (афективним), і виникає образ. Лише тепер виникає те "ключове переживання", яке Віготський вважав дійсною "одиницею" становлення особистості.

Складне поєднання в зустрічі афективного і інтелектуального компонентів породжує дію, тобто спрямовану й цільову активність, яка вже відпочатково, як бачимо, має характер особистісної дії. От-

же, особистісна дія є тим психічним феноменом, який дійсно реалізує певний аспект нужди, “утримує” в єдності афективні та інтелектуальні компоненти особистості і забезпечує їх сполучальну взаємодію. Що б не виступало предметом психологічного дослідження – моторні дії (“живий рух” – за Бернштейном), робота аналізаторів, особистісні вчинки – ми повинні завжди давати собі звіт, що це є, в кінцевому рахунку, особистісні дії, які в єдності свого внутрішнього психічного змісту відбивають і реалізують єдину біосоціальну сутність нужди, а отже – і особистості в цілому.

Подальший розвиток особистості як присвоєння внутрішньої специфіки взаємостосунків близьких дорослих, і, на цьому підґрунті, зміну міжфункціональних систем, сполучення з диференціацією внутрішнього світу. В певний момент виникає враження про відокремлення і розходження афективної та інтелектуальної сфер людини. Проте ми схильні стверджувати, що це – лише враження. Тут не існує дихотомії, тут діють два сполучених процеси, забезпечуючи єдине унікальне явище – життя й розвиток особистості, що спонукається нуждою. І якщо психологія не бачить за формуванням, скажімо, способів розумових дій єдиної біосоціальної природи особистості, якій, в кінцевому рахунку, і потрібні (чи не потрібні) ці способи, якщо вона, з іншого боку, не бачить, що кожна потреба, кожен мотив зароджується і реалізується в обов’язковій суперечливій взаємодії з когнітивною сферою (реалізуючи кожного разу все ту ж єдину нужду), то це – проблеми психології, а не її єдиного об’єкта – людської особистості.

Нарешті, ми повинні відзначити, що після народження генетично вихідним, конституюючим фактором розвитку цілісної особистості дитини є змістовні особливості взаємодії її батьків, інших дорослих, що її оточують. Дитина в своїй активності, викликаній нуждою, зустрічається з великою кількістю нюансованої системи взаємостосунків найближчого оточення. Зустріч означає не лише задоволення нужди, виникнення потреби, вона означає вибір, засвоєння соціальних способів існування і розвитку. Те, що саме зустріло дитя в оточенні, визначає наявність перших недиференційованих переживань, які при цьому ніяк не є малозначущими.

Таким чином, особистість як вища форма існування людської психіки визначається біосоціальними стосунками і духовними взаємодіями двох людей, що її народжують. В певних умовах істота, що

народжується, не лише за своїми анатомо-фізіологічними параметрами, але й за наявним особливим психічним станом виявляється готовою до входження в соціум і має ситуативні передумови, тобто до того, щоб стати особистістю.

Вищі міжфункціональні взаємодії (вищі психічні функції) здійснюються всім цілісним біосоціальним індивідом і спираються на вищі нервові фактори, що визріли на даний час. Цей процес відбувається як дихотомічна пара, в якій існує, з одного боку, спираючись на задатки, розвиток індивідуальних здібностей. З іншого боку, нужда, потрапляючи в те соціальне середовище, яке адекватне їй, викликає до життя особистісні якості і властивості. Вони породжуються складними взаємостосунками з соціальним середовищем¹ і конституюючим, генетично вихідним фактором тут є стосунки між собою дорослих, що оточують дитину.

Подальше формування особистості як системи вищих психічних функцій здійснюється в умовах розширення простору суспільного життя для дитини, який сприяє виникненню нових функціональних систем, у відповідності з якими змінює свою діяльність і біологічне – зокрема, нервова система людини.

Суттєво відзначити, що цей рух – розвиток первинного – починається зі зміни цілісності, і, отже, є особистісним на всіх етапах онтогенезу.

Внутрішній світ

Аналіз підструктур особистості почнемо з розгляду внутрішнього світу. Взагалі, це поняття не відноситься тільки до психології. Помилковою є точка зору, ніби лише психологічні об'єкти мають те, що ми називаємо внутрішнім світом. Насправді, як це вже вказувалося, будь-який феномен життя і навіть більшість фізичних тіл мають зовнішнє і внутрішнє. Наявність зовнішнього і внутрішнього – це загальний принцип структурування природи, і за цим принципом особистість людини мало чим відрізняється від усіх відомих природних явищ і тіл. Йдеться про рівень розвитку внутрішнього і чіткість розділеності внутрішнього і зовнішнього у психіці людини. Це перший момент.

Л.С.Виготський [69] дає дуже цікаве і красиве визначення особистості: особистість – це те, чим людина стає для самої себе з людини в собі, через те, ким вона стає для інших. Якщо проаналізувати цю

думку, то можна визначити, що мав на увазі Виготський, говорячи про особистість в цілому. Звичайно, він мав на увазі, перш за все, самосвідомість, він так і пише прямо про це в деяких роботах: саме з появою самосвідомості ми пов'язуємо дійсну появу особистості як такої. Але ж людська істота має внутрішнє спочатку, із самого початку зародження її як істоти, ще з часу запліднення і появи першої клітинки – в ній вже є внутрішнє і зовнішнє. І це існує завжди, впродовж усього життя людини. Л.С.Виготський говорить ось про що: до якогось моменту це внутрішнє в людині і лише для цієї людини розглядається як “предмет у собі”. Тобто той, хто несе внутрішнє, ще не став для себе, тому що він ще не знає, що у нього є внутрішнє. І появу особи Виготський пов'язує з цим переходом: коли я зрозумів, побачив, що у мене є внутрішнє, коли я зрозумів, що у мене є переживання, коли я зрозумів, що у мене є думки, коли я зрозумів, що у мене є ідеї, і побачив їх, і відчув їх, і взяв їх, тоді, власне, і з'явився Я, з'явилась особистість. Фактично, повторимо, йдеться про появу самосвідомості.

Цей перехід кардинально і принципово важливий, і тут Виготським вказаний шлях цього переходу. Він говорить, що людина приходить до цього через те, ким вона стає для інших, і це означає, що коли я ще не знаю про цей свій внутрішній світ, про те, що в мені є, інші вже про це знають, вони вже знають мій характер, мої думки, мої відчуття, вони вже бачать їх, вони знають: розумний я чи ні, спокійний чи неспокійний, багатий у мене внутрішній світ чи бідний, які образи у мене переважають, яка удача у мене переважає. Отже, Я спочатку став для Них. Виникає дуже цікава річ: у маленької дитини з самого початку дитинства встановлюється з рідними близькими людьми те, що називається особистісними взаємостосунками. В цих взаємостосунках дитина не тільки досягає задоволення своїх потреб, викликаних її нуждою, і використовує при цьому інших людей, вона ще й розкривається в цих відносинах. І вона це робить непомітно для себе, звичайно, неспеціально. В маленькій істоті ще немає того, що називається в соціальній психології процесом самопрезентації, коли людина сама працює над тим, як показати себе іншим, вона просто показує себе – і все. І це якимось відображається в ній. Маркс мав рацію, коли говорив, що особистість спочатку як у дзеркало дивиться в іншу людину, і лише після того звертає увагу на себе. Я відображаюся в цих людях, і я по них знаю, який я. По тому, як вони про мене

говорять, яке спілкування вони будують зі мною: вони відповідним чином поведуться, включають мене в якісь справи. Головне – що вони говорять і порівнюють; і саме це приводить до того, що я слідом за ними починаю дивитися на себе своїми очима: спочатку я дивлюся очима назовні, на них, бачу їх, повертаю очі і їх очима спочатку дивлюся на себе, в себе, а потім вже і свої очі повертаю в себе. І так я визнаю себе, і стаю людиною для себе. Ось три етапи, три моменти, які фіксує Виготський, і ось що вони означають: я стаю особою тоді, коли я перетворююся з людини в собі на людину для себе: через те, ким я є для інших, через людину для інших. Це перше, що хотілося сказати про внутрішній світ.

Що стосується самого змісту внутрішнього світу, він існує з самого початку у маленької дитини і є невідкритим нею. Він собою являє те, що ми, слідом за Фрейдом, після його великих відкриттів, називаємо несвідомим. Тобто, це є інстанції, потреби, образи, які не усвідомлюються, але вони при цьому викликають активність. Усвідомлюється дитиною потреба, яка виникає при зустрічі нужди з об'єктом, який може задовольнити її (нужди) конкретне відгалуження. Наприклад, дитина зараз може навіть не знати, що вона хоче їсти, її просто турбує дефіцит чогось, і лише коли відбувається зустріч з їжею, ця тривога пропадає, виникає перший момент усвідомлення потреби, стану потреби. І потім це диференціюється саме в потребу в їжі. Так виникають і інші потреби, тому що задовольняється нужда і за допомогою інших предметів. Отже, вже на початку інтенції є не тільки тим, що побачив Фрейд: бурхливе, похмуре, незрозуміле, Ід. Відпочатково там є відтінок і відбиток соціального. У внутрішньому світі маленької дитини ми ніколи не маємо тільки біологічного. І це найбільша помилка, яку повторюють за Фрейдом усі і яку не хочуть усвідомити. Це чисто і виключно біологічне є лише у хворої людини, неповноцінної особистості, і, до речі, глибоко неповноцінної, тому що вже спочатку весь потяг, усі бажання складаються зі вкладеного в неї батьками і біологічного, і соціального. І тому внутрішній світ не репрезентується дитині, вона про нього не знає, але вона вже виражає його: плачем, діями, іншими видами активності. Вона виражає цей світ, ще не знаючи про нього.

Існує цікаве уявлення І.О.Сікорського [260] про перші акти усвідомлення: дитина прагне до повторення нових рухів, положень тіла тощо, тому що це пов'язане з одночасним виникненням внутрішніх

переживань. Повторення дають змогу “вивчати” їх, звикнути до них, зробити своїми. Це й є, вважав Сікорський, першими зародками внутрішнього світу як особливого і цілком реального змісту. І це є першими “спалахами” свідомості. Разом з цим із зовнішнього світу з’являється те, що я знаю про себе. І ось ця єдність усвідомленого і неусвідомленого, складна, суперечлива, але все-таки єдність, і складає власне те, що ми називаємо внутрішнім світом. Він дійсно суперечливий у цьому протистоянні: відпочатковому генетичному протистоянні неусвідомлюваного і усвідомлюваного. Свідомість з’являється як відношення, як пізнавання людиною чогось про себе. Механізм цього феномена гарно вивчений в межах культурно-історичної концепції, тож ми не будемо його обговорювати. Нам важливіше “утримати” уявлення про генетичний рух.

Вихідна суперечлива єдність біологічного і соціального породжує потреби, цілі, вона породжує потім цінності. Виникають значення, смисли, і все це представлено у вигляді образу. Що є образ, що означає наявність у людини образу? П.Я.Гальперін, між іншим, говорив, що дійсним предметом психології є образ [74]. Це дуже смілива заява, і начебто зовсім далека від глобальності психіки, але якщо вдуматися, що ж означає виникнення і наявність образу? А означає це те, що існує деякий суб’єкт, який будує і споглядає образ. Тобто, є Я, є особистість, перед якою цей образ існує, і це вже надскладно для сучасної психології. Це означає, що у внутрішньому світі існує не тільки свідоме і несвідоме, а саме свідоме дуже складно розчленувалося і в ньому є об’єкт (образ), і є суб’єкт, який його бачить – і все це вкрай ускладнений варіант.

Як виникає образ? Він виникає не від того, що я щось бачу, чую, і це ніби вже є образ. Це ще далеко не образ. Згадаємо, що показав дослід Г.С.Костюка. Це був довгий, дуже довгий процес: образ з’являється в результаті дуже тривалого цілісного активного процесу, і в цьому процесі відбувається ніби вичерпування дійсності, і будується повторно те, що адекватне цій дійсності. Наявність образу означає наявність особи, означає наявність свідомого і несвідомого в ній, отже, означає унікально складну ситуацію і унікально складну структуру. Ми зараз говоримо, що все багатство внутрішнього світу особистості є перетвореним, засвоєним нею з навколишньої дійсності. Але виникає дуже важливе питання: а як виникають образи тих предметів і явищ, які людина не сприймала ніколи? Чому я можу уя-

вити віддалені галактики, віддалені планети, я можу уявити закони всесвітніх процесів, які я ніколи не бачив, про які ніколи не чув і нічого такого не знав? Ми думаємо, що такі побудови, сама їх можливість має велике значення, не оцінене поки що психологією. Різноманітність світу набагато більша, ніж ми можемо уявити; коли ми говоримо про те, що людина включає в себе весь Всесвіт, – це правда. Адже ми дійсно можемо помислити і побачити те, чого ніколи не бачили і про що ніколи не чули. Це не можна пояснити тільки процесом уяви, в усякому разі тим, що під нею розуміє сучасна наука. Це – дійсно проблема.

В будь-якому разі, коли ми говоримо про внутрішній світ, ми стикаємося з дуже серйозними загадками, і однією з них є загадка духовного. Дух є цілковитою реальністю, якщо ми говоримо про особистість, її внутрішній світ. Говорити про особистість і не говорити про дух було б неправильно. Нам здається, що невірно накладати на психологію обмеження, ніби духовне, душевне виходить за межі цієї науки: проблема тут у методах і теоретичних позиціях. А саме духовне є суттєвим атрибутом особистості і, як таке, повинно вивчатися позитивною наукою. Ми говоримо про дух як про те, що відрізняє людину від усієї живої природи, що робить її істотою, яка може продовжитися, народити цінність, народити ідеальне, може вчинити попри біологічні потреби. І це істота, яка тягнеться до любові, до мистецтва, до моральності. Ми говоримо, що це дуже складні речі і вони існують, і складають внутрішній світ особистості. Що є дух? Нам здається, що ми знайдемо відповідь свого часу, коли зрозуміємо, як соціальне життя насправді контактує з біологією. Як насправді цей контакт породжує психічне, і як це психічне, розвиваючись, стає духом. Справа в тому, що дуже довгий час вітчизняна психологія взагалі не займалася цими питаннями, вирази “внутрішній світ”, “переживання”, “стан” взагалі не входили в наукову термінологію. Тому що був величезний “страх субстанціональності”. Тобто, коли ми говоримо про внутрішнє, ми говоримо, що є реальний його носій, і починаються пошуки “гомункулуса”; якщо це не гомункулус, то це душа, і пошук душі. Це близьке до теології, це близьке до релігії. Л.І.Божович була першою, дуже сміливою, жінкою, яка за радянських часів, у своїй монографії, що вийшла в 1968 році, перемогла цей страх. Вона говорила про переживання, як про один з елементів внутрішнього світу, і дуже важливий елемент. Він і складає зміст

душевного життя, внутрішнього життя людини. Дійсно, ці питання дуже тендітні, тонкі, але ми не одержимо ніколи відповіді про єство особистості, якщо сміливо не будемо вивчати все, що є в людині. Врешті-решт, наука не повинна боятися, вона повинна відкривати: якщо ми маємо проблему, то повинні її вирішувати.

Етап розвитку внутрішнього світу	Опис
Початок внутрішнього світу у дитини	<ul style="list-style-type: none"> - Внутрішній світ існує з самого початку у дитини - Несвідоме за концепцією Фрейда - Включає потреби, образи, які не усвідомлюються, але викликають активність
Усвідомлення потреби та формування образів	<ul style="list-style-type: none"> - Дитина усвідомлює потреби через зустріч з об'єктом, який може їх задовольнити - Потреби формуються через диференціювання від початкового стану потреби - Перший момент усвідомлення потреби виникає після зустрічі з об'єктом, який задовольняє потребу
Розвиток уявлень та свідомості	<ul style="list-style-type: none"> - Дитина прагне до повторення нових рухів, положень тіла, що пов'язане з виникненням внутрішніх переживань - Повторення дозволяє дитині вивчити та звикнути до нових досвідів - Це перші зародки внутрішнього світу за уявленням І.О.Сікорського
Суперечлива єдність біологічного та соціального	<ul style="list-style-type: none"> - Біологічне та соціальне породжують потреби, цілі, цінності - Виникають значення та смисли, які представлені у вигляді образів
Утворення образів	<ul style="list-style-type: none"> - Образи виникають в результаті тривалого активного процесу - Цей процес відбувається шляхом вичерпання дійсності та побудови адекватного образу - Образи формуються через сприйняття навколишньої дійсності та несприйняття об'єктів і явищ
Універсальність утворення образів	<ul style="list-style-type: none"> - Людина може уявити об'єкти та явища, які ніколи не сприймала - Утворення образів включає в себе багатство навколишнього світу - Це не можна пояснити тільки процесом уяви

Якщо в цілому говорити про внутрішній світ як структуру особистості, слід зазначити таке: існують механізми його виникнення, він має тенденцію виявлятися, виражатися, а вираження є лінією розвитку особистості. Вираження внутрішнього через зовнішнє (це дуже точно показав О.Ф.Лосєв) є сутнісною ознакою життя людини: ми шукаємо в особистості виразний рух, виразні слова, виразні дії тому, що внутрішнє існує, як не дивно, тому, що воно виражається. Виражається ж воно через переживання, стани, дії, через слова. Якщо внутрішній світ не буде виражатися, він не існуватиме.

Коли формується внутрішнє, воно одразу змінюється; це формування є водночас і розвиток. І коли ми говоримо про вираз думки, то виражаючись (втілюючись), вона завжди “тягне” за собою іншу думку, сама уточнюється, ускладнюється або спрощується. Вона завжди змінюється. Тобто, вираз внутрішнього завжди приводить до його ж зміни. Ось тому і виходить, що ми не можемо говорити слідом за Віготським однозначно, що особистість виникає тоді, коли вона усвідомлює наявність у себе внутрішнього світу, тобто стає особою для себе. Для того, щоб це відбулося, це внутрішнє вже повинно бути. Воно повинно виражатися, інакше ніяк і нікому буде його усвідомити, воно не розвиватиметься. Таким чином, ми повинні шукати початок онтогенезу набагато “нижче” (раніше), тому що інакше виникає розрив єдиного руху. Якби не було внутрішнього спочатку, воно б не виражалось, і значить – воно б не формувалося. Тобто, внутрішнє в особистості є завжди, а мова йде про його розвиток – ускладнення.

Переживання

В аналізі внутрішнього світу чільне місце має бути відведене переживанню, яке виступає центральним компонентом того, що ми називаємо внутрішнім світом особистості, і в психології цей феномен вивчався достатньо довго і дуже по-різному. Традиційно переживання трактується як синонім емоційної реакції. Натомість, Ю.Василюк у дуже цікавій книжці “Психологія переживання” дає розуміння переживання як процесу активного діяльнісного подолання, проживання особистістю якихось несприятливих ситуацій. Ми можемо сформулювати дещо іншу точку зору. Переживання слід розглядати (за логікою слова) як перенесення чого-небудь в живий стан, тобто переведення події, якогось відчуття, предмета, що оточують людину, в стан живого сприйняття, в стан живого ставлення. Тобто, якщо роз-

шифрувати це тлумачення, можна сказати, що процес переживання являє собою, фактично, репрезентацію свідомості того, що відбувається в оточуючому світі, або в біологічному тілі, або “всередині” самої особистості. Таким чином, термін “переживання” фактично виявляється релевантним, тобто майже відповідає терміну “свідомість”.

Переживання як центральний компонент внутрішнього світу

Традиційне розуміння переживання

- Переживання трактується як синонім емоційної реакції

Альтернативні підходи

- Ю. Василюк: переживання як процес активного подолання несприятливих ситуацій
- Переживання як перенесення чогось у живий стан

Переживання як репрезентація свідомості

- Переживання - це репрезентація того, що відбувається в оточуючому світі, тілі чи всередині особистості
- Переживання майже відповідає терміну "свідомість"

Переживання як "місток"

- Переживання зв'язує неусвідомлювані та усвідомлювані процеси
- Переживання - це доведення стану до свідомості людини

Переживання та образ

- Традиційно образ формується, а потім переживається
- Потребує іншого розуміння

З іншого боку, можна говорити про переживання як про такий своєрідний місток, який зв'язує неусвідомлювані й усвідомлювані процеси. І якщо, наприклад, мова йде про стани (про це буде окрема розмова у відповідному розділі), то слід відокремлювати їх від переживання. В цій дихотомії, в даному протистоянні понять, переживання виступає як доведення стану до свідомості людини, тобто, спрощено кажучи, так, що я можу бути в стані афекту, але не переживати цього, і не знати, що я в стані афекту. Коли ж я переживаю стан афекту, це означає, що мені репрезентований цей стан. У

зв'язку з цим виникає ряд дуже цікавих аспектів взагалі щодо тлумачення внутрішнього світу як такого.

Якщо центральне місце в ньому займає переживання (до цього схилився і Виготський у своєму останньому періоді творчості, до цього схилиються численні персонологи; власне кажучи, і В.Штерн будує свою теорію саме на розумінні переживання як центрального феномену особистості), тоді по-іншому виглядає, наприклад, тлумачення образу. Раніше ми говорили про нього як центральне явище психіки і згадували П.Я.Гальперіна, який вважав образ взагалі предметом психології і, напевне, він не помилявся, але ми хочемо сказати про інше.

Традиційно розуміється це так, що у людини формується якийсь образ предмета, речі, ситуації, і потім цей образ переживається, наповнюючись якимось особистісним смислом, якимись емоційними реакціями. Нам здається, що це потрібно розуміти дещо по-іншому.

В дослідженнях свідомості її функції зводяться зазвичай до породження та відображення. Можна їх дещо подрібнювати, говорячи про смислоутворення, але це, в цілому, і є породження. Чомусь їх відокремлюють, в тому числі і в нових роботах, присвячених свідомості, від дуже важливої функції свідомості, про яку згадував О.М.Леонт'єв [149]. Він писав так, що свідомість людини пристрасна. Ми повинні говорити про таку функцію свідомості, як переживання того, що відображається. Можна говорити і так, що між відображенням і породженням є момент (є функція), є етап доведення до людини як такої смислу того, що вона відображає. Можливо, це і не так. Але що стосується образу, то ми б сказали, що послідовність подій є не такою, що людина спочатку будує образ, а потім його переживає, а, насправді, побудова образу, сам образ і його переживання – це, в цілому, є одне й те саме. Образ неможливий без переживання. І якщо знову згадувати і той дослід Г.С.Костюка, про який ми вже говорили раніше, й інші дослідження, тобто чисто науково-емпіричні дані, і якщо говорити про життєві знання, то ми всюди зустрічаємося з одним і тим самим явищем: образ завжди є пристрасним. Він завжди мій. Тобто вже саме те, що це мій образ, означає, що він пройшов через всю особистісну структуру, через весь досвід, все минуле і майбутнє даної конкретної людини. І тому розділяти явища переживання, відображення і породження образу просто немає сенсу. Ми не переживаємо образ, ми будуємо образ після і в процесі пе-

реживання, можна так сказати. А взагалі-то, в часі це просто одночасний акт (це – один акт). І, до речі, у досліді Г.С.Костюка, там симультанність побудови образу була розірваною, вийшов суцесивний процес через дуже складні умови побудови образу, і спостерігається зовсім інша річ: там спочатку переживається, а потім будується образ. І це переживання дуже гарно видно і в поведінці людини, і у її висловлюваннях, навіть за психофізіологічними показниками, такими, як тиск, підвищення температури, частота пульсу і т.д. Тобто образ переживається. Переживання пронизує досвід. В цьому контексті уявлення про нього як про предмет психології, звичайно, дещо тенденційне. Якщо формою існування психіки людини є особистість, або, як про це писав С.Л.Рубінштейн, психіка людини особистісна, це означає, що всі процеси, які відбуваються в психіці людини, є процеси особистісні (і праві були В.Штерн, і Л.С.Виготський, коли говорили, що цілісне виникає і розвивається раніше, ніж частини. Тож психіка людини повинна вивчатися саме “зверху”, тобто від особистості, і потім далі до її компонентів, і тільки такий шлях дослідження є адекватним); в такому разі система переживань є дійсним об’єктом: не предметом, а об’єктом вивчення психології людини, навіть не психології особистості.

Л.С.Виготський схилився до думки, що переживання являє собою дійсну “одиницю” аналізу особистості. Його погляди підтримала і розвинула, як уже зазначалося, лише Л.І.Божович, яка вважала переживання найважливішою психологічною дійсністю особистості. “Переживання, – зазначає вона, – являє собою ніби вузол, в якому зав’язані різнобічні впливи внутрішніх і зовнішніх обставин” [38, с. 154]. На відміну від Л.С.Виготського, вона не визнавала переживання “одиницею”, тобто цілим, що далі не розкладається, а навпаки, ставила завдання аналізу і вивчення “тих сил, що лежать за ним і зумовлюють процес психічного розвитку” [38, с. 154]. На жаль, такий аналіз не зроблено. Замість цього маємо кілька концептуальних моделей даного явища, жодна з яких не витікає з фактичних наукових даних, а є вільною інтерпретацією поглядів авторів.

Головною проблемою експериментального дослідження особистісних переживань, зазвичай, вважається неможливість досягти цілком адекватної репрезентації людиною того, що саме і як вона переживає. Тому що, коли ми даємо людині задачу описати свої переживання, то тим самим ми породжуємо у неї інше переживання і зовсім

інший образ, і отже ця змичка, склейка ніколи не дасть нам об'єктивної картини.

Така проблема, повторимо, існує, але вона зовсім не є невіршуваною. Просто це відбиття дійсної надскладності явища та водночас результат часткового і однобічного підходу до переживання. Вважається, що воно існує і виражається, тож слід “схопити” в досліді це вираження і інтерпретувати “по ньому” саме переживання. Це не вдасться і не вдається в такій постановці питання. Адже існує й інша сторона процесу: “не переживання, – стверджує М.М.Бахтін, – організовує вираження, а навпаки, вираження організовує переживання, вперше дає йому форму і визначеність спрямування” [25, с. 86]. (Якщо порівняти це твердження з положенням Виготського відносно того, що думка не просто виражається в слові, а й формується в ньому, стане зрозумілим, що відкривається загальний психічний механізм). Співвіднесення переживання з вираженням, на наш погляд, відкриває дійсний спосіб і простір існування даного психічного феномену. Вираження не є просто функцією особистості, а становить її необхідний і базисний атрибут. Згідно з О.Ф.Лосєвим, нагадаємо, особистість є, перш за все, виразною формою, тобто вона являє собою форму вираження. А “виразне буття є завжди синтез двох планів, одного – найбільш зовнішнього, очевидного, та іншого – внутрішнього, осмислюючого, такого, що припускається. Вираження є завжди синтез чогось внутрішнього і чогось зовнішнього” [156, с. 45]. На думку філософа, у вираженні особистості представлена тотожність її зовнішнього і внутрішнього. Це виявляється, наприклад, в тому, що сприймаючи особистість суто зовнішньо, ми в той же час ніби охоплюємо і внутрішнє, те, що виявляється в зовнішньому.

Тож маємо три світи особистості: “внутрішнє буття” – сутнісне, смислове (“першообраз” за Лосєвим); “зовнішнє буття” – вигляд, лик, поведінка особистості, і світ зовнішній – простір буття. Вони становлять єдину рухливу цілісність, і переживання виникають “на стиках” цих світів. Отже, з одного боку, вираження породжує переживання, формує його, а з іншого – переживання не виражається, а визначає і наповнює вираження реальним змістом. Спорідненість переживання з вираженням дозволяє зробити припущення щодо його будови. Безумовним є те, що переживання має власну структуру, тобто є психічною субстанцією, оскільки воно може бути представленим у свідомості людини саме як форма. Але, разом з тим, безумо-

вне й те, що воно постійно в русі, і є ніби розмитим водночас в усіх “світах” особистості, і тому не може бути структурою, а являє собою постійне становлення. Така двоїстість (симультанність – сукцесивність) переживання робить зрозумілою неможливість “схопити” його в традиційному експериментальному дослідженні. Сюди слід додати також те, що повне злиття переживання з особистістю не дозволяє виокремити його навіть штучно, заради аналізу, як це ми робимо з іншими психічними явищами. Адже сама особистість ні за яких умов не може дистанціюватися і стати в опозицію до власного переживання. У випадках, коли їй здається, що така операція вдалася, – мова йде вже про зовсім інше переживання, а не те, з приводу якого виникло “протистояння”.

Особливою проблемою є процес виникнення переживання. Ми вже згадували, що воно з’являється на межі зіткнення “світів” особистості, але в цьому є певні суттєві особливості. Вираження і його вища особистісна форма – втілення – породжує принципово нову форму співіснування людини і оточуючого її світу. Втілення – “це закарбування живої активності як процесу життя людських сутнісних сил в предметі, – зазначає Г.С.Батіщев, – це перетворення логіки дій суб’єкта у власне предметно-зафіксоване зображення і віднаходження суб’єктом своєї дійсності в об’єктах, які несуть на собі і зберігають образ його діяння [24, с. 99]. Результатом такого процесу є

те, що світ перестає бути перед і проти людини, а перетворюється в її світ, який існує навколо неї. С.Л.Рубінштейн говорить: “Людина знаходиться всередині буття, а не лише буття є зовнішнім її свідомості” [255, с. 262]. Можна стверджувати, що переживання виникає саме тоді, коли світ зовнішній став світом навколо, а не навпроти мене. І це є, на наш погляд, абсолютною умовою його виникнення. Разом з тим, з цього випливає і спосіб існування особистісного переживання. Людина втілює себе як індивідуально-неповторне соціальне ціле, як своєрідну тотальність своєї соціальності: “Результат її втілення є її твір” [24, с. 100]. Твір є тим, що робить наше життя і нашу особистість вічним. Причому “твір” слід розуміти широко – це є все те, що залишає навколо себе і після себе людина. Отже, втілення являє собою творчість. Такої ж думки і О.Ф.Лосєв: “Антиномія свідомості і буття синтезується в творчість” [156, с. 177].

Отже, якщо вираження – втілення являє собою творчість, то остання й є способом існування переживання, котре цим втіленням породжується. Слід зазначити, що стосунки, які описані для особистості і зовнішнього світу, є, за природою, такими ж самими і у відношенні її до свого внутрішнього світу, який теж створюється особистістю. І він є виключно світом переживань, оскільки, на відміну від зовнішнього світу, в ньому немає нічого об’єктивного (звісно, лише для даної особистості). Тож **переживання виникають у трьох процесах.**

По-перше, в процесі перетворення зовнішнього й відстороненого світу в мій світ навколо мене. **По-друге**, через створення власного зовнішнього (лику особистості), і, **по-третє**, в процесі створення власного внутрішнього Я (індивідуалізація). Світ переживань, незважаючи на свою складність, ніколи не є хаотичним (питання особистісного упорядкування переживань – то окреме і фундаментальне питання, якого ми не будемо тут торкатися). Більше того, завдяки вираженню – втіленню, як всезагальній атрибуції особистісного існування, та переживанням, що народжуються при цьому, не є хаотичним і світ зовнішній (мій світ, який мене огортає, а не стоїть навпроти). Хаос може породжувати тільки й виключно цивілізація, самому ж світові абсолютно не притаманна хаотичність. І людина аж ніяк не може жити ні в хаосі, ні побіля нього, як не переносить його і у внутрішньому світі. За думкою М.К.Мамардашвілі, людина може існувати, “якщо є можливість і умова світу, котрий вона може розуміти, в яко-

му може по-людськи діяти, за щось відповідати і щось знати. І світ цей є створеним” [175, с. 100]... то до чого ж тут хаос?

Викладене бачення природи особистісних переживань дозволяє, на наш погляд, визначити об’єкт психологічного дослідження. Зробимо кілька припущень. Свого часу К.-Г.Юнг зазначив, що переживання являє собою нерозривну єдність почуття і розуміння [323, с. 23]. Але, виходячи з творчої природи цього явища, слід внести ще один необхідний елемент. Структура переживання може складатися з трьох складових – почуття, розуміння і дії. Причому остання являє собою не автоматичну, не суб’єктивну, а вільну особистісну, тобто, власне креативну дію. В цьому припущенні ми спираємося на теоретичне побудування Л.С.Виготського, який в одній з останніх своїх робіт намітив вирішення центральної для себе проблеми єдності афекту і інтелекту саме через добудови цієї системи дією: “ступінь розвитку є ступінь перетворення динаміки афекту та динаміки реальної дії в динаміку мислення” [72, с. 252]. Нам здається, що ця структура має загальне значення для будь-яких психологічних утворень.

Переживання належить до таких психологічних явищ, у яких в єдиному і миттєвому акті зливаються всі складові. Отже, виникає цілісність, яка далі так і існує, більше не розпадаючись. Навіть ті переживання, що перестали бути актуальними, зберігаються в такому ж цілісному вигляді, утворюючи досвід особистості. Переживання презентується іншим людям і самому суб’єкту у вигляді знаку. За Бахтіним, “переживання не лише може виявлятися за допомогою знаку... але крім цього свого виявлення назовні (для інших) переживання і для самого того, хто переживає, існує лише в знаковому матеріалі” [25, с. 31].

Знакова природа переживання може означати лише одне: особистість означає свої переживання, тобто ми маємо справу ще з однією специфічною формою активності. Крім того, це говорить також про те, що переживання в житті людини є специфічними психологічними засобами оволодіння власним внутрішнім світом, поведінкою, та, кінець кінцем, побудови вищих психічних функцій і, на їх основі, складних міжфункціональних систем.

Експериментальна модель психологічного дослідження особистісних переживань може бути такою. Необхідно створити умови вияву творчої активності людини та її вираження – втілення. Сама експе-

риментальна ситуація має моделювати “світ навколо мене”, в котрій можна “увійти” і здійснити вільні (креативні) дії. Ситуація має бути розгорнутою, тобто являти собою специфічну модифікацію генетико-моделюючого методу. Фіксувати переживання необхідно не за самозвітами, а виключно опосередковано, встановлюючи їхні контури і зміст у специфічних продуктах і процесах творчого вираження. Експерименти, що зараз проводяться, можуть дати відповідь щодо психологічної природи особистісних переживань, підтвердивши, уточнивши або відхиливши викладені припущення.

Нижче ми розглянемо специфіку, індивідуальність переживання художнього твору та спроби експериментального вивчення цього явища.

Естетичне переживання, на думку Л.С.Виготського, лишається незрозумілим і прихованим від людини за своєю сутністю. “Ми ніколи не довідаємося, – пише він, – чому нам сподобався той чи інший твір. Все, що ми вигадуюмо для пояснення його дії, є більш пізнім примисленням, абсолютно явною раціоналізацією несвідомих процесів. Сама ж сутність переживання лишається загадкою для нас” [70, с. 20] (підкреслено нами). З того часу психологія дуже мало нового дізналася про естетичне переживання, хоча зараз здається, що праця Л.С.Виготського просто повинна була стати могутнім імпульсом для дослідження цього феномена. Але не стала... Натомість наука, а особливо педагогіка, надто багато зробили для того, щоб якомога далі відвести людину від вільного, не обтяженого стереотипами і настановленнями сприймання мистецтва. Воно оточене зараз дуже могутнім і буйним ореолом абстрактних інтелектуальних побудов і їхніх наслідків – дидактичних повчань про те, що саме треба сприймати, як саме це робити і яке ж переживання слід вважати дійсно естетичним, а отже, – повноцінним. Щодо останнього виникає велика проблема, оскільки, якщо зібрати всі визначення, які стосуються цього загадкового переживання, і спробувати узагальнити – отримаємо дещо, що, в принципі, не можна не те що пережити, а й навіть уявити. Відбувається це тоді, коли наукове дослідження психічної реальності, частиною якої є переживання, підміняється “роботою” дослідників щодо власних логічних схем і конструкцій. Мабуть, є інший шлях вирішення загадки, яку помітив Л.С.Виготський. Цей шлях має знаходитися у царині психології, а не в емпіреях власної думки дослідника. Напевно, треба спробувати вивчити саме пережи-

вання мистецтва як абсолютно конкретне психічне явище. Спробувати відповісти на питання, як переживає мистецтво людина, але відповіді не абстрактно-відсторонено (досліджуючи масу напрацьованих визначень і схем) і не інтроспективно (дослухаючись лише до власних переживань і застосовуючи їх до всіх людей), а відповіді, запитавши про це у людини, яка переживає.

Тут ми торкаємося дуже гострого, суперечливого і давнього аспекту проблеми пізнання психічної реальності (та й пізнання взагалі), сформульованого Е.В.Ільєнковим, як питання про відношення “світу в свідомості” до “світу поза свідомістю” [118, с. 49]. Це одвічне питання, хоча й було принципово розв’язане ще Б.Спінозою, однак психологія цього вирішення начебто не помітила, за винятком лише Л.С.Виготського. Нагадаємо, що суперечність полягає в тому, що свідчення про предмет, явище, котрі знаходяться поза людиною, обов’язково стосуються внутрішнього світу того, хто пізнає, і тому об’єктивне, не залежне від суб’єкта знання цих зовнішніх явищ уявляється досить проблемним, а точніше – просто неможливим. Через це, зрозуміло, виникає багато різних пояснень і тлумачень одних і тих самих явищ. “Все це достатньо свідчить, – пише Б.Спіноза, – що кожен судив про речі відповідно до улаштування свого власного мозку, або, краще сказати, стан здатностей своєї уяви приймав за самі речі” [266, с. 400]. Але чи можна судити про речі тільки відповідно до їхнього влаштування, нехтуючи влаштуванням внутрішнього світу того, хто пізнає? Однозначно ні, оскільки результат пізнання – це завжди “картинка” в свідомості суб’єкта пізнання. Але якщо це так, то ми ніколи не отримуємо об’єктивних знань, а завжди маємо справу з міфом, в якому химерно сплітаються частини об’єктивної реальності і наші власні психічні процеси і стани. Особливо це загострюється під час пізнання психічної реальності, адже той, хто пізнає, прагне він цього чи ні, обов’язково “звіряє” свідчення про певні психічні явища досліджуваних, які, відповідно, мають власний внутрішній психічний простір. І цього ніяк не уникнути. Виходить, що психологічне знання є найбільш міфологізованим. Але виявляється, що не лише воно. Найбільш передові галузі пізнання (квантова фізика, молекулярна біологія, астрофізика) породжують справжні міфологеми (згадаймо хоча б принцип доповнюваності в квантовій механіці). Отже, проблема справді існує, і це виправдовує наше звертання до, здавалося б, давно відомої філософської архаїки.

У психології спроба розв'язати згадану проблему приводить до дуже цікавого і парадоксального явища – побудови численних “авторських теорій”. Цей процес ретельно описав Л.С.Виготський [67]. Він досить простий і існує в двох основних формах: можна побудувати власну теорію, вивчивши ряд інших теорій (взагалі-то це й не теорія, а просто схема), можна ж до вивчення чужих теорій долучити опис певної сукупності психологічних факторів. Головне – створити власну (як відбиток внутрішнього світу дослідника) схему і потім, наче мереживо, накидати її на все розмаїття психологічних явищ, одні вважаючи “правильними” (тобто такими, що відповідають схемі), а інші, звичайно, – артефактами, та й не зважати на них. Самі явища, звичайно, тут не вивчаються, отже, виходить все точно за Спінозою (див. цитату, наведену вище). Тобто маємо той-таки міф, хоча й нібито з іншого боку. Так виник міф і про естетичне переживання особистості.

Тим часом Спіноза дійсно розв'язав суперечність. Її вирішення, нагадаємо, полягає в тому, що наближення до пізнання природи явища (тобто об'єктивного пізнання) передбачає активне відтворення суб'єктом траєкторії руху “тіла”, що пізнається. І що складніша ця траєкторія, то вона непередбачуваніша, то більш різноманітною повинна бути активність того, хто пізнає. Якщо скористатися сучасною термінологією – суб'єкт пізнання власною активністю мусить “вичерпати” явище.

Як це застосувати до психології, яка вивчає не просто “тіло”, а “мисляче тіло”, тобто інший суб'єкт? Нам здається, що для цього треба, по-перше, відмовитись, врешті-решт, від стимул-реактивної парадигми дослідження і визнати єдиною можливою формою пізнання взаємодію і діалог з таким самим вільним і активним суб'єктом (“мислячим тілом”), яким є й сам дослідник. А, по-друге, відмовитись від створення схем-міфів, визнавши досліджуваного невичерпною і цілісною індивідуальністю, зрозумівши – наукове узагальнення в психології можливе лише тоді, коли отримані факти – це факти життя особистості, а не якісь окремі фантоми. Треба працювати з людиною, а не окремо з її мисленням, окремо – з пам'яттю, окремо – з емоціями і т.ін. Необхідно ставити їй запитання, “змушувати” її запитувати нас – це й буде наш рух за її “траєкторією”, це буде її “вичерпання”.

Такої позиції дотримуються М.М.Бахтін і К.Роджерс: на відміну від предмета природничо-наукового, особистість можна зрозуміти, лише ставлячи їй запитання і ведучи з нею діалог. Стосовно нашого предмета вивчення (естетичні переживання особистості), ми виходимо з того, що кожна людина, якщо її органи сприймання нормально розвинені, переживає художній твір будь-якого виду мистецтва і будь-якого рівня складності. Це безперечно, якщо слідом за В.К.Вільюнасом розуміти переживання як дійсний носій психічних образів. Як таке, суб'єктивне переживання є обов'язковою і сутнісною властивістю психіки, але водночас воно є суто індивідуальним і специфічним. Це суперечливе поєднання і робить його особливо цікавим. Пережити – це не означає просто суб'єктивно відчутти, а відчутти обов'язково особливо, якимось специфічно, і це “якось” безпосередньо “схоплюється” суб'єктом зрозумілою йому початковою “мовою”. Чи можна серйозно сподіватися, що “схопивши” особливості переживань різних людей, ми зможемо щось зрозуміти про естетичне переживання взагалі і не “розчинитися” в “лихій нескінченності”? Ми сподіваємося довести, що цей шлях можливий і, більше того, набагато ефективніший, ніж спроба вибудувати певну теорію-схему з наступним “підбиттям” під неї емпіричних фактів. Адже складності тут суто методичні, а для експериментальної науки – це річ звичайна. Отже, щоб з'ясувати специфіку естетичного переживання, ми відмовились від орієнтованості на будь-які схеми, а вивчали індивідуальні особливості суб'єктивного переживання художнього твору у різних людей і лише потім намагалися узагальнювати.

Головна, але й єдина методична складність такого підходу полягає в проблемі вербалізації суб'єктом власного переживання, котре має первинно невербальний характер. Причому тютчевське “мысль изреченная есть ложь” – це лише частина проблеми. Дуже суттєвим є також те, що мовлення (і в цьому одностайні Виготський і Потебня) – не лише висловлювання, а й водночас зміна того, що відбиває це висловлювання: думка, як стверджує Виготський, не відбивається, а проростає в слові, сама при цьому істотно змінюючись і добудовуючись (“думка” тут вжито в широкому розумінні, як взагалі будь-який суб'єктивний психологічний досвід, в тому числі і переживання). Таким чином, коли людина намагається висловити переживання, вона не тільки не може зробити це точно, але при цьому реально починає переживати інше: відбувається своєрідне подвоєння переживання.

Важливим є й те, що, висловлюючи переживання, людина, хоче вона того чи ні, раціоналізує його, і складається враження, що емоційний компонент переживання зникає (якщо попросити людину, яка радіє, пояснити, що саме вона переживає зараз, вона може спробувати це зробити, але радіти при цьому перестане). Це явище, до речі, дуже вдало описане у художній літературі. Зокрема, Костянтин Левін (герой “Анни Кареніної” Л.Толстого) дуже глибоко переживає красу природи, але для нього нестерпно про це говорити і він не любить, коли про це говорять інші. Вербалізація (читай – раціоналізація) руйнує його переживання, роблячи їх неприємними, грубими і недоречними. Все це, отже, є нездоланною перешкодою для вивчення психологічного переживання, однак виключно тому, що і дослідник, і досліджувані, говорячи про переживання, внутрішньо, непомітно для самих себе, розчленовують його, звертають увагу лише на раціональний компонент і тим самим руйнують переживання як таке. Коли ми кажемо “переживання”, то майже завжди маємо на увазі розуміння. Але ж переживання художнього твору являє собою цілісну психічну структуру, “одиницю”, і саме тому спроба його розчленувати знищує його. Подібні спроби є помилкою нашої житейської логіки, яка “підказує”, що, мабуть, переживання складається із розуміння та емоції як самостійних автономних елементів. К.Юнг дуже точно називає художній твір, який народжується в психіці людини, самостійним неподільним комплексом, котрий існує автономно від свідомості, хоча, звичайно, може з нею взаємодіяти [317]. Ця взаємодія і є переживанням, але не розумінням, тому що, “поки ми захоплені процесом творчості, ми не бачимо і не розуміємо: ми обов’язково повинні не розуміти, тому що немає нічого більш руйнівного для безпосереднього досвіду, ніж вивчення” [317, с. 23]. (До речі, в цій думці є відповідь на питання про особливість тієї діяльності, що дозволяє адекватно пережити художній твір: “безпосередній досвід”).

Це зауваження К.Юнга, оскільки воно стосується не лише творця, а й будь-якої людини, яка сприймає художній твір, дає змогу суттєво уточнити предмет нашого аналізу, тобто відповісти на запитання, що саме (яку психологічну структуру) переживає людина. Щодо цієї психічної структури цілком збігаються уявлення К.Юнга, Л.С.Виготського і О.О.Потебні, хоча вони мали різні теоретичні “світогляди” і, зрозуміло, використовували різну термінологію. Те,

що К.Юнг називав “автономним комплексом”, Л.С.Виготський розумів як власний художній образ фантазії, що виникає при емоційному впливі на людину твору мистецтва. На такій динаміці виникнення чітко наголошує О.О.Потебня, стверджуючи: художній твір не захоплює людину визначеним образом і заданим переживанням, а впливає на неї, зумовлюючи формування індивідуально-специфічної фантазії, яку й переживає ця особистість.

Звичайно, нам можна закинути, що автори, до яких ми звернулися, не просто вживають різну термінологію, але й зовсім по-різному тлумачать природу структури, про яку йдеться. Це, звісно, правильно, особливо якщо виходити зі стереотипних інтерпретацій аналітичної психології Юнга і культурно-історичної теорії Виготського. Але важливіша зараз не розбіжність, а те, що ці три найбільш компетентні в психології мистецтва класики встановили, що реальним психологічним явищем, яке виникає у людини при сприйманні художнього твору, є певна цілісність, психологічний продукт, котрий сама ж особистість і створює. Це – загальне для всіх людей. Індивідуальне ж стосується того, який це продукт, що саме виникає в свідомості; чи обмежується його існування лише психікою суб’єкта; чи він буде матеріалізуватися і стане Твором; наскільки яскраво й гостро він переживається.

Визначившись у найзагальнішому з предметом дослідження, ми можемо тепер повернутися до власне методичних проблем. По-перше, наш вислів “спитати у людини про її переживання” не варто розуміти надто спрощено і буквально, адже в цьому випадку, як ми показали, задача перевизначається і предметом стає не переживання, а розуміння. Мова повинна йти про певну запитувальну ситуацію, котра спричиняла б експлікацію саме переживання. По-друге, проблему висловлення переживання і його зміни при цьому ми розглядаємо не як артефакт, а як показник психологічної особливості переживання. І ця особливість, гіпотетично, може стосуватися лише вербального висловлювання, в той час як інші способи його можуть бути більш адекватними. З іншого боку, психологічний продукт (ми навмисне, тут і далі, коли йдеться про “продукт” або “структуру”, не вживаємо поняття “художній образ”, хоча воно було б тут більш ніж доречним. Справа в тому, що це поняття вживають в літературі, зовсім не пов’язуючи його з психічною реальністю. На жаль...), створений людиною в процесі сприймання – творення художнього

твору, весь час добудовується, перебуває в постійному становленні. І якщо це становлення відбувається в розповіді про переживання, то це, знову ж таки, не недолік, а просто форма існування переживання, і при цьому – саме індивідуальна форма.

Ми можемо тепер зупинитися на деяких попередніх результатах. Виходячи із зрозумілої речі, що яскравіше і гостріше переживає художній твір саме його автор, ми провели опитування тих людей, які створюють художні твори (застосовувалося вільне опитування – опис з подальшим контент-аналізом). Вивчаючи тексти-ретроспективи і усні розповіді людей, які створюють художні твори, ми не цікавилися їхнім трактуванням мотивації творчості і авторською інтерпретацією змісту твору, оскільки це і є “примислення”. Ми хотіли встановити, як психологічно відчуває себе людина в момент творчості, що вона переживає. В розумінні емоційного самопочуття автори дуже своєрідні, але ось що дійсно привертає до себе увагу. Твір мистецтва, коли він створюється, переживається автором як окремий, існуючий в його психіці, живий одухотворений суб’єкт (квазісуб’єкт). Він відсторонений, з ним ведеться діалог і при цьому він дуже активний, має виражену мотивуючу функцію, аж до того, що “йому й справи немає до моїх проблем, труднощів і бажань – вичерпай мене будь-що!”. Таке “співіснування” іноді дає радість, іноді лякає, але завжди дуже емоційне. Крім того, воно вельми динамічне, неоднозначне і весь час перебуває в розвитку. Об’єктивним підтвердженням такого специфічного діалогу є значно більший, ніж звичайно, розвиток внутрішнього мовлення авторів, незалежно від того, в якій галузі мистецтва вони творять, адже на цьому рівні мистецтво явно аномальне. (До речі, розвиток внутрішнього мовлення можна вважати дуже суттєвим психологічним показником переживання мистецтва, і в цьому напрямку доцільно розгорнути експериментальне дослідження). Тип взаємин автора і твору на цьому етапі являє собою саме переживання один одного, яке не зводиться окремо ні до розуміння, ні до емоції. Наявність у людини даного складного комплексу визначає індивідуальність переживання не стосовно відмінності його від інших, а щодо того, що таке може переживати людина, котра являє собою розвинену індивідуальність. Саме на цьому ми ґрунтувалися, даючи визначення специфіки переживання мистецтва. Крім того, відповіді наших досліджуваних вказують на те, що саме переживання складається не з двох елементів, а з трьох. Цим третім є

уява. “Образ уяви, – вважає Ю.М.Швалб, – є втіленим переживанням” [302, с. 65]. Більше того, це – саме моє, індивідуальне переживання, оскільки образ завжди суто індивідуальний. Уява ніби “завершує” психологічну структуру переживання мистецтва і “пояснює”, чому воно може бути тільки й виключно індивідуальним. Зрозумілим стає й те, що виникнення цього переживання вимагає від людини вільного, не обтяженого стереотипами і завданнями, споглядання – занурення в твір мистецтва, адже це є умовою створення власного образу. Повертаючись до досліджень авторів, треба говорити, з одного боку, про рівень диференційованості Я: менш диференційоване воно у тих з них, хто відчуває злиття з твором (“я та твір – одне ціле”); тут переживання твору втрачається і перетворюється на переживання себе самого. З іншого боку, є сенс говорити про силу Я: або людина контролює свої переживання, взаємини з “комплексом-образом”, або вона підпорядковується останньому.

Зрозуміло, що переживання авторів – це вищий рівень взаємин з мистецтвом. Він важливий тому, що задає сутнісний критерій: наявність внутрішньо-психологічного предмета переживання – художнього продукту. Наші дослідження особливостей сприймання музики і художньої літератури дітьми різного віку свідчать, що такий продукт створюється лише на певних етапах онтогенезу і залежить у своїй складності (яскравості, розвиненості) від багатьох внутрішніх і зовнішніх факторів. Зокрема, в молодшому шкільному віці лише незначна частина дітей може створювати внутрішній художній продукт і здатна до рефлексії власного переживання його. Цю особливість ми називаємо естетичною активністю. В літературі можна знайти свідчення про відмінності в переживанні художнього твору у зв’язку з наявністю або відсутністю естетичної активності. Як дуже яскравий (хоча і дещо своєрідний) факт такої розбіжності наведемо, наприклад, різницю в переживанні роману Д.Джойса “Улісс” героєм Е.Хемінгуея, хлопчиком-підлітком, сином художника (Е.Хемінгуей “Острови в океані”) і психоаналітиком К.Юнгом, що описано в його статті, присвяченій цьому роману. Це неочікуване і далеке порівняння все ж таки дуже показове. Хлопчику роман сподобався, щось приваблює і відштовхує його, але головне для нього – незрозумілість і надія на те, що колись він його зрозуміє. Внутрішній художній продукт не створений, але є емоція, мотивація і надія – такі переживання героя Е.Хемінгуея. К.Юнг, навпаки, демонструє вищий тип естетич-

ної активності. Він начебто здійснює простий і раціональний аналіз твору, та ще й такого, який йому не подобається. Але весь текст роботи – це дійсно надскладне і надтонке переживання того “монстра” – внутрішнього образу, котрий створюється і ніби не хоче завершитися у свідомості вченого. Юнг насправді відображає складний діалог – переживання, котрий він здійснює з незавершеним образом, породженим його психікою під впливом “Улісса”. Тут дуже багато нюансів, почуттів і символів, гіпотез і розчарувань. Видно, як у висловлюваннях переживання автора змінюються, він сам це розуміє і певним чином до цього ставиться, він ніяк не може зупинитися і врешті обриває свій етюд, не завершуючи його. Ознайомлення з цією працею дало нам змогу дещо по-іншому подивитися на причину труднощів сприймання творів типу “Улісса”. Ми припускаємо, що головне тут не в якійсь так званій спеціальній підготовці читача, а саме у співвідношенні розуміння і переживання. Стереотип сприймання більшості людей полягає в тому, що вони прагнуть спочатку зрозуміти твір, тобто осягнути логіку автора власною логічною системою, “прив’язати” до неї частинки власного життя і все це потім пережити. Якщо ж логіка автора вкрай важка і не підлягає цій процедурі (тобто вона просто гранично індивідуальна і тому не стереотипізується), то сприймання найчастіше закінчується після першого ж невдалого контакту. І справа тут не у рівні розвитку раціонального начала, а в його домінуванні. Хлопчик – герой Хемінгуея – хоче саме зрозуміти роман, не може цього зробити і ... переживання не відбувається, адже воно зруйноване самим суб’єктом фактично ще до початку сприймання. К.Юнг, навпаки, декларує бажання зрозуміти, а насправді хоче пережити роман і, завдяки художньому (інакше не скажеш) таланту, намагається вербалізувати це переживання для читача. Але ці дві постаті і схожі між собою, через те, що у них не утворився внутрішній художній продукт – не “спрацював” третій елемент переживання – уява. Тому й Юнг, попри свою талановитість, рухається весь час всередині своїх відчуттів, а не переживає твір.

Ми маємо змогу вести лонгітюдне дослідження людини, звичайної за рівнем інтелектуального розвитку, безперервно, починаючи з раннього дитинства, протягом вже 20 років. Поряд із раннім розвитком певної схильності до живопису (яка не отримала дальшого розвитку) і гарних музичних здібностей вона вирізняється вражаючою легкістю сприймання традиційно “важких” творів художньої літера-

тури, зокрема таких авторів, як Джеймс, Кафка, Булгаков, Набоков, Гессе, Місіма і т.д. Наші спеціальні бесіди з досліджуваним свідчать, що тут нема хизування і “надриву”. Йому дійсно подобається це, і йому це легко. Головне, щоб автор був справжнім художником, митцем. “Я ніби спілкуюсь з цікавою і доброю людиною, котра ось таким чином бачить світ. Мені цікаво порівнювати. Я відчуваю, що і в мені є ці світи. Не треба лише питати, що хотів сказати письменник, чого він вчить і які прийоми використовує”. Нам здається, що в даному випадку ми маємо справу з перевагою саме переживання у сприйманні художнього твору, коли розуміння як суто раціональна операція виявляється просто зайвим. Все “зрозуміло” вже в акті переживання. Мабуть, є сенс говорити про спеціальну здібність до споглядання як необхідну умову переживання мистецтва. Споглядання ми розуміємо як особливе, вільне й непрагматичне сприймання, що не спрямоване на пошуки “корисних, сильних” сторін об’єкта (за С.Л.Рубінштейном).

Ще один аспект вивчення індивідуальності переживання мистецтва пов’язаний з методичною процедурою отримання своєрідного висловлення переживання в ситуації квазітворчості. Ідея полягає в екстеріоризації психологічного продукту – результату сприймання у формах іншого виду мистецтва. Цей процес, з одного боку, стимулює переживання, а з іншого – полегшує їх вираження, обминаючи монологічну вербалізацію. Є в згаданому підході ще один, більш змістовний пласт аналізу, який ми не можемо розглянути в нашій статті, – ця процедура реально ставить людину в позицію творця і специфічно поєднує в ній споглядання і естетичну активність. Така позиція притаманна професіоналам-інтерпретаторам (режисер, диригент, балетмейстер, музикант-виконавець, перекладач художніх текстів тощо). Ми просили досліджуваних (учнів 10 класу) прочитати невеличкий твір (це було оповідання О.Гріна “Акварель”), а потім придумати, який би вони поставили кінофільм за цим оповіданням. Так ми намагалися створити позицію автора, тобто необхідно було створити продукт – результат сприймання – і продемонструвати його переживання. Дослід довів існування описаного нами механізму переживання твору мистецтва. Він показав також, що це переживання відоме всім без винятку учням, хоча й має індивідуальні відмінності.

Зрозуміло, що наша праця має, так би мовити, постановочно-пошуковий характер, її треба розглядати як наше переживання про-

блеми більшою мірою, ніж наукову інтерпретацію. Ми не аналізуємо тут якісні відмінності індивідуальних переживань твору мистецтва, адже на даному етапі це не могло бути частиною завдання нашого дослідження.

Але головне можна вважати доведеним: якщо відійти від заданих абстрактних теорій-схем та від епітетів, від яких “перехоплює дух” (“ох, це і є справжнє (!) художнє переживання”), і повернутися до особистості, зібрати емпіричні (тобто науково достовірні, перевірені) факти, можна набагато результативніше вивчити загадковий феномен естетичного компонента нашої свідомості.

Адже у всіх нас виникають переживання в результаті сприймання мистецтва, і це однозначно означає, що вони – естетичні. Далі вже – питання про їхній зміст і можливості дослідження, що, як ми намагалися показати, є проблемою, яка може бути вирішена.

***

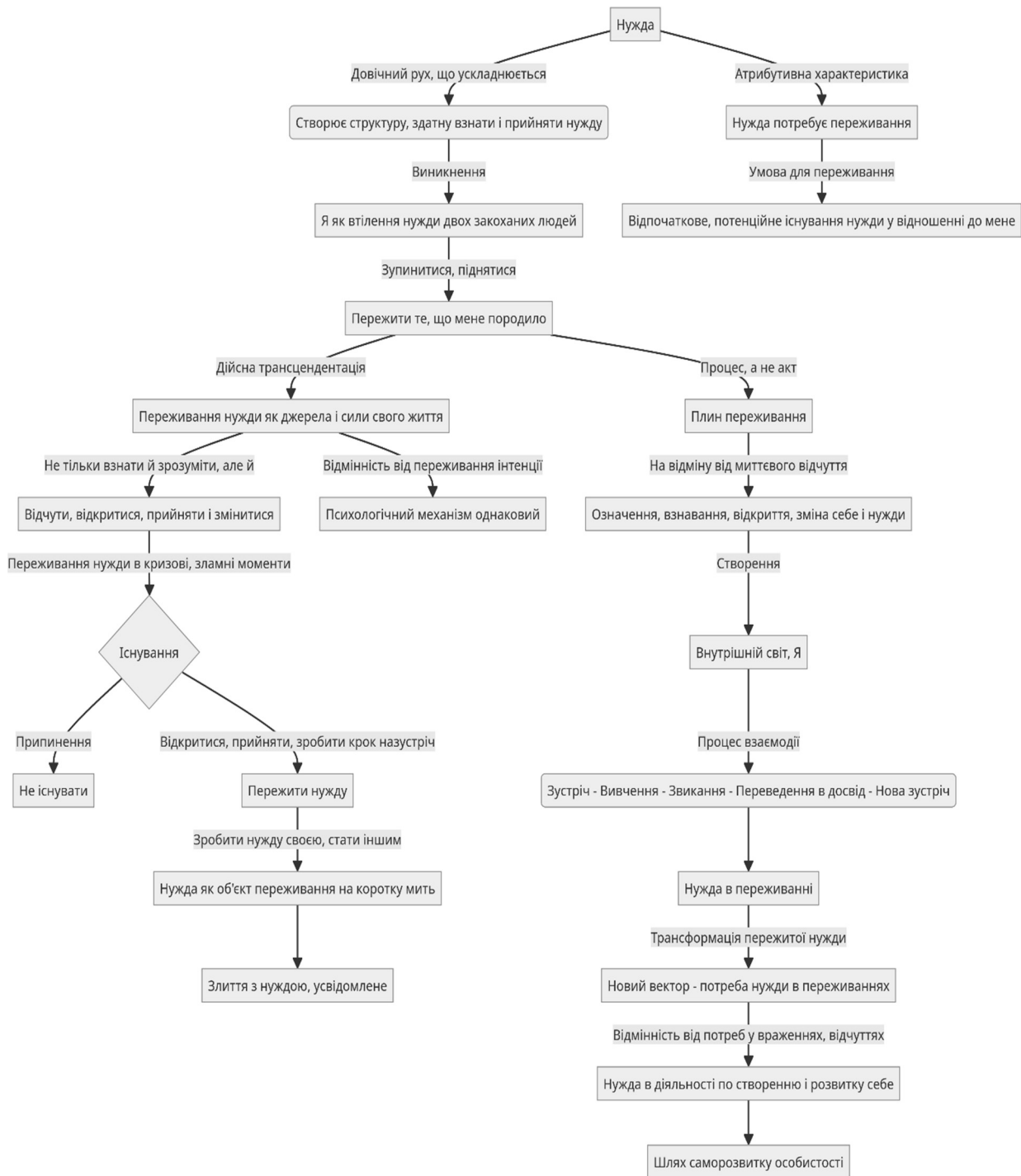
В цілому, проблематика переживання в контексті дослідження становлення особистості могла б бути експлікована у виразі “переживання нужди” або “нужда в переживанні”, або, якщо звернутись до описаного тут дослідження естетичного переживання, “переживання прекрасного” або “нужди прекрасного бути пережитим”. Розглянемо ці експлікації послідовно.

Нужда, як унікальне інтенціонально-інформаційне джерело і носій життя, психіки, може взнати саму себе, якщо стане фактом моєї особистості (мого досвіду, життя). Вона сама створює в своєму довічному русі, що ускладнюється, ту структуру, той вузлик, який здатен не лише довідатись про неї, але й її прийняти і нести далі, але вже суб’єктно. Отже, повинен виникнути Я, як втілення нужди двох закоханих людей одне в одному і в мені – майбутньому, – щоб зуміти зупинитися, піднятися і – пережити те, що мене породило. Це й є дійсна трансцендентація. Пережити нужду як джерело і силу свого життя – не одне й те саме, що усвідомити її. Пережити – це не тільки взнати й зрозуміти, але й відчутти, відкритися, прийняти і змінитися; з іншого боку, пережити нужду не те саме, що пережити інтенцію (потребу, мотив, мету etc), хоча психологічний механізм однаковий. Ми дійсно переживаємо нужду, коли жити стає неможливо, але ...дуже, вкрай необхідно, і ми піднімаємося, поновлюємось, живемо... І ми переживаємо достатньо рідко, хоча це переживання повертається. Для генетичної психології особистості процес виникнення, плину,

зміни, припинення, нового виникнення переживання нужди – відкриває дуже багато. Перш за все, хоча нужда, повторимо це, є універсальним джерелом – носієм будь-якого життя (всього життя!), пережити її як таку може тільки людина, і стає зрозумілим важливе – переживання передбачає особистість (хто переживає). Різниця між відчуттям і переживанням якраз проходить по цій межі – відчуття є відображена реальність, а переживання – перетворена реальність, яка стала моєю. Переживання нужди недаремно виникає в кризові, зламні моменти – я вже не можу існувати просто як об’єкт її втілення, я або взагалі припиняю існування, або, відкриваюся, приймаю її, роблю крок їй назустріч і переживаю її. І цим я роблю її своєю (собою), сам при цьому стаю іншим. І вона, нужда, на коротку мить стане об’єктом мого переживання (переведення мною її в своє – живе), а потім ми станемо одним, але я про це вже буду знати. Таким чином, необхідно мати об’єкт (що переживається), але це – особливий об’єкт, адже переживати його я зможу лише в тому випадку, якщо він ще до цього, відпочатково і потенційно буде існувати в деякому відношенні до мене. Нужда повинна, якщо хочете, “нуждатися в переживанні” і лише за умови, що в неї є така якість, її взагалі зможе хтось колись пережити. Так само і “прекрасне” повинне мати певні атрибутивні характеристики, що визначають його “прагнення” бути пережитим (на цьому дуже сильно наголошував свого часу Вол. Соловйов). Отже, я зможу пережити тільки те, тільки того, хто вже відпочатково якимось чином визначено входить у моє життя. І, нарешті, що означає “пережити”, що є сам цей процес? Перш за все – це сам процес, а не акт, це – плин. Лише відчутти (тобто – відобразити) можна миттєво, переживання обов’язково триває. І в цей час я його означаю і визнаю, відкриваю і відкриваюся, змінюю і змінююся, і це й є створення мною свого внутрішнього світу – себе. Взагалі, це процес взаємодії: зустріч (висока емоційність, напруга) – вивчення (внутрішня робота) – звикання (введення до внутрішнього світу, структурування) – переведення в досвід (згасання, втрата актуальності) – нова зустріч.

І саме звідси – “нужда в переживанні”, коли пережита мною одного разу нужда трансформується і “на ній” з’являється новий вектор – “її” теж потрібні тепер переживання. Не треба це плутати з потребами у враженнях, відчуттях і інш., адже моя нужда в переживан-

ні це, насправді, нужда в діяльності по створенню і розвитку самого себе, це є шлях саморозвитку мене як особистості.

Характер

Характер – це певні стабільні форми поведінки і емоційного реагування даної людини, які виявляються та існують, перш за все, в її спілкуванні, соціальних зв'язках з іншими особистостями, і є настільки специфічними, оригінальними і різноманітними, що їх сукуп-

ність є своєрідним цілісним “малюнком” – неповторним малюнком особистості. І недаремно в перекладі із стародавньо-грецької характер означає слово “чекан”, тобто повний оригінальний відтиск даної конкретної істоти. Отже, говорячи про характер, ми відзначаємо ті стабільні, неповторні, унікальні зв’язки і відносини, які кристалізуються в цій людині в риси. Дуже багато дослідників розглядали структуру особистості як набір рис (Олпорт, Р.Кеттел, Г.Айзенк, і багато інших). Так, це важливо і дійсно істотно, але що ж лежить за рисою? За нею лежить вся структура особистості. Коли, наприклад, говориться про певну рису, в дійсності йдеться про спосіб поведінки, спосіб взаємовідносин людини з оточуючими. В культурі це набуває назви, слова. Риса – це визначений образ дії, який характеризує спосіб взаємовідносин з іншими людьми. За нею лежить спрямованість, біологічне підґрунтя особистості, яке виражається в ній; досвід, який є дуже важливим в даному випадку; і нарешті, сфера здібностей. І, звичайно, за нею лежить внутрішній світ і внутрішнє переживання: яким я бачу цей світ, якими я бачу інших людей? Чи може, скажімо, доброта як риса характеру народитися при неадекватному сприйнятті інших осіб, інших людей? Це дуже проблематично. Отже, риса дійсно дуже важлива і істотна якість людини. Це стабільна якість, сталий спосіб спілкування і взаємодії. Вона в собі кристалізує всю особистість, є виявленням її як цілості. І саме тому, що унікальною є особистість, ми маємо різноманіття рис, неповторні риси характеру. Але, зазначаючи, що в характері виражаються минулі взаємостосунки людини, минулі зв’язки, ми говоримо тільки половину правди: слід розглядати характер не стільки з погляду минулого, скільки з перспективного майбутнього. Сенс в тому, щоб виокремити ті риси, які сприяють подальшому руху людини, її новим цілям, та шляхам їх досягнення. Характер слід розглядати з точки зору майбутнього, а не минулого, тому що риси – це є прогноз, адже вони стійкі, і завдяки цьому роблять поведінку передбачуваною і очікуваною. Риси характеру і формуються, виходячи з майбутнього, адже не лише наявна система взаємостосунків формує рису. Її формує і те, до чого прагне людина. Є і третя сторона: риса характеру сама є мотивантом. Тобто я поведжу себе так, щоб це відповідало моїм рисам характеру. Якщо я чесна людина (тобто, маю відповідну рису), я вчиняю чесно, відчуваю бажання вчиняти саме так, і тоді мені гарно і комфортно. Ми всі з життя знаємо: якщо вчиняємо всупереч своїй рисі – відчува-

емо дуже серйозний внутрішній дискомфорт. Це відбувається тому, що фруструється мотив, адже риса мотивує поведінку. І тут ми маємо ще одну, глибинну, зв'язку всіх підструктур. Виявляється, якщо замислитися, що всі вони пов'язані одна з одною функціонально. Отже, риса – це і спосіб поведінки, і мотив. Дуже часто риса – це й здібність, адже якщо говориться, наприклад, про працездатність, посидючість, напруженість (схильність до напруженої праці), йдеться саме про рису, але, водночас, йдеться і про здібність. Загалом, ми дуже часто приходимо до цих поєднань: розумна людина – це характерологічна ознака, але, з іншого боку, це і здібність, а з третього – це ще й процес. Тут дуже гарно видно, що насправді наші терміни і назви, це дійсно концепти, і вони настільки багатозначні, що все залежить від точки відліку. Досвідчена людина – це риса характеру, але це і здібність. Зв'язок підструктур дуже важливий і він гарно показує, що насправді вони пов'язані не тільки між собою, але і з цілісною особистістю як такою. Генетичну психологію цікавить перш за все виникнення і розвиток характеру. Звичайно, виникнення характеру пов'язано з біологічною підструктурою. Від того, яка нервова система, які темпераментальні особливості людини, дуже часто залежить, які риси характеру сформуються у неї. Це загалом-то безперечно. Але питання в іншому: як виникає риса? Є ідея, яка полягає ось в чому: риса виникає як спосіб досягнення мети. Що це означає? Є мета, і є способи її досягнення, і способів, як правило, декілька. Наприклад, мета студента полягає в отриманні позитивної оцінки на іспиті. Які шляхи досягнення цієї мети? Один студент сідає, сумлінно і ретельно вивчає все, що вимагає викладач, що потрібно, що є в літературі і в питаннях до іспиту. Він готується і, власне, йде до цієї мети. Мета залишається та ж, але ми беремо іншого студента, який вирішує, що можна піти іншим шляхом: звернутися до авторитетного родича або знайомого і спробувати “вийти” на цього викладача таким чином, що йому будуть пом'якшені вимоги, і мета знову-таки буде досягнута. Тобто, шлях руху до цієї мети інший. Третій студент вирішує, що просто можна заплатити, і не потрібно нікого шукати, і досягає тієї ж таки мети. Четвертий вирішує по-іншому, він може поманіпулювати, може прикинутись дуже хворим, або, навпаки, дуже “розумним”, дуже цікавитися, переживати за викладача, за його предмет і так далі. Тобто, ми можемо помітити декілька шляхів досягнення однієї і тієї ж мети. Питання в тому, який шлях вибирає дана

конкретна людина, – це і є її риса. Адже вона вже доросла людина, і риси характеру у неї вже склалися. Вона вибере той шлях, який буде для неї комфортним. Може бути вибраний і інший, але тоді це буде для людини пов'язане з дискомфортом. “Свій” шлях формується в дитинстві, коли у дитини ще немає стійких рис характеру, що склалися. Наприклад, дитині хочеться іграшку, – можна попросити маму, але вона не купує, потім можна далі просити маму, а можна попросити бабусю, або можна покапризувати і раптом вийшло: мета досягнута. Оце і є шлях, а потім ми цей шлях назвемо принциповістю, відвертістю, хитрістю, або ще якимось терміном. І далі формується стабільний шлях поведінки. Зрозуміло, що цей шлях залежить і від нервової системи, і від оточення, і від інтелекту, і інших властивостей: від переживання цієї людини, та й усього досвіду теж. І тоді констатується: так закладено, хоча це, безумовно, лише потенція: потрібна дія, успіх і закріплення комфортного переживання. В усякому разі, формування риси йде як формування способу реалізації мети. А цілі завжди є у людини, тому що вони пов'язані з потребами. І важливі саме цілі, а не потреби, тобто те, що сама людина собі намічає. Таким чином, виявляється міцний зв'язок характеру з цілепокладанням і свідомістю взагалі.

Важливим є питання про рівень розвитку рис, і тут мова йде про акцентуації і психопатії і як про певні відхилення, і як про рівень вираженості рис. Цей матеріал широко представлений в літературі. Важливе для нас те, що тут дуже гарно видно зв'язок з цілісною особистістю. Адже якщо, наприклад, мати на увазі таку акцентуацію, як демонстративність (істероїдність), її наявність означає, що людина обов'язково хоче стати центром уваги, вона начебто підживлюється увагою інших, і не може існувати по-іншому. Цим людям притаманно дуже міцне витіснення, вони часто не пам'ятають невдач, вірять собі, коли захворюють, і в це вірять й інші люди. І все це робиться для того, щоб привернути увагу, але це означає, що демонстративність – не лише характерологічна риса, тут як в крапельці води виражається вся особистість: це і особливий плин переживань, своєрідна система сприйняття світу в цілому, специфічна ієрархія цінностей; це і досвід, який відкриває людині, чи потрібно рухатися вперед. Тут концентрується вся особистість, і в акцентуації, в психопатіях ми знову починаємо бачити цілісність прояву людської природи.

Аспект	→	Опис
Визначення характеру	→	Стабільні форми поведінки і емоційного реагування, специфічні, оригінальні, різноманітні, неповторний "малюнок" особистості
Зв'язок з рисами	→	Характер кристалізується в риси, за кожною рисою лежить вся структура особистості
Риса як спосіб поведінки	→	Риса характеризує спосіб взаємовідносин з іншими людьми
Зв'язок з іншими підструктурами	→	За рисою лежать спрямованість, біологічне підґрунтя, досвід, здібності, внутрішній світ і переживання
Характер і майбутнє	→	Риси характеру слід розглядати з перспективи майбутнього, вони сприяють подальшому руху людини, є прогнозом поведінки
Риса як мотивант	→	Риса характеру сама мотивує поведінку, людина діє відповідно до своїх рис
Функціональний зв'язок підструктур	→	Риса є одночасно способом поведінки, мотивом, здібністю, процесом
Виникнення і розвиток характеру	→	Пов'язано з біологічною підструктурою, нервовою системою, темпераментом
Риса як спосіб досягнення мети	→	Риса виникає як спосіб досягнення мети, вибір шляху досягнення формує рису
Формування стабільного шляху поведінки	→	Залежить від нервової системи, оточення, інтелекту, досвіду, переживань
Зв'язок з цілепокладанням і свідомістю	→	Формування риси пов'язане з формуванням способу реалізації мети, цілі пов'язані з потребами
Рівень розвитку рис	→	Акцентуації і психопатії як відхилення і рівень вираженості рис
Зв'язок з цілісною особистістю	→	В акцентуаціях і психопатіях концентрується вся особистість, виражається цілісність людської природи

Проблеми вивчення характеру в психології пов'язані, передусім, з невизначеністю предмета дослідження. З одного боку, традиційно в дослідженнях ототожнюються риси характеру людини з властивостями її темпераменту. Особливо ця традиція стійка в клінічній психології: Е.Кречмер, У.Шелдон, К.Леонгард, М.П.Ганнушкін, К.-Г.Юнг вивчали, фактично, конгломерат темпераментальних і характерологічних властивостей, називаючи все це одним терміном “характер”. З іншого боку, інша традиція полягає в намаганні ототожнити риси характеру і риси особистості. Г.Олпорт, наприклад, взагалі вважав поняття “характер” не таким вже й важливим для аналізу особистості: “...психологічний факт полягає в тому, що якості людини – це просто те, що в неї є. З цієї причини і у відповідності з нашим власним визначенням ми віддаємо перевагу такому розумінню, що характер слід тлумачити як оцінену особистість, а особистість, якщо хочете, як неоцінений характер” [210, с. 239]. Мова, таким чином, ведеться про характер як соціальну оцінку поведінки (особистості в цілому) з боку інших людей. Фактично, явище характеру в такій постановці виводиться за межі психології. Обидві крайні позиції можуть бути легко пояснені практичними завданнями (у випадку клінічної психології) і теоретичними поглядами авторів (в обох випадках). Але чи означає це, що поняття характеру “зависає” і дійсно не має адекватного психологічного предмета? Нам так не здається. Свого часу Л.С.Виготський зазначав, що застиглість досліджень характеру зумовлена виключно статичним підходом, в межах якого залишається, дійсно, займатися виключно класифікацією характерів та сперечатися з приводу того, чим, власне, є риса – частиною характеру чи конструктом особистості. Прислухаємося до логіки Л.С.Виготського. Вивчення характеру шляхом спостереження і опису окремих рис, властивостей і проявів є, за Виготським, необхідним, але початковим і недостатнім етапом дослідження. Тому що таким шляхом не можна зрозуміти головного – психологічної сутності явища. Залишається порівняння і класифікація. Л.С.Виготський, однак, пише: “Даремно характерологія від Гіппократа до Кречмера б'ється над класифікацією як над основною проблемою характеру. Класифікація лише тоді може бути науково зумовленою і плідною, коли вона ґрунтується на істотній ознаці явищ, що розподіляються по різних класах, тобто коли вона відпочатково передбачає знання сутності явища... Але “сутність речей” є діалектикою речей, і вона відкривається в динаміці, в

процесі руху, змін, становлення і знищення, у вивченні генези і розвитку” [72, с. 154].

Для того, щоб зрозуміти особливості характеру мученика, який з радістю йде на страту, тим відстоюючи свої ідеали, себе самого, треба, говорить Виготський, встановити, як, за яких умов виник цей характер, що примушує мученика радіти, яка, власне, історія цієї радості.

“Статично характер дорівнює сумі відомих основних ознак особистості і поведінки, і він є поперечний розріз особистості, її незмінний статус, її наявний стан” [72, с. 156]. Перед нами – ідеальна абстрактно-схоластична модель “зупиненої” особистості. В ній долається непорозуміння: характер є сумою (тобто, тим, що об’єднує) властивостей і станів особистості. Звісно, така модель є схемою, об’єкт якої (тобто, те, що вона зображає, “схематизує”) в такому вигляді не існує (“зупинена” особистість, в дійсності, є мертво тіло, і, зрозуміло, що ніякого характеру воно вже не має). Але, разом з тим, ця схема дозволяє зрозуміти дещо дуже важливе: характер – це єдине психічне явище, яке ми можемо спостерігати безпосередньо, як поведінковий вияв суми особистісних рис. Єдине, що слід додати – це не випадкова, а типова, притаманна, “характерна” поведінка людини. Рису характеру, на відміну від риси особистості, ми можемо бачити, але ці утворення кардинально різні, незважаючи на те, що можуть називатися одним терміном. Риса особистості має ціннісно-смыслову природу (але не безпосередньо-мотиваційну) і повинна розглядатися як готовність людини вчиняти відповідно. В цьому сенсі, безумовно, правий Ієшуа М.Булгакова в його твердженні, що кожна людина – добра людина. Риса ж характеру є реальний спосіб вирішення життєвих, перш за все – діяльнісних і комунікативних ситуацій даною конкретною людиною. Існування доброти як риси характеру означає, що вказана вище готовність пройшла довгий шлях, “вступаючи” в різні взаємини з іншими численними властивостями особистості (у тому числі і з біопсихічними, темпераментальними тенденціями), “зустрівшись” неодноразово з різними і неоднозначними реакціями зовнішнього середовища (передусім – соціального), утворила-таки складну і стійку міжфункціональну систему, яка визначає такий спосіб дій і взаємодій, за яким іншій людині ніколи не завдається шкоди. Це – складно і не так вже й високо вірогідно. І в цьому сенсі (повернемось до М.Булгакова) більш правим був візаві Ієшуа – Понтій Пі-

лат. Виявляється, співрозмовники говорили про різні психічні явища! Риса характеру виявляється пов'язаною (і залежною) з набагато більшою кількістю факторів і чинників, тож в певній логіці саме її існування є проблематичним. Навіть термін “риса характеру” є досить невизначеним, якщо й зовсім невідповідним і некоректним. Принаймні, ми говоримо: “добра людина”, “зла людина”, а не “добрий характер”, і т.ін. З іншого боку, вживаються вирази “гарний” або “поганий” характер. Нам здається, що це невипадково. “Риса” характеру (“доброта”) кристалізує в собі не лише всю особистість в її дійсній складності, а й увесь характер, всі інші, так би мовити, “риси”. І саме тому ми говоримо про доброту як про всеохоплюючу якість (“добра людина”).

З іншого боку, чи завжди визначення “добра людина” і “гарний характер” є синонімами в плані оцінювання, тобто, чи означає це, що добра людина завжди має гарний характер? Ні, не означає. Це – як домінанта і, водночас, обмеження: в найбільш суттєвих, ціннісних і важливих для себе ситуаціях, в тих, які вона свідомо контролює і, взагалі, “за великим рахунком”, дана людина не дозволить, щоб її дії завдали будь-якої шкоди іншим. Ось що це означає. Але, водночас, ця людина може бути занадто пристрасною, принциповою, самовпевненою і т.д. – і це все не дозволить сказати, що характер її, в цілому, гарний.

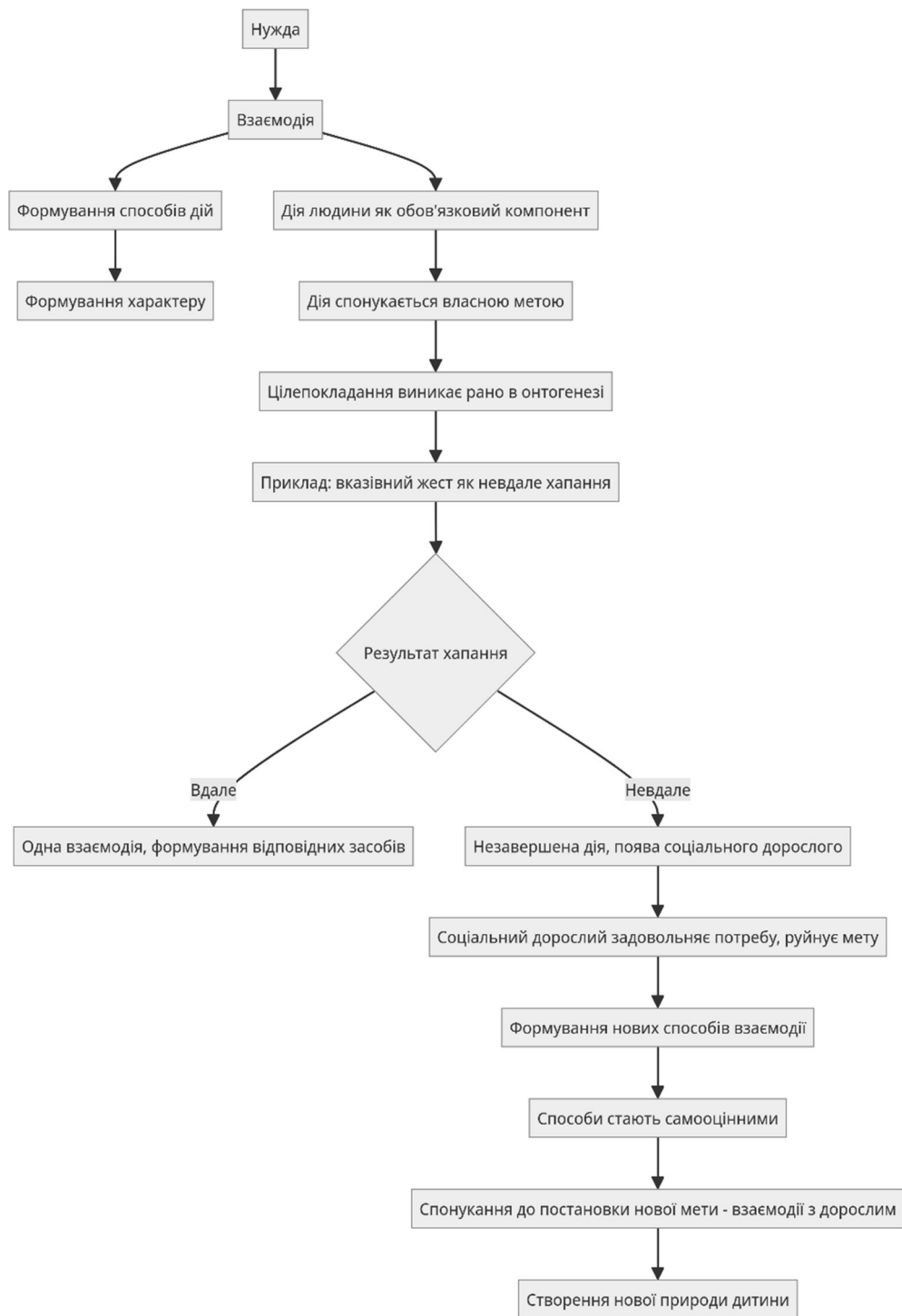
Як бачимо, залишається багато незрозумілого, і кількість питань у читача зростає – і саме цього ми й прагнули. Справа в тому, що статична модель є обмеженою, і вона не дозволяє зрозуміти реальний характер в реальному житті. Треба, повернімось знову до Виготського, “зрозуміти характер динамічно – тобто перекласти його на мову цільових настановлень в соціальному середовищі, зрозуміти його у боротьбі за подолання перешкод, у необхідності його виникнення і розгортання, у внутрішній логіці його розвитку” [72, с. 156].

Характер не просто виникає – він створюється самою людиною, і в цьому сенсі характер є тим явищем, яке найбільш пов'язане як з дією нужди, так і, з іншого боку, з вищими психічними функціями. З.Фрейд приділяв у своїй теорії великого значення характеру, вважаючи його системою успадкованих диспозицій. Фактично, характер для Фрейда повністю визначався біологічним – це була жорстка прив'язаність до минулого: характер людини, як каторжанин до ланцюгів, прив'язаний до її минулого. Ніхто, насправді, не може відки-

дати вплив, який мають на характер біосоціальні вроджені диспозиції людини – це було б небережно та й просто невірнo. Але сама сутність появи характеру пов'язана, насправді, з намаганням людини позбутися цих “тортур” минулого, оволодіти ними!

Нужда спричиняє рух особистості – рух до світу, до того, щоб стати кимось у цьому світі, тобто – до зайняття певної позиції. З часом цей рух і його напрям буде усвідомленим людиною, але вже до цього характер, в основному, буде сформованим. Як це пояснити? Нужда не є силою неспрямованою, навпаки, вона завжди (на перших етапах – поза свідомістю самої людини) спрямовує її у дуже чітко визначеному напрямі – до зустрічі і взаємодії. Зустріч породжує потребу, а трохи згодом – свідоме цілепокладання, а взаємодія є засобом. Причому, ми маємо на увазі взаємодію у широкому сенсі – не лише з людиною, а й з будь-якою істотою, предметом чи явищем. Взаємодія дозволяє утримати і досягти потребу, але далеко не лише це. Вона (взаємодія) виступає “чарівним” механізмом, так би мовити, “зворотної дії” – дозволяє оволодіти (іноді – подолати) власними безпосередньо-природними властивостями, потягами, диспозиціями. Б.М.Теплов, свого часу, сказав, що виникнення характеру – це є оволодіння людиною власними темпераментальними властивостями і диспозиціями [270]. Взаємодія є процесом, в якому бере участь вся особистість як цілісність, якою б частковою і дискретною не здавалася нам ця операція. Звідси – і характер як цілісність.

Отже, у взаємодії, яка спричинена нуждою, формуються способи дій, тобто формується характер. Чому ми говоримо, що характер створює сама людина? Тому що взаємодія передбачає обов'язковим компонентом дію цієї людини, а дія є такою активністю, яка спонукається власною метою. Цілепокладання виявляється процесом, що виникає набагато раніше в онтогенезі, ніж це прийнято вважати. Згадаймо хоча б вказівний жест як невдале хапання. Останнє є ніщо інше, як дія, а отже – викликалося воно метою: якби хапання вдалося – це була б одна взаємодія і в ній сформувалися б відповідні засоби. Якщо воно не вдалося – маємо незавершену дію і появу нового “фігуранта” – соціального дорослого, що задовольняє потребу, а мету руйнує, натомість формує нові способи взаємодії і, водночас, роблячи їх самооцінними, спонукає постановку дитиною нової мети, вже – на взаємодію з собою. І ця взаємодія є, фактично, створенням нової природи дитини.

Своєрідно з цього приводу висловився Л.С.Виготський: “Взаємодія з дорослим веде нас від успадкованої природи до нової, “набутої” природи людини, або, застосовуючи старий вислів – від старого Адама веде людину до нового Адама”. “Але характер, – продовжує Виготський, – це й є певний Адам, нова друга природа людини” [270, с. 164].

Слід зазначити, що описані явища притаманні лише раннім стадіям онтогенезу – лише тут відчувається певна невпорядкованість рис. Однак дуже швидко виникає центральна і єдина головна лінія особистості – “Лейтлінія життя” (Л.С.Виготський), спрямована на соціальне особистісне зростання і формування соціальної позиції. Риси, способи дій упорядковуються і групуються навколо цієї лінії і, власне, характером є не будь-які взагалі поведінкові прояви, а лише – стійкі і такі, що тісно переплетені з цією лінією. Саме в цьому сенсі ми говоримо, що характер визначається не минулим, а майбутнім в житті особистості. Таким шляхом характер набуває впорядкованості і структурної оформленості. Тут були солідарні, незалежно один від одного, Л.С.Виготський і С.Л.Рубінштейн.

Л.С.Виготський писав: “Характер є соціальним чеканом особистості. Він є відкрystalізованою типовою поведінкою особистості в боротьбі за соціальну позицію. Він є відкладанням основної лінії, лейтлінії життя, життєвого плану, єдиного життєвого напрямку всіх психічних актів і функцій” [72, с.156]. С.Л.Рубінштейн зауважував: “Риси характеру – це ті суттєві властивості людини, з яких у певній визначеній логіці і внутрішній послідовності витікає одна лінія поведінки, одні вчинки... Визначеність, яка складає сутність характеру, може створитися у людини по відношенню до того, що їй не байдуже” [253, с. 220]. Але це означає, що сама наявність характеру означає, що у даної людини є щось в світі, що їй не байдуже, до чого вона ставиться пристрасно. І так ми починаємо розуміти зв’язок характеру із спрямованістю. Спрямованість структурує характер і виникає міцне зрощення, яке і визначає цілісність. Життєвий шлях кожної особистості це, фактично, реалізація її спрямованості на майбутнє завдяки індивідуально специфічним способам дій і взаємостосунків (характер). Таке бачення дає змогу оцінити значення перешкод на життєвому шляху людини: подолання перешкоди означає зміцнення сплаву характеру і спрямованості і, з іншого боку, урізноманітнення способів дій, тобто – появу нових рис, але в межах даного комплексу “спрямованість – характер”.

Тепер ми можемо зрозуміти радість мученика, що йде на страту, відстоюючи свої ідеали і цінності. Його характер формувався в єдності зі спрямованістю, долаючи масу перешкод, і кожного разу подолання приносило радість перемоги і радість відчуття своєї правоти. Це – динаміка життя. І ситуація страти розцінюється даною люди-

ною як подолання ще однієї перешкоди. І вона вже знає, що подолає її – від цього радість. Так сформувався цей характер. Ми зрозуміли психологічний механізм, але, водночас, він виводить нас в інші, вищі етичні сфери: саме тут ми бачимо кардинальну відмінність характеру і особистості. Ісус Христос і терорист-самогубець на кінцевому етапі свого життя діють за абсолютно однаковим психологічним механізмом – збереження своєї цілісності, своїх цінностей і ідеалів ціною втрати власного життя. Ми не зможемо зрозуміти принципової відмінності їхньої поведінки, якщо виходити виключно з даного кінцевого моменту і виключно з характеру. Не слід забувати, що цей вчинок – кінцева ланка їхнього життя, і зрозуміти її можна, лише аналізуючи весь рух.

Виникає ряд гострих питань, як особистісних, так і суто характерологічних. Ми можемо відповісти на ці питання, використавши цікаве поняття “ключового переживання” (Е.Кречмер, Л.С.Виготський, Л.І.Божович), яке, за словами Виготського, як ключ до замку підходить до характеру особистості. Поступове створення в онтогенезі комплексу “спрямованість – характер” призводить, крім всього іншого, до диференціації внутрішнього світу особистості. В ньому виокремлюються особливі переживання, що виникають у зв’язку з подіями, які найближче і найбільш безпосередньо пов’язані із смислами і цінностями (спрямованість). Вони, водночас, виявляються релевантними характеру (якщо, скажімо, доля моїх дітей є дійсним смислом і реальною, а не лише декларованою, цінністю мого життя, мій характер обов’язково буде структуруватися навколо цієї цінності. І тоді все, що стосується якоюсь мірою їхньої долі, буде переживатися мною глибоко і гостро, буквально впливаючи на характерологічну структуру. З іншого боку, мої власні цілі і вчинки будуть обов’язково розглядатися, аналізуватися і переживатися мною в контексті цієї цінності. Активізація ключового переживання (власне, його викликання) є подією життя особистості, яка примушує вчинити цілісно, відповідно до своєї дійсної сутності.

Таким чином, формування ключового переживання є своєрідним відображенням у внутрішньому світі людини генези її характеру і спрямованості. З цієї точки зору, Ісус є символом відкритості до проблем всіх людей і стурбованості їхньою долею, їхнім духовним станом. Те, що стосується даних сфер, викликає в ньому ключове переживання – глибоке, смислове, “справжнє”. Це виявляється настіль-

ки важливим, що свою смерть Він розглядає як останній засіб повернути людей до добра і духовності. Звернемо увагу: насправді Він приймає смерть не заради відстоювання власних ідеалів, а заради інших людей. І це – принципово.

Зовсім іншу генезу ми спостерігаємо у терориста-самогубця: відпочатково він розділяє всіх людей на гарних “ми” і поганих “вони”. Його ідеали полягають у тому, що “вони” (вороги) перешкоджають ідеальному (в його розумінні) існуванню. Отже, “вони” повинні зникнути, нехай і разом з моїм життям – задля подальшого існування ідеалу. Це закритість і депривованість, що стала характером, пов’язаним з вузькою спрямованістю.

Наведені приклади є суттєвими ще з однієї точки зору – вони прояснюють дійсний зв’язок характеру з волею людини. Близькість цих явищ зафіксована в мові – вирази “вольова людина” і “людина з характером” є синонімічними. Але волю не можна ототожнювати з характером, що чітко підкреслював С.Л.Рубінштейн [254]. Воля виступає фактором, що зумовлює важливу, але лише одну якість характеру – його твердість (сила, рішучість, наполегливість). Але, вірно зауважує Рубінштейн, характер не вичерпується цими якостями – він “має власний зміст, що спрямовує цю силу” [253, с. 231]. Іншими словами, відношення волі і характеру – складні і зворотні: воля визначає ступінь твердості, сили характеру, а останній, в свою чергу, визначає, як, де і з якою метою буде виявлятися воля. І, отже – воля не входить до складу характеру.

Характер людини, як окрема і своєрідна психічна якість, має такі основні властивості – сила, твердість, зміст, складність, гармонійність. Всі ці властивості є полярними, тобто передбачають наявність власної протилежності (сила – слабкість, твердість – м’якість і т.д.). Сила характеру визначається як енергетична якість – енергія досягнення мети, здатність людини розвивати значні напруження при цьому, а також при подоланні перешкод. Важливою ознакою даної якості є те, що вона – індикатор здатності людини відстоювати, зберігати себе як особистість. Сила характеру найбільше з усіх його властивостей пов’язана із спрямованістю особистості. Вона розглядається, зазвичай, як суто позитивна якість, але ми б хотіли зауважити таке: в деяких випадках характер набуває такої сили, що придушує особистість, людина стає залежною від свого характеру і ... неадекватною: такими й є акцентуації і, особливо, психопатії – хвороб-

ліві стани, які, фактично, є виявом того, що характер “перемагає” особистість, він стає для людини самоцінним і надцінним, людина відсторонюється від світу, стає неадекватною. Паранойя може розглядатися як гострий приклад надсильного характеру: надцінна ідея, породжена людиною, “потрапляє” на надсильний характер, це врешті-решт затуляє людині весь світ і можливість ефективно існувати в ньому. Те, що ця хвороба пов’язана саме з характером, видно з наступного: хвороблива ідея виявляється настільки пов’язаною із способами взаємодії людини, що будь-яка спроба довести, показати, що вона помиляється, робить протилежне – людина чекає від взаємодії підтвердження (а не спростування ідеї), тому ще активніше шукає і... знаходить потрібні їй аргументи.

Твердість характеру найбільше пов’язана з вольовою сферою особистості і означає жорстку послідовність та впертість у досягненні мети, акцентоване відстоювання власних поглядів. Ми схильні розглядати дві модифікації даної властивості – “твердість – крихкість” і “твердість – гнучкість”. Різниця між ними принципова і зумовлена ефективністю зв’язку характеру з особистістю в цілому (а не лише з вольовою сферою). Перша модифікація відрізняється ригідністю: при зустрічі з перешкодою, яку не вдається подолати одразу, людина може продовжувати спроби аж до повного виснаження і кризи характеру (“злам”). Важкі дезадаптаційні переживання такої людини підсилюються високою самооцінкою, адже вона звикла до своєї “твердості”, яка, до того ж, є соціально позитивною якістю. Друга модифікація (“гнучкість”) передбачає тісний взаємозв’язок з інтелектуальними процесами і ціннісно-сисловою сферою. Людина виявляється здатною на достойний компроміс і ситуацію фрустрованості розглядає не як суто характерологічну, а як особистісну (яскраві історичні приклади-антиподи – Дж.Бруно і Галілей). Як видно, сила і твердість характеру є, власне, динамічними його показниками, і самі по собі не відбивають всіх його особливостей. Адже характер відзначається суттєвим багатством різноманітних рис, в тому числі і досить нюансованих, тонких відтінків їх взаємовідносин. Складність відображає ступінь розвиненості зв’язків цих рис між собою і з особистістю в цілому. Дійсний характерологічний профіль особистості можна зрозуміти лише в динаміці розвитку вказаних властивостей. Щоб це було зрозуміліше, повернемося до доброти: чому люди, які мають вроджену готовність бути добрими, як це думав Ієшуа (і не лише Він

один), так рідко мають відповідну рису характеру? Людина може мати слабкий характер, і тоді вона чинить зло під впливом обставин, і звикає до цього, виникає “звичка”. Безумовно, вона при цьому переживає жорсткий дискомфорт, але нічого не може вдіяти – обставини сильніші. З іншого боку, людина може мати надсильний характер, і тоді доброта перетворюється на нав’язливу ідею, фактично перероджуючись на свою протилежність. Добро можна не виявити через відсутність твердості характеру, або “зламатися”, якщо ця твердість – крихка, увійти до стану афекту чи депресії і скоїти багато лиха. Нарешті, низький ступінь твердості характеру може призвести до того, що добра людина не відчує і не прореагує на тонкі обставини складної ситуації, і її доброта може виявитися злом. Все перераховане стосується, власне, проблеми гармонійності – дисгармонійності характеру.

Завершуючи аналіз, ми хотіли б зупинитися на одному суттєвому моменті, який, зазвичай, не береться до уваги дослідниками характеру. “Загальним місцем” психології є твердження про те, що характер є тією якістю, яка визначає поведінку, він, власне, і являє собою способи поведінки, типові для даної людини. Але нам здається, що існує й інший аспект: характер слід розглядати як спосіб переживання людиною... самої себе, свого Я. Характер, в даному сенсі, не ототожнюється з самосвідомістю, Я-концепцією чи самооцінкою. Він є саме переживанням – цілісним чуттєвим відображенням людиною самої себе. В психологічній практиці дана іпостась характеру помітна дуже яскраво: людина, яка має проблеми у взаємостосунках, в першу чергу вважає, що ці проблеми йдуть від її партнерів по спілкуванню. Далі може виникнути уявлення про те, що саме вона робить щось не так (але це уявлення виключно ситуативне і має суто раціоналістичний зміст). Найважче приймається позиція, згідно з якою причина конфліктності полягає в цілісній неадекватності поведінки і світобачення даної людини, адже тут порушується цілісне переживання себе. Характер як спосіб переживання людиною самої себе є близьким за значенням до явища ідентичності (Е.Еріксон). Цей аспект характеру формується в онтогенезі разом із його “зовнішніми” проявами, забезпечуючи унікальність цілісної структури особистості. І тут виникає дуже складна і важлива проблема визначеності. Цей термін є ключовим у С.Л.Рубінштейна: “Визначеність, що складає сутність характеру, може утворитися у людини по відношенню до того, що

для неї важливо” [253, с. 221]. Взагалі, поняття “визначеності” найчастіше вживається Сергієм Леонідовичем в роботах, присвячених характеру. Останнє і означає, власне, визначеність людини у житті – чіткість розуміння власної позиції, диференційоване ставлення до суспільних цінностей і інших людей. Однак, нам здається, існує певна проблема, що стосується в цьому сенсі знову таки співвідношення характеру і особистості. Абсолютна визначеність, визначеність у всьому і відносно всього (характер за Рубінштейном) є, фактично, застиглість. Саме тут дуже яскраво видно, що, по-перше, характер і особистість далеко не одне й те саме, а, по-друге, що розвиток людини визначається не її характером, а гармонією співвідношення особистості і характеру. Гнучкість і зміни, які так необхідні в реальному житті, можуть порушувати “визначеність”, але межі цих порушень визначає виключно сама людина як цілісна особистість. Характер, при всій його важливості, все ж лише підструктура особистості, і факти існування людини в екстремальних ситуаціях чи в умовах жорсткої дезадаптованості засвідчують пріоритет саме особистісного начала (в деяких випадках можна спостерігати фактичну втрату людиною рис характеру і існування її протягом певного часу виключно в особистісному режимі. Щоправда, це не може тривати довго, людина виявляється ніби оголеною психологічно і травмується... тож намагається “повернутися” до своїх звичних рис). Взагалі, нам здається, психологія екстремальних ситуацій могла б дуже багато цікавого встановити щодо характеру людини, якби розглядала його в динаміці, тобто, генетично. Отже, визначеність, наявність сильного характеру, та й просто його наявність (як це зазначав ще І.Кант) є, насправді, проблемою, коріння якої – в особистості і її становленні.

Генетична психологія дозволяє побачити ще одну проблему, “перетворену в постулат” (якщо використовувати термінологію Л.С.Виготського). Звернемо увагу – всі визначення характеру так чи інакше тяжіють до давньогрецького “чекан”, закарбування (чіткість і... застиглість, майже, як відбитки пальців, – хай нам вибачать цю аналогію). А з іншого боку, психологія переповнена тезами і аргументами щодо явища прижиттєвих змін, пластичності характеру, його “відкритості” вихованню. Ми, таким чином, виявляємо цілковиту суперечність (якщо “печатка” пластична, то хіба ж вона – печатка?). Безумовно, в давньогрецькому визначенні є метафоризація явища, адже застиглість, закарбованість характеру є найбільш чітким пара-

метром психологічного відхилення (відносно психопатії це гарно показав Кречмер і особливо Ганнушкін). В нормі характер не просто змінюється, він розвивається, залишаючись при цьому ознакою саме цієї, даної людини. І таким чином, все відносно стійке і стабільне в характері має своїм підґрунтям особистість. Психологічне здоров'я людини в контексті проблем характеру визначається саме тим, що у здорової людини характер розвивається. Це – не просто зміни у зв'язку з обставинами життя, віком чи станом здоров'я, це прогресивний рух, реалізація потенції і формування психічних новоутворень характеру. І якщо останній термін викликає подив (поняття “новоутворення”, дійсно, не вживається в психології відносно характеру), слід розуміти, що такі властивості, як гнучкість, розсудливість, або мудрість якраз і підходять під визначення новоутворення, що його давав Виготський (такі зміни психіки, що кардинально впливають на всю особистість і змінюють її життя). До речі, про мудрість – те, що це не лише високий рівень інтелекту, а саме характер – гарно показала в останній своїй роботі Л.І.Анциферова [17]. Розповсюджені життєвські уявлення, згідно яких характер з віком погіршується, не можна абсолютизувати. Він може і розвиватися, і саме мудрість виступає кінцевою і найбільш розвиненою, реалізованою іпостасю характеру людини. Слід зазначити “в дужках”, що психологія старечого віку знаходиться, на наш погляд, в абсолютно “зародковому” стані (вибачаємось за каламбур). Вихідна імпліцитна позиція дослідників про “згасання”, “інволюцію”, “розпад” вищих психічних функцій в цьому віці аж ніяк не відповідає дійсності. Слідування цій позиції спотворює старість в наших очах! Актуалізація екзистенційних переживань призводить до абсолютно нових і зовсім невідомих нам форм розвитку особистості, але це саме розвиток і саме прогрес. Ми не можемо зрозуміти цих людей тому, що впевнені – вони “згасують”, і наша мова, наші слова і підходи є зовсім неадекватними – так виникає бар'єр (механізм тут, як бачимо той самий, що і в ранньому онтогенезі – ми впевнені, що перед нами ще не особистість і від цього повне незнання цієї істоти). Між тим, розуміння старості повинне виходити не з тієї тези, що біологічне в людині вичерпується, а з того, що особистість знаходиться на найвищому рівні розвитку... і зберігає при цьому нескінченні потенції подальшого становлення. Стосовно характеру в цьому віці, висловимо лише одне гіпотетичне припущення: кардинально змінюється співвідношення його з особи-

стістю; характер перестає бути підструктурою і набуває статусу атрибутивної ознаки особистості.

Змінність, незастиглість характеру людини яскраво виявляється в емоційній сфері. М.Д.Левітов свого часу помітив цікаву закономірність – емоційні стани, якщо вони переживаються людиною часто і довго, можуть перетворитися у властивості її характеру. Стан визначає особливості переживань і поведінки. Це тривале відчуття, що забарвлює життєві стосунки. Воно може стати звичним і отже – комфортним для особистості, як би це парадоксально не звучало, коли, наприклад, йдеться про депресивність, агресивність, афективність чи фрустрованість. Але, нам здається, тут існує і зворотна залежність: саме характер, як стійкі і звичні емоційні реагування та поведінкові прояви людини, робить її відкритою і готовою до переживання певних станів. Дуже цікавим і повчальним тут може бути механізм виникнення психологічно узалежненої поведінки. Сучасна психологія не так вже й багато знає про залежність. Але цих знань достатньо, щоб зробити висновок – схильність до залежності є властивістю характеру, і тут не так вже і важливо, що, власне, виступає фактором залежності (алкоголь, наркотики, інша людина, чи власні особистісні уподобання). Можна припустити, що на рівні механізму ця властивість викликається своєрідним “зсувом” цілепокладання з зовнішніх об’єктів та життєвих мотивів на переживання стану. Ми вважаємо, що головною причиною “запускання” цього механізму є якраз відпочаткові особливості характеру: недостатня твердість, розрив характеру з вольовими якостями і спрямованістю і, водночас, ранимість і відкритість – саме це, як сказали б старі характерологи, створює симптомокомплекс схильності до узалежненої поведінки. Продемонструємо це на такому, дуже сучасному прикладі, як залежність від комп’ютера. Навіть звичайний досвід засвідчує, що серед величезної кількості людей, які використовують цей пристрій часто і багато, залежними від нього стають далеко не всі. І проблема тут не стільки в ієрархії мотивів, скільки в особливостях цілепокладання і властивостях характеру.

Зазвичай комп’ютер використовується як засіб досягнення мети, яка виходить за межі взаємодії людини з цим пристроєм. Для цього він, власне, й існує, й абсолютна більшість користувачів саме так його і розглядає. Але цей пристрій зроблено спеціально дуже привабливим, він має масу емоційних ефектів, і, таким чином, його викори-

стання супроводжується ніби побічним ефектом – те, що відбувається при цьому, є яскравим, цікавим, захоплюючим. Отже, “спілкування” з комп’ютером може викликати не лише переживання досягнення зовнішньої мети, але й позитивне переживання самого процесу взаємодії. І це друге переживання в свою чергу може виступити додатковим мотивантом – взаємодія виступає і засобом досягнення “зовнішньої” мети, і самоцінною метою. В деяких випадках ця мета може зайняти місце основної (зовнішньої). Але нас тут як раз цікавить, в яких саме випадках це відбувається? Нам здається, що головним змістом позитивного і психологічно комфортного переживання, що виникає у взаємодії з комп’ютером, є відчуття свободи – людина може без конфліктної взаємодії і особливих зусиль отримувати інформацію, маніпулювати образами, відпочивати... Люди, що за своїм характером не можуть це робити легко й просто в реальному світі, які втомлюються і занадто напружуються від цього світу, нарешті, отримують те, що їм там треба. І отримують легко, без зусиль. Це переживання, якого вони так прагнули, так важко досягали (а декому з них воно і взагалі було незнайоме), мотивує, притягує до себе і змушує поступово змінювати поведінку. Так виникає залежність, і ми гарно бачимо, що роль характеру тут дуже велика і подвійна – його особливості можуть “провокувати” залежність, і сам він змінюється в результаті частого переживання певного стану свободи, розкутості, який насправді означає як раз абсолютну несвободу.

Врешті-решт нам необхідно висловитися щодо структури характеру. Генетична позиція дозволяє зробити з цього приводу дещо неочікуване припущення: характер людини являє собою, з точки зору психологічного змісту, єдність, яка далі не розкладається. Ми можемо говорити про властивості, або сторони характеру, але не можемо – про риси й якісь компоненти (вольові, емоційні, мотиваційні тощо). Характер – одиниця, єдність існування людини з боку переживань і стосунків, і розмова про риси стосується не психології, а філології і соціології. Він виникає як єдність – одразу і весь як унікальна цінність, в такому вигляді існує й розвивається. Ми вигадуємо окремі риси, проектуючи на цілісність своє знання мови та нюансів людських стосунків. Насправді ж кожен характер унікальний сполученням властивостей (не рис), які утворюють індивідуальну конфігурацію особистості й її існування. Так, безумовно, в характер проростають і вольові якості, і емоції, і спрямованість, але вони не є його складо-

вими: в цьому сенсі характер не відрізняється від інших синтетичних утворень особистості, які теж мають і емоційні, і мотиваційні й інші компоненти. Специфіка цього новоутворення визначається не цими елементами, а тим, що воно виникає й існує в безпосередньому контакті з іншими людьми, іншими характерами. Саме в цьому сенсі можна говорити про опосередковуючу функцію характеру в житті людини. І коли вже говорити про симптомокомплекси, слід зазначити, що мова йде не про якісь абстрактні риси – слова, а про унікальну форму (візерунки) властивостей і сторін. В цьому й полягає причина інтересу до характеру з боку генетичної психології.

Психічні стани

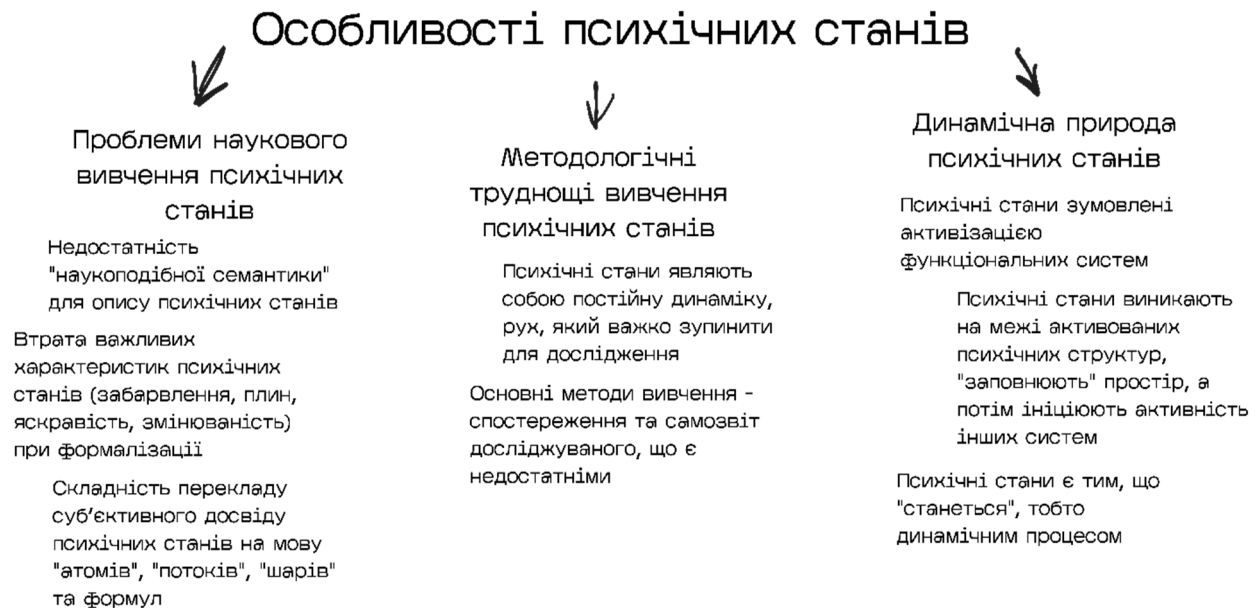
Ми визначили особистість як форму існування психіки людини. Виникає необхідність звернути увагу на те, що це існування протікає в різних станах, які постійно змінюються, перетікають одні в одні, і, в цілому, визначають змістовні особливості життя людини.

Психічний стан – феномен, для розуміння і опису якого катастрофічно не вистачає наукоподібної семантики: формально-логічних побудов. Варто лише наблизити ці “інструменти” до стану, як він втрачає найголовніше – забарвлення, плин, яскравість, змінюваність. Виникає схема, яка жодного відношення не має до реального стану. Як тут не згадати (вже вкотре) дуже мудрого О.Ф.Лосева з його критикою наукоподібності: синє, глибоке чудове небо, – писав він, – що реально сприймається і переживається нами, чомусь не вдовольняє науку; їй треба перевести це в терміни “атомів”, “потоків”, “шарів” і в рядки численних формул. Тоді буде науковість, але... неба не буде. То що ж є більшим міфом? – запитує філософ.

Стан психіки зумовлений активізацією окремих функціональних систем. Нам здається, виключення, зміна, плин станів дуже схоже на те, що І.П.Павлов описував як індукцію нервових процесів. Стан виникає на межі активованих психічних структур, визначає і “заповнює” певний простір, а потім ініціює активність інших систем і... переходить в нове існування, новий стан. І тут уже стан активізує системи, а це і означає, що стан є тим, що станеться, здійсниться.

Стани являють собою важливу складову психіки людини, причому складову дещо загадкову. З одного боку, не можна не визнавати ні самої їх наявності, ні принципового значення в життєдіяльності людини. З іншого ж, наукове вивчення даних феноменів пов’язане з

низкою методологічних і методичних труднощів, в основі яких – психологічна природа самих станів. Вона являє собою постійну динаміку, рух, який, якщо його штучно зупинити, одразу ж переходить в інший плин. Досліднику психічних станів залишається не так вже й багато можливостей для вивчення. Точніше, цих можливостей всього дві: спостереження і самозвіт досліджуваного. Цього, безумовно, дуже мало. Особливо, якщо мати на увазі серйозні обмеження вказаних методів.

В спостереженні фіксуються особливості поведінки. Ті чи інші її зміни можуть говорити про наявність певних станів. І, отже, сам стан виступає як гіпотетичний конструкт дослідника. Його змістовні і динамічні характеристики також не більш ніж гіпотези. Включення в сферу дослідження фізіологічних і психофізіологічних показників не міняє суті справи, оскільки дійсними показниками залишаються все ті ж факти поведінки або показники приладів, а далі працюють знову-таки гіпотетичні конструкти. Навіть, якщо ми штучно викликаємо той чи інший стан, це, на диво, мало чого дає нам для розуміння психології процесу його виникнення й існування.

Якщо говорити про самоспостереження і самозвіт, то тут проблем набагато більше. Сама впевненість в тому, що людина завжди може визначити і описати свій стан, означає, що ми ставимо знак рівняння між станом і переживанням. А це, на наш погляд, не виправдано. Проте людина завжди буде описувати переживання стану, а не сам стан, а отже ми матимемо підміну предмета дослідження. З іншого

боку, добре відомо, що описати переживання можна лише тоді, коли воно виступить об'єктом самоспостереження, а це відбудеться, якщо людина “вийде” з нього, перестане його відчувати. Звідси, з цієї точки “поза”, або “над” переживанням, воно буде бачитись зовсім іншим, ніж є насправді, коли охоплює всю особистість, в тому числі і систему “Я”. Слід врахувати ще й те, що стани завжди супроводжують життя особистості (іншими словами – людина завжди знаходиться в якомусь стані), тому “заданий” стан вона буде описувати зовсім необ'єктивно і безпристрасно. Таким чином, і тут ми матимемо лише гіпотези. Вказане зумовило те, що сучасний етап дослідження психічних станів являє собою накопичення емпіричних даних і побудову первинних дослідницьких гіпотез щодо психологічної природи цих загадкових явищ. Проблема надійних психологічних корелятив залишається тут дуже гострою, і нижче ми спробуємо запропонувати свою точку зору щодо цього.

У вітчизняній психології серйозне, предметне і систематичне дослідження психічних станів особистості розпочалося після виходу в світ великої роботи М.Д. Левітова “Про психічні стани людини” в 1964 році [146]. Це насправді була перша (і єдина поки що) фундаментальна робота в даній галузі, і саме після її виходу в психології закріплюється точка зору, згідно якої психічне існує не в двох модифікаціях (процеси і властивості), як це уявлялося раніше, а в трьох – процеси, стани і властивості.

Станом називають певну внутрішню характеристику психіки людини, яка являє собою відносно незмінну в часі складову психічного процесу. Дане розуміння є доволі беззмістовним і, в усякому разі, показує, що часовий параметр мало що дає в розумінні психології стану (добре видно, що тут механічно використано логіку опису станів фізичних систем). М.Д. Левітов визначає психічні стани так: “..це цілісна характеристика психічної діяльності за певний період часу, яка показує своєрідність протікання психічних процесів в залежності від предметів і явищ дійсності, що відображаються, попереднього стану і психічних властивостей особистості” [146, с. 18]. Ми бачимо тут системність позиції. Левітов прагне підкреслити три принципово важливі речі – стан є всеобіймаючим психічним явищем, таким, що забарвлює всю психічну діяльність, і, з іншого боку, претендує на роль своєрідного “носія” психічного (пошук такого “носія” – окремий, дуже цікавий розділ вітчизняної психології: страх субстанціалі-

зму породив протидію, і такі авторитетні вчені, як Л.І.Божович, В.К.Віллунас, серйозно обговорювали цю проблему, вважаючи “носієм” – переживання). З другого боку, Левітов, фактично, говорить про те, що стан є центральною ланкою міжфункціональної системи. Це активно аналізується в сучасній літературі і має, на наш погляд, фундаментальне значення. Нарешті, суттєвою видається думка Левітова про те, що стан детермінується не лише відображенням, а й попереднім станом (ми б додали – ще й майбутнім!). Тут – дуже амбіційні “зазіхання” на дослідження проблематики динаміки і, головне, розвитку станів. Важливим у визначенні Левітова є також те, що він актуалізує проблему взаємовідношення в системі “стан – властивість”. В цілому, слід віддати шану ґрунтовності М.Д.Левітова, його професіоналізму, глибині аналізу і проникнення в природу явища, що відбивається як в яскравому, глибокому і цікавому тексті самому по собі, так і в моментах дискутування з С.Л.Рубінштейном (наприклад, при обговоренні настрою), в яких “перемога” залишається зовсім не на боці останнього. Залишається незрозумілим, чому такий талановитий і яскравий початок не став дійовим поштовхом для активних і глибоких досліджень психічних станів. Аналіз літератури засвідчує, що ці дослідження, звичайно, проводилися і було їх досить багато, але вони мали, зазвичай, характер вузько-прикладний і емпірично-описовий, при цьому, в більшості своїй, зовсім не тяжіли до концептуальності і узагальнення. Саме цим пояснюється штучність і невизначеність класифікації психічних станів (проблеми першочергової, якщо мати на увазі становлення напряду), про що відверто говорять і самі автори численних спроб цієї класифікації [234]. Звернемось знову до М.Д.Левітова. Відштовхуючись від спроб побудови індивідуальної типології (і це він робить недаремно, адже стан не просто “цементує” міжфункціональну систему, він замикає її на індивідуальність, і може статися, що саме тут слід шукати її витoki і сутність), автор справедливо говорить, що, скажімо, для такої риси, як характер, не може бути універсальної класифікації. За Левітовим: “У відношенні психічних станів проблема класифікації, або типології, так само ускладнена, як і стосовно характеру. Занадто різноманітні психічні стани, і притому, в різному відношенні. Є багато таких складних і суперечливих психічних станів, які навіть важко назвати; їх необхідно більш-менш ретельно описувати” [146, с. 25]. І він, цілком слушно на той час, відмовляється від “універсальної класифікації”

психічних станів, роблячи “лише” деякі узагальнення. *Аналіз приводить автора до можливості виокремити “деякі підрозділи” психічних станів, а саме:*

- “стани особистісні і ситуативні. В перших, перш за все виражаються індивідуальні властивості людини, в других – особливості ситуацій, які часто викликають у людини нехарактерні для неї реакції” [146, с. 26]. Відзначимо тут суттєву річ – стан виражає: в ньому і дійсно, як в краплині, виражається весь світ особистості, треба тільки навчитися це бачити;
- стани більш глибокі і більш поверхові, в залежності від сили їх впливу на переживання і поведінку людини. Пристрасть як психічний стан значно глибша за настрої;
- стани, що позитивно або негативно діють на людину... Апатія може слугувати прикладом негативного стану; натхнення – стан, який позитивно впливає на діяльність людини;
- стани тривалі і короткочасні. Так, настрої можуть мати різну тривалість: від кількох хвилин до доби чи кількох днів;
- стани більше або менше усвідомлені. Наприклад, розсіяність частіше буває несвідомим психічним станом, рішучість завжди свідома; втома може мати різний рівень усвідомлення.

М.Д.Левітов відзначає також, що існують патологічні і граничні стани, які він не розглядає, а вважає це завданням спеціальних дисциплін. Проте, якщо ми їй додамо цю групу станів до виокремлених автором, ми все ж мусимо згодитись з ним: на класифікацію це явно “не тягне”, це – дійсно окремі підрозділи.

Найсучасніша класифікація психічних станів виглядає інакше. Л.В.Куліков зауважує: “загальним для всіх станів є те, що вони мають часові, емоційні, активаційні, тонічні, тенційні параметри, вміщують в себе ситуативну і транситуативну складову. У різних станів на перший план виходять різні параметри” [234, с. 15]. Це, на думку автора, дозволяє розділити стани на довготривалі і короткочасні (за часовим параметром), а також на емоційні, активаційні, тонічні та інші, у відповідності до того, який саме параметр є провідним. В основі подальшого поділу емоційних станів покладено модальність відповідної емоції; активаційні стани розділяються за рівнем мотивації, повнотою включення в ситуацію; тонічні стани поділяються на підставі рівня загального тону організму, що, як справедливо вважає Л.В.Куліков, в свою чергу, пов’язане із здоров’ям людини, на-

решті тензійні стани визначаються ступенем загальної напруги організму (психічної і психофізичної). Класифікація ця видається цілком логічною, але такою ж штучною, як і всі інші. Так, Куліков надійно розміщує радість на позитивному полюсі емоційних станів, хоча вона чи не з більшим правом має розміщатися на позитивних полюсах і активаційних, і тонічних, і тензійних станів. З іншого боку, тут зовсім не враховане те, що відбувається при патологічних і граничних станах. До якої, скажімо, групи слід віднести стани, що супроводжують реактивний психоз, абулію або шизофренічне марення? В цілому, здається, що П.Д.Левітов був правий, коли писав про неможливість створення класифікації психічних станів. В усякому разі, на даний час цей аспект проблеми уявляється дещо несвоєчасним і безперспективним, адже без встановлення сутнісних характеристик явища класифікація завжди буде штучною (слід згадати хоча б проблему класифікації в біології в ХІХ сторіччі: там все теж починалося з штучних і невдалих спроб, а дійсна класифікація як відбиття об'єктивного стану речей стала можливою лише після теоретичних узагальнень Ч.Дарвіна). Однак, з іншого боку, проблему цю не можна й проігнорувати, якщо ми бажаємо залишитися в межах психології і вивчати психічні стани як реальність, а не оперувати абстракціями – гіпотезами.

Дійсне розуміння природи психічних станів лежить, на наш погляд, не в площині станів як таких і систематизації, а в аналізі їхньої динаміки, розвитку і зв'язків з іншими психічними явищами. Вже згадувалось, що психічний стан являє собою концентроване й синтетичне відображення всіх психологічних особливостей особистості. Цю думку розділяють і інші фахівці. Так, Л.В.Куліков зауважує: “В кожному стані так чи інакше відображене духовне, душевне (психічне) і тілесне буття людини” [234, с. 10]. В розширення цієї тези слід додати, що стани відображають не просто вказані явища, а їхній, так би мовити, індивідуальний варіант. І саме стан є дійсним індикатором індивідуальності. З іншого боку, психічний стан не лише відображає – він, в той же час, і формує психічні явища. Це слід розуміти в двох сенсах: по-перше, мається на увазі, що стани впливають на інші психічні явища, змінюють, добудовують, перебудовують їх. Так думка, фантазія або образ пам'яті може викликати певний стан особистості (в цьому випадку стан – відображає), але водночас він може змінити цю думку або фантазію, дати їй інше забарвлення, породити

інший смисл, кінець кінцем, зумовити появу нової думки. По-друге, термін “формування” може мати інший сенс – як надання форми. Що означає в цьому смислі вираз “стан формує думку”? Це означає, що психічний стан, утворюючи на базі цієї думки міжфункціональну систему, інтегрує її з досвідом, властивостями, прагненнями людини, і лише тоді думка стає моєю, тобто думкою саме цієї людини – вона набуває неповторної форми. Зрозуміло, що це стосується не лише думки як такої.

Продуктивним уявляється аналіз взаємовідношень психічних станів і властивостей особистості. Ще К.-Г.Юнг зазначав: “Якщо стан якимось чином стає хронічним, то наслідком цього і є виникнення типу, тобто звичної установки, в якій один механізм постійно домінує, хоча й не може при цьому повністю придушити інший, оскільки він з необхідністю належить до психічної діяльності життя” [321, с. 123]. Інші дослідники звертають увагу на те, що рису характеру можна розглядати як втілений тривалий стан особистості. Уявляється, що будь-яка риса (якої б сфери психічного вона не стосувалася) в тій чи іншій мірі втілення звичного і тривалого стану людини. Звичайно, тут також є зворотній зв’язок: риси характеру і властивості особистості багато в чому визначають, які стани і як саме буде переживати людина. Є сенс говорити про схильність людини до певних станів, про індивідуальну внутрішню картину протікання станів etc. Констатація даного факту взаємодії станів і властивостей виглядає цілком очевидною, навіть банальною, проте слід загострити увагу на тому, що ми зовсім не знаємо психологічних механізмів цієї взаємодії. Гіпотетично ми можемо говорити, що визнання такого місця і ролі психічних станів може певним чином розширити і уточнити наші уявлення про механізми форсування нових особистих структур: стає зрозумілим, що цей процес опосередковується станами, що переживаються. Динамічні явища внутрішнього світу особистості і, перш за все, різні види інтенцій, як відомо, мають тенденцію втілюватися (опредметнюватися, говорить С.Д.Максименко) в цілі, дії особистості, а потім і в її властивості. Зараз картина дещо уточнюється – вони, ці тенденції, втілюються, перш за все, в стан, породжують його (хоча станами ж породжуються і самі, попередніми станами). Породжений стан, як втілення особистісних інтенцій, утворює міжфункціональну систему, і лише після цього “втілення” продовжується вказаним шляхом. При цьому стан контролює весь процес, і

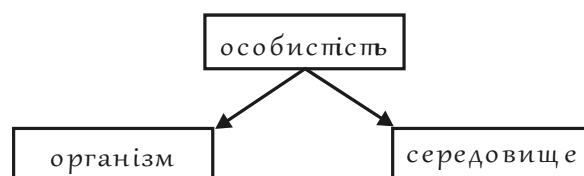
головне – контроль є релевантним даній індивідуальності. Ця гіпотеза потребує перевірки, але вона дає змогу побудувати узагальнення щодо природи стану і його дійсного місця в психіці людини (адже зауваження К.К.Платонова про те, що стани займають проміжну позицію між процесами і властивостями корисне лише “географічно”).

Існує серйозна проблема уточнення сфер психічної реальності, які описуються категоріями “психічні стани” і “переживання”. В літературі можна зустріти багато варіантів спільного використання цих понять, а отже – різних тлумачень. Іноді ці поняття вживаються як синоніми, іноді вони розводяться в логіці “переживання того чи іншого стану”, а іноді і в логіці “стан переживання”. З точки зору розуміння репрезентації даних феноменів у внутрішньому світі особистості, уточнення сфери, що охоплюється одним і другим поняттями, уявляється важливим. Уявляється, що взаємовідношення між цими феноменами доволі складні і неоднозначні. Вираз “переживання стану” видається занадто спрощеним, адже він означає, що переживання є стан для особистості, тобто воно репрезентує суб’єктивні параметри стану. Але переживання, насправді, це далеко не лише стан, в ньому специфічно відображається і поєднується вся картина внутрішнього світу особистості. Ми бачимо, що в цьому переживання і стани дуже схожі. Їх справжню змістовну різницю можна зрозуміти, якщо відокремитись від звичної логіки поділу психічного на процеси і властивості. Треба усвідомити, що і “процес” і “властивість” являють собою лише штучні конструкти, створені для зручності дослідження цілісної психіки. Аналіз станів говорить про те, що ми не просто маємо ще один конструкт. Ми наважимося тут висловити центральне гіпотетичне припущення. В його основі – всього дві методологеми, які гарно відомі. Перше, психіка являє собою нерозривну й індивідуально специфічну в кожній людині (людина – носій психіки так само, як організм – носій життя) єдність, яка існує і функціонує виключно як така єдність і реально ніколи і ніде її функціонування не нагадує механізм, що складається з різних елементів, гармонійно один з одним поєднаних. Треба дати собі звіт в тому, що так, насправді, не відбувається. Так придумано й уявлено з суто пізнавальною метою – сучасне наукове пізнання з необхідністю передбачає попереднє розчленування існуючого (явища), щоб “дійти” до суттєвого. Є якась логіка, зовсім стороння відносно об’єкту пізнання, і за законами цієї зовнішньої логіки ми намагаємося зрозуміти

об'єкт. Це – типовий, зрозумілий і зовсім невірний шлях, оскільки, в дійсності, слід не накладати свою логіку на об'єкт, а допустити існування його власної логіки і намагатися її зрозуміти. Так поки що в психології не відбувається (як, власне, і в багатьох інших науках). Звідси друге вихідне положення: наукове пізнання дійсно по самій своїй суті вимагає розчленування об'єкта, але здійснювати його слід за власною логікою самого цього об'єкта. Психіка ніколи не була і не буде утворенням статичним. Тож розділення її з метою пізнання на підставі “статичної” логіки є штучним і таким, що не відповідає самій її природі (перманентна криза психології, про яку почали говорити мало не з самого початку її існування як окремої науки, – цікаве свідчення правильності цієї ідеї). Нам здається, що первинним поділом психіки як об'єкта наукового дослідження, який відповідав би логіці самого цього об'єкта, є поділ на форму його існування і спосіб існування. Форма існування фіксує “вигляд” об'єкту і його динаміку, рух. З іншого ж боку, форма репрезентує (виражає) спосіб існування. Ми можемо припустити зараз, знаходячись в межах окресленої логіки, що формою існування психіки людини є психічний стан, а способом її існування є переживання. Таким чином, психічний стан може бути визначений дуже коротко – це форма існування індивідуально-неповторної психіки людини. Можна спробувати попередньо аргументувати. По-перше, стан є тотальним, не дискретним, а плинним. Людина завжди знаходиться в якомусь стані. Завжди тут треба розуміти буквально – від народження до смерті і без будь-яких перерв. Звичайно, це – різні стани, і вони змінюють одне одного, але вони завжди є, і вони дійсно оформлюють психіку, створюючи кожного разу дещо іншу конфігурацію, але за нею завжди вгадується саме ця особистість, навіть при глибоких психозах ця закономірність не порушується. Тотальність станів є не лише часовим і поверхово-охоплюючим показником. Вона є і, так би мовити, тотальністю “в глибину”: те, що мислення – це процес є всього лише абстракцією, а от те, що воно означає стан, причому нюансовано різний, в залежності від того, вирішує людина учбову задачу чи життєвську проблему, створює наукову теорію чи художній твір... так от, те, що тут, безумовно, представлений стан, – гарно видно без усіляких абстракцій. Його не можна сплутати з іншими станами, але, водночас, він якийсь чином “вплітається” в систему станів даної особистості і тим самим створюється неповторний індивідуальний візерунок. Глибина

проникнення станів не обмежується лише психічною сферою. Міжфункціональна система, яку інтегрує той чи інший стан, обов'язково “виходить” в область біології, і таким чином стан ніби “замикає” простір існування людської істоти. Коли, скажімо, людина починає захворювати на грип, в неї розвивається так званий передхворобливий стан. Він охоплює буквально всі сфери особистості: уповільнення і деяка деформація дії пізнавальних процесів, затухання інтересів і інших інтенцій, астеничність емоцій, а крім того – млявість, втома – все це гарно знайоме кожному, і ми, як правило, не помиляємось, що дійсно починаємо хворіти. Проте, дуже цікаво, що даний стан розпочинається з ...клітинного рівня організму, адже саме цей рівень вражається вірусом. Уявляється, що таким всеохоплюючим є кожен психічний стан.

Психічний стан не лише оформлює “вигляд” психічного життя особистості, він, на наш погляд, формує і її динаміку. В цьому аспекті уявляється цікавою гіпотеза О.О.Прохорова про динаміку співвідношення психічних станів і психічних новоутворень особистості. Розглядаючи “енергетичну площину” психічних станів, автор за критерієм загальної активності особистості виділяє два види станів – стани рівноваги й нерівноваги (“равновесные” й “неравновесные” – в російській транскрипції). “За точку відліку, – пише О.О.Прохоров, – можуть бути прийняті стани відносної рівноваги, стани середньої або оптимальної психічної активності (до яких можуть бути віднесені стани спокою, емпатії, зосередженості, психічної адаптації, зацікавленості й інші). Стани, пов'язані з підвищеною психічною активністю (радість, захват, тривога і ін.), а також стани зниженої психічної активності (марення, пригніченість, втома, смуток та ін.), які характеризуються відповідно більш високим або низьким рівнем активності, будуть віднесені до станів нерівноваги” [233, с. 84]. Стани нерівноваги виникають при порушенні симетрії в тріаді

Утворюється нова функціональна система (стан), який характеризується певною напругою і дискомфортними переживаннями. Маючи певний надлишок енергії нова (асиметрична?!) міжфункціональна

система породжує інтенції особистості, викликає своєрідні дії і вчинки, і, врешті-решт, призводить до виникнення нових новоутворень особистості. Бути ланкою в процесі виникнення психічних новоутворень – важлива особливість даного виду станів. О.О.Прохоров зазначає: “Важливою функцією (можливо, основною!) станів нерівноваги є обумовлення ними процесу виникнення новоутворень в структурі особистісних властивостей” [233, с. 86]. Діє специфічний механізм “виникнення нового порядку через флуктуацію.” Чим глибшим і гострішим є стан нерівноваги, тим активніше йде процес виникнення новоутворень і тим більш глибинні й сутнісні структури проявляє особистість. Прогресивне вирішення суб’єктом напруженої ситуації передбачає інтегративні процеси особистості і саморозвиток. Саме тому в даному випадку формується діяльність, що призводить до виникнення новоутворень (фактично, як видно, мова йде про розвиток особистості). Таким чином, завдяки особливій діяльності і поведінці, нові структури утворюються із стану. Говорячи про детермінанти станів нерівноваги, Прохоров звертає увагу на смисл – “пристрасність, значущість ситуації, виділення в ній найбільш суттєвої обставини, фактору, який вносить найбільш дезорганізуюче начало” [233, с. 89].

Нам здається, що ідея О.О.Прохорова про вирішення – втілення особливої групи станів в психічні новоутворення, є досить цікавою і перспективною. Здається, тут “ухоплено” один з центральних психічних механізмів, що не тільки об’єднує в єдину мета-функціональну систему найважливіші складові психіки, але й відкриває динаміку розвитку. Стає зрозумілою дійсна сутнісна роль деяких психічних станів.

Звісно, все це потребує серйозного вивчення і уточнення: які саме стани і чому є ініціаторами і “реалізаторами” формування новоутворень; чи існують закономірності їх появи (у викладенні автора швидше проглядає не закономірність, а випадковість); який існує зворотній вплив новоутворень на психічні стани – таких питань багато. Окремо слід зазначити ще наступне. Навіть попереднє залучення до контексту даної ідеї процесів онтогенезу і патогенезу дозволяє говорити, що “розродження” станів нерівноваги в новоутворення (розвиток) не детермінується лише особистісним смислом. Існують, безумовно, і суто об’єктивні детермінанти; закономірна зміна етапів вікового розвитку, вікові кризи, виникнення і розвиток хвороби etc. 3

іншого боку, важливо зазначити, що повинен існувати поряд з прогресивним і регресивний шлях вирішення – втілення станів нерівноваги. Звісно, що це теж пов'язане з новоутвореннями, але деструктивного характеру. Цікавим в цьому плані може бути звернення до ідеї Л.С.Виготського про те, що новоутворення, які виникають на етапі вікової кризи, мають досить загадкову долю. Виготський припускав, що ці новоутворення дезактуалізуються після проходження кризи, але не зникають зовсім. Можливо, вони відіграють особливу роль у розвитку подальших станів і, відповідно, динамічних процесів в цілому. Взагалі, віковий аспект уявляється найбільш цікавим, оскільки тут ми можемо мати справу з комплексом станів нерівноваги. Скажімо, підліток може переживати стан нерівноваги, викликаний віковою кризою, крім того це може бути соматично нездорова дитина (це – ще один стан нерівноваги), а ще сюди може додатися стан, викликаний суто індивідуально-особистісними проблемами (стосунки в сім'ї, взаємовідносини з однолітками тощо). Яка ж симптоматика буде перед нами реально? Це буде кілька станів, чи – комплекс, новий синтез? Можливо, будуть діяти механізми компенсації? І кінець кінцем, які новоутворення “вирішать” ці стани і яким буде шлях?

Так чи інакше, ідея, що тут обговорюється, дозволяє підійти до проблеми динаміки психічних станів продуктивно.

Спробуємо обговорити первинну схему переходу стану нерівноваги в психічне новоутворення, використавши для зручності зовсім елементарний приклад.

Уявімо собі учня, який не може виконати важливі учбові завдання (термін вживається в традиційному сенсі) через перевантаження об'єму механічної пам'яті. Виникає ситуація, достатня для розвитку стану нерівноваги, згідно Прохорову, але, насправді, вона лише може бути достатньою. Необхідні додаткові умови – важливість завдань, напруженість, тривалість, соціальна значущість тощо. Припустімо, всі умови виконуються, і стан нерівноваги з цього приводу виник. Ми не знаємо, як це відбувається, але ясно, що стан первинно виникає в межах старої міжфункціональної системи і, виникнувши, цю систему руйнує. Тож, очевидно, слід уточнити, що стан нерівноваги якраз і не являє собою міжфункціональної системи, а означає прагнення до створення нової. Звідси – напруга. Це можна назвати виникненням енергетичного динамічного потенціалу. Даний момент дуже відповідальний. Підвищена енергетика стану нерівноваги вимагає від

особистості дій. Але якими будуть ці дії, залежить далеко не лише від даного суб'єкта. Прогресивний шлях, що веде до виникнення новоутворення в цьому випадку пов'язаний з тим, чи дасть соціальне середовище дитині засіб оволодіння своєю пам'яттю (перетворення її в вищу психічну функцію). Уявімо собі, що такий засіб дається (на жаль, в практиці навчання це швидше виняток, ніж правило). Дитина починає використовувати засіб і, нарешті, вирішує свої проблеми. Стан нерівноваги, однак, ще не зникає (він лише пом'якшується), а новоутворення ще не виникає. Нова функціональна система поки що відсутня, є лише її “передчуття”. Це – другий етап. Далі потрібне повторення і закріплення шляху нового запам'ятовування, для чого стан нерівноваги слід штучно активізувати, інакше зникне мотивація. Цей, третій, етап є ключовим. І лише після його завершення, після вдалих спроб перенесення використання нового способу мнемічної діяльності на велику кількість різних завдань і ситуацій, можна буде говорити про появу новоутворення, нової міжфункціональної системи і зміну домінуючого стану. Такою вбачається схема, але це, все ж, лише схема, адже не слід забувати хоча б про те, що ми розглядаємо лише одну площину існування людини. В цей же час в її житті відбувається багато інших подій і напружень, виникають і змінюються інші психічні стани, і ця складна картина реального життя особистості може дуже коректувати викладене уявлення.

В цілому ж, розгляд проблеми психічних станів в контексті динамічних процесів особистості уявляється дуже актуальним і евристичним.

Отже, стани відносяться до найбільш істотних і фундаментальних явищ психічного життя особистості, хоча, при цьому, вони – найменш вивчені. У всякому разі, аналіз основних теоретичних концепцій психології особистості дозволяє встановити досить примітний факт – у теоріях, особливо тих, котрі засновані на психологічній практиці, психічним станам приділяється дуже велика увага, але, при цьому, вони не вивчаються спеціально, як предмет дослідження (стан емпатії і прийняття в К.Роджерса, “пікові переживання” А.Маслоу, “інсайт” у гештальттеорії, “індивідуація” у К.Юнга і т.д.). У центрі уваги дослідників завжди інші, “більш істотні” явища, а психічні стани – це деякий фон, на якому все і відбувається. Це “фонове” уявлення про стани є пануючим у сучасній психології, що обумовило специфіку робіт, присвячених вивченню даного явища – з

однієї сторони, це чисто описові, ескізні замальовки, що, звичайно ж, дуже цікаві і важливі, однак нічого не говорять про психологічну природу станів; з іншого боку, дуже багато досліджень присвячено класифікаційним проблемам, хоча штучність, умовність і випадковість цих класифікацій є очевидною: іноді виникає відчуття, що вирішується не психологічна, а чисто філологічна проблема – пошук слів, що найбільш відповідають тим чи іншим нюансам випробуваних суб'єктом станів. У такій площині аналізу питання, наприклад, про співвідношення таких явищ, як настрої, емоційний тон, стрес і т.п. – нагадує, скоріше, відому “гру в бісер”, ніж психологічне дослідження.

Існують, однак, теорії особистості, у яких здійснюються спроби розглянути психічні стани в тій їх дійсній ролі, що вони грають у житті людини. Так, Ф.Лерш у якості змістовної “одиниці” аналізу особистості розглядає “діалог її з навколишнім світом” і переживання як відображення суб'єктом цього діалогу [151].

“Функціональне коло переживання”, за Лершем, містить у собі чотири ланки динамічних взаємозалежних “душевних процесів” – “сприйняття світу й орієнтація в ньому”, “потреби, прагнення і бажання як друга ланка діалогу людини зі світом”, “емоції стають третьою групою процесів, інтегрованих у загальний процес душевного життя”, і останньою ланкою є діяльність “як відповідь людини в її діалозі зі світом” [151, с. 95]. Для нас важливо те, що Лерш цим не обмежує світ особистості. Він пише: “...цей чотириланковий циклічний процес психічного життя вмонтований у те, що саме по собі не є процесом, а саме – у стани настрою, забарвлення яких пронизує всі переживання. Це – як стаціонарні настрої” [151, с. 96]. Цей аспект стає предметом уваги, коли ми запитуємо, яким чином те, що у формі переживання і поведінки відбувається між людиною і світом, стає інтраперсональним, тобто як воно розчленовується в самій людині, у єдності її особистості. Таким чином, цій складовій приділяється центральна, інтегруюча роль в існуванні особистості (“діалог зі світом”). Це підтверджується при аналізі “моделі душевних шарів”, побудованої й обговорюваної Ф.Лершем: у ній “стаціонарні настрої” розглядаються як ключове явище [151]. Ці стани існують “у вигляді почуття життєвості і почуття самості, утворюючи той фон і ту основу, у яких вкорінюються постійно душевні процеси” [151, с. 97]. Стабільність стаціонарних станів не заперечує наявності різних їх мода-

льностей: так, стан життєвості – стабільний і є завжди, але він може набувати різного характеру: тривога, страх, життєрадісність, ентузіазм, натхнення і т.д. У принципі, ідея Ф.Лерша ясна і, на наш погляд, дуже близька до істини. Звичайно, ряд істотних питань психології станів він навіть не розглядає (що означає цікавий термін “вмонтованість”, чи існує (і який саме) взаємозв’язок між “стаціонарними настроями” і “колами переживань”, як виникають самі ці стани і т.д.). Однак, зроблені важливі кроки – стани введені в структуру особистості, причому, на ключову позицію, вони визнані не тільки фоном, але й підставою життєвих процесів, що відбуваються в психіці людини. Сама ж психологічна природа станів не може бути зрозуміла без вивчення їхнього виникнення і розвитку. Це вихідна, основна ідея генетичної психології, і саме в її рамках ми здійснюємо спробу дослідження психічних станів людини (цікаво, що ця ідея майже буквально збігається з основною тезою екзистенціальної психології: оскільки особистість є, у дійсності, буття (становлення) людини у світі, то і зрозуміти її можна, лише вивчаючи цей процес існування як становлення. Нам уявляється не зовсім вдалим визначення А.О.Прохорова стану як “функціональної системи”. Насправді, звичайно, такою системою є сама особистість, а інтегральна сукупність її психологічних характеристик у визначений час є її стан. Існування особистості дійсно являє собою її постійний “діалог зі світом”, і ми припускаємо, що стан виникає саме в цій взаємодії. Тотальність психічних станів (вони в наявності завжди, поки жива людина, і вони “заповнюють” всю особистість) і, одночасно, їхня рухливість і змінюваність визначаються загальною специфікою зв’язку людини зі світом. Нам здається, що цю специфіку найбільше адекватно відбиває поняття “сполучальність” (уперше термін введений у психологію Г.С.Костюком для характеристики взаємовідношення між навчанням і розвитком). Сполучальність є напруженою єдністю самостійних, самодостатніх, здатних кожна до саморозвитку одиниць (“людина” і “світ”), що можуть існувати тільки разом, але ніколи не зливаються, не стають одним. Це співіснування, якщо використовувати термінологію гештальттерапії, являє собою складний, рухливий, але і нерозривно міцний контакт, але ніколи – не злиття. Суперечливість і конфліктність сполучання обумовлені самою його природою – кожна з об’єднаних одиниць розвивається й існує за своїми внутрішніми законами, але при цьому, з іншого боку, вона з необхідністю повинна

відбивати, ...враховувати закони іншої. Крім того, самі ці внутрішні закони виникають і змінюються під дією й іншої одиниці теж. Саме таким, на наш погляд, є існування людини у світі (це, у свій час, помітив С.Л.Рубінштейн, сказавши, що людина не тільки протистоїть світу, але ще й знаходиться усередині нього) [253]. Ми були б неточні, якби сказали, що психічний стан виникає в людини у відповідь на взаємодію зі сполученим їй світом, адже якщо розуміти взаємодію як дискретний акт (а так воно і є насправді), то стан не тільки виникає, але і передує взаємодії, оскільки особистість завжди знаходиться в якомусь стані. Пошук відповіді на сакраментальне питання “що було раніш”? уже давно дискредитував сам себе, тому ми будемо розглядати ситуацію так, що акт взаємодії людини зі сполучальним їй світом викликає появу стану (принаймні, зміни наявного стану). Це центральна теза, і далі ми спробуємо її розкрити. *Насамперед, про той зміст, що вкладається тут у термін “світ”. Доречною є точка зору екзистенціальної психології, відповідно до якої людина існує в трьох світах, що взаємно перетинаються (трьох формах світу).* **Перший** з них, *Umwelt, природний світ* – це світ навколишньої живої і неживої природи, а також світ її потреб, потягів, інстинктів. Р.Мей вірно припускає, що це той світ, у якому людина продовжувала б існувати, якби не усвідомлювала себе. “Це світ природних законів і природних циклів сну і пильнування, народження і смерті, бажання і спокою, світ біологічного детермінізму, “світ закинутих”, до якого кожний з нас якимось повинний пристосуватися” [187, с. 167].

Другий світ людини – *Mitwelt* – світ взаємин з людьми. **Третій** – *Eigenwelt* – внутрішній світ людини як особистості, що, у дійсності, настільки ж реальний, як і перших два. Життя людини виявляється сполученим з цими трьома формами світу. Стан виникає під час зустрічі людини з одним з них. Ми маємо на увазі, що для виникнення стану необхідне переривання звичної тривалості життєдіяльності якимось дискретним актом, основна особливість якого полягає в його особливому проникаючому характері щодо особистості. Дійсно, що поєднує такі різні події, як захворювання внутрішнього органа, інфекція, яскравий тривожний сон, важливу подію в житті, появу нової яскравої ідеї (образу), зустріч зі значимою людиною, закінчення (початок) діяльності etc. Нам здається, що об’єднуючим тут є саме характер проникаючого у внутрішній світ впливу (причому, активність може виходити як від самого суб’єкта, так і від “одного зі сві-

тів”). Такий дискретний проникаючий акт (що має виражену природу події) знаменує тимчасову зміну позиції людини у світі, і загострює суперечливу напруженість сполучання. Фізична система в результаті такої події рідко змінюється структурно, аж до руйнування. Людині дана можливість зберегти структурну цілісність і ціннісну єдність Я, однак це досягається через зміну відображення світу. Стан виступає тут як всеохоплююче динамічне новоутворення, що: а) впливає на когнітивні структури і забезпечує баланс їхньої діяльності, коли світ якийсь час дійсно відбивається трохи по-іншому, але, з іншого боку, зберігається досвід, що дозволяє людині бути, у цілому, адекватною. Звичайно, до визначених меж (різниця між граничними і психотичними станами); б) дозволяє дійсно змінювати діяльність, у той же час зберігаючи особистість у рівновазі з усіма трьома “світами” і із самою собою. Головне ж нам бачиться в наступному: стан, що виник у результаті “проникаючої” акції, дозволяє перевести ситуацію впливу (неважливо, чи людини на світ, чи світу на людину) у ситуацію взаємодії (діалогу) зі світом. Цим досягається найважливіша річ – людина продовжує своє існування як цілісна особистість. З іншого боку, ми можемо говорити про специфічно сигналізуючу функцію, коли виниклі стани ніби “говорять” особистості й оточенню, що подальша взаємодія неможлива, а значить – існує реальна загроза цілісності чи особистості, навіть життю людини.

У цілому, ситуація виникнення психічного стану може бути представлена в такий спосіб.

У деякий момент часу літична тривалість життєдіяльності переривається дискретним “проникаючим” актом впливу. Відображення цього акту породжує переживання особистості, що усвідомлюється. Останнє принципово, тому що саме усвідомлення переживання повинне, очевидно, визначити – чи “запускатися” механізму виникнення нового стану. Якщо інтенсивність переживання буде такою, що людина не зможе продовжити взаємодію зі світом у нинішньому стані, виникає новий стан, що трохи змінить ситуацію внутрішнього світу, не руйнуючи її, і дозволить будувати нову взаємодію. У цій схемі найбільш істотним і складним нам уявляється взаємозв’язок між переживанням і станом.

Як вже зазначалося, експериментальне вивчення психічних станів людини являє собою доволі складну дослідницьку проблему. Ряд авторитетних дослідників, зокрема М.Д. Левітов, зазначили, що отри-

мання надійних емпіричних даних щодо змісту і динаміки протікання психічного стану вкрай утруднене неможливістю встановити чіткі психологічні кореляти даного феномену. Левітов справедливо вказує на те, що зміни поведінки індивіда, які можна помітити в спостереженні, відхилення об'єктивних показників деяких психофізіологічних параметрів є індикаторами наявності певного стану, але вони, фактично, дуже мало говорять про психологію цього явища. Проблематичним є і використання самозвітів досліджуваних. Справа в тому, що самозвіт руйнує переживання як суб'єктивний дериват стану. Бажання висловити, вербалізувати переживання певного стану, раціоналізує саме переживання, знищуючи його емоційний компонент. Реально людина декларує своє розуміння того, що вона, як їй здається, переживала. Це явище, до речі, дуже вдало описане в художній літературі. Зокрема, Костянтин Левін (герой “Анны Карениной” Л. Толстого) дуже глибоко переживає красу природи, але для нього є нестерпним про це говорити, і він не любить, коли про це говорять інші. Вербалізація (раціоналізація) руйнує його переживання, роблячи їх неприємними, грубими, “спотвореними”. Методичні перешкоди уявляються нездоланими, якщо врахувати положення М.М. Бахтіна про те, що висловлювання не стільки виражає переживання певного стану, скільки формує його. Точніше було б сказати, що воно його реформує, видозмінює, отже суб'єкт, що звітується, опиняється в стані створення зовсім нового переживання, і зрозуміло, що його пояснення не можна сприймати як серйозні дані. В цьому плані не має сенсу покладатися й на інтроспекцію, коли завдання на самоспостереження за власним станом ставиться до його виникнення. Реально цим завданням ми відчужуємо людину від власного стану, що вже саме по собі є артефактом, оскільки сутнісна психологічна характеристика стану полягає якраз в тому, що він є станом особистості, тобто – нею самою в цей час, отже ні про яке відокремлення мова йти не може, навіть теоретично.

Вказані труднощі призводять до того, що все, що ми знаємо сьогодні про психічні стани є суто описовою інформацією життєвого рівня (звісно, це ніяк не можна вважати феноменологією). Хоча, слід віддати належне таланту великих клініцистів, чиї описи є не просто літературно-досконаліми, а й дуже точними та евристичними. Однак, вони все рівно не можуть вирішити розкриття психологічної сутності (структури і динаміки) психічних станів.

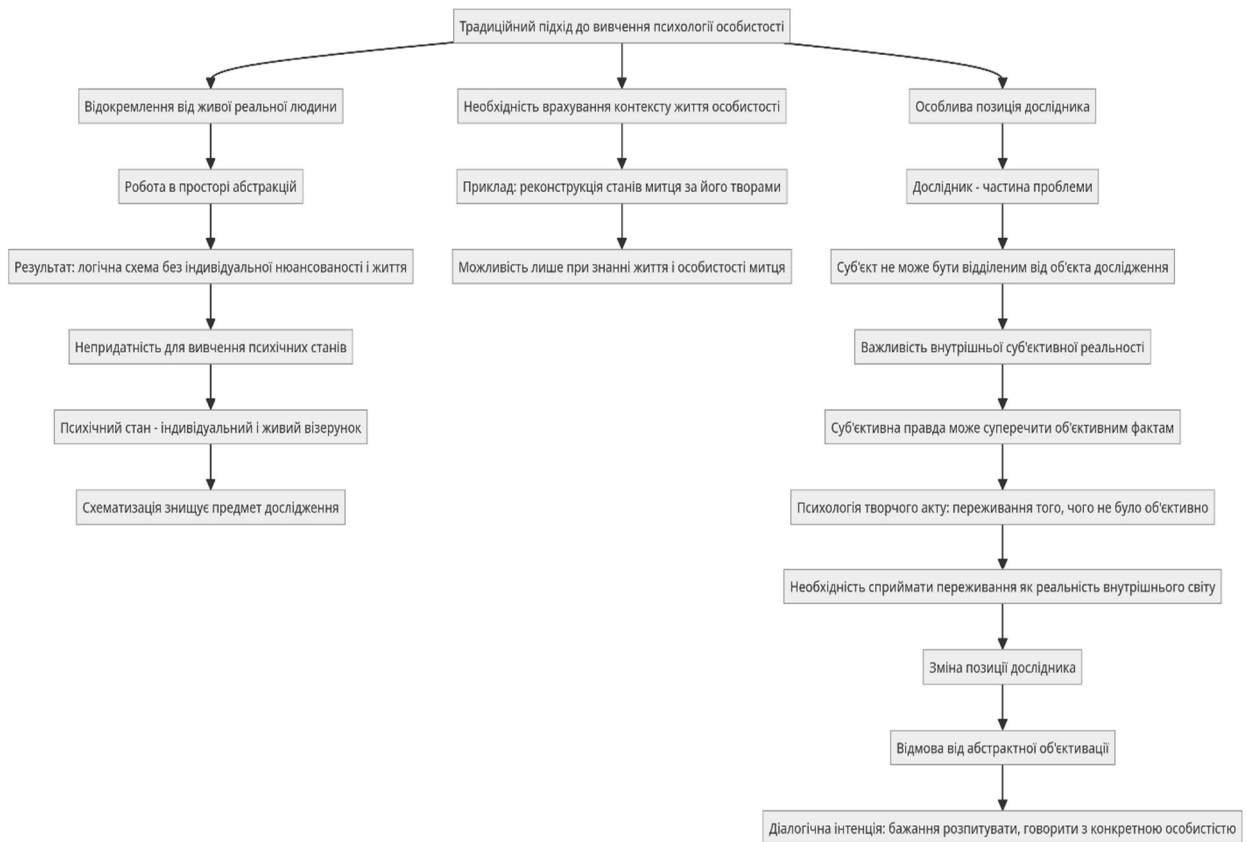
В своїй центральній роботі М.Д. Левітов зауважив, що для вивчення деяких станів особистості доречно використовувати метод аналізу продуктів діяльності. Нам здається, що стан творчості – саме той, по відношенню до якого цей метод може бути адекватним. Однак, його застосування вимагає створення концептуальної парадигми, яка зовсім не може бути схожою на традиційну. Спробуємо пояснити цю думку. Нам слід виходити з того, що ми знаємо точно: акт творчості. Безсумнівно, він пов'язаний з особливим психічним станом особистості. Це називають “піднесенням”, “натхненням” etc, але нам здається, що необхідності в таких назвах немає, адже креативність як вияв сутності є цілком своєрідним, несхожим ні на які інші, станом. Специфіка креативного акту така, що в ньому відбувається вільний і власно вмотивований вияв особистості, і це, безумовно, означає, що в продукті творчої діяльності відбивається якимось чином внутрішній світ людини (принцип опредметнення, встановлений С.Д. Максименком). Результатом такого вираження – втілення завжди є символ, “даний за допомогою якогось зображення, – зазначає О.Ф. Лосєв, – або без нього, і він завжди є дещо оформлене і упорядковане. Він містить в собі завжди якусь ідею, котра виявляється законом всієї його побудови”. За останніми даними, символ, що утворюється в результаті акту творчості, являє собою складну цілісність образу і переживання. Таким чином, повинна існувати принципова можливість “розкодування” продуктів творчого акту, в тому сенсі, що ми можемо в них дістати інформацію щодо внутрішнього світу суб'єкта творчості, і, зокрема, його психічного стану в момент творчості. Але ця можливість, підкреслимо це, існує, дійсно, лише принципово, оскільки в межах традиційного підходу до вивчення психології особистості всього цього зробити не можна.

Говорячи про традиційний підхід, ми маємо на увазі ту методологічну схему, згідно з якою дослідник нібито може отримати дійсні науково-достовірні знання про психологію особистості, відокремившись від живої реальної людини і працюючи в просторі абстракцій. Результатом такого пізнання, зрозуміло, буде лише логічна схема, в якій не буде індивідуальної нюансованості, складності, не буде життя. Якщо для деяких завдань такий підхід може бути виправданим, то для вивчення особливостей психічного стану він не придатний абсолютно, адже стан – завжди суто індивідуальний і живий візерунок, і його схематизація означає знищення самого предмета дослідження.

Чи є, скажімо, твір митця відбитком-втіленням його внутрішнього світу? Так, безумовно. Але чи можемо ми “розшифрувати” цей світ, якщо зовсім абстрагуємося від життя митця як людини? Це звучить як нонсенс. Ми дійсно можемо спробувати реконструювати дуже сильні, яскраво-хворобливі стани, наприклад, Ван Гога, по його картинах, але лише у випадку, якщо ми знаємо його життя і його особистість. Отже, завдання вивчення особливостей психічного стану творчості за продуктами діяльності можна виконати лише в контексті життя особистості досліджуваного. Але це – лише одна сторона проблеми. Інша, не менш важлива, полягає в особливій позиції самого дослідника. Людина, яка науково вивчає світ, “знаходиться в особливих важливих відношеннях з досліджуваними об’єктами, і вона повинна зробити себе частиною своєї проблеми. Це означає, що суб’єкт ніколи не може бути відділеним від об’єкта, який він спостерігає” [187]. Ролло Мей зазначає далі, що така постановка питання відкриває хибність думки, ніби правду можна зрозуміти лише в логіці і термінах зовнішніх об’єктів. Відкриваються широкі можливості внутрішньої суб’єктивної реальності і виявляється, що така реальність може бути правдою, навіть якщо вона суперечить об’єктивним фактам [187]. Питання про те, відбувається що-небудь об’єктивно чи ні, вирішується тут на зовсім іншому рівні – так звана об’єктивна правда входить в складне й суперечливе відношення до правди суб’єктивної, правди внутрішнього світу особистості. Це, як бачимо, має пряме відношення до психології творчого акту: так, в ньому, зазвичай, переживається те, чого не було об’єктивно, але ж саме переживання і стан, який його “огортає” є правдою для особистості творця. І ми не можемо ставитись до цього, як до видумки, а лише як до реальності, реальності внутрішнього світу. Така зміна позиції є принциповою. Вона змушує “забути” про абстрактну об’єктивацію, а, навпаки, породжує діалогічну інтенцію дослідника – виникає бажання розпитувати, говорити з даною конкретною особистістю, яка переживає цей об’єктивно-неможливий стан.

З позиції, яка тут проводиться, ми повинні однозначно прийняти, що художній твір – втілення правди – тобто, психічного стану, який переживається автором під час створення. Чому ж тоді так гостро хочеться вірити в те, що саме так ми й переживали цей момент? Чим досягається цей ефект? На це не можна відповісти лише з точки зору літературознавства, ми повинні хоч трішечки знати про автора – осо-

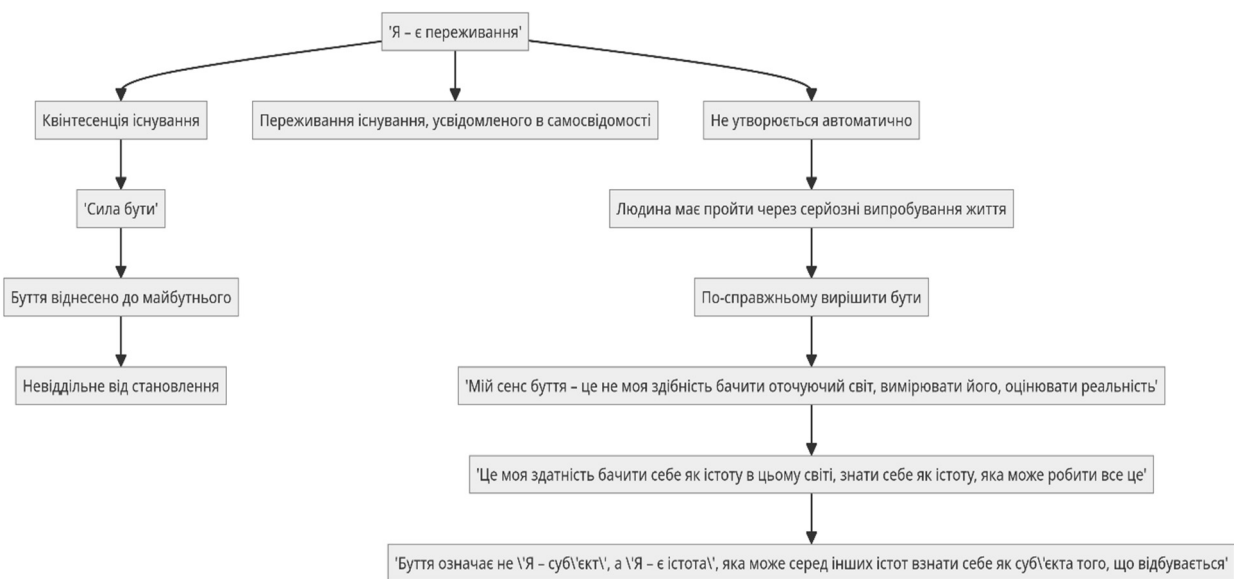
бистість. Екзистенційна проблема становлення, виокремлення Я-інстанції у внутрішньому світі – це ті речі, які досить болісно переживає автор. Саме вони і втілюються у образ-переживання.

Одним з центральних в екзистенціальній психології є поняття “Я – є переживання”. Це дуже складне особистісне утворення, яке означає, що квінтесенцією існування є “сила бути”: “буття віднесено до майбутнього і невіддільне від становлення”. Це – переживання існування, усвідомленого в самосвідомості. Р.Мей зазначає спеціально, що “Я – є переживання” не утворюється автоматично – людина має пройти через серйозні випробування життя і по-справжньому вирішити бути: “Мій сенс буття – це не моя здібність бачити оточуючий світ, вимірювати його, оцінювати реальність. Це моя здатність бачити себе як істоту в цьому світі, знати себе як істоту, яка може робити все це” [186]. І далі, ще точніше і яскравіше: “Буття означає не “Я – суб’єкт”, а “Я – є істота”, яка може серед інших істот взнати себе як суб’єкта того, що відбувається” [186].

Можна стверджувати, що “Я – є переживання” є таким, що конституює стан творчості. Не захопленість (поглиненість) темою, не прагнення реалізувати задум є тут головним: творчість в дійсності

дає можливість людині відчувати реальність власного Я, його існування і становлення. Це настільки захоплююче й сильне переживання (А. Маслоу назвав його “вершинним” або “межевим”), що людина раз по раз прагне відчувати його ще і ще: в цьому дійсна приналежність творчого стану, і в цьому його проблематичність для особистості. Адже “Я – є переживання” означає Зустріч із своїм дійсним Я, власною сутністю (“Зустріч” тут розуміється в тлумаченні М. Бубера). Проте, сам Бубер зазначав, що Зустріч не може продовжуватися занадто довго, вона ... минає. І саме тоді, здається, виникає те, що можна назвати постстаном творчості – вичерпаність людини. І треба знову жити, йти до нової Зустрічі, до нового “Я – є переживання”. Розглядаючи під цим кутом зору авторські творіння, можемо зробити припущення – образ, створений автором, не є актуалізацією якогось неусвідомленого досвіду, це, фактично, не є і образ реальної події: автор втілює власне переживання стану народження себе як Я-існуючого, Я-суб’єкта. Взагалі, зазначимо, що це відображення руху до Я-дійсного, існуючого, дуже притаманне сучасним авторам.

Своєрідним механізмом, завдяки дії якого стан творчості дозволяє суб’єкту відчувати “Я – є переживання” є вихід за ситуативність, буденність, за межі власних поточних бажань і вражень. Цей механізм має назву “трансценденція”, замість розщеплення буття на суб’єкта (людину, особистість) і об’єкта (річ, оточуюче середовище), – зазначає Л. Бінсвангер, – тепер в нас є єдність існування і “світу”, яка забезпечується трансценденцією” [32]. Остання розглядається як сутнісна характеристика людського існування. “Це здатність, – за-

уважує Р. Мей, – вже встановлена в терміні “існувати”, тобто “виокремлюватися з”. Існування передбачає безперервне виникнення, трансцендування з минулого в справжнє і майбутнє [187]. Трансценденція означає не лише “вихід за” деякі межі, але й переживання, з цим пов’язані, і саме тому “будь-який вірний опис людських істот вимагає прийняття до уваги переживання” [187].

Самотрансценденція передбачає, що людина повинна піддавати сумніву існування взагалі і власне існування, зокрема. Цей сумнів може набувати неабиякої гостроти, болісності і конфліктності в деяких станах. Зокрема, ми маємо на увазі стан творчості як “чисту” трансценденцію. Рух особистості в стані “Я – є переживання” може бути доволі складним, навіть, примарним, але це завжди є рух буття власного Я-існуючого.

Ми бачимо в багатьох творах важке, якщо не катастрофічне, болісне вирішення людиною проблеми існування (буття – небуття). Відчуваємо самодинамічні зміни стану творчості, відчуваємо, як автор дуже обережно, але чітко доторкається до цінностей, проходить між ними і темними несформованими бажаннями. І виходить-таки до світла існування і буття.

Нарешті, ми маємо зазначити, що стан творчості, як самотрансценденція, як “перебування” в стані “Я – є переживання” передбачає не лише Зустріч з Я-існуючим, а й постійне підсилення його, утримання і відсторонення від того, чим це Я не є. Отже, цей стан є таким, в якому загострено функціонує самосвідомість. “Самоусвідомлення передбачає самотрансценденцію ... Усвідомлення себе як існуючого в світі передбачає здатність відсторонитися, подивитися на себе і на ситуацію, оцінити їх, а потім стимулювати себе нескінченим різноманіттям можливостей” [187]. Творець переживає це дуже болісно, іноді трагічно, оскільки ситуація сприймається ним як роздвоєння “Я”.

Ми можемо бачити, що колізії взаємостосунків з “Я-дійсно існуючим” є дуже гострими. Форма відображення – дуже різна, від відвертої і чіткої, до складної образності, перевтілення, ніби розмивання і абсолютно нового синтезу, але сутність завжди одна – Я-існуюче “б’ється” як активна і самостійна субстанція, прагне збереження, цілісності, буття.

І це є, безумовно, ще одним центральним моментом стану творчості. Митець самим своїм станом створює таку внутрішню правди-

ву, реальну ситуацію, коли в різноманітності він може “вибирати серед багатьох видів відношень між світом і “Я”. “Я” – це здатність бачити себе в різноманітті цих можливостей” [187].

І це є дійсна свобода по відношенню до світу. Свобода, відкритість світу, створення безлічі можливостей існування і вільний вибір, вирішення екзистенційних проблем існування – це й є характеристики творчого стану особистості. Ми бачимо, що наше уявлення про особистість та її існування, позицію дослідника в аналізі – дійсно дозволяє відтворити динаміку душевного стану людини на підставі продуктів її творчої діяльності.

На закінчення ще одна важлива теза, ретельне розкриття якої потребує спеціальної роботи. Мова про те, що в психології існує думка, ніби стани творчості дуже близькі за своєю природою до граничних і хворобливих психічних станів.

З того, що тут викладено, дуже гарно видно принципову різницю: стан творчості – це самотрансценденція через створення різних світів, відкритість їм і вільний вибір їх; ознака психічного розладу – це обмеженість одним єдиним світом, фіксація на ньому. При патологічних станах, зазначає Л.Бінсвангер, “свобода, яка дозволяє світу” бути, замінюється несвободою пригніченості за допомогою того чи іншого “світопроекту” [32, с. 312] ...

Біопсихічна підструктура

Свого часу К.-Г.Юнг досить яскраво говорив про те, що нам просто не під силу дійсно зрозуміти й висловити єдність біологічного і психічного в існуванні людини. Він вважав, що це питання не психологічне, а філософське, і, отже, на рівні позитивної науки його просто слід прийняти і з ним працювати. В цій роботі вже доволі багато говорилось про проблему взаємодії біологічного і соціального, але в дійсності важливіше виокремити дещо інший аспект – тенденцію, функціонально-динамічне явище співіснування біологічного і психічного.

Традиційно психічне розуміється як сукупність психічних явищ, які відомі всім. Біологічне ж є тим, що стосується життя організму, життя тіла, його функцій, структури. Але ми не маємо насправді окремого існування того й іншого, просто вони по-різному між собою з'єднуються на різних етапах онтогенезу. Співвідношення біологічного і психічного в особистості завжди міняє свою конфігурацію, мі-

няє свій зміст: одна справа, коли йдеться про це співвідношення на дуже глибоких рівнях, в існуванні кореневих потягів, організмичних потреб, і зовсім інше – коли береться поєднання біологічного і психічного, наприклад, в діяльності. Вони й тут, безумовно, поєднані, але поєднані по-іншому. Якщо на глибокому рівні це є біопсихічна напружена єдність, частини якої не можуть існувати одна без одної, то на рівні більш поверховому ми можемо говорити про іншу природу взаємодії.

В деяких дослідженнях показано, що співвідношення біологічного і психічного міняється в особистості в процесі онтогенезу. Вже зазначалося, що О.Р.Лурія [158] показав, що воно не є незмінним. Точка зору О.Р.Лурії дуже мало, на жаль, використовується в сучасній психології. Традиційно вважається, що на більш ранніх етапах онтогенезу у дитини переважає в діяльності і активності біологічний компонент, а на більш пізніх етапах переважаючими стають соціальні чинники. О.Р.Лурія, який проводив дослідження мислення та пам'яті дітей і дорослих, показав протилежну картину, причому вона доведена емпіричними фактами і, в принципі, не викликає ніяких сумнівів. На початкових етапах онтогенезу процеси мислення і пам'яті якраз найбільш соціалізовані, вони максимально залежать від умов виховання і тієї діяльності, в якій дитину, власне, вчать мислити і запам'ятовувати. Ці процеси лише поступово починають набувати індивідуально-неповторної природи, і в ній виявляються найбільше власне спадкові і генетичні фактори. Якщо слідувати логіці Лурії, індивідуальне виникає від того, що біологічне, спадкове займає все більше місця в діяльності того чи іншого процесу. Здається, що це можна поширити на всі процеси, хоча це буде лише припущення, тому що інших емпіричних досліджень в цьому напрямі не проводилось. Незрозумілим залишається, чому на перших етапах онтогенезу біологічне, спадкове ніби придушується соціальним досвідом, який активно захоплює людину, і як воно вивільняється в подальшому, як соціальне вступає в нові взаємостосунки з біологічним. Ці механізми, процеси і явища вимагають емпіричних досліджень, але нам здається, що в контексті даної проблеми потрібно звертати на це увагу.

Особливості взаємодії біологічного і психічного в межах підструктури особистості полягають в тому, що її “відголоски”, наслідки відбиваються в цілісній особистості взагалі і будь-яке явище, будь-яка особливість містить в собі це співвідношення як виявлення їхньої

єдності. Конкретним проявом є, наприклад, явище психосоматики, яке привертає в наш час найбільшу увагу практиків. Ті, хто займається прикладними дослідженнями, практичною психологією, медичною психологією, відкривають дуже багато невідомих поки що механізмів співвідношення розвитку особистості в цілому. Медицині зараз відомі факти, що за статистикою до 80% виразок шлунка мають психогенну природу, існує також багато інших фактів. Але знову-таки ми не знаємо механізмів: що психічно впливає на роботу соматичних органів, і можна навести багато фактів, коли існує і зворотний вплив: стан соматичний, стан системи органів впливає на психологічне функціонування особистості в цілому. Зрозуміло, що подібні речі є серйозним підтвердженням дійсної єдності людської істоти. Але, з іншого боку, вони вимагають розгортання науково-психологічних досліджень. Адже, окрім статистики і суто життєвих спостережень, не існує на даний момент інших знань про дійсні механізми подібних явищ. Слід згадати знову Виготського, який ставив перед психологією задачу: не теоретизувати на рівні цих життєвих фактів, які є очевидними, а отримувати наукові факти і вже від них відштовхуватися для пізнання дійсної психології явища. Тож неможливо в цій роботі давати якісь змістовні характеристики психосоматики, через те що це явище вимагає серйозних емпіричних досліджень, яких практично немає, як і в медичній психології. Зокрема в розділі, який присвячений онтогенезу, ми говоримо про любов і зазначаємо, що галузь психосоматики не досліджує, як психічні стани і психічні особливості батьків впливають на продукування статевих клітин і отже – на подальше зростання і розвиток дитини, що розвивається. Але це означає не те, що цього впливу немає, а те, що дослідження в цьому напрямі не ведуться. Навіть на поверховому, статистичному рівні ми таких досліджень не маємо, хоча їх не так важко здійснити.

В межах аналізу даної підструктури викликає увагу дуже цікава теорія провідних тенденцій Л.М.Собчик [264]. Вона виділяє в особистості темпераментальні властивості, які у найбільш чистому вигляді втілюють дійсне поєднання біологічного і психічного. Кожна властивість темпераменту і є ніби “зерняткою”: в ній дуже чітко і ясно видно, “що там з біології і що з психології”. Л.М.Собчик підкреслює, що це є не властивості, а тенденції, тобто вони мають енергетично-динамічну природу, розвиваються, і, розвиваючись, орієнтуються і

формують стабільні якості особистості в галузі поведінки. Автор продовжує цю логіку до характерологічних рис, до комунікації і спілкування особистості в соціумі, показуючи, що прояв тенденцій, їх угруповання забезпечує зовсім різні поведінкові стилі. Темперамент, як зернятко, як клітинку біологічного і психічного, розглядає далеко не лише Л.М.Собчик. Це, можливо, найбільш давні і традиційні дослідження. У вітчизняній психофізіології можна назвати Б.М.Теплова, Небиліцина і їхню школу. Це і теорії темпераменту Кречмера і Шелдона, які, щоправда, розглядали єдність на рівні конституціональному. І дуже багато робіт в галузі фізіології мозку, і всі вони мають “вихід” саме в динаміку, тобто в темперамент. Ми згадали Л.М.Собчик, тому що вона робить, на наш погляд, крок уперед, говорячи про тенденції, про те, що вони пронизують далі всю особистість і її вершинні рівні, такі, як цінності, спрямованість, характер, досвід. Тенденції зумовлюють індивідуальний стиль діяльності та поведінки. Таким чином, на даний момент існує достатній емпіричний матеріал у традиційній психології, щоб говорити про наявність певної теорії біопсихічної єдності людини.

Дещо окремо в межах даної підструктури існує проблема тілесності. Традиційно в сучасній психології, аналізуючи біологічне і психічне в особистості, говорять про нервову систему, за винятком, можливо, названих вище імен: Кречмера і Шелдона, які аналізують тілесне. І нам уявляється, що роботи, наприклад, фрейдиста Райха, роботи Кречмера, О.М.Сікорського в галузі фізіогноміки, і філософські обґрунтування, яким присвятив увагу О.Ф.Лосев і дуже багато інших вчених, повинні повернутися в психологію, оскільки особистість являє собою далеко не лише набір нематеріальних за природою психічних структур. Ми говоримо про особистість, маючи на увазі обов'язково цілісну людину, а людина без тіла не існує взагалі: без обличчя, без тілесної структури. І мова не йде лише про вплив особливостей тіла на особистість чи на психіку, йдеться про єдність. В останніх дослідженнях О.Т.Соколової [265] яскраво показано, що образ тілесного Я, образ тіла і саме тіло є дуже важливими психологічними компонентами і водночас причиною численних відхилень у поведінці підлітків і дорослих людей, розвитку різноманітних комплексів. Тобто, психологія поступово повертається до того, щоб розглядати тіло не як носія психіки, носія ідеального, а як складовий компонент, просто необхідну складову частину особистості в цілому.

Справа в тім, що логіка нам підказує: все тілесне в людині – це є в той же час і психічне. Звісно, тут потрібно відзначити, що найважливішою є теоретична конструкція М.О.Бернштейна [29]: його “психологія живого руху” і засвідчила цю дійсно реальну єдність тілесного і психічного; це є дві назви одного і того ж самого. Будь-який рух, найелементарніший, найпримітивніший прояв артикуляції чи руху в просторі – це обов’язково явище психічне настільки ж, наскільки і фізичне. І будова тіла, особливості тіла дуже рано входять у тезаурус особистості. Дитина дуже рано знайомиться зі своїм тілом, її образ “Я”, самосвідомість абсолютно не відокремлює тіла. Тобто, все тілесне є психічне. І ми тут згодні з Маслоу в тому плані, що у людини немає виключно і чисто натурального тіла як такого. Тіло визначає образ “Я” так само, як його визначає дух. Тобто, тілесність є структурним компонентом особистості, і, як така, обов’язково повинна входити до психології особистості, адже ми не можемо уявити особистість як “голову професора Доуеля”. Про це свого часу говорив О.М.Леонт’єв, а він, між іншим, не відносився до вчених фізіологічного напрямку. Він належав до того напрямку психології і філософії у вітчизняній науці, який був, з одного боку, наляканий політизованим тиском павловського вчення, а з іншого – сам був агресивно настроєним проти цього, і тому його звинуватити у фізіологізмі ніяк не можна. Але і його роздуми про фізіологічне і біологічне, фізіологічне і психічне показують, що це є відпочаткова єдність [149].

Правильно пише Е.В.Ільєнков, що ми не можемо шукати в будові і у фізіології мозку психічний процес, оскільки це повертає до ідеї “гомункулуса”, якого ми там, звісно, не знайдемо, але це крайня і полемічно загострена точка зору. Вже давно фізіологія нервової системи, взагалі фізіологія не розмовляють у таких термінах, ніби дійсно потрібно шукати якийсь таємничий процес, або субстанцію психічного. Це, повторимо, крайня точка зору. Мова йде зовсім про інше: говорячи про особистість, ми не можемо відокремити її від її тіла, так як відокремив фантаст Беляєв голову професора Доуеля. І це означає, що все тілесне пронизане психікою, розумом людини, який є символікою, а, отже, він проходить через всю свідомість. На це хотілося б звернути увагу.

І, нарешті, аналізуючи біопсихічну підструктуру, ми не повинні обійти традиційну, давню думку У.Штерна [308] про конвергенцію. У.Штерн дуже багато зробив для психології особистості, це най-

більш видатний персонолог, з нього взагалі-то і почалася наука персонологія. Розглядаючи центральну проблему біологічного і психологічного та їх співвідношення, яка представлялась традиційно як протистояння, Штерн вперше висунув ідею конвергенції, тобто поєднання. Мається на увазі, що біологічне і психічне в людині функціонують разом: це два процеси, які співіснують, які працюють один на одного. Вони відносно незалежні і, конверзуючись, об'єднуючись, і створюють, власне, те, що називається особистістю. В принципі, з цією точкою зору можна погодитися, якщо не зважати на нашу вихідну ідею про те, що насправді психологічне в особистості є вектором, який виникає на поєднанні біологічного і соціального. І це ми хотіли б тут акцентувати. Розглядаючи біопсихічну підструктуру, слід не забувати нашої вихідної логіки щодо онтогенезу особистості. Ми розуміємо появу особистості як цілісного носія психіки людини, як результат поєднання довічного, дуже давнього об'єднання біологічних процесів і процесів соціальних. Сама психіка є, на наш погляд, результуючою силою, результуючим вектором об'єднання цих двох крил, і в такому розумінні, якщо мати на увазі наші уявлення про онтогенез і про нужду як енергетично-інформаційну силу, завдяки якій існує все живе на Землі, поняття біопсихічного взагалі-то повинно бути знято, тому що все біологічне в особистості є олюдненим, воно не є чисто біологічним, воно є і соціальним водночас. З іншого боку, все, що ми знаємо про особистість, безумовно, є соціальним: це взаємовідносини, діяльність людини, її стосунки, її ідеї. Все це є завдяки тому, що існує не мозок, а тіло як ціле. Тому ми дану структуру уявляємо як вихідну, кореневу, психічну.

Досвід

Підструктура досвіду розглядається нами окремо від когнітивної сфери, що не є традиційним. Ми не вважаємо його лише певною кількістю інформації, яка зберігається десь у внутрішньому світі людини і яка потім якимось чином використовується. Для нас досвід – це принципово інше. Досвід – це певний стан системи, яка має не тільки енергетичну, не тільки структурну, але й інформаційну природу. Все, що відбувається з людиною, незалежно від її бажання сприймається системою досвіду людини. Інформація, що надходить з оточуючого та внутрішнього біологічного, є динамічною. Вона не складає, на наш погляд, ніяких резервуарів. Ця думка яскраво висвіт-

лена в метафоричному виразі Роджерса: “Пам’ять – це не відро з водою, з якого ми можемо забрати кухлем те чи інше”. Зрозумілою, на нашу думку, є лише одна річ – ми маємо справу з безперервним потоком інформації (потокотом нужди), яка є інформаційно-енергетичною за природою і проходить через людину як істоту, і проходила до цього через дуже багато істот, і буде проходити ще через багато інших. Цей потік ніде не може загальмуватися, і не може накопичуватися. Не треба уявляти собі, що існують на шляху цього потоку якісь “конденсатори”, які накопичують цю інформацію, і потім ми можемо її використати. Це не так.

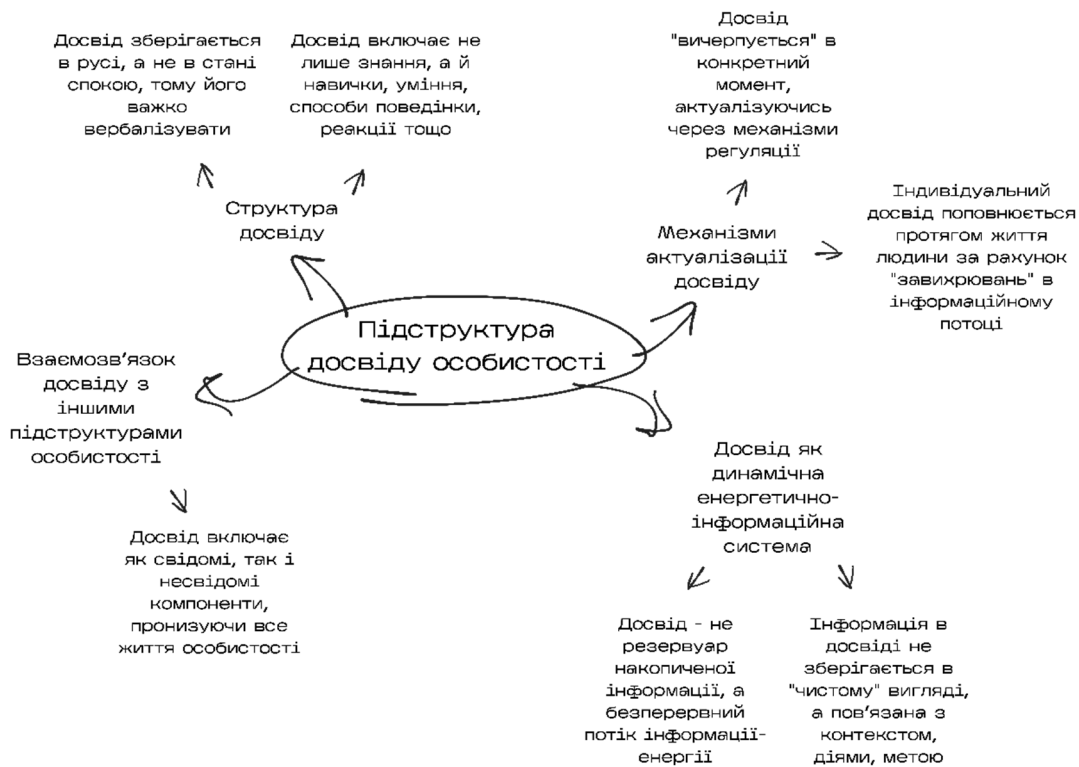
Існує єдина динамічна енергетично-інформаційна система, завдяки тому, що в ній накопичений досвід минулого існування. Забери цей досвід – у якому б вигляді він не був – і ми не будемо мати цієї системи, вона зникне, як жива і існуюча. Тут виникає інше питання: як використовується інформація, що рухається в цьому потоці. Коли світ подвоюється, завдяки появі символів, завдяки появі свідомості, тоді виникає трансценденція як можливість системи займатися самою собою, можливість взяти із цього потоку те, що мені треба. Формуються механізми регуляції, які “вихоплюють” із потоку інформації те, що треба людині в даний момент. Це, фактично, і є весь механізм. Людина не накопичує, а бере цю інформацію. Вичерпування – дуже гарний термін Спінози. Інформація актуалізується через те, що вичерпується в даний конкретний момент. Це – загальний погляд.

Є інший момент. Крім досвіду, який існує протягом поколінь, протягом тривалого життя людства, кожна людина може поповнювати цей інформаційний потік тими даними, що надходять до неї протягом її індивідуального життя. Цей механізм пов’язаний із властивістю самого “носія”. Коли говорять у підручниках, що явище пам’яті пов’язане з тим, що психіка пластична, і можна собі уявити, що на ній можна залишити слід, як, скажімо, босою ногою на піску, цей образ всім подобається. Фактично, це правильний приклад. Єдине, що можна сказати – треба уявити рух піску, який відбувається зі швидкістю світла, уявити, що те, що на ньому відбивається – абсолютно нематеріальне; і це є завжди та сама система, тільки вона щоразу змінюється. Виникає щось на зразок завихрювання (якщо це порівняти з фізикою) за рахунок контакту системи з оточуючим світом, або за рахунок її уваги до себе в цей конкретний момент. Виникає ніби певний вузлик, це і є актуалізована пам’ять. Людина може за-

вдяки цьому подвоєнню звернутися до цього вузлика і актуалізувати його, і використати. Таким чином, актуалізація індивідуального досвіду відбувається за тим самим механізмом. І досвід – це не лише знання. Треба звернути увагу, що знання як таке, інформація як така ніколи не зберігаються у вигляді, так би мовити, чистому. Хто може сказати, що він що-небудь згадав без контексту ситуації, в якій це було, без дій, які відбувалися при цьому, без мети, яка ставилася у той час, той скаже абсолютну неправду. Так ніколи не буває. Інформація ніколи не зберігається в “чистому” вигляді, через те що вона підхоплюється, входить в цей потік у тому вигляді, в якому існує життя. І з цього починає ставати зрозумілим, що може зберігатися, дійсно, не тільки інформація як дискурс. Матеріалом, що зберігається, є навички, уміння людини, її системи поведінки, способи її реакцій на певні події, а також способи реакції інших на неї, способи поведінки в окремих ситуаціях, окремих системах, послідовність цієї поведінки. Що ми маємо на увазі, коли говоримо, наприклад, що ось – досвідчений фахівець? Спитайте у будь-якого спеціаліста, що є його досвід? Він ніколи вам його не розгорне, тому що це є квант, це є об’єднання всієї інформації. Вона абсолютно відкрита і “зрозуміла” для системи “особистість”, і абсолютно не сприймається у вербалізованому, розгорнутому вигляді. А якщо вона буде розгорнуто вербалізуватися, то це буде уже інша інформація. Спробуйте спитати майстра, яким чином він обробляє кристал, що він тільки у нього такий виходить? Він вам розкаже, які він використовує розміри, які застосовує інструменти. Але це вам нічого не дасть. Зникає щось найголовніше – єдність цілісності, що весь час – у русі.

Носієм досвіду є особистість у потоці інформації. Інформація ця комплексна, цілісна і зберігається в цьому потоці у вигляді руховому, виключно руховому. Вона не може там бути в стані спокою взагалі, не може ні на хвилиночку зупинитися. Виникає знову те саме питання – що є пам’ять? Все-таки резервуар, з якого ми щось візьмемо, чи це потік? Вона є і те, і те. І знову нам потрібен свій принцип доповнюваності, тому що ми знову-таки не можемо зрозуміти, що перед нами. Все залежить від ракурсу і точки зору дослідника. Якщо ж йому треба пояснити студенту, що таке збереження як процес пам’яті, доцільніше уявити досвід стабільною системою. Тоді йде пояснення по типу “це відро з водою”. Якщо йому треба пояснити, що означає процес запам’ятовування, і чим викликана адлерівська

увага до ранніх дитячих спогадів, треба переходити на так звану “хвильову” теорію, і пояснювати це як постійний нескінченний рух. Нам потрібен, повторюю, свій принцип доповнюваності, тому що в досвіді ми бачимо те саме, що фізики побачили в електроні. Він є одночасно і плином, і структурою. І тут як ніде видно цей процес. Недаремно А.Ейнштейн звертався свого часу до психології: у нього було дуже серйозне листування з Жаном Піаже (чи не змістовніше, ніж із фізиками), найцікавішим психологом того часу, тому що дійсно тут багато дуже загадкового. І дійсно, психіка за багатьма параметрами має ті самі проблеми, які досліджуються на рівні мікросвіту.

Слід сказати про зв'язок досвіду з іншими структурами. Досвід є досвідом всієї особистості. Відпочатковий носій інформації включає в себе потік і свідомого, і несвідомого. Це треба розуміти не так, як Фрейд описував Ід, як щось бурхливе, незрозуміле, темне. Потік є угрупованим і структурованим, безумовно спрямованим, його рухає потреба як вихідний носій. Потік, безумовно, є таким, що пронизує все життя особистості і виходить за нього. І коли ми говоримо, що особистість після фізичної смерті залишається в нашій пам'яті, – що саме залишається в ній? Залишаються інформаційні сліди, які виникли в досвіді цієї людини. Не лише її образ. Залишається все, що з нею пов'язане, все – цілісно. Чому кажуть, що добре, коли ми не бачимо

мертвою близьку людину? Тому що ми її пам'ятаємо як живу. Тому що це не руйнує образу цілісної особистості, яка перед нами. І тоді це яскравіше, це ближче до суті тієї людини, яка була поруч з нами. І якщо не буде інформаційної частини в потоці нужди як носія життя, то не буде взагалі системи, якій не буде на чому ґрунтуватися.

Коротка ремарка з галузі власне практичної психології щодо досвіду: відомо, що досвід у практичному житті людини відіграє подвійну роль. З одного боку, це роль позитивна, що не потребує аналізу. Це те, без чого просто неможливо існувати. З іншого боку, на рівні суто життєвих, конкретних проблем, досвід, або частковий квант якогось досвіду, який чомусь був пережитий людиною дуже гостро і залишив найбільший слід, і людина його найшвидше відшукує в цьому безкінечному потоці інформації, може фактично проблематизувати, закривати можливість існувати по-іншому. Він може набувати природи мотивів, спрямованості і, затуляючи собою те, що цікаве нам зараз, може фактично “зупиняти” особистість. Так, ми можемо не відмовитися від своєї звички, не перейти на новий рівень спілкування з іншою людиною, а використовувати все звичне. Досвід може заважати креативності, творчості. Що, на думку більшості вчених, заважає гнучкості і творчості мислення? Те, що ми, розглядаючи кожен задачу і кожен проблему, яка перед нами виникає, тяжіємо до того, щоб вчиняти звично, тобто на підставі досвіду. Якщо досвід не дає нам відповіді на це питання, ми – і щодо цього є емпіричні факти – намагаємося переструктурувати досвід за допомогою уяви, “під” дану ситуацію, і все-таки знайти якісь виходи усередині старого досвіду. Так влаштована психіка людини в цілому. І це відбувається замість того, щоб вийти на новий рівень рішення. Даний механізм заважає творчості. У психології є таке поняття, як інерція дії, яка полягає в тому, що дана людина тяжіє до звичної дії. Я почав рухатися, наприклад, в цьому напрямі, і мені дуже важко зупинити руку і зробити інший рух. Тобто це звичка. Це рефлекторно, і це комфортно психологічно. І ця інерція дуже часто заважає підходити власне до створення суто нових способів поведінки, як на рівні дії практичної, так і на рівні дії мисленнєвої.

Таким чином, досвід складає собою генетичне ціле, виникає за всіма законами розвитку цілісної особистості, і існує у певних формах, і змінюється ця форма існування особистості так само, як змінюються всі інші її структури. Досвід увиходить до контексту існування даної особистості і пов'язаний з лініями її розвитку.

Досвід особистості

Генетичне ціле	Виникає за законами розвитку цілісної особистості
Існує у певних формах	Змінюється разом з іншими структурами особистості
Входить до контексту існування особистості	Пов'язаний з лініями розвитку особистості

Пізнавальна сфера особистості

На початку короткого аналізу когнітивної складової структури особистості відзначимо цікавий факт: пізнавальні психічні процеси не розглядаються абсолютною більшістю теоретиків як компоненти особистості!? Сам вираз “позаособистісна психологія” пов'язаний саме з цим: психологія пізнання “не перетинається” в сучасній науці з психологією особистості, тобто – парадокс – із психологією того, хто пізнає. Це має багато цілком логічних і об'єктивних пояснень, але від них проблема не зникає. І факт цей є особливо сумним, оскільки саме в галузі пізнавальних процесів психологія накопичила найбільший емпіричний матеріал і найцікавіші теоретичні узагальнення. Тож синтез тут був би більш ніж доцільним і ефективним. Ми не можемо тут зупинятися на аналізі причин і наслідків даного “розриву”, але, здається, такий аналіз міг би відкрити багато суттєвого відносно витоків кризи в психології, – адже це, власне, стиль наукового мислення: пізнання світу, яке є необхідною атрибутивною ознакою системи “особистість”, чомусь вперто виноситься “за дужки” і вивчається поза цією системою...

Атрибутивність пізнання зумовлена інформаційною складовою нужди, і, отже, існує об'єктивна необхідність наявності певних психічних структур, дія яких дозволяє існувати нужді, тобто – забезпечує орієнтацію суб'єкта і його взаємодію з оточуючим світом. Пізнання є функцією існування особистості, і саме в ній слід шукати розуміння його єдності. В нейрофізіології і когнітивній психології існують дані про те, що після народження людини об'єм її головного

мозку два рази вдвічі збільшується: під час народження він становить 350 см³, протягом першого року життя досягає 700 см³, а в 12-13 років – 1400 см³. У подальшому збільшується площа його поверхні (особливо це стосується кори великих півкуль).

Що означає ця динаміка? Дуже мало сказати, що вона зумовлена спадково, адже це не відповідь. Ми можемо висунути гіпотезу щодо витоків і механізмів саме такого шляху розвитку мозку людини – органа, який має безпосереднє відношення до пізнання. Від запліднення і до народження людської істоти нужда (головним чином, її інформаційна складова) ніби накопичується в мозкових клітинах, створюючи інформаційне підґрунтя існування і, водночас, могутній енергетичний потенціал готовності (прагнення!) до самооновлення інформації як умови подальшого існування і розвитку. Особистість виявляється в стані готовності до справжнього енергетично-інформаційного вибуху, який відбувається в перший рік її постембріонального існування. Це дійсно вибух – людині неможливо уявити щось подібне тому, що відбувається з нею, з її мозком, з її психікою в такий критично-маленький період існування! Ми вже зазначали і скажемо ще раз, що не схильні загострювати ступінь негативності так званої “кризи народження”, принаймні з точки зору інформаційної. Швидше, це схоже на інсайт, раптове відкриття світу. Але дитина виявляється готовою до цього, і таке кардинальне збільшення об’єму мозку в надкороткий час може говорити лише про те, що це є цілком детермінована, спрогнозована, очікувана акція назустріч світу інформації. Цей “рух назустріч” є проявом активності суб’єкта нужди до життя, до існування.

Нам здається, що кількісний показник (збільшення на 100%) є “надлишковим” відносно завдань суто адаптивних. Доречніше говорити про тенденцію заволодіння і переживання-перетворення оточуючого в “своє – інше” – у свідомість і самоусвідомлення. Такого розміру змін мозку, як у людини, немає в жодній іншій живій істоті. Це говорить про потенційну могутність інтелекту, і, зокрема, про готовність сприйняти, точніше – “увібрати в себе” щось набагато більше і різноманітніше, ніж світ природи: це друга природа, світ людини. З перших днів життя дитина сприймає не лише об’єкти – вона сприймає мову, надскладну інформаційну структуру з безліччю контекстів і відгалужень – і дитина виявляється здатною до цього! Унікально-універсальний засіб людського співіснування, закодований і

розгалужений, виявляється “під силу” новонародженій дитині. І, наголосимо, – лише і виключно людській дитині.

В цьому плані, також адекватно і синхронно в часі, у дитини формується “засіб у відповідь” – власна мова. Входження в світ соціального існування, “соціальне запліднення” виявляється синхронізованим з “вибухом” розвитку когнітивної сфери. Це може говорити лише про те, що на початку онтогенезу когнітивна сфера є доміантною в існуванні і розвитку особистості. (Ми зовсім не відкидаємо при цьому важливість процесів, що відбуваються в інших сферах особистості: мова йде про те, що отримало назву гетерогенності і гетерохронності психічного розвитку).

Перший рік життя, “великий вибух” розвитку пізнавальної сфери породжує кардинальний напрям її подальшого ставлення – диференціацію пізнавальних процесів. Когнітивна сфера як функція пізнання є відпочатково цілісною, тобто – єдиною. Її розвиток являє собою рух від менш розвиненої, недиференційованої цілісності, через диференціацію – до інтегрованої єдності. Ми, власне, маємо на увазі, що функція пізнання і орієнтації в світі ніколи не може забезпечуватися якимось одним, окремим пізнавальним процесом. Коли О.М.Леонт'єв, досліджуючи філогенез психіки, приходять до висновку, що розвиток пізнання починається як суто сенсорний процес, він, безумовно, неправий. Адже для орієнтації живої, цілісної істоти у світі ніколи, навіть на рівні найпростішого організму (амеби чи інфузорії), не може бути достатньо самого лише відчуття: організм орієнтується, і це означає, що він відображає, зберігає інформацію, якимось її актуалізує і перетворює – сам, уже як суб'єкт. І, отже, мова не може йти про сенсоріку як таку, сенсоріку в нашому сучасному її розумінні, тобто – лише як відчуття.

На низьких рівнях еволюції життя пізнавальна сфера виступає в своїй нерозвиненій і недиференційованій, але – єдності. Хоча єдність цю ще не можна називати цілісністю: пізнання являє собою функціонування єдиного, спрощено-елементарного процесу, в якому є лише елементи й частини тих явищ, які ми знаємо як відчуття, сприймання, пам'ять etc. І далі, якщо вже говорити про філогенез і про О.М.Леонт'єва, який, зазначимо, досліджував у даній роботі розвиток саме пізнавальної сфери – детермінантою розвитку цієї сфери Олексій Миколайович вважає перехід світу до гетерогенності. Але ж

звідки береться гетерогенність світу? Питання залишається відкритим, що й не дивно, враховуючи той час, коли створювалась робота.

Нам здається, що гетерогенність, ускладненість світу є, перш за все, наслідком існування суб'єктів життя – істот. Вони “захоплюють” простір життя, освоюють його, змінюють, накопичують, реалізують і знову накопичують інформацію. І, таким чином, ми, в дійсності, маємо один світ живих істот. Тут немає детермінації в її вульгарноматеріалістичному розумінні, і тут не можна розділити в часі процеси інтеріоризації і екстеріоризації: це саме один світ, і він самодетермінований через суб'єктів, в ньому живуть і діють... Наслідком відображення світу на цьому етапі не є образ, це, швидше, аморфноскладна єдність інформації і її переживання (емоції).

Якоюсь мірою цей рівень розвитку когнітивної сфери повторюється і в онтогенезі. Це відбувається, на наш погляд, в ембріональному періоді, коли на 5–6 місяці існування виникає (і це експериментально підтверджено) явище відображення. Воно є комплексним, недиференційованим і спрощеним: це (якщо вживати сучасні терміни) одночасна дія: уваги, відчуття, сприймання, пам'яті, мислення. При такому пізнанні не формується, як ми говорили, образ, а формується деяке утворення загального характеру, що має швидше емоційно-сигнальний, дуже невизначений і неструктурований зміст. Після народження дитини дуже швидко відбувається диференціація, і експерименти (численні, особливо в зарубіжній психології) фіксують дію окремих процесів і наявність образів.

Отже, генетично відпочатково когнітивна сфера людини являє собою спрощену неструктуровану (аморфну) єдність, і її подальший розвиток відбувається в напрямі диференціації, тому що такою є необхідність існування людини в біологічному і соціальному оточенні. Разом з тим слід зазначити, що диференціація не означає відокремлення процесів один від одного і від особистості в цілому: вираз С.Л.Рубінштейна, що психіка людини особистісна, означає в даному випадку тісний взаємозв'язок і визначальну роль особистості щодо функціонування і розвитку психічних пізнавальних процесів. Це добре видно в подальшому онтогенезі: вже наприкінці першого року життя дитини пізнавальні процеси, що існують як окремі, водночас починають об'єднуватись у нову, вищу, інтегровану цілісність. Цей процес завершується в підлітковому віці (чи випадковим є те, що він співпадає ще з одним 100% збільшенням об'єму мозку?).

Що мається на увазі? Образи, що утворюються внаслідок відображення світу людиною, у своїй сумі створюють те, що прийнято називати “внутрішнім світом” особистості. Вони мотивують діяльність і виконують функцію саморегуляції, але водночас вони розвиваються самі. Цей момент є до деякої міри ключовим і по-різному тлумачиться в психології. Коли сучасна когнітивна психологія в особі Найссера або інших дослідників говорить про так звані перцептивні схеми, мова йде фактично про наявність певного досвіду, який існує у людини до початку відображення зовнішнього світу, з яким порівнюється це відображення, і, кінець кінцем, формується певний образ. Виникає цілком закономірне для генетичної психології питання: звідки береться схема? Ніколи когнітивна психологія на це питання не відповідала, тому що тут виникає або знову ідея “гомункулусу”, який існує відпочатково, або ідея “дурної” нескінченності, адже можна сказати, що ця схема виникає з попередньої схеми, а попередня схема виникає ще з попередньої схеми, і таким чином ми будемо йти у безкінечність, і ніколи не знайдемо ніяких витоків.

Ми вважаємо, що у даному випадку слід спиратися на дійсне розуміння витоків формування та існування особистості. Схема – це є частина, складовий елемент того соціально-біологічного досвіду, який передається і викликає розвиток та існування особистості в цілому. В принципі, він включає в себе когнітивні моменти, як і інші, і передається це за рахунок так званої “соціальної спадковості”, як її назвав П.П.Блонський, від соціальних істот – батьків дитини. Яким чином зберігається цей матеріал – наука не знає, але це не значить, що цього не слід досліджувати. Отже, наявність того, що когнітивна психологія називає когнітивними схемами (можна назвати це і по-іншому – наявність якогось попереднього, первинного, базального досвіду для того, щоб будувати образ), викликається не якимись позаприродними явищами. Це зумовлено тим, що істота ніколи не народжується з неживого і неособистісного: вона є носієм досвіду. І “когнітивна сфера” є частиною цього досвіду.

Аналізуючи когнітивну сферу в цілому, ми бачимо, що є дуже складні взаємовідносини когнітивного і емоційного на різних етапах онтогенезу особистості. І те, що первинні образи і первинний досвід людини складаються, головним чином, на базі емоційних переживань, є абсолютно вірним, але це означає також, що когнітивна сфера взаємодіє з емоційною сферою, адже без пізнання просто

Аспект	→	Опис
Початковий стан когнітивної сфери	→	Спрощена неструктурована (аморфна) єдність
Напрямок розвитку когнітивної сфери	→	Диференціація, зумовлена необхідністю існування людини в біологічному і соціальному оточенні
Взаємозв'язок психічних процесів	→	Диференціація не означає відокремлення процесів один від одного і від особистості в цілому; тісний взаємозв'язок і визначальна роль особистості щодо функціонування і розвитку психічних пізнавальних процесів
Інтеграція пізнавальних процесів	→	Наприкінці першого року життя дитини пізнавальні процеси починають об'єднуватись у нову, вищу, інтегровану цілісність; процес завершується в підлітковому віці
"Внутрішній світ" особистості	→	Образи, що утворюються внаслідок відображення світу людиною, у своїй сумі створюють "внутрішній світ" особистості; вони мотивують діяльність, виконують функцію саморегуляції та розвиваються самі
Поняття "перцептивних схем" у когнітивній психології		Наявність певного досвіду, який існує у людини до початку відображення зовнішнього світу, з яким порівнюється це відображення, і формується певний образ
Походження схем		Схема є частиною соціально-біологічного досвіду, який передається і викликає розвиток та існування особистості в цілому; передається за рахунок "соціальної спадковості" від батьків дитини
Взаємодія когнітивної та емоційної сфер	→	Первинні образи і первинний досвід людини складаються, головним чином, на базі емоційних переживань; когнітивна сфера взаємодіє з емоційною сферою, особливо на первинних етапах онтогенезу

неможливими є хоч будь-які враження. З іншого боку, будь-які сигнали про оточуючий світ, хай би вони були найпростішими, є в той же час емоційними, чуттєвими. Особливо яскраво це видно на попередніх, первинних етапах онтогенезу. Тут ясно проглядає не лише повна єдність окремих елементів пізнання, але й всієї когнітивної сфери зі сферою емоцій.

Проблематичним на даний момент є питання формування образу. Не дивлячись на те, що численні дослідження в психології присвячені проблемі сприймання (про це писав і О.М.Леонт'єв в одній із своїх останніх статей), проблема полягає в тому, що ми так і не знаємо, як формується образ. І різні тлумачення цього процесу не відкривають до кінця його дійсного змісту. Елементарне, здавалося б, питання про те, як людина бачить образ, не може бути вирішене на даному рівні науки, тому що ми не можемо уявити собі це “бачить” чимось іншим, ніж метафорою, адже для нас поки що цілком очевидно, що бачення пов'язане з певними перцептивними системами. В даному випадку таких систем не існує.

З іншого боку – де орієнтується людина: в системі образів, які складаються у неї про зовнішній світ, чи в самому цьому зовнішньому світі? Іншими словами, що насправді відображається в моїй психіці: людина, яка сидить переді мною, чи я маю справу з відображенням її у моїй психіці, з моїм образом цієї людини? Відомо, що у філософії дуже багато було зламано з цього приводу списів, і створено багато різних гіпотез, аж до абсолютного непізнання світу, буцімто, що людина фактично орієнтується у власних образах і ніякого об'єктивного світу насправді немає. Ми не знаємо відповіді, наприклад, на таке питання: як зоровий образ формується завдяки слуху або іншим рецепторам, як відбуваються ці переходи? Загадок дуже багато. Нам здається, що використання тут явища переживання, про що вже йшлося, може частково допомогти відповісти на деякі питання. Крім того, нам здається дуже евристичною позиція, заявлена у філософії Спінози, і його термін “вичерпування зовнішнього світу людиною”. Йдеться про активну взаємодію людини з предметом, в результаті якої образ формується, постає. Знову-таки ми бачимо, що пояснення будь-якого факту, в даному випадку образу, можливе лише якщо ми “ухопимо” в експерименті процес його виникнення, або процес переходу одного образу в інший, або процес зміни образу. Фактично, йдеться про вивчення генези образу.

Повернімося до проблеми розвитку образу. У вітчизняних дослідженнях (перш за все – О.В.Запорожця і його співробітників) доведено, що образ розвивається, перетворюючись у знак. Це відбувається, починаючи з найбільш ранніх етапів онтогенезу, завдяки тому, що сприйняття дитини супроводжується коментарями дорослого. Що, насправді, являє собою сенсорний еталон? Це – певний об’єкт, явище, властивість (колір, наприклад, або висота звуку), яка в соціальній дійсності для дитини виявляється нерозривно з’єднаною зі словом. Таким чином, образ чи не з самого початку існує у внутрішньому світі одночасно і поруч із відповідним терміном. Поступово він “згортається”, приховується його чуттєво-чутлива насиченість, і так виникає знак. Ми не можемо “сперечатися” з Виготським, який доводив, що “вращується” саме знак, оскільки не маємо емпіричних фактів. Але генетична логіка говорить сама за себе: знак не вращується (він просто занадто складний і “чужорідний”), а створюється самою людиною за допомогою об’єднання образу і слова. Чому це стає можливим? На це питання культурно-історична теорія відповідає абсолютно вірно – тому що людське пізнання є особистісно-активним процесом (це – не дзеркальне відображення). Активність і діяльність створюють внутрішній світ.

Виготський, аналізуючи психологію сліпої дитини, завершує роботу фразою: “Сліпоту перемагає слово!” [67]. Що мається на увазі? Адекватність відображення людиною світу визначається не світом і не психофізичним станом сенсорних процесів. Вона визначається існуванням цілісної особистості в соціальному оточенні. Вищі психічні функції (опосередкування, довільність) утворюють нові міжфункціональні зв’язки, роблячи особистість напрочуд гнучкою і життєздатною. Це – компенсація, але не завдяки іншим когнітивним процесам, а завдяки іншій природі – культурному середовищу, яке надає можливість існувати буквально “будь-що”, якщо тільки сама людина хоче цього. Створення і використання знаку дозволяє змінювати співвідношення процесів, і рівень пізнання визначається вже не розвитком якогось одного процесу (мислення чи сприймання), а складністю і гнучкістю системи зв’язків.

Розгляд психологічних проблем пізнавальної сфери особистості не повинен стосуватися лише аспекту забезпечення адекватності психічного відображення в плані життєдіяльності. Суттєвим є момент пізнання у межах, власне, наукового осягнення дійсності. Ми

можемо констатувати серйозний етап сучасної науки, який, щоправда, зумовлений розвитком не психології, а інших, перш за все, природничих наук.

Безпосереднє відображення дійсності у сприйманні не відкриває нам її суттєвих ознак і потаємних механізмів існування явища або предмета. Це досягається за допомогою мислення, яке дозволяє відкрити, утримати, абстрагувати і узагальнити суттєве як таке. Виникає абстрактне знання, і образ сприймання доповнюється і збагачується. Проте він залишається образом, маючи всі відповідні властивості (константність, предметність etc.). Цей образ людина “переносить” на дійсність і вивчає, власне, не її, як таку, а її відношення з абстрактним образом. З’являються нові знання і виникає ілюзія пізнаності світу. Дуже неприємна і небезпечна ілюзія. Світ виявляється таким, що відповідає нашому уявленню про нього. І це необхідно, адже тоді людина відчуває себе впевнено, надійно і комфортно. Але чи дійсно світ є тим, що існує у нашому уявленні? Сучасна наука (перш за все, фізика) приходять до парадоксального висновку: ми не знаємо світу, ми не вміємо його пізнавати, натомість пізнаємо абстракції, які вивчали в школі. Цього вистачає “для життя”, але не всім і не завжди. Механізм, завдяки якому людина стала людиною, створила культуру, цей механізм, схоже, вичерпує себе і перетворюється на гальма для подальшого розвитку. Необхідно змінювати стратегію вивчення пізнавальної сфери. Існують деякі факти, які засвідчують потенційну можливість людини щодо подальшого пізнання світу.

Покажемо два з них. Добре відомий процес опосередковування, що став “загальним місцем” психології. Але от один аспект: коли людина створює засіб, вона вже знає, навіщо він їй, тобто вона знає якийсь “шматочок” майбутнього (коли дикун робить зарубку на дереві, він же здійснює це даремно: він знає, що йому не вистачить пам’яті (!?), що колись він подивиться на неї). І це є справжня і велика загадка людської особистості: світ, мабуть, даний нам не лише в перцепції і сенсоріці. Інший момент. Ми говоримо – талановита, геніальна людина відкриває приховані таємниці світу... А можливо – це зовсім не так, можливо, талановита людина просто бачить світ таким, яким він є, а не таким, що відповідає засвоєним попередньо схемам? С.Л.Рубінштейн писав якимось, що сприймання людини влаштоване доволі прагматично – є так звані “сильні” сторони предметів і явищ, які відповідають найближчим життєвими потребам і на які

орієнтується людина. Виникає нібито точка відліку. Але ж будь-який предмет, явище є безмежним у своїх властивостях і якостях. Чому ми не бачимо їх? І чому їх побачив геній? Так виникає проблема споглядання: світ – не супроти мене, як кладовка корисних, шкідливих, приємних або небезпечних речей; він – ще й навколо мене (і я – в ньому), і якщо подивитися незацікавлено (з прагматичної точки зору), можливо, ми зможемо побачити...

Спрямованість

Традиційно спрямованість особистості розглядається як ієрархізована мотиваційно-потребова сфера, що постійно ускладнюється. Ми розглядаємо спрямованість досить вузько, як дійсне об'єднання найважливіших цінностей, найважливіших смислоутворюючих мотивів, які роблять життя людини структурованим, упорядкованим, цілеспрямованим. Спрямованість в такому розумінні і є тією підструктурою особистості, завдяки якій є сенс говорити про те життєве явище, яке ми називаємо життєвим шляхом особистості. Відмінність останнього від розвитку принципова. Життєвий шлях упорядковується через сферу внутрішнього світу, через самосвідомість і через цінності і смисли. Подібні підходи щодо спрямованості декларувалися Г.Олпортом і Л.І.Божович. Божович, поєднуючи спрямованість з поняттям “позиція особистості”, говорить про те, що підлітковий вік відрізняється в плані розвитку тим, що саме в цьому віці у людини формується життєва позиція, яка є домінуючою протягом всього наступного життя. Вона є власне системою смислів, системою цінностей. Це той стрижень життя людини, який робить його упорядкованим і соціально сприйнятливим. Але в той же час це не означає, що спрямованість є такою структурою, яка має суто і виключно соціальну природу. Вона формується завдяки системі ключових переживань особистості, а ключові переживання, як ми вже показали вище, є синтетикою, інтегратором всього внутрішнього світу, що втілює в себе і біологічні переживання, і власне біологічні стани, і соціальне оточення, і його сприймання людиною. Воно лежить в основі появи і розвитку свідомості і самосвідомості.

Таким чином, як і всі підструктури особистості, спрямованість є підструктурою, пов'язаною з усіма іншими, вона є втіленням і певним інтегрованим об'єднанням всієї особистості. Разом з тим, як і всі інші підструктури, спрямованість є специфічною підструктурою.

Найсуттєвішими компонентами є цінності і смисли. Якщо кожна особистість є спрямованою, то виникає питання: спрямованою на що? Це запитання є не таким вже й легким для розуміння в межах психології особистості.

З одного боку, його можна зрозуміти як питання про типологію. Так, Шпрангер розділив людей на шість типів за цінностями (естетична людина, інтелектуальна, етична і так далі). Виділяючи такі типи, маємо не тільки мотиви естетичної людини, але й те, що найголовніше, найсуттєвіше ця людина бачить у збереженні принципу краси, гармонійності. Естетична людина може працювати художником, але також вона може працювати водієм, викладачем, військовим. Спрямованість прямо не пов'язана з професією. Спрямованість означає певний порядок створення і структурування особистістю свого власного життєвого світу. Незалежно від того, хто за професією ця людина, або який її освітній рівень, вона прагне побудувати свій оточуючий світ так, щоб він відповідав її внутрішнім тенденціям, її внутрішнім бажанням. Спрямованість – це і створення, і угруповання, і структурування людиною біля себе світу по певних законах. Коли ми кажемо про естетичну спрямованість, то це значить по законах краси, коли ми кажемо про етичну спрямованість, то це по законах добра і справедливості, коли ми кажемо про прагматичну спрямованість, то це по законах користі, по законах продажу, по законах товару. Ми вважаємо, що підхід до типології з точки зору спрямованості є найцікавішим. Адже якщо розглянути інші типології (екстраверти – інтроверти К.-Г.Юнга і т.д.), то при уважному аналізі стає зрозумілим, що вони виведені теоретично-абстрактно тим же Юнгом чи будь-ким іншим і в реальності не існують. Можна задати питання: навіщо тоді типологія?

На відміну від цих підходів, поділ на типи за спрямованістю є більш доцільним. Він йде від верхніх сфер особистості, від спрямованості особистості як структурування світу навколо себе по своїх власних законах. І підхід до типології з точки зору спрямованості є виправданим через те, що спрямованість є дійсно виключно особистісним показником. Спрямованість визначає досягнення. Спрямованість визначає стиль життя людини. Спрямованість визначає стиль спілкування і те, що ж у цьому житті є для людини найголовнішим. Говорячи про спрямованість, ми говоримо про екзистенційні цінності, екзистенційні смисли. Спрямованість пронизує всю особистість,

всі сфери життя і всю діяльність особистості. Тому нам здається, що ця структура є найменш дослідженою. Проблематичним моментом є відсутність методів дослідження спрямованості. Ми не вважаємо серйозним тест Басса. Спрямованість, що вивчається за допомогою цього тесту, не є тим предметом дослідження, який ми описали вище.

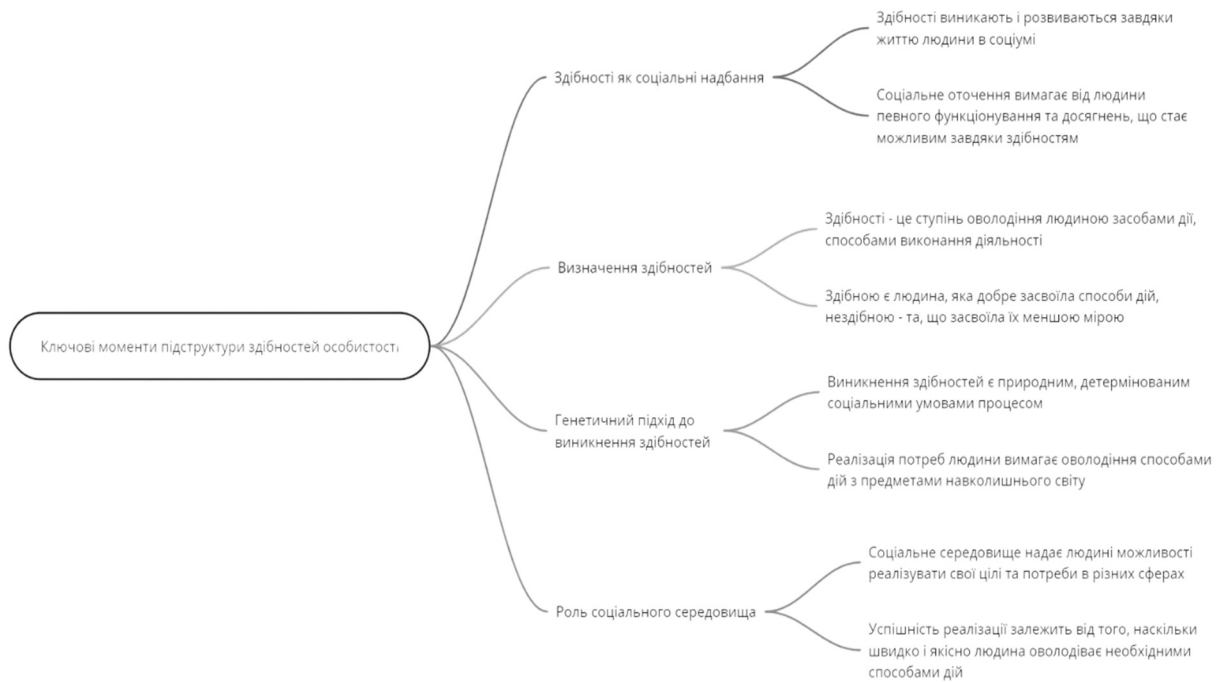
Що стосується розвитку, генези, то потрібно відмітити, що нужда як енергетично-інформаційний носій є спрямованою. Наші розмови про ортогенез – не фантазії. Еволюція, розвиток є спрямованими. Ми знаємо: це спрямування від простішого до складнішого. У особистісній спрямованості ми бачимо еволюційний перехід, спіраль від спрямованості біосоціальної нужди до спрямованості верхнього, духовного рівня. Це є спрямованість особистості. Знову повертаємось до питання: спрямованість на що? Ми вже дали один варіант відповіді: спрямованість на структурування власного світу за своїми власними законами. З іншого боку, можна говорити про спрямованість на зростання, спрямованість на те, щоб стати складнішим, щоб стати більш гнучким і доцільним, це означає потяг до розвитку. І тут спрямованість починає співпадати з самоактуалізацією в тому сенсі, що кожна людина прагне бути такою, якою вона може бути, за переконанням К.Роджерса. З першого погляду таке розуміння може здатися

доволі абстрактним. А далі ця абстракція починає наповнюватися. Ми можемо сказати завдяки розумінню спрямованості, ким ми можемо бути. Всі можуть бути складнішими. Всі можуть бути розвиненішими. Всі можуть бути більш нюансованими. Всі можуть бути більш людськими. Всі. А далі наступають деталі, в залежності від того, чим займаєшся, де живеш, що читаєш, що любиш – це вже нюанси. Але отут ми відповідаємо абсолютно чітко: ми всі можемо бути тим, ким ми можемо бути – ми можемо бути розвиненішими. І ми можемо вийти на той рівень, коли людина може подолати оце протистояння плюса і мінуса, протистояння чорного і білого. Мається на увазі те, що може бути не позитивне чи негативне, а може бути вище, складніше, краще. От в цьому сенсі краще. Людськіше, цілісніше. Протистояння хорошого і поганого закінчується, коли ми говоримо, що є ще й третє. Це третє складніше, доцільніше і цілісніше. Отак ми знімаємо віковичне протистояння. До цього і йде особистість, це і є її спрямованість більш високого гатунку.

Здібності

Підструктура здібностей особистості є дуже важливою функціональною ланкою структури особистості. Ми зупинимось на кількох суттєвих, на наш погляд, моментах. По-перше, здібності виступають для людини як суто соціальні надбання, які виникають і розвиваються саме завдяки тому, що людина живе в соціумі. Соціальне оточення вимагає від людини певного функціонування, досягнення певних успіхів у вирішенні якихось справ, і все це є можливим завдяки здібностям. Ми визначаємо *здібності як ступінь оволодіння людиною засобами дії*. Мається на увазі, що будь-яка діяльність, яку б ми не взяли – навчання, праця, фізична, розумова діяльність, включає в себе обов'язково систему дій і систему способів їх виконання. Здібною називають людину, яка гарно засвоїла способи дій, а нездібною – ту, що засвоїла їх у меншій мірі. В контексті цього слід сказати, що, як і всі інші підструктури, генетична психологія розглядає виникнення здібностей як процес абсолютно необхідний, природний, детермінований соціальними умовами життя людини. Реалізація певних потреб означає зустріч людини ще з раннього віку не тільки з предметами, які її оточують, які людина хоче придбати тим чи іншим шляхом, але й з необхідністю щось робити з цими предметами, якимось ними маніпулювати. В усіх видах діяльності, починаючи від предметно-

маніпулятивної, яка розвивається з одного року у дитини, і в подальших діяльностях, ми зустрічаємо необхідність вправного використання дій як способів досягнення тієї чи іншої мети. Соціальне надає людині можливість реалізувати свої цілі, свої потреби в різних галузях, різних напрямках, і все залежить від того, наскільки людина швидко і якісно буде оволодівати способами цих дій.

Виходячи з такого тлумачення, з такого розуміння, ми повинні принципово зняти питання про походження здібностей в тому вигляді, в якому воно постає у традиційній психології, яка розглядає походження здібностей як питання про те, що ж важливіше – біологічні, морфологічні, фізіологічні задатки як передумова розвитку здібностей чи власне соціальне оточення, в якому ці здібності формуються. Цієї проблеми в такому вигляді не існує через те, що людина буде оволодівати діями і досягати різних цілей обов’язково, якщо вона є нормально функціонуючою людиною в суспільстві. Отже, і задатки як передумови, і соціальні вимоги, і соціальна практика, і система навчання як обов’язкова, є однаково необхідними, а походження здібностей є цілісним феноменом. Ми не можемо ніяким чином розділяти на те, що головніше. Разом з тим питання походження здібностей є центральним в парадигмальній площині генетичної психології. Його вирішення тут уявляється далеко не завершеним і набагато цікавішим і глибшим, ніж просте “змагання” за першість між представниками природничо-наукового та соціального підходів. Дійсне ви-

рішення проблеми вимагає застосування принципу недиз'юнктивності, встановленого видатним російським психологом О.В.Брушлінським [46]. Способи дій (ступінь засвоєння яких, нагадаємо, ми й розуміємо як психологічний зміст явища, що має назву “здібності”) являють собою, власне, форми ціспрямованої свідомої поведінки людини. Вони формуються в діяльності і закарбовуються, накопичуються в досвіді індивіда та людства. Определеннюючись в предметних та інших соціальних продуктах, ці способи дій зберігаються в культурно-історичному семіотичному просторі. Розпредметнення (“розкодування”) і привласнення через інтериоризацію цих способів дій новими поколіннями реалізує безперервність (недиз'юнктивність) існування і розвитку здібностей в даній площині. Але не тільки це ми маємо на увазі. Накопичення засвоєних способів дій відбувається і у власне індивідуальному досвіді кожної людини. Відтворений і розвинений у сотнях тисяч поколінь, цей досвід обов'язково має впливати на всю цілісність особистості, зокрема, на те в ній, що ми звично називаємо тілесним (біологічним). “Соціальне стає біологічним”, – ця теза в даному випадку є буквальною і, фактично, беззаперечною. Способи дій змінюють морфо-фізіологічну структуру і динаміку цілісної системи і тим самим відкривають ще один шлях безперервності, на рівні суто генетичному. Це – шлях створення енергією любові потенційних здібностей відпочатково людської істоти, частина з яких може стати здібностями актуальними в тих точках простору і часу, де ці два шляхи зможуть перетнутися. До речі, на наш погляд, саме другий шлях безперервності може відкрити підвалини розуміння індивідуальних відмінностей у здібностях, адже зміни морфо-фізіологічного тезаурусу будуть відбуватися як під дією засвоєних форм поведінки, так і у відповідності до природніх (біологічних) показників даного індивіда. Викладене розуміння відкриває дійсну роль інформаційної складової нужди. В її довічному плинні вже є в наявності те, що ми називаємо потенційними здібностями людини. І на перетині нужди з соціальним оточенням, його вимогами, можливостями і обмеженнями, ця потенційність актуалізується і розвивається. Отже, фактично, лінія генетичної психології засвідчує зайвість і штучність терміну “задатки” у розгляді проблематики здібностей. Якщо ж не відмовлятися зараз від цього слова, відповідно до наших поглядів, задатки ніколи не є чисто фізіологічними, біологічними, адже ми проводимо точку зору про те, що будь-

яка біологічна структура людини вже тому, що це людина, є власне поєднанням соціальних впливів і структур чисто природних. Мова може йти про те, що людина в силу своєї генетичної спадковості, розвиненості чи нерозвиненості певних органів чи їх систем, певних фізіологічних або біохімічних процесів може бути відпочатково більш здатною або менш здатною до оволодіння тими чи іншими способами дій. І це означає, наприклад, що для того, щоб стати художником, слід, щоб людина мала гостре око, щоб були достатньо розвинені сенсорні процеси для розрізнення певних нюансів кольору, певних відтінків кольорової гами; з іншого боку, ця людина повинна мати гарно розвинений і диференційований м'язово-кістковий апарат, що забезпечить точність руху пальців, руки в цілому. І зрозуміло, що включення такої людини в певний контекст соціуму, який передбачає вироблення даного способу дій, буде набагато більш результативним, ніж коли ми візьмемо іншу людину, яка не буде мати даних передумов.

Але це питання не таке вже й просте. Як показують дослідження, в цьому аспекті дуже активно діє явище компенсаторики. Ю.Б.Гіппенрейтер [81] абсолютно правильно наводить приклад відносно морфологічних даних. Наприклад, коли після смерті знаменитого тенора Карузо, досліджувалася структура його голосових зв'язок, вони виявились настільки грубими, примітивно-волохатими і вузлуватими, що якби ми не знали, чиї вони, ми б ніколи не сказали, що це зв'язки тієї людини, чистотою голосу якої зачаровувався весь світ. Тобто ми в цьому аспекті виходимо на дуже цікаву річ: орган фізично, фізіологічно, морфологічно повинен бути розвинений у здоровому режимі до певних меж, не повинно бути деформацій. Тоді превалює, домінує все-таки соціальний контекст. І якщо соціальний контекст, тобто середовище, в якому знаходиться дитина, є багатим для розвитку тих чи інших способів дій – художніх, музичних, наукових, спортивних і будь-яких іще, – і, з іншого боку, якщо ця сприятливість, комфортність поєднується з тим, що дитину це сильно мотивує як цілісну особистість, і їй хочеться це зробити самій, а не з примусу іншого; якщо ці дві речі доповнюються третьою, тобто людиною чи кількістю людей, які особистісно сприймають цю дитину і бажають її навчити, виробити в неї ці способи дій, тоді ця система буде превалювати над біологічними, фізіологічними задатками, і та чи інша здібність як система способів може бути розвинена дуже

високо і дуже сильно. Але не потрібно забувати про межу, якою є норма розвитку анатомо-фізіологічних структур. Тобто, мова йде про здоровий мозок, здорові м'язи, про здорові органи взагалі. Лише в цьому випадку психічне, соціальне виявляється сильнішим, ніж морфологічне, біологічне. Спрощено кажучи, якщо ситуація сприяє тому, що дитині дуже хочеться чомусь навчитися, вона настільки сама прагне мати досягнення в цій сфері, що вибудовує в своїй активності (і потім – у своїй міжфункціональній психологічній системі) відповідні “органи”, і такі особливості можуть спонукати розвиток здібностей. А там, де у людини існують вроджені задатки, але відсутні перераховані соціальні умови, може і не відбутися формування здібностей.

Коли йдеться про рівень розвитку здібності, то ми не повинні відходити від визначення: це просто рівень оволодіння людиною способами дій. Аналізуючи талант, геніальність, слід відмічати одну дуже важливу річ: “особистісний відтиск”, особистісну печатку людини, яку ми називаємо талановитою, геніальною або просто справжнім майстром. На всьому, що він зробив, є ніби марка, що це зробила саме ця людина і так більше не може зробити ніхто. Вона виникає через те, що система здібностей, способів дій поєднується з особистісними структурами, відбивається, опредметнюється в тому продукті, який створюється в результаті активності цієї особистості. Унікальність візерунку міжфункціональних систем даної особистості втілюється в речі: це може бути і матеріальний предмет, і ідеальна побудова. Вона відбивається таким чином, що ніхто інший такого не створить, адже вся індивідуальність втілилась у цьому творі. Ясно, що цього досягають не всі люди. Тут повинна бути унікальна єдність всього внутрішнього світу і взагалі всієї особистості в цілому.

Розгляд здібностей передбачає аналіз явища сенситивності. Природа цього явища не до кінця досліджена в психології, але ми знаємо, що кожен вік має періоди, коли особистість найбільше відкрита для певних навчальних впливів; з іншого боку, вона найкраще їх засвоює. До того ж, якщо людина “пройшла” цей сенситивний період і в неї не сформувалася певна здатність, вона може, у принципі, сформуватися і пізніше, але для цього потрібно буде докласти набагато більше зусиль, і це пов'язано зі значними витратами, як енергетичними, так і психічними.

Отже, знання сенситивних періодів визначає можливість моделювати розвиток здібностей. Знаючи, у який період і в який час треба діяти, навчаючи людину, ми тим самим можемо прогнозувати всебічний або конкретний розвиток здібностей у цієї дитини. Тоді ми стимулюємо цей компонент структури особистості. У цьому контексті мені здається важливим розглянути явище обдарованості.

Проблема дослідження психологічних особливостей дитячої обдарованості є досить актуальною в сучасній науці, про що може свідчити і загальний об'єм і різноманіття наукових публікацій, присвячених її розгляду. Поява узагальнюючих теоретико-прикладних робіт говорить про серйозність намірів дослідників. Однак, з іншого боку, слід константувати дещо поверховий і описовий характер досліджень, і сама психологічна природа обдарованості як явища залишається незрозумілою. Характерною ознакою такого стану речей є багатозначність самого терміну. Так, в психологічному словнику 1990 року, на термін "обдарованість" приводиться 5(!) дефініцій. Слід зазначити тут, що ще Л.С.Виготський писав про те, що такий стан речей в психології, коли один і той самий термін тлумачиться занадто багатозначно і довільно, є показником недостатності теоретичного аналізу і загальної кризи. Фактично "обдарованість" в сучасній психології не є теоретичним поняттям, а ті "визначення", що супроводжують це слово в літературі є всього лише констатацією окремих зовнішніх проявів цього явища. Ми дійсно можемо зараз, спираючись на численні наукові дані, окреслити доволі насичену картину зовнішніх проявів дитячої обдарованості. Зазначається, що найбільш частий прояв обдарованості – це рання мова і великий словниковий запас. Поряд з цим відзначається надзвичайна уважність, ненасичувана допитливість і відмінна пам'ять. Далі наводяться наступні параметри обдарованості: видатні здібності, потенційні можливості в досягненні високих результатів і вже продемонстровані досягнення в одній чи більше галузях (інтелектуальні здібності, специфічні здібності до навчання, творче або продуктивне мислення, здібності до зображувальної і виконавської діяльності, психомоторні здібності). Звертають увагу на специфіку особистісних якостей обдарованих дітей, зокрема, відзначається підвищена чутливість, емоційність, почуття справедливості, широти особистісних цінностей тощо. Безумовно, помічені факти є дуже важливими, але слід звернути увагу на те, що вони не наближають нас до розуміння сутності явища

обдарованості. Ці факти являють собою набір симптомів – проявів того психічного явища, яке і має назву “дитяча обдарованість”. Але якою є її психологічна природа на підставі простого розгляду даних симптомів сказати не можна.

Перехід від простої фіксації окремих проявів (симптомів) обдарованості до змістовного аналізу її як цілісного психічного явища видається можливим у концептуальному просторі генетичної психології. Власне, те, що генетичне вивчення психічного (підхід до психіки, як до “такої, що розвивається”, – за Г.С.Костюком – є найбільш доцільним і ефективним в плані дійсного її розуміння) відомо ще з часів Л.С.Виготського і Г.С.Костюка. Однак, в реальних дослідженнях цей підхід застосовується дуже рідко, а він, на наш погляд, задає дуже цікавий і евристичний простір аналізу психічного явища і може дійсно вирішити головну науково-пізнавальну задачу, як її сформулював свого часу Г.С.Костюк: “Головна задача вивчення генезису психіки людини полягає в пізнанні якісної її відмінності, умов, що її породжують, законів її становлення” [138, с. 123].

Ключовим є саме положення про те, що обдарованість як психічне явище – *виникає* (в цьому виразі фіксується, як видно, і те, що воно є цілісністю, адже виникає саме цілісність, а не набір окремих елементів).

Те, що ми спостерігаємо у дитини, її визначні успіхи, допитливість, швидке просування у навчанні etc, – все це є проявом того, що виникло. Що саме, як і чому виникло – це й є фундаментальні питання, вони ж – основні пункти теоретичного аналізу проблеми. Далі висловимо припущення, хоча й гіпотетичне, але таке, що будується на чіткій методології культурно-історичної теорії. Л.С.Виготський показав, що особливості розвитку зумовлюються не рівнем якихось окремих психічних функцій, а специфікою взаємозв’язків між функціями (теорія міжфункціональних систем). Ми можемо припустити, що у випадку обдарованості дитини маємо своєрідну міжфункціональну єдність, яка й забезпечує той рівень розвитку, який має назву “обдарованість”. Принциповим є те, що єдність, яка виникла, охоплює всю психіку, а не лише інтелектуальну або мнемічну сфери. Тому й є сенс говорити про рівень розвитку дитини в цілому, як суб’єкта, а не окремих її елементів. Обдарованість як цілісна (всособистісна) міжфункціональна система має певні психологічні характеристики. Вона дуже рухлива, процеси, що її підтримують, від-

значаються високою динамічністю, нові зв'язки між окремими функціями встановлюються дуже швидко, що забезпечує ефекти взаємозаміни, компенсації та надкомпенсації. В цілому, слід говорити про високу мобільність і рухливість даної системи (обдарованості). Необхідно також вказати на інші, дуже суттєві її властивості. По-перше, тут має місце унікальне співвідношення тріади – афект, інтелект, дія (термін “афект” вживається тут в розумінні Л.С.Виготського, тобто, швидше не як означення емоцій, а як мотиваційно-спонукальне явище). Л.С.Виготський переконливо показав, що ключовою проблемою дітей з розумовими затриманнями є специфічне відставання дії; думка, мотив дуже повільно реалізується в діяльності, саме звідси – затримка. Нам здається, що у випадку обдарованості ситуація специфічно “обертається”: сама дія і перехід мотивації та думки в діяльність є тут дуже швидкою і рухливою. Зв'язок в тріаді (афект, інтелект, дія) є динамічним і зворотнім, тому результати дії, які дуже часто не передбачаються дитиною (особливо в ранньому онтогенезі), стимулюють активність афективної і інтелектуальної сфер. Оскільки ж від них перехід в дію спрощується і стає швидким, одразу виникають стимули подальших бажань і думок. В поведінці обдарованих дітей ця закономірність проглядається у їхній допитливості, “ненасичуваності”, рухливості і легкому переключенню, яке, проте, може парадоксально поєднуватись із дивною стійкістю уваги (це “парадоксально”, звичайно, стосується норми, а не обдарованості).

Швидкість, пластичність і плинність процесів обдарованої дитини зумовлює другу важливу характеристику – швидкий і легкий розвиток вищих психічних функцій. Ранній мовленнєвий розвиток, прагнення втілити свій внутрішній світ у зображенні, чи при виконанні, схильність оперувати цифрами – все це засвідчує правомірність поміченого факту. Тенденція ця настільки яскрава, що у обдарованої дитини відбувається навіть своєрідний “зсув” сензитивних періодів розвитку. Ми не маємо достатньо даних, щоб аналізувати причини такого явища, але здається є сенс спеціально досліджувати цей психологічний феномен.

Ще одна характеристика стосується того факту, що обдарованість як психічне явище не тільки виникає, але й розвивається. Уявляється, що в цій єдності, якою є обдарованість, психіка реалізує дуже яскраво і сильно (гіперфункція) одну з своїх сутнісних функцій, а саме –

проектування (моделювання). Для того, щоб зрозуміти цю характеристику, слід перейти до відповіді на наступне запитання: як виникає ця всеособистісна цілісність – міжфункціональна система, що її прийнято називати обдарованістю?

Аналізуючи взаємовідношення природного і культурного у розвитку психіки, Л.С.Виготський зауважує, що в нормі існує своєрідний баланс: кожному етапу дозрівання тих чи інших структур відповідає специфіка соціальної ситуації розвитку, в якій відбувається присвоєння дитиною культурно-історичного досвіду. Саме цей баланс зумовлює наступність у розвитку вищих психічних функцій. Людина виявляє і реалізує власні потреби і нахили, відбираючи серед численних об'єктів соціальної дійсності ті, що відповідають цим її внутрішнім проявам. Присвоєння відбувається у вигляді засобу дії. Присвоєний засіб набуває психологічної природи, входить у структуру свідомості і шляхом “втручання” в існуючі міжфункціональні системи впливає на подальший процес розвитку – присвоєння. Цей процес дістав назву “подвійного опосередкування”. Разом з тим, тут існує інший аспект; людина не присвоює засіб, як такий, а робить щось (когось) засобом і лише тоді присвоює його. Це положення ми вважаємо принциповим, адже зробити щось засобом може лише суб'єкт – носій складного внутрішнього світу, в якому репрезентований життєвий досвід і якому притаманне передбачення (засіб – для чого?). Отже, коли ми спостерігаємо процес перетворення чогось (когось) на психологічний засіб – перед нами виявлення моделі майбутнього, створеної психікою. Оскільки ж результатом цього є зміни самої психіки, ми можемо говорити про її самомоделювання. В нормі, нагадаємо, існує співвідношення між зрілістю психічних структур (і отже – їхньою готовністю до присвоєння певних засобів – знаків) і соціальними системами навчання і виховання, “проходячи” через які дитина засвоює відповідний досвід, отже – самомоделює власну психіку. Що буде, коли баланс порушиться? Виготський розглядає проблему дефективної дитини і говорить про те, що вона потрапляє у ситуацію, для якої не готові (не визріли) структури психіки. Так і виникає дефект – з природних причин затримується процес дозрівання, і психіка виявляється не готовою до засвоєння нормативного досвіду. Чи можемо ми сказати, що й тут ситуація обертається, і обдарована дитина з природних же причин має ефект більш швидкого визрівання окремих функцій? Нам здається, що так сказати ми не може-

мо. Весь досвід вивчення обдарованих дітей свідчить про те, що їхні успіхи визначаються не більш швидким дозріванням окремих структур психіки, а вказаними вже властивостями цілісної особистості як єдиної міжфункціональної системи: гнучкістю, пластичністю процесів, швидкістю динамічних явищ та легким утворенням вищих (опосередкованих) психічних функцій. Це спостереження уявляється важливим з огляду на практичні проблеми: слід знати про легке виснаження дітей. Крім того, тут прихована розгадка того, чому один з німецьких філософів-класиків сказав про цих дітей, що вундеркінд – це дитина, у якої все в минулому... Адже як, зазвичай, вчиняють дорослі, коли зустрічаються з дитячою обдарованістю? Вони за допомогою педагогічних прийомів починають межево навантажувати якусь окрему функцію (мислення, уяву, пам'ять etc), що й приводить до того, що незріла ще дитина що називається “надривається” й виснажується, не реалізуючи в житті тих потенцій, які нібито “обіцяла”. Розбалансована дитина в подібних педагогічних умовах легко деформується як особистість.

Нарешті, слід звернути увагу на ще один аспект аналізу, на якому особливо наголошує сучасна генетична психологія. Фактично, ми майже весь час говоримо про нього: мається на увазі необхідність цілісного підходу до аналізу виникнення і розвитку певного психічного явища, яке мусить розглядатися виключно в контексті всієї особистості. Не розвиток окремих функцій визначає обдарованість, а, навпаки, обдарованість як цілісна і всеособистісна характеристика зумовлює специфіку розвитку окремих частин психіки. Основними духовними підвалинами людської особистості є універсальність, нескінченність і самосвідомість людини. Обдарованість як психологічний показник означає просто, що дитина, завдяки вказаним вище особливостям, швидше і активніше реалізує ці підвалини тими шляхами, які має. Вона ніби поспішає стати людиною, вона дуже рано – суб'єктна і особистісна. Ми ризикнули б припустити, що ранній розвиток того, що можна назвати особистісністю – це й є головний і ключовий параметр обдарованості. Дійсно, що означає швидке й легке оволодіння мовою (а наші спостереження говорять про те, що обдаровані діти не просто легко і швидко вросли в мовленнєву культуру, їм притаманне моделювання, гра з мовленнєвими засобами)? Це, на наш погляд, означає ні що інше, як прагнення розвинути в себе суб'єктність через механізм створення засобів, адже мовлення

– універсальний засіб взаємодії в культурі. Що являють собою досягнення цих дітей? Психологічно вони є результатом виявлення – втілення загальноособистісної природи людини (залишити власний відбиток). Нарешті, слід відзначити абсолютну своєрідність відношення, у якому обдаровані люди (і не лише діти) стоять до такої специфічної діяльності, як гра. Ми весь час це помічаємо: обдарована дитина досягає найвищих результатів дуже легко і без видимих зусиль – ніби граючись; обдаровані дорослі дуже люблять гумор, вони, зазвичай, азартно грають в різні ігри, захоплюються і т. ін. Це говорить про дуже суттєву річ. Адже найсуттєвішою ознакою гри є те, що вона передбачає абсолютно вільне виявлення людиною самої себе. Ми знову приходимо до того, що це й є головна ознака обдарованості. Особистісний аспект проблеми обдарованості важливий не лише в плані наукового її розуміння. Він змушує бути дуже обережним по відношенню до дитини, не забувати, що перш за все – це людина, і їй, окрім того, що демонструвати свої досягнення, треба ще просто жити [216].

Нарешті, відзначимо, що термін “здібності” використовується в психології досить широко. Хрестоматійний поділ на здібності загальні і спеціальні не витримує ніякої професійної критики, через те, що ми можемо говорити, наприклад, і більш широко. Є здібності до навчання. Жоден психологічний підручник не розглядає цього. На нашу ж думку, це є здібність, чи не найважливіша для людини. Адже вона визначає, наскільки людина научувана, відкрита до формування в собі способів дій, відкрита не тільки до засвоєння знань, але і до їх перетворення в способи, і наскільки вона може виконувати діяльність, пов’язану з навчанням.

Класичне, найбільш об’єктивне тлумачення здібностей знаходимо у Б.М.Теплова [272]. Він виокремлює три ключові характеристики здібностей: “По-перше, під здібностями розуміються індивідуально-психологічні особливості, які відрізняють одну людину від іншої”. Подальший аналіз даної тези приводить до вирішення однієї з кардинальних суперечностей – співвідношення загального й індивідуально-унікального в особистості: здібності є структурним елементом, який має обов’язково будь-яка особистість, іншими словами, не може бути особистості без здібностей. Але, водночас, не може бути особистостей з абсолютно однаковими здібностями. Отже, насправді перша теза Теплова має набагато більш загальний, цілісно-

особистісний характер, і ми можемо сформулювати думку таким чином: цілісна структура і ключові елементи її притаманні будь-якій особистості, особистості взагалі. І водночас у кожній конкретній особистості ця структура і ці її елементи, а також їх співвідношення є якісно унікальними. Виникає те, що можна назвати унікальним і неповторним візерунком особистості.

У другій тезі Б.М.Теплов уточнює предмет: “Здібностями називають не будь-які взагалі індивідуальні особливості, а лише такі, котрі мають відношення до успішності виконання якоїсь діяльності або кількох діяльностей” [272, с. 16]. Тим самим структурна ланка (грань) набуває власних меж і спрямування.

Нарешті, третя теза вченого, яка вирізняється складністю, оскільки фактично стосується психологічного змісту здібностей і їх динаміки. Здібності “не зводяться до наявних умінь, навичок або знань, а... можуть пояснити легкість і швидкість набуття цих знань і навичок”. Що може означати ця “легкість”, яку “пояснюють” здібності? Тут, насправді, зосереджені різні рівні (“вертикальний” вимір): від анатомо-фізіологічних задатків і елементарних психічних функцій – до свідомої регуляції власного життя. С.Л.Рубінштейн саме це мав на увазі, коли говорив: “...здібності людини – це те, що виховується не без її участі” [253, с. 137]. З іншого боку, ступінь оволодіння знаннями і навичками (фактично, психологічними засобами) визначається мотивацією, провідними рисами характеру тощо (і це є “горизонтальний” вимір взаємодії окремих граней). Нарешті, ступінь оволодіння психологічними засобами визначає якість життєдіяльності й соціальної взаємодії, зміст духовних переживань людини (єдність біологічного, соціального та душевного складає дійсне підґрунтя існування і життєвого становлення особистості як цілісності). З положення, що аналізується, впливає концептуально важливий генетичний факт – здібності існують лише в розвитку. Вони виникають, функціонують, розвиваються за власними закономірностями, що діють у контексті загально-особистісних закономірностей становлення індивіда. Виникнення здібностей краще прослідкувати в ранньому онтогенезі і на прикладі так званих “загальних” здібностей. Тут ми маємо захоплюючі факти, які відкривають, що різні за природою здібності виникають за єдиним механізмом. Ми, зокрема, маємо на увазі такі здібності, як, наприклад, прямоходіння – з одного боку (здавалося б, суто фізіологічна здібність) і мовлення – з іншого (здібність, безумовно,

соціально-психологічна). В обох випадках абсолютно важливим є біологічне підґрунтя (будова, функціонування, стан анатомо-фізіологічної, перш за все, нервової організації). Ми повинні сказати тут, що значущість біологічно-тілесного підґрунтя залишається важливою завжди, протягом усього життя людини. Отже, для виникнення (початкового етапу розвитку) здібностей “тіло” повинно набути певного ступеня зрілості. Наступна умова – людина як цілісна особистість повинна пережити напружену і суперечливу зустріч із соціальним оточенням. Ініціатором цієї зустрічі має бути сама людина, а потреба повинна бути такою, що неспроможна реалізуватися в умовах теперішніх можливостей людини. У першому випадку (прямоходіння) ми маємо дві потреби, які спонукають “зустріч” – потреба у психологічному відокремленні від матері та потреба в пізнанні, у другому випадку теж взаємодіють дві потреби – потреба керувати поведінкою дорослого та потреба вираження власних переживань. В обох випадках дитині треба оволодіти засобами реалізації вказаних потреб. Соціальне оточення, і це є необхідною умовою подальшого руху, повинне надавати можливість самій дитині сформувати такі засоби, а для цього воно повинне їх мати в особливій знаково-символічній формі. Засвоєння і привласнення засобів означає не лише задоволення потреби, а й появу нової здібності як структурного елемента особистості. Надалі здібності не тільки розвиваються, але й взаємодіють одна з одною, а також з іншими структурами (гранями), утворюючи сталі складні міжфункціональні системи. Б.М.Теплов показав на прикладі музичної діяльності, що її успішність зумовлена інтегрованою здібністю, яку він назвав “музичність”. Вона включає в себе три здібності як складові елементи. Сама ж “музичність” означає здатність переживати зміст музичного твору.

Отже, цілісність, унікальність особистості формується, існує і становиться в її живому русі. Вона включає соціально-культурні цінності, з одного боку, і біологічне, генетичне підґрунтя особистості – з іншого.

...Завершуючи розмову про структуру особистості, слід відзначити кілька дуже важливих речей.

По-перше, ми описали структуру особистості так, як ми її бачимо, не просто тому, що так нам здається, а намагалися вийти в галузь детермінації розвитку, його законів і механізмів; процесу існування особистості в світі. Нам вдалося, що на даний момент часу ми мо-

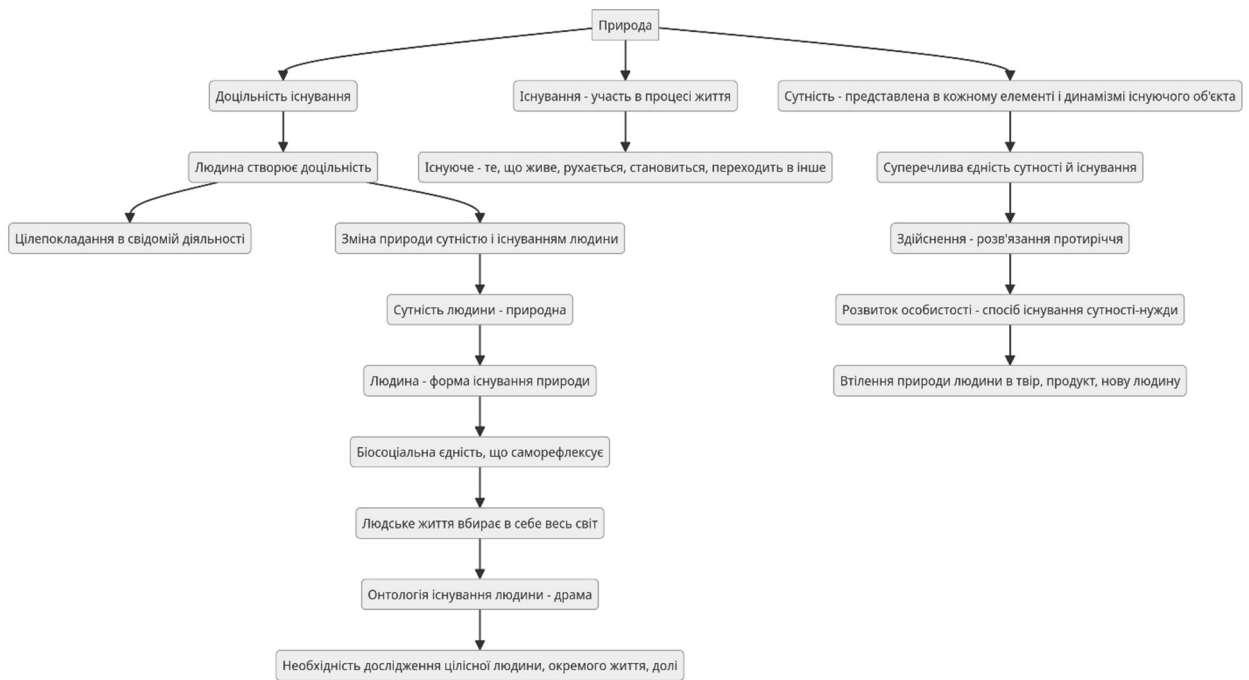
жемо говорити про наявність у особистості такої структури. Це зовсім не означає, що ми наполягаємо, що тільки такою є і може бути структура особистості. Нам здається, що дане питання є відкритим, адже ми ще дуже мало знаємо насправді про особистість, дуже мало в чому бачимо людське буття. Ми бачимо людину в ситуаціях того життя, яке є в даний час. Якщо взяти людину початку ери людства – у неї не було такої структури особистості: вона була нерозвиненою. Тут буде доречним ще одне зауваження, щодо нескінченності особистості. Ф.М.Достоевський колись дуже яскраво написав у “Братах Карамазових” про те, що є дійсна особистість людини. І дійсна особистість – це та, яка виявляється в особливих умовах життя. І ніхто не знає, якою вона є, і якою може бути. Які структури виявляються, як переструктуруються, якою буде динаміка. Це дійсно одвічна загадка людини. Ми не можемо зрозуміти, як сталося так, що особистість кожної людини вмістила в собі весь Всесвіт. Як сталося так, що коли я чую, що відкрита нова галактика, яку ніхто ніколи не бачив і не зможе побачити, я можу її уявити. Це “бачення” народилося всередині людини, в її внутрішньому світі. Ці речі залишаються незрозумілими, і ми говоримо про те, що особистість залишається відкритою як світу, так і глибинам свого існування, можливостям відображення цього світу, його переживання. І так же точно вона залишається назавжди відкритою для наукового дослідження. І це слід сприймати нормально і не прагнути побудувати єдину і на все життя неперевершену теорію особистості, і дуже нервуватися, коли вона комусь не подобається. Завжди ми будемо знаходити в людині те, що не входить ні в яку теорію. І саме цим хотілось би завершити розгляд структури особистості, тому що це не закінчення, а початок. Це вічний початок дослідження людини, яким є взагалі вічне її життя.

Існування

... Існування природи є доцільним – це беззаперечно. І таким це існування робить людина. Вона не “придумує”, не “винаходить” доцільність, не “наділяє” нею природу – вона її (доцільність) реально створює. По-перше, людина, залишаючись частиною природи, здійснює цілепокладання у свідомій діяльності; і в безмежно великій сукупності представників роду людського, в безмежжі часу існування поколінь являє собою дійсний доцільний момент, в якому змінюються природні явища і природна сутність. Людина змінює природу, але

не лише в діяльності. Вона змінює її самою своєю сутністю і існуванням. Звідси, по-друге, і сама сутність людини – природна. Людина – це форма існування природи, природного, в котрій воно тісно переплетене з соціально-культурним і являє собою абсолютно особливий, неповторний згусток біосоціальної єдності, що саморефлексує. Людське життя, існування особистості якимось цілком неймовірним, **чудовим** чином вбирає в себе все – не лише природу як ество – весь світ. Вона не просто природна – вона сама природа, сам світ в нескінченності потенцій і напрямів, глибин і вершин існування. Так створюється особлива тканина доцільності світу, в яку вплетене життя людини. Так виникає онтологія її існування – драма. Щоб спробувати зрозуміти її, треба подолати редукціонізм, усвідомити, що набір будь-якої, в принципі – навіть безмежної кількості окремих емпіричних фактів нічого не дасть нам для розуміння цієї драми. Треба досліджувати існування цілісної людини, окреме життя, долю...

Один з дійсно глибоких і справжніх знавців проблеми, С.Л.Рубінштейн, писав, що “існування – це участь в процесі життя. Жити – означає змінюватись і відбуватись, діяти і страждати, зберігатись і змінюватись. Існуюче – те, що живе і рухається, становиться і переходить в інше” [250, с. 304]. Людина захоплена плином цього всезагального існування світу, і, в цьому сенсі, вона існує, як будь-яка інша складова світу. Будь-який існуючий об’єкт має **сутність**, яка, посилаючись знову на С.Л.Рубінштейна, не є деякою абстракцією, що її придумали аналітики і наділили її деякою здатністю “породжувати” існуюче. Ні, сутність – така ж явна і відчутна, як весь її “носій”, вона ніби “розчинена”, представлена в кожному його елементі, в кожному динамізмі. Виникає напружена суперечлива (сполучальна) єдність сутності й існування. С.Л.Рубінштейн, здається, не встигає закінчити думку, довести її до логічного кінця. Як розв’язується це протиріччя? В чому? Нам здається, сполучальна конфліктна суперечлива єдність сутності і існування розв’язується в абсолютно унікальному акті **здійснення**. Якщо замислитися, весь зміст нашої книги пронизаний цією ідеєю: розвиток, динаміка, становлення особистості (існування) є, власне, способом існування власної всезагальної сутності – **нужди** як суперечливого енергетично-активного інформаційного утворення. І це протиріччя розв’язується здійсненням: втіленням дійсної природи людини в твір, продукт, кінець кінцем, в найбільше диво – нову людину, дитину.

... Повторимо: так (або майже так) існує все живе. Але людина має ще один спосіб існування, унікальний і єдиний: їй дано рефлексувати власне існування. Вибирати, керувати, переживати, змінювати і ... насамкінець, зустрічатися з його кінцевим характером – адже я істота природня. В цьому головна драма людського життя. Онтологічно людина є вплетеною в це єство: і так, як за ранком іде день, так за дитинством і юністю іде зрілість; як день переходить у вечір, так зрілість переходить у старість; і як вечір змінює ніч, так старість змінюється ... глибокою старістю ... і десь там, на межі глибокої ночі і раннього-раннього ранку я піду ... щоб прийшло нове дитинство, нове життя і ніколи не закінчувалось це довічне існування людей... Але, навіть якщо я йду з повним усвідомленням цього (В.Висоцький сказав – “... Что все же конец мой – еще не конец: Конец – это чье-то начало... Я успеваю улыбнуться, Я видел, кто придет за мной...”), якщо я зрозумів і “бачив” – однаково це драма... Як піти з цього світу, такого знайомого, рідного світу, що став моїм?

Дві речі, говорить Рубінштейн, роблять трагедією переживання людиною очікування власного прощання: по-перше, страх нездійсненності (життя в цілому, задумів, справ) і по-друге – турбота за близьких – “Як вони без мене?”. Але це, мабуть, ще не все. Нам здається, що людина все одно до кінця, серйозно і по-дорослому не вірить, що її існування перерветься. І отже, оце “Як вони без мене?”

обов'язково доповнюється, а як **я без них** – там, десь? І взагалі – що там?

Саме цей період (ми назвали його “глибока старість”, хоча, звісно, тут не лише хронологічний аспект – де в кого він може настати, на жаль, задовго до фізичної старості) виявляється стрижнем пересмислення буття, коли воно все особливим чином, миттєво-цілісно, експлікується в думках, почуттях, прагненнях, бажаннях. Чому так? Тому що ніч існує для того, щоб “не мучитися і спати спокійно”. Безтурботно, тобто – відійшовши від поточних турбот і метушні. Але це – “щоденна логіка”. А на рівні роздумів про вічність (і кінцевість) буття – все зовсім по-іншому. Я аналізую те, що мною здійснено після того, як я “увійшов в ранок”, як в той підлітковий вік, який висвітив переді мною вперше якусь ідею, або сутність здорового глузду, або мою майбутню діяльність, драматичну ситуацію тощо. Це – своєрідна творчість. Адже творчість ніколи не починається, вона існує постійно. Але як вона реалізується? А як реалізується наше життя? Зміст цієї реалізації є індивідуальним для кожної людини, а формою її для всіх є драма.

Адже життя є кінцевим, як це не прикро переживати (я хотів би ще мати маєтки, автомобілі, садиби, я хотів би, щоб весь світ був моїм!), але ... Я, шановний мій добродію, мушу йти... Я йду в озлобленні на близьких людей, на тих, що допомагали мені жити, прикрашали мою діяльність... , а я ображений на них. Я вивергаю із себе забарвлене жовчю шматовиння якоїсь несправедливої (хибної і образливої) правди, і в ній – зле добро і добре зло. Несправедливою ця правда може бути для того, до кого вона звернена. Але вона – правда, тому що вона моя правда. Я бачу наші стосунки саме такими, і тому для мене це правда. Але з точки зору іншого – вона є несправедливою, оскільки він бачить і вибудовує ситуацію принципово інакше: ця людина реально ставиться до мене гарно, відверто, ґрунтуючись на переживанні совісті. Вона в дійсності сповідує в житті зі мною справжню моральність і любов до людини. Саме тому й є несправедливою ця правда.

“Добре зло” – висловлене з добрими намірами, воно зачіпає вихідні, кореневі і дуже тонкі струни людини, і ... завжди ображає її. Воно, з боку наставника – як доброта, але в іншій людині виступає злом, тому що збурює, перевертає в ній все. А “зле добро” – зі злістю

висловлене, нехай і гарне, “добре”, потрібне слово, повернеться до мене ... злістю ж.

... Перед прірвою духовно-фізичного зникнення мене як “Я” моя екзистенція являє собою ту драму, в якій я аналізую понад усе свої негарні вчинки. Екзистенція звернена і “всередину” мене, і водночас в майбутнє. І, виявляється, я просто мушу на цій останній межі висловитись з приводу майбутнього. Звернення “всередину” означає, що я повинен сказати про себе щось. Але такої чіткої раціональної розмежованості ніколи не буває. Виявляється, що все відбувається інакше: здійснюється складний, цілісний, емоційно насичений аналіз всього мого буття, аналіз мого драматичного життя, осяяного футурогенною концепцією – зверненням в майбутнє завжди – від самого початку і до самого завершення. І я створюю і виражаю лише добрі, лагідні імпульси, знищуючи в собі все підле, підступне, зле. Я, знаходячись на межі власного буттєвого існування, виступаю як провидець власного майбутнього. Я себе або повністю знищую, або знаходжу в собі “точки” гідності, які й відсилаю в майбуття. А взагалі-то я каюсь. Моє каяття являє собою мою силу перед майбутнім.

... І коли я постаю перед прірвою небуття, в мені є це вічне, котре я зараз знімаю з себе, як попону скидають з коня... І я вдивляюсь в майбутнє без оптимізму, але з моїми здатностями, що їх здійснять нащадки.

І якщо я говорю про трагічність екзистенції, це не стосується того, як мене будуть ховати (бучно, чи не дуже), які будуть при цьому сказані слова і скільки витече сліз.

Драма, насправді, не в мені, а в тих людях, що стоятимуть біля моєї могили, – злети і падіння моєї драми. Саме вони і несуть, і відтворюють драму як мою силу, велич або мою нікчемність (коли ховають бандитів – багато красивих надгробків, вінків, інших пишнот... і ніяких великих і дійсно красивих слів, тому що вони (бандити) – ненароджені, тому що у них не було драми цього життя. Цей бандитизм породжував і актуалізував лише виключно захисну властивість збагачення їх соматичного стану або їх близьких, та й то не зовсім так, як вони того хотіли б).

Це є дещо, що породжує в мені іншу субстанцію мого Я і відкидає першу. Це є те, що існує в мені, як кинджал, що пронизав тіло людини і продовжує жити в ньому своїм власним життям. Так і сон: прозріває мене як людину. Я бачу в ньому нюанси кольорів, я бачу в

ньому своє єство, що звільнилося і від світла, і від всього натурального.

Засинаючи, я бачу виключно власний світ. В ньому я бачу і себе, і деяку іншу людину, і охоплює глобальний природній сенс нашого буття.

В цьому стані (а він дуже схожий на той стан, що супроводжує завершення буття людини) я відкриваю ще один захоплюючий факт – відкриваю, що в мене є мета життя. Мету життя ставить сам суб'єкт. Він же її і вичерпує, і це – трагічно.

Коли С.Л.Рубінштейн пише, що життя людини може здійснюватися двома способами – як просте функціонування, позбавлене рефлексії та ідеалу (1), і як свідоме видобування існування (2), – він, звичайно, має рацію. Але водночас й не має рації... Ця теза Майстра зумовила появу багатьох адептів так званої “психології повсякденності”. Стверджується навіть, що ця ж невідрефлексована й не освітлена самосвідомістю повсякденність узагалі-то переважає в існуванні людини за часовими параметрами. Але це вже велика неправда. Тільки психологічно неповноцінна людина може жити так, і це вже не людське існування. Забувають про Іншого. Він – дзеркало, він той, хто постійно й завжди потребує рефлексивності та підйому над собою. Трансценденція – не доля видатних й особливо обдарованих (із подібного колись починав й А.Маслоу, розробляючи поняття самоактуалізації). Але трансценденція – це не відхід від світу. Це прихід у нього. Проблема полягає, швидше, не в поглинанні повсякденністю, як це уявляють деякі особливо завзяті дослідники, а в нашому страхові бути рефлексивними. Здається, я виглядатиму смішно й безглуздо, якщо буду серйозно розмірковувати про велике й скінченне... Дивак, невдаха, дивний... Чи так це насправді? Я насправді на кожному кроці, у кожному мить зустрічаюся із цими вічними екзистенційними проблемами – смертю, самотністю, ізоляцією, безглуздістю, любов'ю, вірністю, порядністю. Я не уникаю їх, а розв'язую на своєму рівні. Але завжди розв'язую, ніколи не уникаю. Просто не можу інакше. Ми вивчали життєві історії злочинців, бомжів, наркоманів, тобто ненароджених, нездійснених, тих, які не відбулися. Проте це справді захоплюючі драми. Так вони їх переживають. Потрібно тільки відчувати їх як людей... Правда, це інші драми, інший рівень. А хто визначить його? І справді має рацію А.Маслоу, коли говорить, що особистістю, яка найбільше самоактуалізувалася, може бути зви-

чайна (пересічна) домогосподарка, яка в затишку, чистоті та здоров'ї своїх близьких побачила сенс свого існування. Вона – відбулася.

Ми хотіли б застерегти молодих дослідників від надто квапливих суджень і сподівань на думки улюблених класиків, вирвані з контексту не тільки їхніх творів, їхнього життя, їхнього існування. Той же С.Л.Рубінштейн прожив дуже непросте й неоднозначне життя. Від відбувся, проте... не в тому, чого хотів сам. Він відбувся не у творах, а в учнях, які були настільки талановитими й відданими, що закінчили здійснення задуму. Але якою ж це було драмою для самого Рубінштейна! Адже ось що він писав в останній, найважливішій і найулюбленішій книзі: “Обов’язок мій зрозумілий. Зволікання неможливе. Недбалість була б злочином. Для завершення життя, перед тим, як його закінчити й піти, я ще повинен створити три книги. Моя перша праця вже майже закінчена. Сьогодні я даю обітницю священну: усю серця кров, усе полум’я життя, усю силу духу мого віддати для завершення й третьої книги – завершальної, улюбленої, про правду й добро, про етику, про людину. У ній сенс і виправдання мого життя” [251, с. 487] ... і ми тримаємо в руках цю книгу. Але ж Сергій Леонідович так і не закінчив її, це зробили учні. Яка драма життя!

Так, рівень драматизму є одним із важливих показників рівня розвитку особистості. Ми говоримо про драматизм долі, драму життя, про драматизм самої особистості..., тому що завжди думаємо про скінченність існування й про здійсненність. Драма завжди духовна, – що б не відбувалося в “повсякденності” – зрада, образа, сварка, заздрість, – драма, коли захоплений дух. І ще дуже суттєвим є те, що драма пов’язана не лише з усвідомленням скінченності існування, але й з усвідомленням власних меж: драма в тому, що я, власне, не можу піднятися над самим собою і стати вищим за себе. Ми можемо й не підніматися, і тоді перед нами драматизм нездійсненого. Але ми можемо... спробувати: усвідомлюючи свою неспроможність, обмеженість, слабкість і залежність, ми звертаємося до внутрішнього світу й ... працюємо з ним. Ми стаємо сильнішими, вищими, кращими. І не настільки вже важливо, у якій формі і як ми це робимо: читаючи книги, переглядаючи фільми, слухаючи музику й ... думаючи, виховуючи дитину й бачачи в ній світле й вічне, роблячи добро своїм близьким і ... прощаючи їх, досягаючи вершин... Головне, щоб була ця праця, складна, дискомфортна, тривала. Ми примушуємо працювати свій розум і свої почуття для того, щоб, з’єднавшись у супереч-

ливій, нерозривно з'єднаній парі, вони створили людське – народжений мною самим суб'єкт життя.

Існування людське драматичне, про що свідчать названі причини. І в кожного – своя драма, як і своє неповторне життя. Проте є, нам видається, деякі віхи, вузлові моменти онтогенезу людського існування, які **об'єктивно** суперечливо-драматичні.

1. Зародження існування людського індивіда й підготовка його до життя в цьому світі. Це справжня драма духу. Тут багато дійових осіб й інтересів, багато смислових “шарів”. Чи в коханні зачата ця нова істота, який саме імпульс біосоціальної потреби вона одержала? Які стосунки батьків між собою і багатопланова-багатошарова взаємодія цієї не народженої ще людської істоти й матері. Це все є дуже важливим. У цей час дитина вже бере від світу дуже багато – як матеріального, так і нематеріального. І вона відповідає світові, звичайно, як може. Останні дані, одержані за допомогою використання сучасної апаратурної техніки, показали, що вже на 6–7 тижні це – існування. Уже є відповідь. Важливо, як її ждуть, про що говорять і думають, до чого готуються. Ми не знаємо, що і як думає, відчуває ця істота, але вона вже активна: вибирає місце, де і як зручніше, заявляє про себе, виражаючи свої стани. Вона – готується. Це ще й драма жінки, усе життя якої буде іншим, і вона до того ж відчула, зрозуміла таке, про що не можна здогадуватися... Це – існування вдвох. Вона, ця ненароджена людська дитина, уже структурує відношення, середовище, очікування, якщо... її ждуть. Або – нічого цього не робить, якщо не ждуть, і тоді чахне вже в утробі – неждана, непотрібна, зайва... Такою вона й прийде в цей світ, уже пройшовши першу драму свого існування – у світлих і радісних тонах чи, навпаки, у сумних і лякливих.

2. Я вступаю у життя, вдихаю його. Не страх і дискомфорт, а драма, тому що я приходжу, щоб створити своє власне життя. Я побачив цих рідних людей, яких уже знаю, але ось тепер – побачив, “вдихнув” цей згусток соціального існування – прекрасного й такого різнобарвного, але водночас важкого, несправедливого. Народжена дитина – це виражена вічність. “Предвічне немовля” – так його називає Юнг. Я – початок і нескінченна скінченність, я – потенція, енергія і водночас – пам'ять, досвід. Я обтяжений завданням – стати, відбутися й ... не втратити себе. Я не тільки відкритий для впливів. “Духовне походження – це своєрідний стрибок у світ, і горе всьому

тому, що хоче утвердитися, коли воно не знаходить для себе відповідності в жодному з можливих аспектів світу й не може з'єднатися з жодним із них!" [316, с. 35]. Ось справжня драма дитини – потрібно з'єднатися із цим світом, а як і з чим саме?

Дитина – витвір усього універсуму, причому – кожна дитина. Ось що говорить міфологія:

Небо мучилося пологами, земля мучилася пологами,

І лілове море народжувало.

Криваво-червона водорість – у муках народження.

Пусте стебло водорості випускало дим,

Пусте стебло водорості випускало полум'я,

А з полум'я виник хлопчик:

Вогонь замість волосся, вогонь замість бороди.

А його очі були сонцями [316, с. 50].

... І ще дитина споконвічно самотня в цьому світі. Це не та самотність, про яку говорять екзистенціалісти, адже вона – не “закинута” у світ, якщо весь світ брав участь у її творенні й народженні. Дитина самотня як змістовна єдність, несхожа, неаналогічна, нетипова. Вона сама. Тільки вона – така. “Вона – предвічне немовля в предвічній [одвічній] самотності предвічної стихії; предвічне немовля являє собою розгортання предвічного яйця подібно до того, як увесь світ являє собою розгортання **його** самого” [316, с. 58].

Дитина повинна увійти у цей світ, зробити його своїм, і вона формує в собі внутрішній світ, привласнюючи зовнішній. Це – дуже важко, тому що суперечить її єству та внутрішній природі. І дитина створює гру – світ фантазій, спеціальних дій, переживань. У грі вона зберігається й розвивається. Через неї перестає бути самотньою. Дитина створює міф: ігрові міфи, метафори, казки стають реальною умовою та джерелом, а також рушійною силою розвитку, оскільки вони і є тією реальністю, у якій вільна й вільно розвивається дитина. Народжується особиста творча рефлексія.

Драма дитини полягає ще й у тому, що вона є соціально зрілою істотою і ... не сприймається так навколишніми. І її зрілість, однак, не викликає сумнівів у тому розумінні, що вона існує, здійснюється в нескінченному привласненні досвіду. Вона відкрита й ... захищена.

Драма дитинства містить у собі аспект і відбиток Іншого. Саме тут Інший уперше стає дзеркалом, у якому я бачу і його, і себе. І так виникає та розвивається моє Я, мій внутрішній світ.

Ця драма, ця напруженість (чиста й відкрита) дитячого існування ще неодноразово стане мені корисною, коли я подорослішаю...

3. Драматичний момент життя, пов'язаний із появою можливості продовжувати життя через відтворення собі подібних. Чого б не писали і не говорили про це (а пишуть – багато), насправді – це дійсно драма мого існування. Біологічне дуже потужно, заклично заявляє про себе, потреба переструктурується, і змінюється світ внутрішній і зовнішній... для мене. Відкриваються ті незвідані куточки людських стосунків і пристрастей, які не те щоб закриті, а просто ... якісь нецікаві собою абощо. Тепер – вони головне. Я відчуваю у собі цю силу – можливість, цей всесвітній потяг і ... вступаю в дуже відповідальний момент життєвої драми: “Тварюка я остання чи право маю?”. Звичайно, не це мав на увазі Ф.М.Достоевський, укладаючи цю фразу в уста свого улюбленого героя, але ... яка фраза! Що з нами відбувалося там, на цьому пробному камені одного з найважливіших періодів становлення? Що відбувається з нашими дітьми? Адже не можна ж усерйоз схематизувати “за Фрейдом”, нібито йде боротьба Id і Super-Ego. Та не так усе. Розгортається драматичне полотно: мені потрібно, обов'язково потрібно дізнатися, що там, за цим потягом? Який він, що дає? І – страшно, і ще – це якось не зовсім по-людськи, виходячи з того, що я зрозумів і привласнив про людське. Як бути? І потрібно сподобатися й щоб тобі сподобалися (і знову ця запаморочливо складна суперечлива єдність тваринного й людського). Драматизм загострюється тим, що реально, насправді в цьому є сенс – поява нового життя; а актуально я цього сенсу не бачу, не переживаю, дуже далекий від нього. І ще – подружки й друзі, їхній досвід – справжній та вигаданий – і моє реноме в колективі, моя дорослість, що є надзвичайно важливо... Є і ще один дуже важливий аспект цієї драми, неусвідомлюваний і непомічуваний. Це – стильові особливості подальшої сексуальної поведінки. Саме тут вони закладаються, зберігаючись дуже часто на все життя. Чи буде сексуальний зв'язок для мене завжди сполучений, якщо й не з любов'ю, то принаймні з людськими почуттями – добротою, теплотою, красою, відкритістю, відвертістю, прозорістю, повагою. Або ... нічого цього, нічого від існування, а стосунки, секс – це просто засіб, бездуховний і дріб'язковий, засіб самоствердитися, одержати задоволення, забути, випробувати, ризикнути, урешті, просто затамувати на певний час настійні імпульси внутрішніх органів. Усе складно й ... з екзистенційними нас-

лідками – не лише для мене. Інший – ось хто та людина, якій я віддаю себе або приймаю від неї, яка вона, як їй – так само буде й мені. І ще – як діти: наскільки людяними будуть вони, наскільки існуватимуть – відбудуться? Адже це залежить великою мірою від того, як і з ким вони зачаті...

Драма ця тільки зароджується тут, у періоді статевого дозрівання. Вона найбільш гостра (тому що справжня, тому що – поза мною, а в нас, між мною та іншим) й триває впродовж усього життя, розвиваючись і збагачуючись, переходячи в драму моїх дітей та онуків...

4. Драма зрілості. Можна запитати, чи взагалі існування дорослої людини є драматичним? І відповісти – так, і вельми! Адже ось що головне: дорослий той, хто чинить, вибирає, відповідає. Є в цьому якась безвихідність і водночас пафос. “Я вирішую! І знаю, що від цього залежить життя моїх близьких і любимох, моє зростання, моя ефективність, моє здоров’я. І все-таки, як не дивно, головна дійова особа тут – не Я. Люди, які оточують мене, пов’язані зі мною. Із мене більше вимагають: чи зможу розібратися в хитромудрощах навколишньої дійсності й стосунках інших людей; чи зможу зрозуміти, відчути свій світ. Що (хто) важливіше? Фактично, кожен мій крок – рішення: рух до чогось від чогось; самовизначення, самоефективність. Я завжди на роздоріжжі, це захоплює та пригнічує, надихає й лякає – адже ти один... Є щось дуже хороше й приємне, а ти повинен відмовлятися від нього. Ти шукаєш компроміси, знаходиш, а вони руйнуються, ти шукаєш знову. Але настає момент, коли потрібно вирішувати. І ти знаєш, що відмовляєшся.., і вже знаєш, що, урешті-решт, скінчений. Усе закінчиться хоч так, хоч інакше – підказка, шепіт. І чи зможеш ти залишитися людиною, яка відбулася? Що саме ти здійсниш?

...Це неправда, що ми, дорослі, живучи “повсякденністю”, зовсім не бачимо життя таким чином і не розв’язуємо цих проблем. Як про це писав відомий психотерапевт-екзистенціаліст І.Ялом, для обдумування таких речей потрібно відволіктися від плинності та суєти, зосередитися на вічному, заглибитися в переживання. Це – красивий міф і хороший захисний механізм для невротиків. Не будемо забувати Рубінштейна – “сутність розчинена в існуванні, в існуючому”, і це є процес становлення. Насправді ми завжди, у кожній дрібниці цієї миті розв’язуємо ці “вічні” питання, зв’язуємо з ними свої вчинки. Інакше... не виходить. Тільки надтравмований невротик тікає від них,

але саме через це він помітно, явно неадекватний. Ми, швидше за все, можемо коли-небудь, дуже рідко щось зробити, “проскочивши” ці проблеми (“Повз особистість” – чудовий вислів Виготського), але тоді нам “відплачується сторицею”. Я можу в запалі пристрасті (згубної, світлої, справедливої, ображеної – не важливо) зробити кроки, на певний час “забувши” про свою дорослість і відповідальність, проте я насправді пам’ятаю про неї, якимось умовляю себе, якимось пояснюю собі... Але потім обов’язково настане час, коли я відповім – собі, своїй сутності, своєму існуванню, а значить, у якомусь розумінні, – усьому світові. І не треба думати, що це відбудеться, як пише Ялом, у зручному кріслі, у тиші й спокої “під телевізор і капці”. Це пройме Мене, коли йому буде потрібно, і примусить підбити підсумки, відповісти, вирішити. Питання полягає лише в тому, наскільки далеко я піду при цьому, наскільки близько підійду до становлення на зразок “ненародженості” й “нездійсненого”...

Так, іноді ми не встигаємо, на жаль. Мій пацієнт, якого не зрозуміли й “забили” дома, притиснутий побутом, непоцінований і нереалізований, був насправді особистістю в повному розумінні слова – креативною, самобутньою і, звичайно, амбіційно-образливою. Особливе становище – образа через нерозуміння, невизнання, прагматизм, і ... раптом людина, яка розуміє, цінує, співчуває, “схоплює” справжню значущість. Узагалі, нічого ніби й не відбулося, у життєво-побутовому розумінні, але був якийсь внутрішній “відхід”. І сутність “тукнула”, і тоді виявилось, що потрібно думати та оцінювати й слід робити вибір, а вибирати, виявилось, і нічого... Усе це так... цієї миті. Але яка могла бути драма! Не можна чекати “крісла й затишку”, душа справді повинна працювати завжди, – тут поет має рацію.

5. Драма кінця [закінчення]. Я аналізую свій життєвий шлях, і в цьому аналізі разом виступають мої колеги, мої друзі, близькі, які були зі мною і продовжують тепер цей шлях без мене... І ця остання стадія стає дуже сильною соціально: біологічне вже відійшло (або – відходить). Драма набуває соціального звучання: відхід винятково-неповторної особистості й... наскільки боляче полишати цей світ: “Який світоч розуму погас! Яке серце битися перестало...” Погодьтеся, це ж про кожного з нас так потрібно сказати.... Я своєю кончиною [смертю] створюю останній сплеск, який стає драмою для інших людей. Чому? Тому що мої красиві слова, красиві вчинки, мої оригінальні думки (вони обов’язково неповторні, адже тільки й винятково

мої), результати діяльності, моє унікально-неповторне ставлення до людей і їхнє до мене – є єдиним й ... зникають. І Л.С.Виготський, говорячи про те, що становлення особистості драматичне, насправді добре розумів, у чому саме полягає драма. Драма в мені, але ... поза. Це соціальне, сутнісне буття, забарвлене людськими емоціями людей, які схиляються перед людським похололим тілом, створює справжній портрет того індивіда, який пішов із життя. І його життя перетворюється на драму для нас, оскільки ми втратили цю людину. Я знову звертаюся до слів поета: саме він, ось цей світоч, ... згас. Але наш розум не згас, і серце наше битися не перестало. І ми повертаємося в прогностичній рефлексії того, що відбулося: померла інша людина, завершився плин життя, тління, початок якого був одночасно початком іншого... І я хочу ще раз підкреслити велич соціального ества для розуміння того, що драматична ситуація може відбутися тільки тоді, коли ця особистість – що відійшла, захолола, змертвіла – стає початком рефлексії іншого – індивідуальної, особистісної, історичної. Вона вбирає в себе особливості життєвого буття, які окреслені особистісним сенсом діяльності того, хто відійшов. Це його ставлення до своїх близьких, друзів і, найголовніше, – до своїх дітей і своїх батьків. Я саме зараз подумав, що в моєму житті було дві людини, із якими, із пам'яттю про яких я і на смертному одрі, мабуть, якось... попрощаюся, – це мати й дід. Це люди, які зробили з мене людину; моє становлення виявилось пов'язаним із зусиллями цих людей. Їхнє ставлення – із величчю й гідністю – до мене; і в мені вони побачили уважну, чуйну, добру людину, яка зароджується. І я зрозумів, що іноді інший робить для мене те, чого не можна помітити, – він бачить мене в майбутньому якимсь, і своїм життям, своїм спілкуванням зі мною – веде мене до мене – такого й ... приводить. І я сам роблю те ж. Не з прагматичних міркувань (мовляв, про мене щось добре згадають), а за самовиявленням. Як людина, я не можу чинити інакше: я наслідую (не тотожно, але адекватно) зразки справедливого, чуйного, ніжного, доброго ставлення до іншої людини, які породжують у нього адекватну (нетотожну) зустрічну інтенцію. Проте й не тільки це. Я, можливо, нікому нічого не хочу говорити, нікого не хочу вчити й виховувати, я просто живу, не ставлю актуальних цілей наслідувати зразки поведінкових реагувань (моральних, інтелектуальних, фізичних і трудових). І я ставлю запитання про те, навіщо ж тоді я привласнюю ці зразки? Адже насправді я їх не прив-

ласною, а на їх основі я створюю свої зразки. Цілком імовірно, зразки близьких мені людей слугують мені не еталоном, а певним засобом, оволодіння яким викликає в мені те людське, що заслуговує на увагу навіть самого себе. Я ціную в собі те, що є для мене справді унікальним і загальним. І головне тут – ставлення до іншого. Звідки я знаю в собі це? Є в житті момент, коли все єство моє відкривається мені у своїй незамореності й загальності. Це момент засинання, який викликає особливі й глибокі думки, відчуття, смисли. Чому засинання? Тому що, я впевнений, наймудріша людина – та, що засинає. У цей момент вона чиста, звільнена від соціальних нашарувань свого атрибутивного біологічного єства. Вона залишається у своїй чистій духовній субстанції, що схожа на немовля. Я впевнений, що природа дає нам шанс – це “повернення” дитини з її чистотою, потенцією, нескінченністю, соціальною зрілістю й зовсім особливою самотністю, – що дуже багато може дати тому, хто уважний до себе. Час перед сном наближає до дитини, яка звільнилася... Звільнилася, оскільки вона ніби в польоті, вона у світі, і це для неї реальність. Можливо, тут ми зустрічаємося зі справжньою своєю духовністю – чистотою без соціальних нашарувань. Цей стан, на мою думку, заслуговує на ту увагу, яку ще не виявили до неї наші психологи, фізіологи, філософи... Це дещо, яке звільнилося на мить, суто астральне, моральне, духовне, звільнене, повторюю, від соціальних нашарувань і біологічних потенцій.

Так само й сновидіння – це не факт нездійснених бажань, а факт звільненої духовно-чуттєвої інтенції людини.

... Проблема існування має інший ракурс і набуває неочікувано нового забарвлення, якщо виходити з генетичного розуміння фундаментального факту співвідношення біологічного і соціального у функціонуванні психічного ядра особистості. Хочу межево чітко і ясно пояснити, в чому тут сутність питання.

Вона полягає в тому, що ми прийшли до висновку, який є парадоксальним і неочікуваним, але однозначним (нехай “Хомам невірнучим” здається, що він не заслуговує на увагу).

Мова йде про відкриття абсолютно унікального факту того, що дійсне ядро особистості являє собою генетично вихідне суперечливе відношення, ім'я якому – *нужда*. І коли ми говоримо про це і порівнюємо дане положення з різними іншими висловлюваннями, мені здається необхідним звернутись до Біблії, як до вічного знання, що

має величезну цінність. Саме генетично вихідне відношення, що конститує особистість, має назву “*нужда*”. І коли ми беремо Євангелія від Матвія, ми говоримо – кинджальне пронизання нашого єства є суть, є *нужда* в тому, щоб від нього звільнитися.

Я вважаю за свій обов’язок сказати, що на величезному масиві теоретичних і емпіричних даних нам довелося виокремити абсолютно вражаючу одиницю особистості – це співвідношення біологічного і соціального, яке виявляється *нуждою*. Я сказав би й не так: генетично вихідне відношення, яке конститує особистість, є *нужда*. Нужда, як певна дихотомічна пара співвідношення біологічного і соціального, конститує особистість тоді, коли вона зароджується, і коли розвивається, і розвинена, і, в остаточному рахунку, згасаючу особистість. Це перший фундаментальний факт. Другий факт: коли ми говоримо, що особистість – це згусток, це, взагалі-то, ніби продукт суспільних відносин, то що ж ми маємо на увазі? Я, в даному випадку, маю на увазі те, що вплетений в біологічний організмичний рівень соціум, оточення призводить до того, що індивід в процесі розвитку сам для себе конститує факт наявності біосоціального свого єства.

В чому ж полягає це конституювання? Виявляється, соціальне, що є фундаментальним, неповторним, абсолютно приголомшуючим моментом життя людини, переростає в процес становлення індивіда особистістю. Чому? Особистістю індивід стає завдяки тому, що “в ньому” є дійсно фундаментальні морфологічні структури, які в своєму сполучанні утворюють біологічну, морфологічно оформлену структуру. Вплив зовнішнього середовища, оточення і співвідношення цього (соціального) і наявного біологічного створює зовсім інший параметр, який, виникаючи у людини як індивіда, перетворює її на *особистість*. Чому “особистість”? Тому що в нас є момент величезного індивідуального буття і того *абсолютно унікального*, що являє собою *соціальне колективне*.

Генетична концепція особистості

Психічні явища людини не існують, насправді, окремо і розрізнено. У своїй сукупності вони складають унікальний і неповторний візерунок – психологічну цілісність (міжфункціональну психологічну систему). Лише розуміння структурно-динамічних закономірностей даної цілісності може відкрити нам як розуміння окремих її складових (психічних функцій), так і усвідомлення сенсу існування людини

і шляхів оптимізації цього існування. Ця цілісність і нерозривна єдність психіки людини являє собою особистість.

Особистість – це людина з розвиненими функціональними новоутвореннями, яка має свій унікальний і неповторний внутрішній світ, здатна до саморозвитку, самовизначення, саморегуляції в діяльності і поведінці.

В цьому головне: природа людської психіки – особистісна. Вона – вищий, з відомих нам, рівень розвитку буття, наділений рефлексією і тому здатний відображати буття і самого себе, втілюватися в нього і ставати дійсним способом існування людини. Можна сказати і навпаки: життя людини в світі є дійсним способом (формою) існування вищої психіки.

Особистість – це людина із притаманними їй своєрідними розумовими, емоційними, вольовими та фізичними якостями, які матеріалізуються в продуктах її діяльності.

Належність особистості до певного суспільства, включеність у певну систему суспільних відносин визначає її психологічну та соціальну сутність.

Особистість – соціальна істота, суб'єкт пізнання, активний діяч спільного розвитку. Характерними ознаками особистості є наявність у неї свідомості, місце, яке вона посідає в суспільстві, її роль у ньому, діяльність на користь суспільства.

Особистість – це свідомий індивід, який посідає певне місце у суспільстві і виконує ту чи іншу соціальну роль або функцію.

Одним із найяскравіших виявів особистості є її індивідуальність – своєрідне, неповторне поєднання таких психологічних особливостей людини, як характер, темперамент, особливості перебігу психічних процесів (сприймання, пам'яті, мислення, мовлення, почуттів, волі), особливості її мотиваційної сфери.

Особистість завжди конкретно-історична, вона є продуктом своєї доби і тих суспільно-економічних відносин, сучасницею та учасницею яких вона є. Вивчення особистості є за своєю суттю історичним дослідженням становлення особистості за певних соціальних умов, певного суспільного ладу.

Існують різні погляди на структуру особистості. Одні дослідники вважають, що, розглядаючи структуру особистості, доцільно враховувати лише психологічні її компоненти (пізнавальні, емоційно-вольові, спрямованість), а другі – виокремлюють у ній і біологічні

аспекти (типологічні особливості нервової системи, вікові зміни в організмі, стать), які не можна ігнорувати під час виховання особистості.

Однак протиставляти біологічне і соціальне в структурі особистості не можна. Природні аспекти та риси наявні в особистісній структурі як соціально зумовлені її елементи, а біологічне і соціальне не перебуває в єдності і взаємодії.

Людина – частина природи, але біологічне в процесі історичного розвитку під впливом соціальних умов змінюється, набуває своєрідних, людських особливостей, а соціальне (привласнене) на певній стадії онтогенетичного розвитку стає біологічним, фіксується морфологічними утвореннями.

Особистість – це нова соціокультурна форма існування психіки людини як біологічної істоти, яка являє собою цілісність, здатну до саморозвитку, самовизначення, свідомої предметної діяльності, поведінки і саморегуляції та має унікальний і неповторний внутрішній світ.

У структурі особистості розрізняють типове та індивідуальне. Типове – це те найбільш загальне, що властиве кожній людині і характеризує особистість загалом: її свідомість, активність, розумові та емоційно-вольові вияви тощо, тобто те, чим одна людина схожа на інших людей; індивідуальне – те, що характеризує окрему людину: її фізичні та психологічні особливості, спрямованість, здібності, риси характеру тощо, тобто те, що вирізняє певну людину з-поміж інших людей.

Ми не знаходимо в світі інших форм існування вищого рівня психіки, окрім особистості. Можна, звичайно, говорити, що предмети і явища культури являють собою інший, специфічно перетворений спосіб її існування. Це так, але вони – втілення особистості. Упредметнення, тобто переведення психічного (ідеального) в предметне (матеріальне) здійснюють особистості, залишаючи в предметі, відбиваючи в ньому всю унікальну своєрідність саме даної особистості – автора.

Особистісність природи психіки людини означає, з іншого боку, що будь-який окремий психічний процес набуває складного устрою з власними закономірностями і якостями, але поряд з цим у ньому відображається вся цілісність особистості. Тому, коли вивчають окремо психічне явище (мислення, емоції, пам'ять тощо), лише спеціаль-

не й штучне абстрагування дозволяє досліднику робити висновки щодо нього в "чистому", так би мовити, вигляді.

Насправді ж це завжди – мислення даної конкретної людини, її емоції чи будь-які інші явища. Цей вплив цілісності (її проектування) на конкретне явище не є чимось "дріб'язковим", стороннім. Адже, якщо говорити про мислення, насправді його показники визначаються далеко не лише особливостями власне інтелектуальної сфери: мотиви діяльності, цілі, цінності, нахили, стійкі і тимчасові емоційні стани, навіть соматичне здоров'я – все це в сукупності і визначає функціонування будь-якої психічної функції. Особливо важливим виявляється врахування даного положення в галузі практичної психології.

Змістовні ознаки особистості

Особистість має такі змістовні (ключові) ознаки – *цілісність, унікальність, активність, вираження, відкритість, саморозвиток і саморегуляція*. Розглянемо їх ґрунтовно, оскільки ці якості є складними і внутрішньо суперечливими, а їх розуміння необхідне для дійсного осягнення психології особистості.

Цілісність. Особистість, безумовно, являє собою утворення, яке складається з окремих психічних явищ (процесів, станів, властивостей). Але, разом з тим, вона ніколи не є лише сума цих явищ, оскільки особистість не можна зрозуміти в логіці такого собі "додавання розумінь" окремих її складових. Цілісність особистості насправді не визначається лише і складовими. Більше того, кожна частина ніколи не існує окремо і самотійно, вона є носієм усієї особистості, а також її відбиттям. Особистість живе, розвивається і формується лише вся разом, як цілісність.

У живому русі цілісності змінюються взаємозв'язки складових і змінюються самі ці складові. Ці зміни – вторинні і третинні порівняно зі змінами цілого – особистості. Вони виникають після окремого живого руху особистості і сприяють наступним цілісним рухам. Ця унікальна здатність особистості як цілісності відображатися в її кожній окремій рисі стосується не лише рис психічних. І саме тому ми легко впізнаємо людину, навіть по фізичних її особливостях, оскільки ці особливості – даної конкретної особистості і містять у собі заґадковим способом її всю.

Щоб упевнитися в тому, що це саме так, прислухаємося до того, що каже з цього приводу чудовий російський філософ О. Ф. Лосєв: "Спостерігаючи добре знайомий вираз обличчя людини, котру ви давно знаєте, ви обов'язково бачите не просто зовнішність обличчя, як щось самостійне, не просто так, як ви говорите, наприклад, про геометричні фігури. Ви бачите тут обов'язково щось внутрішнє – однак так, що воно дане лише через зовнішнє і це зовсім не заважає безпосередності такого споглядання. Отже, особистість є завжди виявлення... Особистість людини немислима без її тіла, – звичайно, тіла, по якому видно душу... Та й як ще я можу взнати чужу душу, як не через її тіло... Тіло завжди прояв душі, отже, в якомусь сенсі, сама душа... По тілу ми тільки й можемо судити про душу".

Далі філософ так само яскраво, просто і переконливо доводить виявлення всієї особистості в міміці, інтонації, русі: "Мені іноді страшно буває поглянути на обличчя нової людини і жахливо буває вдивлятися в її почерк: її доля, минула і майбутня, піднімається цілковито, невблаганно і неминуче".

Таким чином, цілісність особистості специфічно охоплює всі структурні і динамічні вияви життя людини. Вона зумовлена не сумою окремих складових, а інтегрованою єдністю трьох витоків існування особистості – біологічною, соціальною та духовною. Ця складна дійова інтеграція визначає той факт, що констатувати цілісність як атрибутивну ознаку особистості виявляється недостатнім для її дійсного розуміння. Але у кожної окремої людини ця цілісність своя, чимось схожа на інших, а чимось принципово відмінна. Так виходить на світло інша фундаментальна ознака особистості – її унікальність (індивідуальна неповторність).

Деякі психологи проблему унікальності розглядають у контексті суперечливої єдності типового й індивідуального в особистості. Насправді суперечливість ця дещо штучно ускладнюється. Типовим є те, що перед нами – особистість (спрощено кажучи, вона відповідає наведеному визначенню), що вона має всі перераховані фундаментальні ознаки і всі складові частини. Що ж являє собою унікальність особистості? Яка її природа?

Відомий персонолог Г. Олпорт зазначав, що "видатною властивістю людини є її індивідуальність. Кожна людина – унікальне творіння сил природи. Точно такої ж, як вона, ніколи не було і не буде". Його визначення особистості є відображенням того, що для автора

центральним є явище унікальності. "Особистість, – пише Олпорт, – це динамічна організація всередині індивіда тих психофізичних систем, які детермінують характерну для неї поведінку і мислення".

Унікальність цілісної структури особистості людини зумовлена такими факторами:

– своєрідністю динамічної взаємодії трьох основних витоків особистості (біологічного, соціального, духовного);

– постійним саморухом, саморозвитком особистості, в процесі якого весь час змінюється індивідуальний візерунок особистісних проявів, набуваючи все більш своєрідної і завершеної форми; між тим, особистість завжди залишається незавершеною, відкритою до нових змін.

Незавершеність – параметр особистості, що притаманний їй однаково як на початку життєвого шляху, так і на завершальному його етапі.

Розглянемо зазначені фактори. В чому своєрідність взаємодії трьох витоків (трьох дійсних начал) особистості? Ця проблема зазвичай розглядається як співвідношення біологічного і соціального в особистості та її розвитку. Частковість і штучність такого розгляду є зараз очевидною, але слід знати, як це "вирішувалось".

Деякі вчені вважали, що головним чинником існування і розвитку особистості є фактор біологічної спадковості (біологізаторські, біогенетичні концепції). Виходячи з таких своїх переконань, вони розгортали погляди на існування і психологічну будову особистості. Так виникла теорія рекапітуляції (Ст. Холл, Гетчінсон та ін.), у межах якої вважається, що дитина, яка народилася, у своєму розвитку поступово відтворює всі етапи історичного розвитку людства: період скотарства, землеробства, торгівельно-промислової епохи. Лише після цього вона вступає в сучасне життя. Долаючи певний період свого розвитку, дитина живе, відтворюючи певний історичний період. Це виявляється в її нахилах, зацікавленнях, прагненнях і діях.

У "психології служниці" (рос. – "горничная психология") (В. Мак-Даугалл), у психоаналізі (З. Фрейд) особистість тлумачиться як ансамбль ірраціональних безвідомих біологічних потягів. Біхевіоризм взагалі "знімає" проблему особистості, якій не залишається місця в механістичній схемі "стимул – реакція". За виключенням теорій Ст. Холла і біхевіоризму Дж. Уотсона, біогенетичний напрям в цілому вірно підкреслює велике значення для особистості біологічних дете-

рміант. З іншого боку, ці теорії або виключають зовсім вплив соціальних факторів на існування і розвиток особистості, або зводять їх до негативного тиску, який все життя вимушена долати особистість (З. Фрейд).

У цьому випадку специфічна унікальна природа особистості ніби виникає на межі протидії біологічних і соціальних чинників (найяскравіше це виражено в поглядах В. Мак-Даугалла: інстинкт, що на шляху своєї реалізації зустрічається з опором соціального середовища, перетворюється на почуття, тобто суто особистісну якість). Насправді ж, взаємодія соціальних і біологічних детермінант не зводиться лише до протидії, вона набагато складніша і багатша за змістом.

Протилежні, соціогенетичні погляди формувалися тими вченими, які вважали, що домінуючу роль в житті і розвитку особистості відіграють соціальні чинники. Межове вираження ці погляди набувають у так званій теорії "чистої дощечки" ("*tabula rasa*"), сутність якої полягає в тому, що ніякі вроджені фактори не відіграють ролі у становленні і існуванні особистості в ній (конфігурація цілісності, типове й індивідуальне) зумовлене лише впливом соціальних умов існування. Знову зазначимо, що в цілому соціогенетичні теорії вірно фіксують велике значення соціального оточення щодо життя особистості. Але їх односторонність, уявлення про те, що соціальне має долати біологічне, є дійсно слабким місцем.

Цікавим феноменом вивчення психології особистості є те, що існує багато сучасних поглядів, які взагалі не звертають увагу на біологічні процеси у своїх теоретичних побудовах (екзистенціальна психологія). Однак парадоксально, що в галузі психологічної практики, в якій ці концепції досягають зараз найбільших успіхів, психофізіологічні, в цілому, біологічні параметри особистості розглядаються тут мало не першочергово ("організмове Я" у К. Роджерса).

Неможливість вирішити загадку цілісності і унікальності особистості зумовлена, як бачимо, не тим, що біологічне або соціальне її підґрунтя не враховується, а тим, що існує потяг акцентувати одне з начал за рахунок іншого. У дійсності і біологічне, і соціальне, і духовне не пригнічують одне одного, а складно і плідно взаємодіють, породжуючи й унікальне "чудо" (термін О. Ф. Лосева) – людську особистість.

Психологія, якщо вона хоче пояснювати феномен особистості в цьому світі, не повинна бути ні "природничою" наукою, ні "соціальною". Вона повинна згадати, що з давніх-давен слово "психологія" означало "знання душі", і займатися виключно об'єктом свого дослідження, не відволікаючись на хай і важливі, але супутні фактори.

"Дитина народжується як суто біологічна істота, індивід". Ця фраза О. М. Леонтьєва зачарувала психологів, виросла в таку собі точку відліку. Але ж людина народжується як людське дитя. І це означає далеко не лише те, що вона як організм має всі біологічні задатки (генотип, потенціальна і актуальна анатомія внутрішніх органів, фізіологічні процеси, морфологія, біохімія), які дозволяють, розгортаючи своє функціонування, зумовлене генотипом, народитися цій особі ще й як особистості.

Унікальна складність біологічної організації людини зумовлює те, що одразу після завершення морфологічних процесів формування організму індивід як система потрапляє в особливий внутрішній стан. Це – стан готовності бути особистістю. Складність і нюансованість зв'язків в організмі виявляється на диво міцною і пластичною. Настільки, що навіть окремі морфологічні або навіть психосенсорні аномалії принципово не перекривають шлях індивіду до особистості (яскраві роботи вітчизняних вчених Мещерякова і Соколянського засвідчили, що навіть сліпоглухонімі діти можуть стати повноцінними особистостями за умови спеціалізованого навчання). Цей загадковий, але й обов'язковий для людини, стан і є те, що ми називаємо *духовністю*: це початок внутрішнього світу особистості (свідомість).

Отже, біологічна організація людського індивіду не лише забезпечує природні потенційні можливості розвитку організму, а й створює особливий психічний стан готовності до формування особистості, внутрішній світ людини, її духовність. Саме тому він ще до народження є унікальним і цілісним, цей індивід, наділений духовністю (станом готовності до особистісного способу існування). Водночас, особистість не зумовлена лише біологічно.

Здатність людини навчатися, тобто засвоювати і привласнювати культурно-історичний досвід є точно так само важливим, хоча й принципово іншим за природою атрибутом існування особистості. Тож антиномічність біологічного і соціального є явно надуманою, штучною.

Г. С. Костюк свого часу зазначив: "Онтогенез людини визначається історією розвитку її пращурів. Ця історія впливає на неї двома шляхами: біологічним і соціальним. Природні можливості її (особистості) становлення як свідомої істоти реалізуються в суспільних умовах її життя, за допомогою засобів, створених суспільством".

На початку життя, дійсно, біологічне переважає у плані мотивації – активність новонародженої дитини зумовлена багато в чому дією інтенсивних мотиваційних факторів, і в цьому З. Фрейд, безумовно, правий. Але вже тут, на самому початку, ці інстинктивні інтенції діють не просто, а складно, опосередковано через специфічний стан системи організму як зародка внутрішнього світу. Цього не знав, не додумав З. Фрейд, і саме тому його теорія є концепцією *невротичної особистості*, за вдалим визначенням Л. С. Виготського.

Психологія не дуже багато знає, як саме опосередковуються інстинктивні потреби специфічним духовним станом системи організму, і що являє собою цей стан. Але зрозуміло одне – це опосередкування відкриває людську дитину до зовсім особливої зустрічі з соціальним оточенням. Зустрічі дуже відмінної від подібного контакту вищих тварин, і мова тут далеко не лише про відсутність або нерозвиненість певних морфофізіологічних задатків (згадайте лишень дослідження зі сліпоглухоніми дітьми).

Світ соціального зовсім не протистоїть людині, як це розуміють деякі теоретики. Він огортає і запрошує. С. Л. Рубінштейн свого часу дуже обережно зауважив, що людина не лише протистоїть світу, вона ще й перебуває всередині нього, огортається ним. І в такому існування вона невід'ємна частина цього світу. Екзистенціальна психологія "вхоплює" це дуже акцентовано: для неї особистість є "існування – людини – в – світі".

Хоча наступна теза щодо "закинутості" людини в світ справедливо критикувалася Рубінштейном: людина не закинута в світ, вона – частина його, частина, яка рефлексує принципово весь світ, у тому числі й той, що поки що не даний актуально. Такою людина стає завдяки зустрічі людського індивіду з соціальним світом. Останній існує в трьох основних формах – інші люди, взаємостосунки між людьми та предмети культури як особлива форма упредметнення – втілення внутрішнього світу (духовності) інших людей. Активність (на початку, переважно, біологічна), опосередкована духовним станом, змушує людину бути активною, і в цій активності виявляти себе

і водночас – привласнювати соціальне оточення, переводячи його у своє – ідеальне (екстеріоризація – інтеріоризація).

Так відпочаткова складна єдність (організм - стан), яка існує як потенція (те, що може статися), набуває чіткості і виразності: виникає дійсний внутрішній світ людини – її Я. Це – усвідомлений світ думок і бажань, прагнень, цінностей, мрій. Це – особистість. І в ній немає окремо – біологічного, окремо – соціального, окремо – духовного. Вона – цілісна і унікальна. Навпаки, тепер вже "ї" біологія (тіло) відокремлюється ("Я – не тіло, *але я маю тіло*"), як відокремлюється ідеальне (Я – не мрія і не бажання, *але я маю мрії і бажання*).

Однак виникнення ідеального не означає припинення "стосунків" між ним і матеріальним (тілом). Виникає нова складна форма взаємостосунків – *сполучання*. Тіло (біологічне), крім того, що воно є атрибутом (носієм) особистості, ще й залишає значну частку самостійності – воно продовжує існувати за законами природи (біології). Воно відносно самостійне, оскільки його контакт з ідеальним є необхідністю і формою існування: воно змінює ідеальне, але й саме змінюється під дією останнього. Те саме спостерігається з боку ідеального.

Сполучання – це суперечлива, внутрішньо конфліктна єдність двох самостійних і самодостатніх начал, які, однак, не можуть існувати одне без одного. Тому існування особистості і являє собою дійсну драму, як це вдало висловив Л. С. Виготський. Саме таке складне сполучання біологічного і соціального зумовлює цілісність і оригінальність особистості. Разом ці дві центральні властивості породжують специфічну річ – *форму особистості*.

Традиційно у психології під формуванням розуміють сукупність засобів соціального впливу на індивіда з метою створити в нього систему певних соціально-позитивних властивостей і рис. Однак поняття формування не може бути вичерпане цим розумінням. Л. І. Анциферова зазначає, що формування "означає процес створення під впливом різних факторів особливого типу відношень всередині цілісної психологічної організації особистості".

Особистість, розвиваючись, набуває певної форми – способу організації. Форма охоплює як внутрішній світ особистості, так і систему її зовнішніх проявів. Саме форма є прямим виявом цілісності і унікальності особистості: вона забезпечує пластичну і гнучку стійкість особистості, завдяки динаміці взаємозв'язків між одиницями

форми. З іншого боку, форма – це вияв, і по ній ми пізнаємо дану конкретну особистість.

Формування – процес, що не обмежується часом (його обмежує лише фізична смерть індивіду, хоча й після неї в його особистості ще довго можуть відкриватися й невідомі аспекти, риси, властивості; особистість і після смерті тіла може доформовуватися). Постійний, плинний розвиток форми являє собою спосіб існування особистості.

Виділяються рівні розвитку особистості (як "об'ємного", "оформленого цілого"):

– на першому – відсутня рефлексія власного внутрішнього світу, який лише формується, створюється. На цьому рівні особистісні якості створюються в процесі подолання труднощів у досягненні власних цілей;

– на другому – особистість формує власне оточення, передбачає наслідки і планує події, обирає друзів і т. ін.;

– на третьому – особистість стає суб'єктом власного життєвого шляху, який вона сама обирає. Інша ознака цього рівня – особистість стає суб'єктом розвитку свого власного внутрішнього світу, формує власне Я; саме на цьому рівні основною стає якість унікальності.

Активність – фундаментальна якість особистості.

У вітчизняній психології активність розглядається як антитеза реактивності (реакція – акція /поведінка/ у відповідь на подразнення). Звісно, принцип реактивної поведінки, в цьому сенсі, зберігається у людини протягом всього життя, вже хоча б тому, що за цим принципом діє організм. (Нагадаємо, що реактивність поведінки – провідний принцип біхевіористичних уявлень).

Особистість відрізняється саме тим, що поряд з реактивною, переважною стає активна поведінка, тобто поведінка, що спонукається власними усвідомленими цілями і мотивами. Дана особливість відзначається в багатьох теоретичних уявленнях.

Так, З. Фрейд говорить про «принцип реальності» в поведінці всупереч «принципу задоволення». В останньому випадку маємо на увазі поведінку, що виникає у відповідь на інстинктивну потребу, коли не враховуються ні зовнішні, ні внутрішні обставини (Л. С. Віготський вдало називає таку поведінку "поведінкою в обхід особистості"). Поведінка за "принципом реальності" є усвідомленою і зваженою, це поведінка за інтенцією Ego.

А. Адлер для того, щоб підкреслити здатність особистості до визначення власної поведінки, вживає термін "креативне Я". Кожна людина, вважає Адлер, може здійснювати різні дії під впливом зовнішніх або внутрішніх факторів, в тому числі й таких, як стереотипи та звички (реактивність), але не тільки... Особистість відрізняється тим, що вона має особливу інстанцію – "креативне Я", яка в найбільш відповідальні моменти життя здатна породжувати виключно власні цілі і лише їм підпорядковувати поведінкову активність. Це, за Адлером, ключова ознака дійсної особистості.

У вітчизняній психології активність особистості (в такому її розумінні) розглядається в термінології "довільність – мимовільність". Тут фіксується важливе протиріччя: з одного боку, особистості притаманна керована, детермінована, зумовлена поведінка. Тобто, поведінка обмежена (метою, ситуацією, уподобаннями, інстинктами – в даному випадку це несуттєво). З іншого боку, як зауважує Е. В. Ільєнков: "Людині притаманна вільна, тобто така, що здійснюється свідомо, дія, узгоджена лише з універсальною всезагальною метою роду людського". Це протиріччя вирішує Л. І. Божович у дослідженні основних етапів розвитку вольових дій в онтогенезі. Спочатку довільна поведінка деформується завдяки "натуральній" потребі, яка безпосередньо спонукає дитину долати перешкоди на шляху до її задоволення.

За Е. Кречмером, існує "гіпобулічний етап" формування довільності. Він притаманний малим дітям і хворим на розлад вищих психічних функцій. На наступному етапі розвитку особистості людина в умовах боротьби сильних і протилежно спрямованих тенденцій починає використовувати інтелектуальні плани дій. Вона зважує, оцінює, уявляє собі результати вчинку. Кінець кінцем, приймається рішення, ставляться власні цілі, формуються наміри.

Отже, цілі і наміри (К. Левін) являють собою психічні новоутворення, що виникають в результаті зустрічі афекту й інтелекту. Це є другий, за Божович, етап розвитку вольової сфери. Поведінка здійснюється завдяки свідомій регуляції людиною власної мотиваційної сфери, і найбільш важливий мотив визначається через інтелектуальні операції.

Третій етап, вважає Л. І. Божович, виникає в результаті інтеріоризації засобів організації поведінки і формування інших вищих психологічних систем, що несуть у собі додаткові мотиваційні сили, які

здатні безпосередньо, минаючи свідому регуляцію, спонукати людину до здійснення вчинку. На цьому етапі поведінка набуває вигляду мимовільної. Людина, наприклад, може не роздумуючи, миттєво кинутись на захист іншого або з ризиком для життя відстоювати власні уподобання. Таку поведінку називають "постдовільною". Вона є результатом взаємодії в кожній ситуації внутрішніх особистісних структур, самої ситуації і системи загальнолюдських цінностей і смислів, прийнятих даною людиною. Ми бачимо тут розвиток по "спіралі": поведінка ніби й не регулюється, але відповідає загальнолюдським принципам гуманізму.

Таким чином, розвиток довільності (активності) "розширює" особистість до духовних скарбів цивілізації.

Суттєвою ознакою особистості є її здатність до вираження власного внутрішнього змісту. Мова йде про принципово творчу сутність особистості і її становлення. "Особистість, якщо вона є, – підкреслює О. Ф. Лосєв, – взагалі мислиться завжди і незмінно впливаючою і діючою". Виразне існування, тобто особистісне існування є завжди синтезом двох планів буття – внутрішнього і зовнішнього. Зовнішнє буття особистості – це її вигляд, лик, те, що сприймається іншими. Внутрішнє ж – це сутнісне, осмислююче і те, що припускається. Ми сприймаємо особистість, але вже в цьому акті якимось охоплюємо і враховуємо те, чого «не видно», але що виражається з глибини. Термін «вираження» вказує на певне активне спрямування внутрішнього в бік зовнішнього, на деяке активне самоперетворення внутрішнього у зовнішнє.

Якщо особистісне буття є виразним, це означає, що особистість має внутрішню і зовнішню сторони, вони знаходяться у постійних динамічних взаємопереходах і домінує тут внутрішнє (якщо домінуючим буде зовнішнє, перед нами буде не особистість, а простий набір соціальних ролей, функціонер, або "гвинтик"). Виражаюча активність внутрішнього світу людини викликає життєвий рух особистості, в якому вона стикається з соціальною дійсністю. Соціальна поведінка будується як засвоєння і виконання великої кількості соціальних ролей. Утворюється так званий рольовий шар структури особистості. Рольова поведінка, наприклад, професійна, може бути досить міцною і ригідною, пригнічувати виразність. Тоді особистість обезличується, інволюціонує.

Розвиток же полягає в тому, що виразність "проходить" через шар соціальних ролей і особистість, її сутність відбивається на поведінці і на продуктах діяльності. Якщо говорити про професійну діяльність, то в цьому випадку ми маємо сутність *майстерності*. Майстер – професіонал, який не просто правильно виконує трудові операції; він у них, а також у продукт праці *втілює* власну особистість. Взагалі, є сенс говорити про особливу людську потребу втілення себе в цьому світі. Становлення особистості багато в чому визначається розвитком цієї потреби. Традиційно в філософії ця потреба і відповідна, породжена нею активність описується категорією "опредметнення".

Людина у своїй діяльності постійно ніби "розчиняє" культурні й природні предмети і явища, переводячи їх тим самим у власні особистісні сутнісні сили (розпредметнення). Але вона в той же час втілює ці сили в зовнішній світ. "Це закарбування живої активності як процесу життя людських сутнісних сил у предметі, – зазначає І. С. Батіщев, – це перетворення логіки дій суб'єкта у власне предметно-зафіксоване зображення і віднаходження суб'єктом своєї дійсності в об'єктах, які несуть на собі і зберігають образ його діяння, є опредметнення".

Людина опредметнює себе як індивідуально-неповторне соціальне ціле, як своєрідну тотальність своєї соціальності. Результат її опредметнення є її твір, тобто те, що робить наше життя і нашу особистість вічними. (Причому, твір тут слід розуміти широко, це є, фактично, все, що залишає поруч з собою і після себе людина). «Істинне буття людини ... є її дія, – писав Регель, – в останньому індивідуальність дійсна ... лише твір слід вважати її істинною дійсністю".

Розвиток вираження *втілення особистості* становить гостру педагогічну проблему. Як переконливо показав О. С. Арсеньєв, у педагогічному процесі цілі розвитку творчості (вираження, опредметнення) і традиційні задачі навчання і виховання – є антиномічними. Педагогічна система як відображення системи державно має на меті, перш за все, адаптувати дітей до наявних соціальних умов життя.

Це відбувається через пригнічення виразності (шар соціальних ролей придушує виразність). Цим досягається органічне пристосування дитини до соціальної дійсності, але при цьому блокується творче начало. Вирішення цієї дилеми, розвиток креативності дітей і

дорослих залишається глобальною проблемою сучасної світової освіти.

Серйозним є питання сфер вираження особистості. Людина сучасного світу може втілювати себе у виробничій сфері, художній або науковій творчості, в системі комунікації. Питання вибору особистістю сфери реалізації себе є проблемою навчання і виховання. У теоретичній психології існує оригінальна гіпотеза В. В. Давидова про сполучальний розвиток різних сторін свідомості людини. Вибір суб'єктом сфери своєї реалізації (втілення) визначається, згідно цієї гіпотези, особливим психологічним механізмом, який полягає у можливості особистості самій вибирати предмет власної активності.

Наприклад, при сприйманні музичного твору (акт, безумовно, креативний) виражаються різні "сутнісні сили" особистості, залежно від того, предметом якої діяльності робить музичний твір суб'єкт сприймання: навчальної (коли він вчиться чомусь на даному етапі), пізнавальної (якщо сприймає, скажімо, мистецтвознавець), моральної (якщо предмет сприймання – виховний потенціал твору), утилітарно (якщо сприймання відбувається виключно задля розваги і відпочинку).

Гіпотеза В. В. Давидова, а також доповнююча її концепція гетерогенності розумових процесів П. Тульвісте, безумовно, є прогностичними і цікавими. Але слід визнати, що, навіть за умови їх прийняття залишається питання про причини саме такого опредметнення (втілення).

Тут аж ніяк не можна обмежуватися вихованням, а слід враховувати і власне організмичні (індивідуально-типологічні) особливості людини, адже схильність її до певної діяльності насправді багато в чому визначається ними.

Незавершеність особистості - сутнісна ознака особистості

М. М. Бахтін свого часу писав: "... не можна перетворювати живу людину на безголосний об'єкт заочного завершеного пізнання. В людині завжди є щось, що лише сама вона може відкрити у вільному акті самосвідомості і слова, що не піддається зовнішньому заочному визначенню". Йдеться про незавершеність "внутрішньої" особистості людини.

Ф. М. Достоевський, формулюючи мету своєї творчості, зазначав: "При повному реалізмі *знайти в людині людину*... Мене називають психологом: неправда, я лише *реаліст у вищому сенсі*, тобто зобра-

жаю всі глибини душі людської". У стані дійсної особистісної активності, "на порозі" справжнього життєвого вчинку, особистість завжди непередбачувана через те, що нікому (в тому числі і їй самій) до кінця не відомі дійсні можливості, глибини ("вершини", – сказав би Л. С. Виготський) особистісної природи.

Ф. М. Достоєвський не даремно відмовляється від психології: сучасна його (та й нинішня) наукова психологія знаходиться лише на шляху до дійсного пізнання змістовних підвалин особистості. Та сама духовність, яка у вигляді потенційного стану відпочатково зумовлює особистість як можливість, далі, по життю, зміцнюється і розвивається, піднімаючи невідомі пласти природи і роблячи людину дійсно до кінця не збагненою і нескінченною у своєму становленні, що не завершується ніколи. Незавершеність – це хоча й непізнана, але дуже важлива ознака особистості, врахування якої є абсолютно необхідним.

Саморегуляції поведінки – здатність, що утворює її сутнісну ознаку особистості. Відомо, що досить довгий час збалансованість психологічних процесів досягається завдяки неусвідомлюваним механізмам так званої базальної емоційної регуляції.

Л. І. Божович визначає особистість як "такий рівень розвитку людини, який дозволяє їй керувати і обставинами власного життя, і самою собою". В різних підходах обов'язково відзначаються якості *саморегуляції* і *саморозвитку*, як фундаментальні для особистості. Ці механізми працюють незалежно від бажання людини, і сенс їх роботи полягає в забезпеченні психологічно комфортного і стабільного стану внутрішнього світу.

Ці механізми діють упродовж всього життя людини, але з ускладненням життєвої ситуації (а це є прямим наслідком розвитку і соціалізації) їх дія виявляється недостатньою – занадто складними й неоднозначними стають умови життя. Тому в особистості здійснюється формування принципово нових механізмів, які управляються свідомо самою людиною. Першим з відомих є механізм вольової регуляції поведінки. В ситуації боротьби різних, а часто й протилежних, мотивів, вольове зусилля забезпечує вибір і безконфліктний подальший життєвий рух. Виникнення такого механізму є справжнім і значним надбанням особистості. Але виявляється, що він лише частково полегшує стан невизначеності і протистояння.

Експериментально доведено, що внутрішнє протистояння мотивів після вольової дії зовсім не припиняється і стан психологічного комфорту, як правило, не виникає (дуже яскраво це описує теорія когнітивного дисонансу). Напруга і внутрішня конфліктність супроводжує дію даного механізму весь час. Чому ж, в такому випадку, ми знаємо багато ситуацій, коли напруження дійсно спадає і особистість виявляється самовідрегульованою? Дійсно, таких ситуацій – більшість, адже інакше ми всі були б невротиками. А можливим це виявляється тому, що саморегуляцію здійснюють зовсім інші, складні й потаємні механізми.

Деякі з них дослідила Б. В. Зейгарник. В основі цих механізмів лежить особливе переживання, яке автор розуміє як активну діяльність (проживання) з породження нових життєвих смислів. Залучення додаткових смислів відбувається за рахунок розширення усвідомлення і виявлення нових контекстів діяльності. Це призводить не до загострення і придушення конфлікту, а до гармонізації сфери інтенцій. Механізм, що діє при цьому, являє собою, за словами Зейгарник, "рефлексивне відчуження негативного смислу та включення дії у ширший смисловий контекст".

Отже, ми бачимо, що процес саморегуляції передбачає не просто вольове зусилля, а перебудову смислових утворень, умовою якої є їх усвідомленість. Нові смисли породжуються лише в процесі особливих переживань. Видно, як у цій точці своєрідно перетинаються три лінії становлення особистості, що виокремлені нами в попередньому аналізі (довільність, інтеграція, переживання). В результаті відбувається те, що дістало назву механізму смислового зв'язування, коли встановлюється внутрішній зв'язок з ціннісною сферою особистості і нейтральний до цього зміст перетворюється в емоційна заряджений смисл. Результатом цієї роботи є виникнення нових інтенцій і гармонізація внутрішнього світу особистості.

Найважливішими умовами дії механізму смислового зв'язування Б. В. Зейгарник вважає "розвинену уяву, володіння широкою часовою перспективою, наявність ієрархізованої смислової сфери". Або, іншими словами, даний механізм є лише в інтегрованій, зрілій особистості, адже в такому вигляді процес саморегуляції є суто індивідуальним і пов'язаним з системою цінностей і мотивів даного суб'єкта, його сприйняттям світу тощо.

Зейгарник наводить приклад дії даного механізму. Мова йде про зміст повісті Г. Гессе "Курортник". Головний герой (письменник) приїхав на курорт у Баден, щоб відпочити і потім плідно попрацювати. Проте його плани наштовхнулись на значні перешкоди, оскільки сусідом по кімнаті виявився надто гамірний і невихований голландець. Біля нього постійно юрмився натовпи людей. Кілька ночей підряд письменник просто не міг спати.

Чутливий до найменшого шуму, він змушений був слухати непотрібні розмови і сміх нескінченних гостей, важкі кроки вранці, що руйнували його сон. Всі відчайдушні спроби в цих умовах відпочити і попрацювати закінчувалися повним розчаруванням. Кінець кінцем, письменник почав відчувати справжню ненависть до свого сусіда, і його життя перетворилося на справжнє пекло. Неefективними виявилися такі механізми саморегуляції, як вольове зусилля та спроби дати вихід негативним емоціям у фантазіях.

Тоді він приймає абсолютно парадоксальне рішення – полюбити голландця. Майстерний опис досить довгого процесу породження нового смислу і виникнення нового типу відношення до ситуації повне драматизму і вміщує всі складові цього процесу: руйнація агресивних почуттів і постановка задачі на їх зміну, пошук цінності для їх перебудови і звернення до євангельської заповіді "Полюби ближнього свого", надання цій цінності конкретної форми через позитивне емоційне насичення образу голландця за допомогою професійних письменницьких засобів (голландець стає головним героєм створеного вночі літературного твору).

Творчий процес закінчився, як пише автор, "повною перемогою над голландцем". Він уже не викликав тих болісних переживань, що заважали письменнику відпочивати і працювати. Отже, герою вдалося впоратися із ситуацією завдяки дії механізму саморегуляції – смислового зв'язування.

Ми навели цей приклад задля того, щоб ще раз звернути увагу на те, що найвищі і найскладніші механізми саморегуляції поведінки можуть здійснюватися лише всією особистістю – цілісною і інтегрованою. Отже, можна виокремити такі послідовні етапи становлення саморегуляції в системі інтеграції особистості:

- базальна емоційна саморегуляція – *біогенез*;
- вольова саморегуляція – *психогенез*;
- смислова, ціннісна саморегуляція – *соціогенез*.

Попередні ланки не зникають у процесі становлення, вони стають допоміжними і другорядними, але продовжують існувати. Якоюсь мірою правильним буде говорити, що переживання певних механізмів саморегуляції поведінки слід розглядати як показник рівня розвитку інтегративних процесів особистості.

Проблема смислу. На певному етапі свого розвитку людина зустрічається з новим для себе переживанням – стражданням від відчуття внутрішньої порожнечі і недостатності смислу життя. Це так званий екзистенціальний вакуум. Поява цього переживання означає для психолога дуже позитивну, як це не дивно, річ – у людини з'явилося прагнення відкрити сенс життя. Це прагнення В. Франкл назвав фундаментальною мотиваційною силою людини. Нам необхідно віднайти смисл буквально у всьому – в подіях, в поведінці інших людей, власних переживаннях.

Існує також поняття вищого, життєвого або екзистенційного, смислу, яким особистість прагне наділити життя людини, страждання, смерть, кохання та інші термінальні цінності. В. Франкл пише: "Прагнення знайти смисл – первинна сила в житті людини. Цей смисл є унікальним і специфічним для кожної людини і може бути здійснений тільки нею самою; тільки тоді стає значимим те, що воля задовольняє прагнення людини до смислу".

Відкриття смислу означає відкриття особистістю зовнішнього світу. Це дуже важливий, кардинальний і зламний момент людського існування: людина перестає знаходитися лише всередині власного Я, лише всередині житейських ситуативних інтересів – вона виходить за конкретну ситуацію і стає людиною всього світу. Тут перетинаються лінії інтеграції і взаємовідносин зі світом – світ перестає бути "проти" людини, а, навпаки, вона опиняється всередині світу, "огортається" ним і споріднюється з ним.

Заслуговує на увагу заочна дискусія В. Франкла з А. Маслоу та К. Роджерсом з питання, що є головнішим у житті і розвитку особистості – смисл чи самоактуалізація. В. Франкл аргументовано доводить, що самоактуалізація (як прагнення людини стати тим, ким вона, в принципі, може стати) є лише моментом, аспектом прагнення людини до життєвого смислу, і отже – центральним напрямом розвитку особистості є відкриття смислу. Разом з тим, абсолютна більшість сучасних теоретиків психології особистості притримується са-

ме позиції Маслоу і Роджерса, вважаючи, що саме самоактуалізація є магістральною лінією розвитку особистості.

При цьому не приділяється уваги тому, що ці терміни: "саморозвиток", "самоактуалізація", "самоздійснення", "самореалізація" – коріняться в ортодоксальному юнгіанському психоаналізі. І всі вони є синонімами юнгівської "індивідуації", адже "самоактуалізуватися" – в дійсності зовсім не означає "актуалізувати самого себе". А означає це – "актуалізувати самість", тобто дійсне під-, а потім і надсвідоме підґрунтя людської особистості.

Подібні уявлення стосуються концепції "розгортання" особистості. Заперечень нема – це красиві, приємні і стрункі теорії, але вони, на жаль, ненаукові. Це, швидше, філософсько-культурологічні побудування. В дискусії Франкла з Роджерсом і Маслоу неправі всі. Адже вони шукають центральне і суттєве не в об'єкті дослідження (особистості), а в своєму уявленні про цей об'єкт. Але ж це – речі зовсім інші. Якщо ж говорити про особистість, яку треба вивчати, тобто про живу конкретну людину, то для неї центральним є весь життєвий шлях і все, що на ньому є – першочергове, домінантне і надсуттєве – від конфлікту на роботі до екзистенційних проблем смислу буття.

Науковий підхід до проблем розвитку особистості мусить адекватно відображувати цей процес, а не примушувати його. Саме в такій постановці нам здається, що логіка, яка тут запропонована, можливо, й не така красива і струнка, але більше наближена до реального життя людини. Разом з тим, значний інтерес до теорій самоактуалізації не можна замовчувати і не враховувати.

Важлива саме логіка цілісного підходу. Адже ніхто не сперечається з тим, що, скажімо, процес самоактуалізації, або формування Я-концепції, або пошук смислу життя – є дуже важливими моментами життя особистості. Але вони – саме моменти, і в цьому справа!

Одна логіка – вивчати розвиток особистості, як цілісний процес, що йде по окремих лініях, і бачити в цьому процесі важливі і суттєві моменти.

І зовсім інше – взяти штучно якийсь момент, зробити його центральним і сказати, що це і є вся особистість, а її розвиток є розвитком виключно даної структури, з урахуванням її впливу на інші.

Структура особистості

Цінність і унікальність особистості не відкидають, а передбачають наявність її особливої *структури*. Л. С. Виготський зазначав: "Структурою прийнято називати такі цілісні утворення, які не складаються сумарно із окремих частин, являючи ніби їх агрегат, але самі визначають долю і значення кожної з тих, що входять до їх складу, частин". Структура особистості:

– як цілісності – є об'єктивною реальністю, що втілює внутрішні особистісні процеси. Крім того, структура відображає логіку цих процесів і підпорядкована їм. Водночас, з погляду генетичної психології, вона є *результатом* діяльності цих процесів;

– виникає як втілення функції, як орган цієї функції. Звісно, виникнення структури, у свою чергу, призводить і до зміни самих функцій і тісно пов'язана з процесом її становлення: структура є одночасно результатом становлення, його умовою і фактором подальшого розвитку особистості;

– являє собою цілісність, що включає в себе всі психічні (свідомі і несвідомі) і непсихічні складові особистості. Але вона – не є їхня проста сума, а являє собою нову особливу якість, форму існування психіки людини. Це – *особлива упорядкованість*, новий синтез;

– є суперечливою відносно фактору стабільності. З одного боку, вона є стабільною і сталою (включає в себе однакові компоненти, робить поведінку прогнозованою). Але водночас структура особистості є плинною, змінною, ніколи до кінця не завершеною.

В культурно-історичній теорії доведено, що структура особистості людини змінюється в процесі онтогенезу. Тим часом є дані, які дозволяють припустити, що зміни структури відбуваються і всередині вікових етапів, визначаючи індивідуальний стиль і відбиваючи специфіку життєвого шляху кожної людини.

Важливою і не розв'язаною остаточно є проблема визначення окремих змістових складових структури особистості. Щоб ця проблема стала зрозумілою, наведемо давнє міркування Л. С. Виготського з приводу пошуку змістовних одиниць аналізу психіки в цілому. Він проводить вдалу аналогію з хімічним аналізом речовини. Якщо перед науковцем постає завдання встановити дійсні глибинні механізми і властивості, наприклад, такої речовини, як вода, він може обрати два шляхи аналізу.

По-перше, можна розчленувати молекулу води (H₂O) на атоми водню і атоми кисню і ... втратити цілісність, оскільки окремі елементи, що виділяться при цьому, не будуть мати жодних властивостей, притаманних воді (це так званий аналіз "по елементах").

По-друге, якщо спробувати сумістити аналіз із збереженням властивостей, ознак і функцій цілісності, слід не розкласти молекулу на елементи, а виділяти окремі молекули як діючі "цеглинки" (Виготський пише – "одиниці") аналізу, які вже можуть бути досліджені і в той же час зберігають у найбільш спрощеному, але й загострено-суперечливому, "всезагальному" вигляді всі особливості речовини в цілому.

Якщо перенести дану логіку в галузь психології особистості, виявиться, що справа пошуку змістовних одиниць її психологічного аналізу є не такою вже й безнадійною, як вважав Г. Олпорт, саркастично зауваживши, що в плані пошуку одиниць аналізу все дуже просто і безнадійно – все залежить від відношення дослідника: якщо йому більше подобаються "риси" – такими одиницями будуть саме вони; якщо "мотиви" – в основі аналізу буде мотиваційна сфера і т. ін.

Заради справедливості зазначимо, що так і відбувається в абсолютній більшості теорій особистості. Порушується одна з головних методологічних вимог, що висувалася, зокрема, видатним українським вченим В. І. Вернадським стосовно науки взагалі (тобто, будь-якої науки): дослідник має намагатися встановити логіку самого об'єкта дослідження, а не нав'язувати йому (об'єкту) власну логіку. В. І. Вернадський, до речі, спеціально зауважив і щодо психології: вивчаючи будь-яке психічне явище, не слід забувати, що воно має власну, окрему логіку існування, яка може принципово і кардинально відрізнятися від того, що з цього приводу думає науковець.

Особистість, безумовно, є об'єктом психологічного дослідження, але об'єктом специфічним. І головна специфіка полягає навіть не у складності, а в тому, що це об'єкт, здатний до *власних*, вільних дій (ознака "активність"). Тобто, особистість, виступаючи об'єктом вивчення (або впливу), водночас існує і як суб'єкт, що дуже ускладнює проблему розуміння її психології, але лише ускладнює, а не робить безнадійною.

Виділення змістових одиниць психологічного аналізу є провідним принципом генетичної психології. Як це може бути застосовано

відносно особистості? Л. С. Виготський писав: "Під одиницею ми розуміємо такий продукт аналізу, який, на відміну від елементів, має всі основні властивості, притаманні цілому, і який є таким, що далі не розкладається, живою частиною цієї єдності". Аналіз засвідчує, що в особистості не можна виокремити *одну* одиницю ("клітинку").

Існують різні за психологічною природою структури, які задовольняють вимоги до одиниць аналізу:

- структура повинна бути специфічною і самостійною, але при цьому – існувати і розвиватися вона буде лише в складі цілісної особистості;

- у цій структурі повинна відбиватися вся особистість в її реальній єдності, але відбиватися водночас "поглиблено-спрощено" у вигляді сутнісного протиріччя;

- дана структура не являє собою щось схоже на "будівничий блок" – вона є динамічною і здатною як до власного розвитку, так і до гармонійної участі в становленні цілісної особистості;

- структура, про яку йдеться, має відбивати певний сутнісний ракурс існування особистості і відповідати всім суттєвим ознакам цілісної особистості.

Фактично мова йде про уявлення особистості як відкритої складної динамічної *системи*, здатної до саморозвитку, і визначення ключових змістовних структурно-динамічних "вузлів" цієї системи. Ці "вузли" не є, власне, *частинами* особистості: А. Маслоу дуже вдало висловився, що особистість складається не з частин, а з граней, маючи на увазі, що кожна грань – відображення окремого аспекту існування особистості в невід'ємності від усієї цілісної структури.

Уявлення про особистість як про *структурно-динамічну систему* (термін К. К. Платонова), насправді означає поєднання, на перший погляд, непоєднуваного: структура передбачає сталість, стійкість, визначеність, упорядкованість і постійність. Динаміка означає постійний плин – становлення (ситуація нагадує парадокс, з яким свого часу стикнулася квантова фізика: електрон – частинка чи хвиля (плин)?, і який був тимчасово вирішений Н. Бором за допомогою *принципу доповнюваності*).

Генетична методологія розв'язує дане протиріччя через категорію *руху – становлення*: особистість як унікальна цілісна структура існує лише в русі (існуванні – становленні). Постійні зміни і *самозмінювання* є *умовою* існування структури. Якщо особистість, образно

кажучи, "зупинилася" (хоча такого в житті людини не буває ніколи), або ж "зупинилася" динаміка якоїсь її змістовної одиниці – грані (що, на жаль, відбувається досить часто), одразу ж починаються процеси спрощення – примітивізації, а потім і руйнації структурної цілісності. Це можна вважати *генетичним законом* існування особистості людини.

Особистість складається з кількох *різних* "змістовних одиниць", виникає питання щодо особливостей взаємозв'язку між ними та, з іншого боку, між кожною такою "одиницею" і цілісною особистістю. *Провідний принцип* такого взаємозв'язку – принцип сполучальності (термін введено у психологію Г. С. Костюком в контексті розгляду взаємодії процесів навчання і розвитку особистості).

Взаємозв'язок і взаємодія якихось начал за принципом сполучальності означає, що кожний учасник взаємодії є самостійним і завершеним та існує й розвивається за власними законами. Водночас все це виявляється *відносним*, оскільки, з іншого боку, існування і розвиток кожної ланки сполучальної взаємодії можливе лише за умови присутності і зв'язку з іншими ланками. Вони існують як самодостатні і незалежні, але існувати так одна без одної не можуть, доповнюючи і завершуючи одна одну. Тому сполучальність передбачає не лише гармонійність, узгодженість, але ще й, наприклад, конфліктність, протиріччя. Саме це є умовою єдності.

Виходячи з викладеного та враховуючи величезний масив наукових даних із психології особистості, можна визначитися щодо структури особистості конкретніше.

Аналіз вітчизняних і зарубіжних теорій засвідчує величезне різноманіття поглядів вчених на проблему структури особистості: від практичної відмови розглядати це питання (К. Роджерс, А. Маслоу, у нас – представники теорії діяльності), до дуже ретельних і скрупульозних спроб, які, однак, є вельми довільними, відображаючи логіку авторів, а не логіку об'єкта вивчення (Б. Г. Ананьєв, А. К. Ковальов, С. Л. Рубінштейн, З. Фрейд, Р. Кеттелл, Г. Олпорт та ін.).

Теорія і методологія питання структури особистості у вітчизняній психології найбільш ретельно розроблені в роботах К. К. Платонова, який вживає вираз "функціональна динамічна структура особистості", розглядаючи її як складну відкриту систему, що саморозвивається. В. Д. Шадриков визначав динамічну систему таким чином: "Динамічна система – це система, що розвивається в часі, змінює склад

компонентів, що входять до неї, та зв'язок між ними при збереженні функції". К. К. Платонов вводить термін "підструктури" особистості, до яких "можуть бути включені всі відомі властивості особистості".

Таких підструктур особистості автор бачить чотири.

1. **Біологічна підструктура**, що об'єднує типологічні властивості особистості, статеві і вікові психофізіологічні особливості та їх патологічні зміни, які значною мірою зумовлені фізіологічними і морфологічними особливостями організму, зокрема, нервово системи.

2. **Підструктура форм відображення**, яка охоплює індивідуальні психологічні особливості окремих психічних процесів (пізнавальних та емоційних), що формуються протягом життя людини.

3. **Підструктура соціального досвіду**, що включає в себе знання, навички, вміння і звички, набуті в особистісному досвіді, шляхом навчання.

4. **Підструктура спрямованості**, яка об'єднує мотивацію, відношення і моральні якості особистості.

Важливими є критерії виділення даних підструктур, які наводить К. К. Платонов.

Перший критерій являє собою "співвідношення біологічного і соціального, вродженого і набутого, процесуального і змістовного". Дійсно, в наведених підструктурах можна помітити закономірну динаміку змін даного співвідношення: від максимуму вродженого процесуального в першій – до максимуму набутого в четвертій. Автор абсолютно справедливо зазначає, що "ця послідовність допомагає глибше зрозуміти співвідношення соціального і біологічного не лише в особистості в цілому, але й у підструктурах різних рівнів, аж до окремих властивостей особистості".

Другим критерієм виділення вказаних підструктур є внутрішня близькість рис особистості, що входять до кожної з них, і виділення в кожній з цих підструктур, прийнятої за ціле, своїх підструктур нижчого рівня".

Третім критерієм виокремлюється те, що кожна з підструктур має свій власний, особливий тип формування. Взаємодія цих різних типів формування визначає індивідуальні особливості розвитку кожної особистості.

Четвертий критерій К. К. Платонов вважає "найбільш значущим". Він полягає в наявності об'єктивно існуючої ієрархічної залежності цих підструктур. Різні зв'язки існують як між підструктурами, так і

всередині кожної з них. "Але каузальні зв'язки субординації більш чітко виражені у взаємодії різних підструктур".

П'ятий критерій є більш "організаційним", але теж важливим: йдеться про те, що реально в психології окремі виділені підструктури, а також їх складові виступають дійсними предметами емпіричних і теоретичних досліджень.

К. К. Платонов зауважує, що перераховані критерії "дозволяють вважати, що чотири виділені підструктури відображають об'єктивну дійсність і тому є основними підструктурами особистості".

Генетичний ракурс дослідження, а також отримані за останній період численні наукові факти дозволяють суттєво доповнити і розвинути дану концепцію, яку ми вважаємо цілком обґрунтованою. Якщо враховувати ще два суттєвих критерії, можна говорити, що в дійсності виділені підструктури і є "змістовними одиницями аналізу" особистості.

Шостий критерій полягає в тому, що виокремлена підструктура, залишаючись специфічною, в той же час відображає (містить в собі у "знятому" вигляді) *всю* цілісну унікальну особистість.

Сьомий критерій означає, що реально взаємозв'язки між підструктурами та, з іншого боку, між окремою підструктурою і цілісною особистістю, – є не лише ієрархічними – вони існують за фундаментальним *принципом сполучальності*.

Аналіз фактів дозволяє визнати, що статус підструктури (якщо зберегти цей термін Платонова) мають також і здібності, як індивідуально-психологічні властивості, що визначають успішність і ступінь досягнення людини в певній соціально зумовленій діяльності. Ця якість означає також *міру* оволодіння людиною способами діяльності в культурно-історичному середовищі.

З урахуванням наукових даних в контексті генетичного підходу, є сенс виокремлювати в особистості *п'ять* окремих *підструктур* (одиниць): біопсихічну; індивідуальні особливості психічних процесів; досвід; спрямованість; здібності.

Разом з тим, такий розгляд особистості не є повним відбиттям її структури. Особистість має ще й інші якості, які за своєю природою являють собою дійсні "одиниці аналізу" (грані), але, на відміну від перерахованих, вони набагато більш динамічні (плинні), ніж структурні, і не мають, якщо можна вжити такий термін, окремо *локаліза-*

ції – вони охоплюють *всю* особистість. Маються на увазі "внутрішній світ особистості", "характер" і "психічні стани".

"*Внутрішній світ особистості*, – зазначає Л. І. Анциферова, – це індивідуально-інтерпретований, насичений модальностями особистісних переживань, осмислений в діалогах з реальними і ідеальними співрозмовниками зовнішній світ, в якому віддиференційовані функціональні галузі з різним рівнем значення". Це – світ смислів, життєвих планів і сутнісних переживань. Але внутрішній світ особистості, насправді, набагато більш суперечливий і драматичний, оскільки він складається не лише з усвідомленого, але й з безвідомого. Інстинкти і потяги, архетипи – все це є другим полюсом, другою складовою внутрішнього світу. Саме суперечливе протиріччя "свідоме – безсвідоме" складає підґрунтя і породжує цю грань ("одиницю"), яка ніби *заповнює* внутрішній суб'єктивний простір існування особистості.

Характер (буквально з давньогрецької – відбиток, "чекан") особистості ми розглядаємо, як неповторний індивідуальний відбиток всіх якостей особистості, що виявляється в сталих (звичних, типових, "характерних") способах взаємодії і емоційного реагування людини. Характер – це те, що "проростає" на поверхню, те, що визначає "форму" особистості; визначає особистість з точки зору іншої людини і соціального світу в цілому. Характер є змістовною одиницею особистості, оскільки соціальна дія (взаємодія), вчинок – відбиває *всю* особистість, весь її психічний і психофізіологічний тезаурус.

Психічний стан – це цілісна характеристика функціонування психіки людини за певний період часу, яка показує своєрідність протікання психічних процесів залежно від відображення дійсності, попереднього стану і психічних властивостей особистості.

Психічний стан ніби огортає і пронизує всю особистість, інтегруючи її і "забарвлюючи" контекст існування. Стан може впливати на адекватність відображення світу, ефективність діяльності, утримання життєво важливих цілей та орієнтацій. Дуже суттєвим є те, що стан може переходити в іншу форму існування, а саме – у властивість особистості, і саме в цьому сенсі ми говоримо, що психічний стан – це те, що може здійснитись, відбутись.

Таким чином, структура особистості складається з восьми змістовних одиниць (граней). Аналіз засвідчує, що ці одиниці різні як за змістовною наповнюваністю, так і за загальним тезаурусом – існу-

ють п'ять підструктур і три наскрізні динамічно-плинні загальні якості. Звідси випливає дійсна гетерогенність структури особистості.

Активність особистості та її джерела

Активність живих істот – один із головних і необхідних виявів життя, внутрішня спонукальна сила, спрямована на задоволення потреб організму. Але активність людини докорінно відрізняється від активності тварин. У тварин вона є виявом інстинктивних біологічних потреб організму, а в людини поштовхом до активності є її свідомі й цілеспрямовані прагнення.

Активність людини та форми її виявлення розвинулись історично й мають соціально спрямований характер. Щодо питання про джерела активності особистості в психології існували різні точки зору.

Уперше питання про активність особистості порушене австрійським психіатром З. Фрейдом – фундатором теорії та практики психоаналізу. Головні положення цієї теорії обґрунтовують думку, що до активності людину спонукають її інстинктивні потяги, притаманні їй від народження, які передаються спадково. Це світ інстинктів, біологічних і фізіологічних потягів, неусвідомлюваних імпульсів, природа виникнення яких "невідома". Засадовим для його теорії є визнання пріоритету біологічного в людині. Позитивним у вченні З. Фрейда можна вважати його звернення до царини підсвідомого у психіці людини, яке істотно впливає на її життєдіяльність.

Неофрейдисти відштовхувались від головних постулатів З. Фрейда про підсвідоме – *Id*, але применшували значення сексуальних мотивів і намагалися зосередитися на пошуках нових рушіїв людської поведінки. Неофрейдизм виходив з визнання вирішальної ролі оточення та механізмів соціального характеру. У підсвідомому місці нереалізованих сексуальних потягів посідають прагнення до влади внаслідок усвідомлення особистістю своєї неповноцінності (А. Адлер), неможливості досягти гармонії із соціальною структурою суспільства та зумовленого цим почуття самотності (Е. Фромм) тощо.

Розробляючи проблему активності особистості, вітчизняна психологія виходить з визнання того, що джерелом активності особистості є її органічні та духовні потреби – в їжі, одязі, знаннях, праці.

Потреба – це вимога, яка виявляє залежність людини від певних умов, необхідних для її життя та діяльності. Потреби зав-

жеди відображають стійкі життєво важливі залежності організму від середовища.

Людські потреби розвиваються в діяльності разом з розвитком суспільних умов життя, виробництва, науково-технічним прогресом. Сам спосіб задоволення потреби зумовлює розвиток та сприяє формуванню нових потреб, які неминуче виникають у різних сферах суспільного буття, людської діяльності.

Чим вищий рівень цивілізованості суспільства, економічного та духовного розвитку, тим багатшими і різноманітнішими є його потреби. Внутрішніми спонуками до дій стають мотиви, які є результатом усвідомлення особистістю своїх потреб і виявляються в конкретних прагненнях їх задовольнити.

Мотив – це реальне спонукання, яке змушує людину діяти у певній ситуації, за певних життєвих обставин.

Поширеними мотивами людської активності є інтереси. Інтерес – це стійке, вибіркове, емоційно забарвлене прагнення особистості до життєво важливих об'єктів. Інтереси виникають на основі потреб, але не зводяться до них.

Потреба виражає необхідність, а інтерес завжди пов'язаний з особистою зацікавленістю об'єктом, з прагненням більше його пізнати, опанувати. Інтерес може виявлятися в симпатії та прихильності до людини, в захопленні певною діяльністю, літературою, спортом, наукою тощо.

Жорсткими регуляторами поведінки є переконання.

Переконання – це система мотивів особистості, що спонукає її діяти відповідно до своїх поглядів і принципів. Підґрунтя переконань становлять знання, які є для людини істинними, незаперечними, в яких вона впевнена.

Особливістю переконань є те, що в них знання постають в єдності з почуттями, захоплюючи всю особистість. Переконання є там, де є страждання та муки сумління, коли порушуються принципи в діях і вчинках.

Силу переконань як мотивів поведінки влучно характеризує відоме висловлювання, де вони порівнюються з путами, яких людина не може розірвати, не розірвавши свого серця. Переконання особистості можуть виявлятися в різних сферах її життя та діяльності і залежно від цього поділятися на моральні, інтелектуальні, естетичні тощо.

Переконання стають потужною рушійною силою за умови, що дії, які зумовлюються цими переконаннями, стають звичними. К. Д. Ушинський добру звичку називав моральним капталом, вкладеним людиною у свою нервову систему. Капітал звички від вживання зростає і дає людині змогу плідно застосовувати свою дорогоцінну силу – силу свідомої волі, не витратити зусиль своєї свідомості та волі на боротьбу з труднощами, які були вже подолані.

Важливим усвідомлюваним мотивом є ідеал.

Ідеал – це образ реальної людини або створеного особистістю взірця, яким вона керується в житті протягом певного часу, виначає програму майбутнього самовдосконалення.

Роль мотивів особистості відіграє психологічна установка.

Установка – це не усвідомлюваний особистістю стан готовності до діяльності, за допомогою якої може бути задоволена та чи інша потреба.

Установка може виявлятися у стандартизованих судженнях, некритично засвоєних людиною під час спілкування з іншими людьми, в упередженості, у виокремленні з оточення того, що має для неї важливе, життєве значення.

Особистість може бачити в об'єктах та життєвих явищах те, що вона хоче бачити, а не те, що є насправді. Установки можуть бути і позитивними, якщо вони ґрунтуються на довірі, симпатії, схвальній громадській думці, і негативними, коли вони мають упереджений, необ'єктивний характер.

Специфічною формою установки є *внутрішньогрупова навіюваність як неусвідомлювана думка групи.*

В усвідомлюваних мотивах завжди виявляється мета діяльності особистості. Об'єкт, що може задовольнити потреби особистості, постає в її свідомості як мета. Якщо особистість чітко усвідомлює власний *життєвий шлях і життєву мету* й передбачає реальні шляхи для її досягнення, то розкривається *перспектива особистості.*

Перспектива робить дії людини впевненими, цілеспрямованими, живить їх енергією. Брак життєвої перспективи або і втрата можуть викликати стан фрустрації, тобто порушення планів, зневіру, безнадійність, відчай. Потрапивши у такий психологічний дискомфорт, особистість втрачає здатність до об'єктивної оцінки фактів життя, виявляє агресивність, роздратованість.

Стан фрустрації може бути зумовлений завищеною самооцінкою особистості, коли вона виявляє схильність обирати в житті надто складні, понад силу для неї цілі, внаслідок чого зазнає невдач. При адекватній самооцінці людина обирає цілі, які відповідають її можливостям, і успішно їх реалізує.

Самооцінка буває і заниженою. Занижена самооцінка зумовлена невпевненістю людини у своїх можливостях, внаслідок чого вона орієнтується на вибір надто простих цілей. Людина із заниженою самооцінкою не здатна реалізувати свій особистісний психологічний потенціал, внаслідок чого уповільнюється її розвиток і в її психіці можуть закріпитися певні зумовлені цим риси.

Інтегрованим показником соціальної цінності орієнтацій особистості є її спрямованість.

Спрямованість особистості – це система домінуючих цілей і мотивів її діяльності, які визначають її самоцінність і суспільну значущість.

Спрямованість разом із світоглядом є вищим регулятором поведінки і дій людини. Важливу роль у формуванні спрямованості особистості відіграє її самосвідомість.

Самосвідомість – це усвідомлення людиною себе самої у своєму ставленні до зовнішнього світу та інших людей. Вона має багато різних форм свого вияву. Одна з них пов'язана з пізнавальним аспектом психічної діяльності і виявляється у самоспостереженні, самооцінці, самоаналізі.

Самоусвідомлення особистістю змін, що в ній відбуваються, сприяє глибшому самопізнанню, об'єктивності, критичності їх оцінки. З емоційною сферою самосвідомості пов'язані такі її вияви, як самолюбство, самовихваляння, скромність, самоприниженість, почуття власної гідності, пихатість та ін. Вони у формі певних переживань виявляють ставлення людини до себе самої порівняно з іншими людьми.

Вияви самосвідомості у формі стриманості, самовладання, самоконтролю, самодисципліни, ініціативності пов'язані з вольовим боксом психічної діяльності людини. Головні форми вияву самосвідомості особистості тісно пов'язані з усіма аспектами її життя та діяльності.

Особистість як істота суспільна формується впродовж навчання, виховання, у праці та спілкуванні з іншими людьми. Разом з тим ва-

жливу роль для і становлення відіграють вроджені якості. Зовнішні чинники впливають на особистість через її внутрішнє, природжене, раніше набуте.

Щоб пізнати особистість, вивчити її психологію, необхідно з'ясувати конкретні умови її життя, виховання, праці, особливості її оточення та взаємодії з ним.

Функціонування і розвиток особистості

Проблема розвитку та виховання особистості – один із найбільш актуальних соціальних аспектів суспільного життя – завжди вимагає глибокого наукового обґрунтування психологічної сутності чинників цього процесу.

У психологічних теоріях можна виокремити два напрями, які по-різному розглядають джерела психічного розвитку дитини, – це біологічний та соціальний напрями.

Біогенетична концепція розвитку. *Ця концепція головним чинником людського розвитку вважає спадковість, яка наперед визначає всі особливості розвитку особистості. Американський вчений Е. Торндайк твердить, наприклад, що всі духовні якості особистості, і свідомість – це такий самий природний дар, як і наші очі, вуха, пальці та інші органи нашого тіла. Усе це людина успадковує, і воно механічно втілюється в ній після зачаття та народження. Американський педагог Джон Дьюї вважає, що людина народжується навіть з певними моральними якостями, почуттями, духовними потребами.*

Представники теорії, відомої під назвою "біогенетичний закон" (Ст. Холл, і Гетчінсон та ін.), вважають, що дитина, яка народилася, у своєму розвитку поступово відтворює всі етапи історичного розвитку людства: період скотарства, землеробський період, торговельно-промисловою епоху. Лише після цього вона вступає в сучасне життя.

Долаючи певний період свого розвитку, дитина живе, відтворює певний історичний період. Це виявляється в її нахилах, зацікавленнях, Прихильники теорії "біогенетичного закону" обстоювали вільне виховання дітей, бо, на їх думку, лише за умови такого виховання вони можуть повноцінно розвиватись і вступати в життя того суспільства, в якому живуть.

Соціогенетична концепція розвитку. *Згідно з соціогенетичними теоріями, розвиток людини наперед визначають певні соціальні*

умови: в якому середовищі народилася та виховується дитина, таким є напрям її розвитку. Представники цього напрямку, як і генетики, применшували значення внутрішньої активності особистості як свідомого суб'єкта діяльності, її природжені особливості.

На початку ХХ сторіччя виникла методологічна концепція розвитку особистості. Педологія дотримувалася теорії двох чинників розвитку: біологічного, або спадкового; та соціального, вважаючи, що ці два чинники конвергують, тобто, взаємодіючи, не завжди знаходять у теорії належне обґрунтування, залишаючи невирішеним питання про рушійні сили психічного розвитку.

Теорія психічного розвитку особистості у вітчизняній психології спирається на визнання того, що рушійні сили її розвитку виявляються в невідповідності потреб, які постійно змінюються (ускладнюються) в діяльності людини, та реальних (таких, що не відповідають новим вимогам) можливостей їх задовольнити.

Подолання протиріч у діяльності через опанування відповідних засобів для її виконання (вмінь, способів, прийомів, знань) спричинює розвиток і є його сутністю. Виняткова роль для опанування нових ефективних способів задоволення потреб належить навчанню та вихованню. Відбір, розвиток і культивування потреб, що мають суспільну та особистісну цінність, є одним із центральних завдань формування особистості. Це тривалий процес, що відбувається впродовж усього свідомого життя людини і має ряд особливостей.

Кожний віковий етап розвитку особистості (дошкільний, молодший, середній та старший шкільні) має свої анатомо-фізіологічні й психологічні особливості та можливості. Ці особливості враховуються в планах навчально-виховної роботи при її проведенні в яслах, дитячих садках і в школі.

На становлення особистості впливає наступність у навчанні та вихованні. Враховуючи досягнення дитини у своєму розвитку на попередньому етапі, дитячі ясла, дитячі садки та школа готують дитину до засвоєння суспільного досвіду та знань, які вони отримують на наступному етапі навчання і виховання. Дитячий садок готує дитину до навчання в школі, а середня школа – до навчання у вищій школі, до праці.

Вікові особливості розвитку не мають сталих, статичних показників, що механічно змінюються на особливості, властиві наступному етапу розвитку.

Розвиток особистості – це складний процес, в якому рівні розвитку зазнають постійних змін. Розвиток психічних процесів пізнання, емоцій і почуттів, волі, потреб, інтересів, ідеалів і переконань, свідомості та самосвідомості, здібностей, темпераменту та характеру, вмінь, навичок і звичок перебуває у складній міжетапній взаємодії.

Вищі рівні зароджуються на попередніх етапах розвитку, але й особливості попередніх вікових етапів виявляються на наступних етапах. Щоб сприяти своєчасній появі та успішному розвитку всього прогресивного, нового в дитини на всіх етапах формування її як особистості, треба враховувати вікові особливості фізичного та духовного розвитку дитини.

Спрямовуючи розвиток Людини, слід мати на увазі й те, що характерні для певного віку особливості розвитку не завжди збігаються з паспортним віком дитини. Є діти, які за рівнем свого розвитку випереджають своїх однолітків або відстають від них. У деяких випадках причину слід бачити у вроджених анатомо-фізіологічних особливостях організму, але здебільшого причиною цього є суспільні умови життя та виховання дитини, які сприяють її розвитку або уповільнюють його. Завдання школи та вчителя – виявити ці причини і зміцнювати те, що сприяє успішному розвитку, та усувати все, що негативно впливає на виховання особистості дитини.

У формуванні особистості важливу роль відіграє наслідування дитиною дорослих. Діти повторюють як позитивне, так і негативне, оскільки їх досвід обмежений і в них немає критичного ставлення до дій, вчинків дорослих. Наслідування особливо властиве для дітей дошкільного віку. Діти цього віку не виявляють власної самостійності у ставленні до вчинків, поведінки, думок, висловлювань дорослих і механічно повторюють їх.

З розвитком особистості, у підлітковому та юнацькому віці, із зростанням розумового розвитку, самостійності діти критично оцінюють вчинки та поведінку дорослих, запозичують краще, гірше заперечують і відкидають.

Проте і в старшому віці вони можуть переймати від дорослих негативне, якщо позитивний життєвий досвід не почне домінувати в їх житті і в них не сформується морально-етичне ставлення до вчинків інших і самовладання.

Дошкільний вік – це період підготовки дитини до навчання в школі та елементарного самообслуговування. Цей період життя позначений значними змінами в анатомо-фізіологічному та духовному розвитку дитини, завдяки яким вона може навчатися в школі, опанувати знання, засвоювати норми моральної поведінки і виконувати посильні суспільно корисні трудові доручення.

Цьому сприяє те, що вже в дошкільному віці діти досягають значного розвитку мови й мовлення, а на його основі – здатності міркувати і під керівництвом дорослих робити логічні висновки.

Важливим аспектом розвитку дітей-дошкільнят є їх прагнення до знань, опанування елементарних норм поведінки в колективі, здатність самостійно виконувати нескладні доручення дорослих, обслуговувати себе, допомагати іншим, спрямовувати свої дії не тільки на безпосереднє сприймання, а й на уявні предмети та ситуації.

Хоча емоції в дошкільному віці ще не усталені, воля слабка, переважає навіюваність, за належно організованих умов навчання дошкільнята виявляють наполегливість і уважність, виконуючи цікаву роботу, здатні справлятися з найпростішими трудовими дорученнями. Життя та діяльність дітей молодшого шкільного віку зумовлює їх навчальна діяльність. Під час навчання в них успішно розвиваються психічні процеси – сприймання та спостережливість, пам'ять та увага, уява, набуваючи спрямованості, довільності.

Молодший шкільний вік. Діти мають можливість глибше осмислювати оточуюче і здатні аналізувати мову та мислення: слово усвідомлюється як частина мови, висловлені судження – як речення, в реченні розрізняють його члени.

Це сприяє поглибленню суджень і міркувань, формуванню логічних висновків, засвоєнню абстрактного математичного та граматичного матеріалу, формуванню культури мовлення.

Молодші школярі опановують правила поведінки в колективі, розглядають свої вчинки та поведінку не тільки з власної позиції, а й з позиції колективу, критично оцінюють поведінку товаришів, стають вимогливішими до них. У молодших школярів розвиваються такі якості, як самовладання, наполегливість, цілеспрямованість, витриманість, дисциплінованість.

На цих засадах формується здатність контролювати власну поведінку, підпорядковувати її вимогам школи. Молодші школярі успіш-

но залучаються до трудової діяльності, усвідомлюють її соціальний сенс і значення.

Середній шкільний, або підлітковий, вік привертає до себе увагу своїми анатомо-фізіологічними змінами в організмі дитини, особливо пов'язаними зі статевим дозріванням. Ці зміни значною мірою впливають на психічний розвиток особистості підлітка, на його пізнавальну діяльність та поведінку, впливають на стосунки в колективі.

У підлітків підвищується рівень пізнавальної активності і розумового розвитку, зростає допитливість, виникає прагнення пізнати невідоме, зазирнути в майбутнє. Учні середнього шкільного віку посилено виявляють прагнення до самостійності.

Але це прагнення за умови неправильного виховання може виявлятися у викривлених формах – негативному ставленні до доручень, порад учителів і батьків, невмотивованих вчинках та браваді, порушенні норм поведінки. Це трапляється тоді, коли підліток не залучається до життя колективу, не виконує суспільно корисних доручень, не бачить і не переживає результатів своєї діяльності, а вчителі та батьки не заохочують його до цього, не враховують вікових особливостей його розвитку.

На підлітка помітно важче вплинути; міцніє його воля, зростає інтерес до трудової діяльності, змінюються стосунки в колективі, поглиблюються і стають стійкішими моральні почуття, естетичні смаки. У старшому підлітковому віці інтенсивно формується ідейна спрямованість, світогляд і самосвідомість особистості. Діяльність стає більш спрямованою і соціально вмотивованою.

На особливу увагу заслуговують зміни в стосунках між хлопчиками та дівчатками: чіткіше визначається поділ за статтю, що впливає на мотивування вибору товариша, інтерес і поведінку хлопчиків і дівчаток, зароджуються інтимні стосунки між хлопчиками та дівчатками. Особливості підліткового розвитку потрібно враховувати в організації групової та навчальної діяльності, оскільки вони мають велике значення для підлітків, дружби й товаришування і особливо статевого виховання.

Старший шкільний, або молодший юнацький вік є періодом поглиблення розумового розвитку і моральності особистості. Особливої ваги для юнака набуває самопізнання та самокритичність, які за умови хибного виховання можуть набути негативних рис самовпевнено-

сті, самозакоханості або невпевненості, зневіри у власних можливостях.

У цьому віці чітко окреслюються коло пізнавальних інтересів, схильності до певної наукової діяльності, виду спорту, визначаються схильності до певного фаху. Але ці особливості не завжди бувають глибокими та стійкими, якщо не спрямовуються і не зміцнюються в школі вчителями, досвідченими дорослими.

Молодший юнацький вік – це час формування постійних дружніх і товариських стосунків, зокрема між юнаками та дівчатами, формування вольових якостей, рис характеру, застосування до певних життєвих ситуацій засвоєних морально-політичних переконань. Властиве для старшого шкільного віку прагнення разом з колективом втілити свої задуми є важливим чинником морального й розумового формування особистості в цей період.

На розвиток особистості впливає весь уклад суспільного життя, досягнення науки і техніки, обсяг інформації, що надходить через кінофільми, радіопередачі, телебачення, книги та газети. Тому неможливо обмежитися лише навчанням у школі та вихованням зростаючого покоління.

За останні десять років стало помітним прискорення фізичного і розумового розвитку дітей (акселерація). Дослідження доводять, що зрілість настає на 2–3 роки раніше, ніж на початку нашого століття. Відповідно, раніше починається і статеве дозрівання. Разом з тим виявляється розбіжність між розумовим розвитком і вмінням себе опанувати, що є причиною порушень норм соціальної поведінки. Акселерація розвитку особистості вимагає значних змін навчально-виховного процесу, його змісту, засобів, організації життя дітей.

Діяльність і поведінка людини залежать не тільки від вікових, а й від індивідуальних її особливостей.

Індивідуальні особливості особистості. Особливості людини за своєю природою та походженням бувають природжені та набуті протягом життя. До природжених належать фізичні особливості, з якими вона народжується. Серед них важливе значення мають типологічні особливості нервової системи – сила, врівноваженість і рухливість, що є фізіологічним підґрунтям темпераменту. Природжені індивідуальні особливості в процесі виховання, під впливом життєвих обставин змінюються. Серед набутих під час навчання, виховання та діяльності індивідуальних особливостей найважливішими є спрямова-

ність особистості, її інтереси, здібності, ідеали та переконання, риси характеру. Індивідуальні особливості, природжені та набуті протягом життя, під впливом виховання зазнають змін, але більшість з них є стійкими і впливають на діяльність і поведінку особистості.

Успішне скеровування процесу формування особистості вимагає досконалого знання психологічних особливостей розвитку дитини і його врахування практикою навчально-виховної роботи.

3 чого починається життя

Зрозуміти особистість – це відповісти на одне з ключових питань: "З чого починається життя?", "Що конститує життя людини?".

У всій сукупності існуючих теорій особистості можна виокремити два пласти: це, по-перше, теорії, які будують свої теоретичні вихідні, спираючись на біологічний субстрат індивіда (З. Фрейд, Ж. Піаже, А. Маслоу, К. Роджерс та ін.). І другий пласт складають теорії, для яких вихідним є наявність соціального наочування. Тож у цих теоріях домінує те, про що говорив і Л. С. Виготський (якого, однак, ми не можемо віднести до даних пластів): ці теорії визнають психічний розвиток як прижиттєвий процес соціалізації індивіда. І саме тут ясно відчувається дійсна гострота питання: звідки ж беруться у біологічної істоти соціальні функції, як виникає соціальне становлення її як особистості?

Яким же саме чином співвідношення біологічного і соціального існує як таке, що конститує цілісний соціальний індивід (особистість)? Для відповіді на нього необхідно розробити новий теоретико-методологічний підхід, який дозволить визначити найсуттєвіше в розвитку, вийти на вихідне змістове генетичне підґрунтя існування і розвитку особистості, дозволить визначити найсуттєвіше в розвитку, використавши все важливе й істотне в існуючих теоріях, водночас не претендуючи на побудову деякої метатеорії особистості.

Людина, її внутрішній світ, її існування і розвиток – це є факт. Він за визначенням дуже складний (що є складнішим у світі за особистість?) і багатогранний. В. Франкл пояснив, як кожна грань особистості в мисленні персонолога поступово стає вихідною (не тому, що вона є такою за природою явища, а тому, що вченому це "до владоботи"), і як далі створюється струнка, можливо, геніальна за баченням глибинних (або вершинних) витоків, але насправді дуже частко-

ва і однобічна теорія особистості. Це, свого часу, яскраво описував і Л. С. Виготський.

Необхідно виходити із визнання єдності людської природи, складної структурованості особистості, і тому суттєвим є завдання виявлення і визначення цієї структури. З іншого боку, необхідно виявити ту центральну, вихідну рушійну силу, яка спонукає динамізм і розвиток складноструктурованої особистості, визначити механізм цієї динаміки. Але якщо з цієї точки зору досліджувати пояснення найбільш визначних теоретиків особистості, єдність людської природи буде уявлятися дещо проблематичною.

Кожен теоретик вважає, що він знайшов витoki активності і принципи структурованості особистості, однак їхні керівні ідеї дуже відрізняються одна від одної, тому й виникає іноді враження, що йдеться зовсім про різних і несхожих представників роду *Ното*. Кожен теоретик малює свою картину людської природи. Звісно, найкращі теорії (З. Фрейд, К. Г. Юнг, К. Роджерс, А. Маслоу та ін.) будуються на підґрунті емпіричних фактів, отриманих, щоправда, не у власне науковому дослідженні, а в результаті практичної корекційно-консультативної роботи. І це є кардинально важливим моментом, адже в такий спосіб отримуються не наукові, а життєвські факти, і саме тому ми й називаємо деякі теорії геніальними, що в них без наукового дослідження здійснюється "прорив" до сутності явищ, хоча він є "заслугою" мислення науковця, його інтуїції.

В цілому ж наука не може і не повинна обмежуватися лише інтуїцією. Саме через цю підміну інтерпретація емпіричної очевидності з самого початку містить довільні припущення – і ця довільність стає все більш очевидною по мірі того, як теорія розвивається і набуває більш розробленої і витонченої форми, вважає Е. Кассіер. З. Фрейд підкреслює значення сексуального інстинкту, А. Адлер проповідує волю до влади, А. Маслоу говорить про прагнення до самореалізації. І в *цих* галузях перераховані дослідники (як і інші – в своїх галузях) мають неперевершені результати і дуже важливі висновки.

Але все змінюється, коли кожна теорія намагається стати всеохоплюючою, коли вона перетворюється на "прокрустове ложе", на якому

будь-які, в тому числі і нові, емпіричні факти починають підганятися під заданий зразок. Саме так теорії перетворюються на міфи. Е.

Кассірер зазначає, що «ми не маємо поки що методу для упорядкування і організації емпіричного матеріалу».

Вже поверховий погляд на різноманітність досліджень (концептуально-теоретичних і власне експериментальних) психології особистості засвідчує, що ми повинні відступити від жорстко логіки, згідно з якою є нібито "більш правильні" і "більш хибні" теорії та наукові дані. Будь-яка теоретична концепція якоюсь мірою відбиває певні грані особистості людини. Тому дослідник має бути дуже кваліфікованою і відкритою людиною, яка здатна асимілювати різні судження (різний досвід), не відкидаючи їх.

Отже, діалогічність дослідницької позиції в галузі сучасної психології особистості є необхідною. Цю ситуацію яскраво і образно окреслив класик-персонолог Г. Олпорт: "Осуду заслуговує той, хто хотів би закрити всі двері, крім одних. "Найкращий" спосіб втратити істину – повірити в те, що є дехто, хто вже повністю володіє нею... Нам треба відкрити двері, особливо ті, що ведуть до утворення і розвитку людської особистості. Оскільки саме тут наша неосвіченість і наша невпевненість є максимальними".

Особистість живе, розвивається, функціонує і формується лише як цілісність. В. Штерн зазначає: "Цілісність особистості ніколи не являє собою завершену і визначену раз і назавжди конструкцію, вона завжди неоднозначна, вона існує водночас реально і потенційно. У цьому живому русі цілісності змінюються взаємозв'язки окремих складових і змінюються самі ці складові. Але ці зміни – вторинні порівняно зі змінами цілого – особистості. Вони виникають внаслідок живого руху особистості, нагромаджуються і сприяють наступним цілісним рухам.

Г. Олпорт зазначав, що особистість – це швидше перехідний процес, ніж завершений продукт. Вона постійно змінюється. Саме цей процес зміни, становлення, індивідуалізації становить особливий інтерес. Таким чином, ми бачимо цікаве поєднання: дійсне розуміння природи цілісності, унікальності особистості має прийти не через розуміння якоїсь штучної її структури.

Слід виходити з того фундаментального положення, яке було сформульовано ще Львом Семеновичем Виготським: культурно-історичний розвиток індивіду має свій "перед-початок" в деяких імпульсивно-інстинктивних структурах, що оформлюють мотиваційно-потребову сферу індивіда.

Коли ми говоримо про те, що особистість є продуктом суспільних відносин – це, безумовно, так. Але **як** і **звідки** зароджується цей продукт – є, водночас, і невідомим, і ... очевидним. Людина входить у соціум. З **чим** же вона входить сюди? Якщо проаналізувати всі теорії і експериментальні дані, зокрема, побудови Л. С. Виготського, С. Л. Рубінштейна, Г. С. Костюка з приводу саморуху, самореалізації (а також теорії А. Маслоу і Р. Мея), можна прийти до такого висновку: "між" народженим людським індивідом і його мотиваційно-потребовою сферою, якій ще лише доведеться сформуватися, відпочатково існує певна генетично-вихідна одиниця, яка і конститує цей розвиток і весь процес прийняття соціальних норм.

Аналізуючи емпіричні результати, отримані за допомогою експериментально-генетичного методу, який був обґрунтований Л. С. Виготським, враховуючи закономірності співвідношення навчання, виховання і психічного розвитку (Г. С. Костюк), спираючись на природу встановлених в експериментальних дослідженнях механізмів конструювання і проектування соціальних здібностей (В. В. Давидов), враховуючи положення теорії поетапного формування розумових дій (П. Л. Гальперін), аналізуючи роботи з біології і генетики, ми прийшли до висновку, що силою, яка породжує людське життя, є **нужда**.

Функції нужди

Коли говориться, що життя породжує життя, слід відповісти на питання: "Яким же чином це відбувається?". Породження життя як такого полягає в нужді. І любов починається з нужди і реалізується, визначається в новій особі, як своєму креативному продукті.

Логіко-психологічний аналіз дозволив виокремити генетично вихідну суперечливу "одиницю", яка лежить в основі і біологічного, і соціального існування людини, оскільки вона, **нужда**, фактично і являє собою «неможливу», «дивну», суперечливу єдність цих двох начал. Саме тому вона – безкінечно активна і енергетично ємна.

Отже, витоки, істотні особливості руху особистості слід шукати у витоках самого життя. Послухаємо, що говорить Аллен Уїлліс:

"Ми починаємо своє існування у вигляді невеличкою потовщення на кінці довгої нитки. Клітини починають рости, нарід поступово набуває людської форми. Кінчик нитки виявляється схованим всередині, недоторканий і захищений.

Наша задача в тому, щоб зберегти його і передати далі. Ми на короткий час розквітаємо, вчимося танцювати й співати, набуваємо кілька спогадів, які увіковічуємо в камені – але швидко марніємо і знову втрачаємо форму. Кінчик нитки тепер знаходиться в наших дітях і тягнеться крізь нас, йдучи в таємничий глибок віків. Незчисленні потоки утворювались на цій нитці, розквітали і марніли, як марніємо зараз ми. Не залишається нічого, окрім самої нитки життя. В процесі еволюції змінюються не окремі нарости на нитці, а спадкові структури в ній самій".

Що забезпечує і викликає цей постійний, неперервний рух людського духу, наступність і нескінченність поколінь людських особин? На Землі життя людини (як і життя взагалі) не виникає з не-життя, воно *продовжує*, наслідує інше життя. І це – кардинальний момент: життя породжує саме життя, і у витоках цього – особлива життєстворююча всезагальна інтенція – *потреба*, як прагнення бути, жити, продовжуватись в інших.

Потреба розглядається як вихідний, всеохоплюючий напружений стан біосоціальної істоти, який спонукає її активність – життя. Природа потреби являє собою відпочаткову енергетично-динамічну єдність біологічних і соціальних складових людської істоти.

Потреба є психологічним показником активності особистості, особливим базальним станом, динамічною напругою, яка визначає можливість індивіда бути продуктивним протягом усього життя.

С. Л. Рубінштейн зазначив: "Вона (людина. – С. М.) пов'язана з оточуючим світом, у неї існує потреба в ньому... Ця об'єктивна потреба, відображаючись у психіці людини, переживається нею як потреба" У світовій літературі багато уваги приділяється вивченню потребової сфери особистості. Зокрема, існує авторитетна і стійка тенденція інтегрувати різноманітні інтенціональні прояви людини з метою пошуку вихідних джерел її активності ("*libido*" Фрейда, "інстинкти" Мак-Дугалла, "базові потреби" Маслоу тощо).

Категорія потреби, яка вводиться тут, найбільше корелює з "базовими потребами" Маслоу, хоча існують і значні відмінності. А. Маслоу, хоча і декларує базові потреби як всезагальні, "організмичні", все ж таки бачить в них виключно *біологічне* коріння. Фактично, це інстинкти, які, вважає Маслоу, у людини дуже слабкі, порівняно з тваринами, і підсилюються вони завдяки зустрічі з соціальним світом:

"Багато користі нам принесло б усвідомлення того факту, що вищі прагнення є частиною біологічної природи людини, такою ж невід'ємною, як потреба в їжі... Ми знаємо, що вони *модифікуються* під впливом культури, протягом накопичення досвіду взаємодії з оточуючим середовищем і пізнання адекватних способів їх задоволення" (виділено нами. – С. М.).

Відмінність нашої позиції уявляється суттєвою.

Нужда – вихідна базальна енергетична інтенція з самого початку не є суто біологічною, а має єдину біосоціальну природу, оскільки являє собою своєрідно-унікальне нескінченне продовження нужди соціальних істот (батьків дитини), що опредметнилась у креативний продукт – нове життя.

Так біологічне поєднується з соціальним, утворюючи в людській істоті нерозривну цілісність, так соціальне стає біологічним. Нужда не «*модифікується*» ні в які інші структури: вона породжує «на собі», "в собі" окремі і різноманітні потреби, які опредметнюються, задовольняються, переживаються і розвиваються. Потреби виникають як окремі відгалуження на цілісному і єдиному носіїві – нужді. Це виникнення зумовлене "зустріччю" нужди з об'єктами і явищами оточуючого середовища, перш за все – соціального.

Але сама нужда як вихідна інтенційна енергетична сила опредметнюється лише в такому ж цілісному продукті – з'єднанні двох нужд, двох особистостей, і тоді народжується людське дитя. Саме біосоціальна, за визначенням, нужда зумовлює відпочаткову потенційну особистісність цієї дитини. Але не тільки нужда... Іншим вихідним аспектом є наявність спадкових людських задатків у дитини. Рух нужди перетворює потенційне в актуальне, і тут ми бачимо початок формування – виникнення особистісної *структури*.

Нужда – це сигнал мудрості тіла про дискоординації функцій організму та природна енергетично-інформаційна структура, яка забезпечує її життя в онто- і філогенезі.

Отже, саме опредметнена нужда двох особин протилежної статі і породжує нове життя. Звідси починається єдність біологічного і соціального, оскільки нужда відпочатково має біосоціальну природу. Нужда, породжуючись самим фактом свого історичного буття, втілюється в людській істоті і виходить на новий оберт свого існування, лише опредметнившись у новому житті, в *новій* людській істоті. Будучи за природою нібито виключно біологічною, ця істота за посере-

дництвом упередметненої – втіленої в неї – біосоціальної нужди несе в собі величезний пласт *соціальної* реальності, яка привласнена її прашурами в процесі життя і стала у деякій мірі біологічною.

У людській істоті (в особистості) – стільки ж біологічного, скільки й соціального. Це означає, строго кажучи, що у людини немає *жодного* інстинкту, потягу, потреби, які б мали *виключно* тваринну природу (в чистому, так би мовити, вигляді). За своєю природою, за змістом, за способом вияву і засобами досягнення, за особливостями переживання (як представленості у свідомості), *всі* інтенції є виключно людськими, які вирости на єдиному біосоціальному носії – нужді. І точно так само, у людини немає жодної *чисто* соціальної, культурної інтенції і потреби, адже всі вони – прояви і втілення нужди живого, природного єства.

Саме в цьому – дійсна єдність і цілісність людської істоти. На цей момент єдності звернув увагу К. Г. Юнг. "У всій людській діяльності існує, – говорить Юнг, – *апріорний* фактор, так звана природжена, досвідома і безсвідома індивідуальна структура душ... І в той момент, коли перші прояви психічного життя стають доступними спостереженню, треба бути сліпим, щоб не визнати їх індивідуальний характер, тобто неповторну особистість, що стоїть за ними. Важко уявити, що всі деталі набувають реальності лише в момент їх виникнення".

К. Г. Юнг, як відомо, вважав, що за реальною поведінкою знаходяться особливі *образи*, архетипи, що містять у собі способи і стилі людської активності. Він наполягав на їх спадковому характері. Поведінка людини витікає з патернів діяння, які й являють собою образи-архетипи. Це й є суто людськими якостями людської істоти, специфічною людською формою, набуваючи її дії. "Ця форма спадкова і існує вже в плазмі зародка. Уявлення про те, що вона не передається спадковим шляхом, а заново виникає у кожної дитини, настільки ж абсурдні, як і стародавня віра в те, що сонце, яке встає ранком, – це *інше* сонце порівняно з тим, що сідає ввечері". Юнг, наголошуючи на успадкуванні образів-архетипів, визнає, що ця теза не може бути доведена в сучасній науці.

Нужда, в принципі, може асимілювати в собі певні всезагальні способи людської поведінки і виявляти їх при зустрічі з оточенням через потреби і їх опредметнення. Нужда породжує існування і ускладнює його. Ми можемо говорити тепер про душевно-духовне –

без містики і метафорики – як продукт еволюції нужди, втіленої в людській істоті. "Загальний напрям руху – зростання форми, все більше усвідомлення, від матерії до розуму і до самосвідомості. Гармонія людини і природи може бути віднайдена протягом подорожі по старовинному шляху, що веде до більшої свободи й усвідомлення".

Виховання, інші соціальні впливи відкривають і актуалізують у біосоціальній нужді, в загальній цілісній природі людської дитини її соціальні спадкові аспекти, і лише тоді вона починає розвиватися як особистість. Сама істота стає іншою, і знову ми бачимо, як соціальне стає біологічним.

Нужда – це генетичне вихідне відношення, що конститує особистість, незрозумілим поки що унікальним способом вбирає і з'єднує в собі і біологічне, і соціальне, і є онтогенезі соціальне перетворюється на біологічне, але не в дорослих особинах, а в новонародженому індивіді як продукті любові.

І коли ця специфічна форма нужди реалізується в здатність стати особистістю, вона несе в собі вихідну інтенцію: новонароджений індивід виявляється готовим до соціалізації. Соціальне привласнюється дуже легко, напрочуд легко, якщо зважити на те, що перед нами біологічна, по суті, особина. Без наявності нужди не можна стати особистістю, ніяка біологічна дресура не може привести до соціального становлення індивіда.

Розуміння нужди як єдиної суперечливої цілісності біологічного і соціального дає можливість більш змістовно розглядати її специфічні породження – психологічні засоби, соціальні потяги, інші структури, формування яких визначає спрямованість і саме існування особистості.

Повертаючись до аналізу різних теорій, зазначимо, що вони, на наш погляд, просто "вхоплюють" окремі моменти і аспекти існування та розвитку нужди (Г. С. Костюк, П. Я. Гальперін, Ж. Піаже, Л. С. Виготський). Ідучи різними теоретичними шляхами, вчені приходили до одного й того ж (хоча й не експлікованого) положення – механізм породження психічного знаходиться в нужді. Тут – єдність біологічного і соціального, тілесного і духовного. Ми, фактично, фіксуємо зараз наявність різних шляхів до одного й того ж фундаментального суперечливого підґрунтя особистості.

Таке розуміння єдності біологічного і соціального, тілесного і духовного відкриває нові можливості в дослідженні проблем, у тому числі й тих, що вже давно і плідно вивчаються. Так, розглядаючи питання співвідношення навчання і розвитку особистості, слід зараз зауважити, що навчання дійсно має "забігати" наперед розвитку, але з урахуванням того моменту, який конститує відпочатковість цього відношення.

Нужда породжує і актуальний рівень розвитку, і зону найближчого розвитку, оскільки є, взагалі, тим вихідним, що визначає психічне буття людини як таке. Якщо повернутися тепер до витоків і механізмів формування особистості сліпоглухонімої дитини, необхідно прийняти до уваги важливе положення Е. В. Ільєнкова, який зміг встановити, що є визначальним у даному випадку. Він загострив значення соціального впливу, і це дуже вірно, але справа не лише в ньому. Ці впливи тут дійсно дуже складні, дидактично і методично вельми важкі і дійсно дозволяють дитині (не дивлячись на втрату провідних аналізаторів) ставати особистістю. Але важлива й інша сторона: у цих дітей існує відпочаткова, біосоціальна нужда стати особистістю.

Біологічне виявляється настільки пластичним, що воно під впливом соціального середовища, існуючи в єдиній динамічній парі, дає можливість розвиватися ідеальному психічному, навіть за умови істотних відхилень. І в цьому – сутність проблеми. Якби не було нужди, яка виступає початком і закінченням особистості, не було б і цього біосоціального породження нової єдності – особистості людини.

Нужда – це генетично вихідне відношення, яке конститує в єдиній дихотомічній парі дозрівання біологічної особини і психологічний вияв соціальних впливів, що й породжує особистість.

За Л. С. Виготським, соціальне з'являється "на сцені" двічі: спочатку як розподілена функція між двома особинами, потім відбувається привласнення людських здібностей і вступає в силу закон нужди, але в іншому вигляді (в підлітковому віці). Тут нужда входить в соціальний контекст продовження роду. Саме вона визначає "друге" породження особистості. Коли він аналізував дану проблему, він весь час повертався до методу, називаючи його каузально-динамічним, генетичним, інструментальним, експериментально-генетичним. В одному місці він говорить про генетико-моделюючий метод, який, на відміну від інших, повинен працювати не з конструк-

тами соціального порядку при привласненні здібностей, що запрограмовані соціумом, а з явищем моделювання і відтворення цього присвоєння.

З чого ж присвоєння починається? Воно починається з нужди. Коли опредметнена нужда двох особин протилежної статі проростає в нове життя, тоді (мовою Л. С. Виготського) новоутворенням виступає біосоціальна істота, що з'являється у світ. І правий був Г. С. Костюк, коли говорив, що людина народжується біологічною істотою, але маючи потенцію стати особистістю. "Маючи потенцію" – це означає, що вона сама в собі вже несе біосоціальну нужду, як історичний сенс відтворення роду людського.

Ще раз повернемося до проблеми того, як колись соціальне стає біологічним чи то у одного індивіда, чи то у двох. Чому йдеться про двох індивідів? Тому що існує той "гала-ефект", який визначається накладанням емоційно-біологічних структур одна на одну, що породжує те, ім'я чому – закоханість.

Звідки ж вона виникає? Дійсні витоки її – біологічні. Але саме біологічне привласнилось лише в результаті могутніх соціальних взаємодій з середовищем, з людьми і суспільством, які й породжують ту здібність, що виявляється в любові до іншої людини не на простому елементарному рівні відтворення випадковості, а відтворення в самому собі самого себе, тобто того, кого я очікую побачити в майбутньому. Це те моє генетичне вихідне, яке вже на рівні з'єднання яйцеклітини і сперматозоїда несе в собі і соціальне і біологічне: будучи за своєю природою, за своїм началом соціальним, воно стає біологічним, оскільки зароджує нове життя.

Породжуючи нове життя, біологічне проходить певні етапи. Це достатньо описано в літературі, є різні теорії, про які вже йшлося. Ми звернемо увагу зараз на той момент, коли новонароджена дитина займає позицію готовності стати особистістю. Народжена соціальна істота є водночас і біологічною, і вона, власне, рухається в дихотомічній парі: по-перше, вона несе в собі генне спорядження, яке реалізується через адаптаційний механізм, що виступає механізмом власне розвитку.

Але є другий аспект: як же поводить себе подружня пара, яка виступає атрибутивним еталоном привласнення стосунків соціального порядку? Тут-таки все й відбувається: з одного боку, йде (ніби) реалізація анатомо-фізіологічних задатків, які проростають в людській

потенції через сенсорно-перцептивну сферу, через рухливі дії, в яких привласнюється культура як здібність (реалізована, моя), привласнюються стосунки, поведінка і норми соціальних ролей, які є бажаними для тих батьків.

Підкреслимо – ми маємо справу не із стосунками "мати – дитина", "батько – дитина", а зі стосунками "батько – мати", "дід – бабуся", "бабуся – мама", і оце доросле оточення виступає конституюючим моментом і додає вектор розвитку особистісних очікувань. Не поведінкові реагування по відношенню до дитини спочатку, а спочатку йде привласнення (мимовільне, безумовно-рефлекторне, поки на рівні сенсорно-перцептивному) цих соціальних ролей, які задають інтенцію особистісного розвитку.

Наше розуміння категорії нужди дозволяє говорити не стільки про привласнення, скільки про моделювання: психічне, спонукане нуждою, викликає особливу – *особистісну дію* людини. Ця дія на початку (в ранньому онтогенезі) є виключно афективною (але все ж вона є особистісною, як унікальна й неповторна і у плануванні, і у виконанні). Зустріч цієї дії з об'єктом породжує не лише задоволення цієї "ділянки" нужди, вона породжує пізнання. Так з'являється пізнавальна потреба, що розвивається далі в інтелект, утворюючи, в кінцевому рахунку, цілісну когнітивну сферу особистості.

Все починається з вираження нужди, тобто – з власної активності, і саме це, а зовсім не "тиск" і приреченість до соціального оточення, викликає процес інтеріоризації. В чомусь-таки правий В. П. Зінченко, коли пише про те, що екстеріоризація відбувається в часі раніше, ніж інтеріоризація. Але щоб емпірично дослідити це, потрібен адекватний метод – генетико-моделюючий експеримент.

У іншій парадигмі (точніше – в різних парадигмах) працювали З. Фрейд, А. Адлер, К. Роджерс, А. Маслоу, інші персонологи. Вони доволі штучно (хоча іноді й геніально тонко) виокремлювали парціальні носії базальних властивостей людини, які зводили: один – до сексуальних потягів, інший – до домінування, деякі – до прагнення самореалізації; екзистенціалісти бачили кореневе, те, що визначає сенс життя, в духовності, в проблемах внутрішніх переживань людини, її очікуваннях, прагненнях, плануваннях і т. д.

Ми повинні констатувати, що перед нами все ж – цілісне знання, незважаючи на його різноманітність. І нам здається, що культурно-історична теорія може "охопити" його – і вітчизняні концепції

(Г. С. Костюк, Л. І. Божович, Б. Г. Ананьєв, К. К. Платонов, О. М. Леонтьєв, С. Л. Рубінштейн), і зарубіжні численні теорії особистості (З. Фрейд, К. Г. Юнг, Г. Олпорт, А. Маслоу, К. Роджерс і ін.). Адже все це – гілки знання, які говорять про одне й те саме, тому що ключовою постаттю в них, як ми говоримо, ідеальним об'єктом, виступає реальна духовно-тілесна істота – людина та її усвідомлена предметно-практична діяльність. І всі перераховані погляди, в кінцевому рахунку, поки що сходяться в єдиному змістовному й безперечному: на відміну від законів природи, закони соціальні і закони психічного розвитку пояснюються лише через діяльнісне опосередкування.

Вирішення завдання пізнання моменту зародження і становлення психічного приводить до необхідності використання генетико-моделюючого методу, який ґрунтується на наступних *принципах*: *принцип єдності біологічного і соціального, принцип аналізу за одиницями, принцип системності, принцип проектування, принци креативності як прояв акмеологічного аспекту того чи іншого сенситивного періоду в процесі привласнення здібностей* (ці принципи будуть розкриті у відповідному розділі книги).

Атрибутивні ознаки нужди

Центральним у генетичній концепції особистості є принцип єдності біологічного і соціального. Протиставлення біологічного і соціального є, на наш погляд, до деякої міри вірним, але "підігнаним" під дослідницьку проблематику певного вченого. Насправді (в логіці об'єкту), важко розмежувати, де в особистості біологічне, а де соціальне, тим більше, що в онтогенезі соціальне стає біологічним.

Атрибутивна змістовна ознака нужди – її гетерогенність: біологічне і соціальне тут відпочатково складають суперечливу або абсолютно нерозривну єдність.

Нужда має інформаційний аспект. Здається прикрою помилкою фактичне постулювання вченими незмінності природи вихідної життєвої енергетичної субстанції (Фрейд, Юнг, Плотін, Платон *etc.*). Кожне ***відгалуження нужди*** породжує живу істоту як суб'єкта реалізації її суттєвої функції.

Поки жива істота – в ній існує відгалуження нужди, яке є саме відгалуженням – "тобто, воно залишається складовою єдиного потоку нужди. Численні життєві прояви і контакти живої істоти, всі її

зміни вбираються (асимілюються) нуждою, залишаються в ній, збагачують і урізноманітнюють цей нескінченний енергетичний плин величезною цільністю нової інформації.

Зустріч двох істот, що відбувається з метою власного продовження через створення і народження нової істоти, означає не лише подвоєння енергії, але й подвоєння інформації, урізнобарвлення існування – саме це є вихідною умовою розвитку.

Атрибутивна властивість нужди – її здатність до розвитку (саморозвитку).

Аналіз філо- і онтогенезу живого засвідчує, що нескінченний плин нужди, її саморозвиток не є випадковим і хаотичним. Він має спрямування. І спрямований він на постійне ускладнення і підвищення інтегрованості. Це рух завершується в умовах Землі "виходом" нужди на позицію можливості усвідомлювати саму себе (рефлексія). Але можна відповідально говорити про те, що це не є дійсним кінцевим етапом становлення нужди: просто людство виникло на цьому етапі і нужда відрефлектувала саму себе. Але рух продовжується...

Атрибутивна ознака нужди полягає в тому, що її розвиток є спрямованим і являє собою ортогенез.

Важливою атрибутивною властивістю нужди є її здатність до породження. Ця креативна якість виявляється в усьому, що пов'язане з життям, і це є, дійсно, справжнім дивом (О. Ф. Лосєв). Але ми зупинимось тут на найбільш суттєвому. Зустріч двох відгалужень нужди, втіленої в живі істоти різної статі, породжує якісно нову нужду (інформаційно і енергетично нову), яка продовжується в існуванні нової живої істоти. Цей акт є єдиним цілісним предметненням нужди в живій природі.

Якщо ж говорити про людину, ми зустрічаємось з "другою" реальністю: нужда людини може створювати і нову людину, і якісно новий продукт (творчість). Особливості цього аспекту ми розглянемо нижче. Однак необхідно зазначити, що в акті створення нужда зовсім не виступає в ролі такого собі модифікованого *libido* (навіть у тваринній царині), адже вона відпочатково є єдністю натурального і соціального.

Атрибутивна властивість нужди полягає в тому, що вона існує лише у формі втілення в породжену нею живу істоту; поза

живим ми не маємо такої енергетично-інформаційної біосоціальної сутності, якою є нужда.

Вона пов'язана з суто фізичною енергетикою Всесвіту, але виникає та існує виключно як втілена в біологічну істоту. Тут, швидше за все, ми маємо ефект, схожий з тими явищами мікросвіту, відкриття яких призвело до необхідності створення принципу доповнюваності: жива істота існує водночас і як структура, і як втілена у ній нужда. З іншого боку, нужду ми не можемо охопити іншим шляхом, окрім вивчення живої істоти як її прояву. Отже, все залежить від ракурсу дослідження.

Атрибутивною властивістю нужди є її афіліативна природа; дійсною формою існування нужди є любов.

У аналізі нужди ми схильні розглядати любов (слідом за Т. де Карденом) досить широко, вважаючи її силою, що протистоїть космічній ентропії і зумовлює рух усіх живих істот (не лише людей) одне до одного. І саме результатом цього руху є **народження людини**.

Атрибутивною ознакою нужди є нескінченність її існування; завершеним (кінцевим) є існування організму, особистості як носіїв і втілення нужди.

Але завдяки зустрічі і через неї нужда продовжує своє існування і є нескінченною в часі. Нам здається, що аналіз даної атрибутивної властивості дозволить, крім усього іншого, відкрити нові аспекти значення часу в житті.

Як накопичуються знання в історії культури, і яке "представництво" в цьому має конкретна особистість? Чому ці знання стають надбанням людини? І, з іншого боку, чому іноді виявляється правильним вислів, що "на дітях геніїв природа відпочиває?"

Останнє питання можна попередньо пояснити в нашій парадигмі. Це є специфічна форма "вибирання" креативного компоненту нужди, яка вимагає паузи для поновлення могутності точно так, як її вимагає земля після кількох зібраних врожаїв. Так і людське дитя, успадковуючи біосоціальну могутність, яка приводить його в життя, не знаходить чи то адекватних соціальних впливів на його мотиваційно-потребову сферу, чи сама ця сфера, або ж і вся цілісна нужда, існує в даному випадку в якомусь неповноцінному вигляді. (Може бути, що геній нужду свою втілює у свої креативні продукти, і її просто "не вистачило" для повноцінного і всебічного упредметнення в його дитині).

Креативний компонент діяльності перетворює людську нужду в самоціль. І тут відбувається багатовекторний розвиток здібностей як таких, що реалізують власну нужду особистості в предмети культури, які залишає після себе особистість, і здібності, що відтворюють саму нужду в роді людському.

На основі логіко-психологічного аналізу теорій особистості і на підставі попереднього вивчення відповідних емпіричних матеріалів вдається підійти до виокремлення і вибудови розуміння проблеми, побачити "відсутню ланку", нерозробленість і незрозумілість якої методологічно не дозволяє рухатись далі. І саме тому теорії особистості починають ніби повторювати одна одну, не додаючи нічого істотного, а лише знаходячи нові тоненькі вузлики, які пояснюють деякі моменти в поведінці людини, її творчості і діяльності, але давно вже не відкривають суттєвих кардинальних явищ.

Так, теорія діяльності, розглядаючи діяльність як пояснювальний принцип психології людини, не доходить до самих витоків. Найближче до них був все ж таки М. О. Бернштейн, який у "живому русі" побачив відтворення всього людського життя. Порівнюючи його погляди з положеннями З. Фрейда, необхідно відзначити, що останній, безумовно, досить тонко "спіймав" цей вихідний інстинкт, сексуальний потяг (*libido*), який дійсно притаманний всім живим істотам. І він вивчив важливі явища "заміщень *libido*" – своєрідної символіки, що якимось чином нагадує "знаряддя" й "знак" у Виготського. Але що ж привело (й постійно приводить) до створення знаряддя і знаку і їх привласнення як здібностей у процесі діяльності? Це питання навіть не піднімається.

З іншого боку, З. Фрейд, пояснюючи різні поведінкові реагування (головним чином, в аспекті патопсихологічному), невротичні стани тощо, апелює до минулого. Але як же все це з'явилося там, у минулому? Можна припустити, що ці поведінкові патерни з'явилися в процесі неадекватного соціального впливу оточення на нужду, яка існує у індивіда. Якщо це так, то лише аналіз даного прикладу дозволяє сказати, що нужда – без перебільшення альфа і омега психології особистості (термінологія Л. С. Виготського). Це є та одиниця аналізу, з розгляду якої слід починати дослідження особистості.

Нужда в класичному своєму варіанті виявляється в акті народження, і вдруге вона "з'являється на сцені", очікуючи зустрічі зі світом, у підлітковому віці, де вона в своїй дійсній природі виявляється

дуже чітко, коли настає період відтворення собі подібного, коли знову відбувається вибір і зустріч індивідів протилежної статі, які здатні народжувати третю, новостворену людську істоту. І саме в цьому сенсі дитина – це є упередметнена потреба двох дорослих людей протилежної статі.

Потреба – це стрижень, що пронизує особистість в її житті, з'єднуючи в складну цілісність біологічне і соціальне. Вона – той вектор, на якому сходяться і виявляються в єдиному вихідному біологічне і соціальне. І це є виток, джерело, а з іншого боку – це є вичерпне закінчення життя.

Потреба завжди виступає конституантом – і в соціальному середовищі, і в самому існуванні, і в тілесній організації людини. Вона є дійсно тим вихідним, тим вододілом, що дає можливість по-новому подивитися на всі теорії, і ця категорія ніби вміщує в собі всі парадигми, і несе в собі ту хвилю нового підходу до розуміння особистості, який не вичерпується мотиваційно-потребовою сферою та іншими окремими частинами цього грандіозного і чудового утворення.

На нашу думку, введення категорій потреби необхідне і в діяльнісному підході, і в екзистенціальному, і в психоаналізі, і в глибинній психології. Адже потреба – це науковий факт, це те, що описує реальність, яка не лише існує в особистості, але й конститує її. Адже все дійсно починається з потреби, котра виникає на з'єднанні фундаментальних векторів двох соціальних істот, які в соціальному контакті породжують нову біологічну особину – потенційну особистість.

Відзначимо: прогрес у науковому пізнанні особистості ми пов'язуємо з необхідністю організації досліджень, які б фіксували особливості самого предмету вивчення (логіка об'єкта) в його цілісності і унікально-специфічній складності. Природа особистості така, що вона існує як факт лише в русі, у розвитку.

Адекватним підходом до її вивчення є генетичний, а методом – генетико-моделюючий експеримент.

Самореалізація особистості

Питання самореалізації (самоактуалізації) особистості традиційно пов'язуються з гуманістичною психологією, у якій даний термін є центральним. Звернімо увагу на представленість ідей самореалізації у вітчизняній психологічній науці. Аналіз дає змогу відкрити глибокі й змістовні філософсько-психологічні підвалини даного явища. Єди-

не, що слід враховувати при цьому, – достатньо нечасте вживання терміна "самореалізація".

"В основі прагнення людини до самореалізації, – зазначає Д. О. Леонт'єв, – лежить не завжди усвідомлюване прагнення до безсмертя, яке може усвідомлюватися в різних формах як прагнення підвищити знання, покращити умови життя людей, передати іншим знання та досвід, відкрити людям сенс тощо". Таким чином, ми маємо справу із сутнісним, вихідним компонентом життя особистості, причому таким, що не може існувати в межах буття людини.

Реалізувати вдалі прагнення можна лише вийшовши за ці межі, але "вихід за межі індивідуального буття для окремого індивіда – лише шляхом приєднання до чогось більшого, що не закінчить свого існування з фізичною смертю індивіда". Але що являє собою це "приєднання"? Ще О. Ф. Лосєв зазначав: «Особистість, якщо вона є, взагалі мислиться завжди і незмінно впливаючою і діючою». Отже, «особистість є завжди виявленням". При цьому вираження не є просто функцією особистості, а її необхідним базисним атрибутом. Як бачимо, за О. Ф. Лосєвим, особистість є перш за все виразною формою.

Виразне буття є завжди синтезом двох класів, одного – зовнішнього, очевидного і іншого – внутрішнього, осмислюючого, такого, що при-пускається. Вираження є завжди синтезом чогось внутрішнього і чогось зовнішнього. За думкою філософа, у вираженні особистості представлена тотожність її зовнішнього і внутрішнього.

Це виявляється, наприклад, у тому, що, сприймаючи особистість суто зовнішньо, ми охоплюємо і внутрішнє, те, що виявляється в зовнішньому. «Сам термін вираження вказує на деяке активне самоперетворення внутрішнього в зовнішнє". Ця драматична єдність зовнішнього і внутрішнього становить, власне, життя особистості, її розвиток. Саме виражальна активність людини викликає життєвий рух особистості, у якому вона стикається із зовнішнім світом, насамперед соціальним.

Таким чином, перед нами ніби три буття особистості: "внутрішнє буття" – сутнісне, смислове ("першообраз" – за Лосєвим), "зовнішнє буття" – вигляд, лик, поведінка, особливості і світ зовнішній – простір буття. Вона становить єдину рухливу цінність.

По-перше, вираження як наслідок особистісної активності – це й є ніщо інше, як реалізація її внутрішньої сутності (виражена – отже,

така, що стала реальною). Тим самим самореалізація наділяється всезагальною і обов'язковою якістю життя особистості. Можна, звісно, говорити про її ступінь у житті конкретної особистості, але хибний пафос гуманістичної психології тут зникає.

По-друге, суттєвим є розуміння позиції особистості щодо довкілля. Для О. Ф. Лосєва існує не просто чужий, суто об'єктивний зовнішній світ, а "зовнішній світ буття особистості". Людина не протистоїть світу, а ніби огортається ним, і це – вже її світ.

Такої думки дотримується і С. Л. Рубінштейн: людина не протистоїть світу, а перебуває всередині світу, і її життєдіяльність протікає в її світі. Саме вираження (реалізації внутрішнього) зумовлює це дуже важливе перетворення, що й робить зовсім унікальним процес існування особистості.

Вираження і його вища особистісна форма – втілення – породжує принципово нову форму співіснування людини і оточуючого світу. Втілення (упредметнення в термінології діалектичного матеріалізму) – це закарбування живої активності як процесу життя людських сутнісних сил у предметі, перетворення логіки дій суб'єкта у власне предметне зображення і віднаходження суб'єктом своєї дійсності в об'єктах, які несуть на собі і зберігають образ його діяння. Саме результатом процесу діяння є те, що як уже вказувалося, світ перестає бути *перед* і *проти* людини, а перетворюється на її світ.

Умовою виникнення й існування свідомості, як стверджує Г. С. Батищев, упредметнення – це процес самовтілення людини "як субстанціальної культурно-творчої сили, це є створення нею предметного світу власної культури, у якому вона стверджує свою суб'єктивність тим, що набуває об'єктивної дійсності самої себе як суб'єкта. Цей процес не являє собою просту зміну зовнішніх об'єктів, а є реалізацією тотальної сутнісної людської потреби – самореалізуватися, тобто – залишити після себе слід.

Результатом цього процесу завжди є твір. "Хоча жоден частковий, фрагментарний твір, – зазначає далі Г. С. Батищев, – не являє собою вичерпного образу людини, все-таки саме у своїх творах (і ніде більше) людина знаходить для себе і для інших відкрите й фіксоване вираження того, чим вона змогла і думала стати".

Концепція Г. С. Батищева близька до психології А. Маслоу (навіть лексично), і, з іншого боку, наскільки вона – глибша. Питання, що постійно "зависає" в межах гуманістичної психології ("що конк-

ретно має робити людина, щоб самореалізуватися?"), отримує тут доволі чітку й ґрунтовну відповідь. Людина самореалізується там, де вона втілюється, у тому, що вона створює. Виявляється, що твір завжди має "адресу" і сам твір продовжується і завершується в інших діяльностях і інших суб'єктах.

Потреба самореалізації дійсно є сутнісно і тотально людською якістю, але вона існує не у формі підвищення уваги до себе, болісної рефлексії і самовдосконалення, а у формі прагнення щось створити, залишити слід у чомусь, або в комусь. Це розуміння, як легко бачити, повністю відповідає контексту думок С. Л. Рубінштейна про те, що саморозвиток і самовиховання особистості полягають не в якійсь ізольованій медитативній "роботі над собою", а в активній реальній зовнішній діяльності.

Це ключовий пункт нашого дослідження: реальність мотиву самореалізації особистості – це її прагнення до втілення і творчої діяльності щодо, практично, будь-чого (тут, щоправда, існує багато етичних питань, але це вже – інша, етична, реальність), а зовсім не прагнення до самовдосконалення та досягнення успіху як соціального визначення. Останнє, хоча й дуже важливе, повинне підпорядковуватися першому, а не навпаки; у цьому випадку матимемо не самореалізацію, а соціальну адаптацію, а отже, не розвиток і ускладнення, а інволюцію і спрощення особистості.

Процес упредметнення має не лише соціальне джерело – сутнісні сили суспільно-індивідуального суб'єкта, а й соціальну "адресу". Більше того, "адреса" процесу упредметнення – нескінченність. Тут, на наш погляд, "схоплено" надзвичайно суттєвий момент: повноцінна самореалізація обов'язково передбачає комунікативний аспект у важливих вимірах усвідомлення існування іншого як "адресата" того, що створюється особистістю, прогнозування розвитку взаємодії, відповідальність.

Знову можна говорити про певне поглиблення теоретичної конструкції гуманістичної психології – при ретельному аналізі помітно, що вона схиляється до такої собі «робінзонади», а аспект між-суб'єктної взаємодії лише додається до неї, через що завжди відчувається деяка штучність і незавершеність.

В. А. Петровський розробив теорію "особистісних внесків". Вважаючи його погляди адекватними розумінню процесу самореалізації у вітчизняній філософсько-психологічній традиції, ми повинні за-

уважити наступне. Будуючи свою теоретичну схему в межах, як він сам зазначає, "концепції персоналізації", він спирається на уявлення О. М. Леонтьєва про особистість як "системну якість" індивіда. "Ми конкретно характеризуємо цю особливу якість, – пише В. А. Петровський, – перш за все як здатність людини обумовлювати зміни значних аспектів індивідуальності інших людей, бути суб'єктами перетворення поведінки і свідомості оточуючих через свою відображеність ("персоналізованість") у них". Дійсно, людина "опредметнює" не лише зовнішні об'єкти, але й інших людей, які теж стають певною мірою її твором. І проблема саме в цій мірі.

В. А. Петровський вводить поняття "відображена суб'єктність", яка "втілює в себе уявлення про особистісний аспект буття людини у світі як форми активної "ідеальної" присутності людини в житті інших людей, "подовженості людини в людині". А потім уточнює: "Відображена суб'єктність є, таким чином, формою ідеально представленості саме даної людини в моїй життєвій ситуації, яка визначається як джерело перетворення цієї ситуації в значущому для мене напрямі".

Виходячи з цих тлумачень, прийдемо до думки, що особистість, взагалі-то, є ніщо інше, як "відображена суб'єктність" великої кількості суб'єктів, які свого часу були значущими для даної особистості, тобто – зробили свої "особистісні внески" в неї.

Але чи так це насправді? На наш погляд, тут може бути лише діалектичне вирішення, адже перед нами виникає антиномія: особистість, безумовно є певною сумою "відображених суб'єктностей", оскільки вона від початку існує в ситуації впливу інших особистостей. Але, водночас, вона не є і не може бути лише сумою цих внесків, адже в останньому випадку ми мали б механізм, але не особистість.

Вирішення цієї антиномії, на наш погляд, полягає у визнанні того, що особистість долає відображену суб'єктність, а це і є, власне, самореалізацією. Отже, по-справжньому важливим є не кількість і сутність «внесків» в особистість інших людей, а здатність її, приймаючи ці внески, долати їх у власній активності, у якій переплавляються і перетворюються ці внески. Тобто, фактично, сутність проблеми вирішує саме процес самореалізації.

Беручи до уваги погляди В. А. Петровського в їх "чистому" вигляді, можна досить легко зробити висновок, що, наприклад, профе-

сійна самореалізація вчителя або вихователя полягає у прагненні здійснити якомога більше впливів на особистість учня і залишити «багато» відображеної суб'єктності.

На жаль, саме так це й розуміється більшістю вихователів і взагалі дорослих людей. Звідси можна було б і конкретизувати психологічний предмет: мотив професійної самореалізації вчителя – це прагнення залишити максимум "особистісних внесків" в особистостях учнів. Учитель, насправді, самореалізується в самореалізації своїх учнів. Іншими словами, учень як мій твір – це людина, якій я допоміг відчувати себе самоцінною і неповторно-унікальною індивідуальністю, вільною, такою, що ставить свої цілі і досягає їх своїми зусиллями (тобто – долає відображену суб'єктність). Звісно, подібне часто пригнічує і дратує вчителів, а особливо батьків, оскільки дуже часто самореалізація того, кого виховуєш, розуміється буттєво (тобто, за теоретичною схемою В. А. Петровського, як ступінь відповідності поведінки тому, що привнесено в людину). Нам видається, що правий усе-таки К. Роджерс.

Слід зазначити, що протиріччя, яке розглядається, насправді є дуже давнім. Ось як про це писав російський педагог П. Ф. Ріхтер: "Кожен вихователь, навіть найслабкіший, навіює вихованцям повагу до своєрідності особистості, наприклад, власної. Але на тому ж уроці він знову посилено працює над тим, щоб кожен із них був нічим іншим, як повторенням його власного "Я". Собі самому він дозволяє стільки індивідуальності, скільки йому треба, щоб викоренити чужу і насадити свою. Дай боже, щоб це рідко вдавалося! І, на щастя, це й не вдається. Тільки посередність витісняє чужу посередність за допомогою своєї, тобто непомітну індивідуальність за допомогою іншої непомітної індивідуальності: звідси натовп наслідувачів...

Повертаючись до аналізу філософсько-психологічних підвалин явища самореалізації, зазначимо, що в гуманістичній психології зовсім не розглядається питання виникнення і змісту того, що повинне самореалізуватися – внутрішнього світу особистості.

За А. Маслоу, самоактуалізація – це процес, який дає змогу людині стати тим, ким вона може стати; та він обмежується цим, зовсім не звертаючи увагу на психологію того, хто самореалізується. Між тим, у контексті нашої проблеми цей аспект не можна ігнорувати як просте теоретичне обмеження, що впливає з методологічної позиції автора. Виявляється, що розуміння особливостей самореалізації та її

мотивації дуже пов'язане з тим, як розуміти зміст того, що реалізується.

Вітчизняна філософсько-психологічна традиція виходить із суперечливої єдності опредметнення-розпредметнення. Якщо опредметнення є втіленням (самореалізацією) людини, внаслідок чого виникає твір, то розпредметнення являє собою зворотний процес – це активність, яка приводить до розкриття людиною предметної сутності об'єкта, присвоєння її і перетворення у своє – психічне. "Розпредметнення, – зазначає Г. С. Батищев, – це універсальний "перекладач" природи і предметних форм культури на "мову" сутнісних сил суспільної людини, що спілкується з іншими індивідами, тобто на суб'єктивну "мову" самих здібностей як живої культури". Те, що процеси (опредметнення і розпредметнення) відбуваються одночасно, означає, що самореалізація супроводжується прогресивною зміною внутрішнього світу особистості, його розвитком.

Із цього зрозумілою стає теза: самореалізація відбувається лише в такій діяльності, яка передбачає відкриття (розпредметнення) нових якостей, перспектив. Тобто – передбачає розвиток і розширення усвідомлення.

Виявляється, самореалізація не є процес-вектор, спрямований від внутрішнього світу особистості і такий, що полягає в розгортанні цього світу. Самореалізація виступає процесом "кільцево-спіральної" природи: чим більшим є внутрішній особистісний потенціал особистості, тим вірогідніше і активніше відбувається самореалізація, причому зміст її дає змогу відкривати, "проникати" в глибини оточуючого, "огортаючи" ним себе, присвоюючи його й перетворюючи у свій потенціал. І це виводить самореалізацію на вищий ступінь: процес виявляється дійсно нескінченним, але лише тому, що нескінченним є світ, у якому живе особистість, і необхідним є її прагнення пізнати, перетворити цей світ, залишити власний відбиток.

Розглянуті теоретичні положення суттєво уточнюють вихідну проблему: самореалізація особистості (а отже, і її мотивація) є "природною" і тотально-всезагальною якістю (ознакою) будь-якої особистості. Не може стояти питання про її додаткове формування. Більше того, виявляються відомими й основні механізми цього процесу. Тож проблема полягає в тому, що люди далеко не завжди розкривають (а отже – і формують) усі свої сутнісні сили – якості, залишаючись неосвіченими навіть щодо власного потенціалу.

Аналіз основних положень вітчизняної філософсько-психологічної традиції дає змогу встановити: самореалізація особистості є, насправді, органічно притаманною будь-якій людині (і зовсім недоречними є тези щодо того, що нібито дуже невелика кількість людей (3% за Маслоу) – самореалізується, оскільки це роблять усі).

Але соціальні обставини можуть бути такими, що сприятимуть більш активному і глибокозмістовному становленню (отже, самореалізації) особистості. І саме це є соціально-психологічною проблемою.

Важливими є погляди українського психолога Т. М. Титаренко. "Моє "Я" як синтез скінченного і нескінченного, – пише вона, – спочатку існує реально, потім, для того, щоб рости, воно проектує себе на екран уяви, і мої мрії, фантазії, химерні марення розкривають мені безмежність, нескінченність можливого. Моє "Я" містить у собі силу-силенну потенцій, воно є необхідністю і тим, чим я можу стати". Але це "можливе" реалізується завжди лише дуже частково.

Що ж є обмеженням? З одного боку, "Я" обмежує саме себе: "Існує небезпека надмірного розростання сфери можливого, коли за імажинітарними побудовами не залишається часу для їх реалізації. Так "Я" поступово перетворюється на суцільний міраж через брак почуття реальності... Людині слід усвідомлювати свої внутрішні межі, природні границі, щоб даремно не тішити себе калейдоскопом можливостей".

Зауваження це, на наш погляд, доволі цінне: самореалізація має ґрунтуватися на внутрішніх базисних особливостях людини. Уточнюється думка А. Маслоу про те, що самореалізація – процес, у ході якого людина мусить стати тим, ким вона може стати. Виявляється, що кожна людина не може стати ким завгодно, детермінація все-таки існує, і вона являє собою не що інше, як сукупність класичних "внутрішніх умов" (С. Л. Рубінштейн), від анатомо-фізіологічних до психологічних. Однак це ще не все.

Самореалізація детермінується також і зовнішніми особливостями життєвих обставин. Аналізуючи "буденне" і "екзистенційне" буття особистості, автор фактично відстежує механізми самореалізації особистості на різних рівнях її існування. Приваблює неоднозначність і складність позиції дослідниці.

З одного боку, "людина залишається в межах безпосереднього", не розвивається, не зростає. Підкреслюється "вульгарність обивате-

ля" його застиглість і "рослинисть" такого життя. Ніби доцільно й логічно обґрунтовується необхідність у цьому житті свят, карнавалів, обрядів, гри – всього того, що дає змогу самореалізуватися людині, залишитись особистістю. Це – традиційна й розповсюджена точка зору. Але Т. М. Титаренко йде далі, і тоді виявляється, що "сірі будні є тим фундаментом, який забезпечує змогу поступового виходу з полону ситуативності, прориву до справжньої свободи".

Крім того, "зануреність у буття, природній синкретизм світосприймання дають відчуття сталості, тривкості, правильності того, що відбувається". Усе це, справді, так необхідне в житті кожної людини. Буденність формує цілком своєрідний тип особистості, для якої вирізнятися, демонструвати свою неповторну індивідуальність, виходячи із загального контексту, є небажаним. Простіше й надійніше бути як усі, бути схожим на інших.

Отже, нібито маємо суцільний конформізм і знеособлювання. Продовжуючи яскраво характеризувати даний тип особистості, дослідниця зазначає: "Вони (ці особистості) вміють застосовувати свій хист, вчасно орієнтуватися в мінливих обставинах, заощаджувати гроші та вигідно вкладати їх у цінні папери. Ці люди вже досягли успіху або, не без підстав, збираються досягти його, їхній адаптованості можна позаздрити, їх існування здається майже гармонійним.

Та чи є вони воістину собою? Останнє питання – ключове, і ми обов'язково повернемося до нього після огляду всієї логіки автора як цілісної структури. Виявляється, що поряд із життям буденним існує зовсім інше життя – життя "вчинку". Людина здійснює "вчинок" – і в цей час живе в зовсім іншому життєвому вимірі, і сама вона є принципово іншою. Але здійснення "вчинку" – завжди обмеження в часі, і після цього акту людина... "повертається до буденності".

Отже, існує дискретність життєвого шляху людини: буденне ("безучинкове"?) існування переривається "вчинком" і потім знову повертається до буденності, якісно змінивши особистість при цьому.

Є спокуса розглядати "вчинок" як акт самореалізації особистості, і так воно і є за логікою так званого "вчинкового підходу", що доволі активно розробляється деякими українськими авторами, які вважають себе послідовниками В. А. Роменця. "Вчинок істини", "вчинок краси", "вчинок добра", "вчинок екзистенції» тощо – так виглядають дискретні моменти існування особистості, у яких вона дійсно зростає і самореалізується. Ми не аналізуватимемо теоретичних поглядів В.

А. Роменця, хоча вони заслуговують на увагу. Принаймні, у нього ми не зустрічаємо перерахованих форм учинку, та й не можемо зустріти, адже його уявлення було дещо іншим, ніж те, що експлікується в цих формах.

В. А. Роменець указував на такі форми вчинку: "вчинок ризику", "вчинок віри", "вчинок фаталізму", в іншому місці "вчинок самопожертви". Логіка дуже відрізняється від вищевказаної.

Важливіше, однак, інше: В. А. Роменець розглядав можливість аналізу дуже схожих явищ – учинку і самореалізації. Даючи психологічне визначення вчинку, він зазначає: "... Він є також провідною формою й головним, свідомим механізмом, способом духовного розвитку". Вважаючи ідею самоздійснення вчинку «досить абстрактною», він висловлює цілком слушне, на наш погляд, зауваження: «Терміни «самоздійснення» і "самореалізація" мають преформістський відтінок і вказують на розгортання вже наявного змісту...

Самоствердження через комунікацію – ось завершальна формула, якою може бути виражений загальний смисл вчинку в єдності його індивідуального і соціального моментів". І, в іншому творі, ще чіткіше: "Психологічну основу вчинку становить дія встановлення та розвитку нових зв'язків людини із середовищем. На цій підставі з'являються нові аспекти вчинку". Ми ніде не зустрічаємо у В. А. Роменця однозначного твердження про те, що вчинок є актом дискретним у часі (хоча те, що він акт – однозначно), як не зустрічаємо цього в роботах інших мислителів, які займалися проблемою вчинку, – М. М. Бахтіна, С. Л. Рубінштейна, О. М. Леонтєва.

Поняття "вчинок" і "самореалізація" настільки близькі, що їх можна інтерпретувати, безумовно, з урахуванням вказаного зауваження В. А. Роменця щодо преформізму. Ні вчинок, ні самореалізацію не можна вважати дискретним актом у тому сенсі, що існує деяке невчинкове, несамореалізоване існування, потім відбувається дещо (ситуативний акт), коли людина "вчиняє" (самореалізується), після чого "повертається" до невчинкового існування (повсякденність, у термінології Т. М. Титаренко).

Насправді і вчинок, і самореалізація – це не акт, а процес, плин життя особистості. Припинити таке існування людини – означає просто припинити її як особистість (те, що це неможливо зробити навіть штучно, дуже яскраво описав В. Франкл у роботі, присвяченій психологічному аналізу життя в концентраційних таборах; це робили й

інші дослідники та літератори). Тож мова повинна йти не про це, а про соціальні наслідки самореалізації (учинку).

Про самореалізацію (як і про вчинок) можна говорити лише тоді, коли людина щось робить актуально (тобто усвідомлювано і відповідально) для інших людей. Цей комунікативний критерій, на жаль, не підкреслюється в інших дослідженнях, навіть у межах гуманістичної психології, хоча він є одним з ключових. Принаймні, таким ми розглядаємо його у своїй роботі.

Важливою характеристикою самореалізації особистості є креативність. Д. О. Леонтьєв обґрунтовує ключове значення творчості в самореалізації, спираючись на трирівневу модель структури особистості, розроблену Г. С. Батищевим. Зміст кожного рівня тут – особливості домінуючих потреб. "Третій рівень – це потреба в упредметненні, у втіленні своїх сутнісних сил, своєї живої діяльності в предметних внесках...

Потребу в самореалізації можна ототожнити з третім рівнем потребової структури і стверджувати, що самореалізація справді здійснюється через конкретні потреби цього рівня (потреба у творчості, в особистісному спілкуванні, у соціально-перетворюючій діяльності, у материнстві тощо)".

Із твердженням Д. О. Леонтьєва можна згодитися лише частково і з уточненнями. Він пише: "... Критерій самореалізації – предметна реальність соціально значущого внеску, здійснюваного суб'єктом". Звісно, продукт творчості (самореалізації) завжди має соціальну значущість, оскільки його поява означає зростання особистості, що творить, а також вплив на суспільство в цілому. Але якщо цей вплив розглядати як безпосередній, дуже мало доведеться визнавати самореалізованих особистостей. З цієї точки зору ми обмежуємо здатність людини до самореалізації колом виключно обдарованих особистостей.

Нам близька точка зору, що її останнім часом розвиває В. М. Моляко, згідно з якою творчість має непересічну й незалежну від суспільної цінності продукту значущість, оскільки, крім зростання особистості творця, вона опосередковано впливає на все суспільство. Тоді творча самореалізація можлива (бодай потенційно) для будь-якої особистості. Вона пов'язана з креативністю і зі "здатністю до взаєморозвитку і самоактуалізації".

У дослідженнях Д. Б. Богоявленської висвітлено взаємозв'язок креативності і самореалізації особистості. Два рівні активності людини – це рівень суб'єктної дії та рівень особистісної дії – є неоднорідними. Тому вона розрізняє два рівні дії особистості: рівень дії соціального індивіда і рівень творчої дії. При цьому рівень дії соціального індивіда відповідає цілеспрямованій діяльності, де мета виступає як усвідомлення бажаного результату. Але результат визначається положенням індивіда серед людей. У розвиненій формі творча дія приводить до породження самої мети, тобто на цьому рівні здійснюється цілепокладальна діяльність, а дія набуває породжуючого характеру і втрачає форму відповіді.

У такому випадку активність виступає як інтегральне особистісне утворення, а не зводиться лише до дії суто інтелектуальних факторів. Цінним є те, що не можна пояснити інтелектуальну активність дією фізіологічних або психофізіологічних механізмів (не можна пояснити вище з нижчого). Тому, щоб виявити активність поведінки, необхідна зміна предмета дослідження – виділення специфічної для поведінки форми активності.

Механізм самореалізації особистості, на наш погляд, у своїх принципових моментах відповідає креативності. Ключовим тут є момент цілеспрямованості. На нашу думку, особистість починається з власної постановки мети і відповідального переживання цього явища. Якщо мета не зовнішньо задана, то вона завжди моя (особистісна), завжди породжуюча (креативна) і така, що реалізує особистість і водночас розвиває, "вирощує" її: таким чином, особистісна дія – це і є, власне, самореалізуюча і саморозвиваюча дія.

Отже, суб'єкт (особистість, що самореалізується) не лише сам ставить мету, а й перетворює її в життєву задачу, для чого сам перебудовує власний внутрішній світ. Таким чином, він стає "причиною своїх відносин зі світом, із суспільством; є творцем власного життя, створює умови свого розвитку; долає деформацію власної особистості".

Важливим є погляд Л. І. Божович, яка, слідом за Л. С. Виготським, визначає зростаючу особистість як ініціатора власної активності, підґрунтя якої знаходиться в мотиваційно-потребовій сфері. Ця активність становить основу розвитку особистості як суб'єкта. За її словами, дитина поступово перетворюється з істоти, підпорядкованої

зовнішнім впливам, на суб'єкта, здатного діяти самостійно на основі свідомості поставлених цілей і прийнятих намірів.

Хоча в концепції Л. І. Божович і не вживається термін "самореалізація», процес її досліджується і пов'язується з терміном "суб'єкт", який виступає у вигляді важливої якості особистості, що полягає в здатності оволодівати світом, створювати себе, створювати щось нове, суто своє, в соціумі. "Зусилля особистості, – зазначає Л. І. Анциферова, – головним чином спрямовані на утримання не стільки тієї чи іншої поширеної діяльності, але на підсилення, розширення, збільшення багатомірності простору власного життя, на включення в його контури світів інших людей".

В онтогенезі відбувається ніби подвоєння самореалізації як системи особистісних дій. З одного боку, людина продовжує активно формувати зовнішні умови власного розвитку (опредметнення – розпредметнення), з іншого ж, її власний внутрішній світ тепер виступає об'єктом формувальних зусиль. "Чи не є індивід автором, творцем тих психічних утворень, котрі на певних стадіях його особистісного розвитку починають усвідомлюватися, а отже, й інтегруватися? І чи не бере участі сама людина у створенні – а не лише у відшуканні – власної самості, істинного себе?" – запитує Л. І. Анциферова, полемізуючи з К. Г. Юнгом і А. Маслоу.

Існує проблема виявлення реального змісту тієї внутрішньої діяльності, що здійснює особистість, розвиваючи і змінюючи себе, самореалізуючись. Навіть акт самоспостереження приводить до помітних змін внутрішнього світу особистості. Тому самопізнання та формування адекватної "Я-концепції» є важливим засобом процесу самореалізації та її діагностичний корелят.

Є. І. Головаха досліджує самореалізацію в контексті життєвої перспективи особистості і розглядає її як "цілісну картину майбутнього у складному суперечливому взаємозв'язку програмованих і очікуваних подій, з якими людина пов'язує соціальну цінність і індивідуальний сенс свого життя". Перспектива особистості, зауважує дослідник, є найважливішим фактором її розвитку і самореалізації. Життєва перспектива не задається особистості, а створюється нею, змінюється і уточнюється протягом життя, проходячи у своєму плині напружено-кризові моменти, відмінні альтернативи на життєвому шляху особистості.

Взаємовідносини особистості і середовища відбуваються як шляхом гомеостазу, так і гетеростазу, тобто – присвоєння і перетворення – створення соціального середовища. Останнє стосується процесу самореалізації більшою мірою, ніж гомеостаз, хоча цей процес ще недостатньо вивчений і, на нашу думку, передбачає значну внутрішню перетворюючу роботу, що має відношення до самореалізації.

Н. В. Чепелева, аналізуючи концепцію Л. С. Виготського, доходить висновку: "Соціальна ситуація розвитку – це особливе поєднання внутрішніх процесів розвитку і зовнішніх умов... Це співвідношення визначає і динаміку психічного розвитку протягом певного вікового періоду і якісно своєрідні психологічні новоутворення, котрі виникають наприкінці цього періоду". У кожної людини формуються протягом життя типові форми поведінки і емоційного реагування на конкретні життєві ситуації, які Н. В. Чепелева називає "концепціями".

Важливою з точки зору психології є психологічна ситуація, яка "виникає, коли реальні обставини перешкоджають досягненню мети, задоволенню потреб або вони тлумачаться як такі, що містять певні перешкоди, проблеми тощо". Психологічні ситуації можуть виникати також через наявність внутрішніх перешкод. Н. В. Чепелева цілком слушно, на наш погляд, розглядає психологічну ситуацію як "завдання на смисл": маємо на увазі, що подолання передбачає акт смислоутворення – акт самореалізації. Нам здається, що "завдання на смисл" має центральне значення для вирішення проблеми самореалізації особистості – саме розв'язання численних психологічних ситуацій приводить до того, що світ перестає сприйматися відчужено, як такий, що стоїть "навпроти", натомість виникає позиція "особистість усередині свого світу".

Виділяється система характеристик потреби в самореалізації: потреба в самореалізації належить до розряду вищих потреб; вона є якісною характеристикою особистості; дана потреба актуалізує потенційні можливості особистості; вона сприяє розвитку особистості; потреба в самореалізації підтримує внутрішній стан напруження індивіда, вона має суперечливу природу; потреба в самореалізації існує у варіанті "для інших", тобто має соціальний характер; потреба в самореалізації – це цінність; вона має постійний, безперервний характер, потреба в самореалізації володіє здатністю цілеспрямованого формування в процесі оволодіння тією чи іншою діяльністю.

Фундаментальні потреби створюють активність поведінки. Активність, здійснюючись особистістю в дієвому плані життя, набуває форми самореалізації. Вона визначає діяльність, є рушійною силою, джерелом пробудження в людині її "потенціалів", які викликаються потребою в діяльності, являє собою вищий її рівень, але її характер визначається й опосередковується вищими життєвими потребами.

Потреба в самореалізації є джерелом активності особистості, активність же визначає ті види діяльності, в яких дана потреба задовольнятиметься.

Життєвий шлях людини

Послідовність етапів життєвого шляху утворює часову структуру існування особистості. Кожна фаза являє собою якісно новий рівень розвитку. Вона ускладнюється великою кількістю вимірів життєвого шляху, переплетенням у ньому різних ліній розвитку, кожна з яких має свою історію.

Щоб зрозуміти дійсний зміст і значення певного періоду життя людини, необхідно пізнати витoki, порівняти його з усією цілісною структурою і динамікою життєвого циклу, врахувати як найближчі, так і віддалені, найглибші його наслідки щодо розвитку особистості в цілому. Рух життєвим шляхом сполучається з розвитком людини як особистості і суб'єкта діяльності, тобто, в кінцевому рахунку, як неповторної унікальної цілісності – індивідуальності. Ці сполучені, але в той же і різні напрями руху людини в її розвитку визначають зміни життєвого шляху і його структур.

У психології життєвий шлях вивчається вельми активно і різноманітно.

Ми відзначимо тут три основні концептуальні підходи, які, нам здається, найбільшою мірою відображають цілісний процес розвитку людини:

По-перше, розуміння життєвого шляху як самоздійснення людини (Ш. Бюлер).

По-друге, концептуальне уявлення С. Л. Рубінштейна, котрий загострював увагу на мотиваційній регуляції життєвого шляху через аналіз поняття "спрямованість особистості".

По-третє, система уявлень про життєвий шлях особистості, яка ґрунтується на поняттях життєвої кризи і періодизації життя (Л. І. Анциферова, Т. М. Титаренко).

Шарлотта Бюлер з'ясувала закономірності ("регулярності") змін фаз життя людини, домінуючих тенденцій (мотивацій), у зв'язку зі змінами кількості життєвої активності. Рушійною силою розвитку, згідно з уявленнями Ш. Бюлер, є вроджений потяг людини до самоздійснення, тобто звершення всебічної реалізації самої себе. Самоздійснення в цій концепції розглядається як деякий підсумок, результат життєвого шляху. Поняття "самоздійснення" близьке за значенням до термінів "самореалізація", "самоактуалізація", але, разом з тим, Ш. Бюлер схильна розглядати, наприклад, самореалізацію як "міль" процесу самоздійснення людини. Розглядаючи явище самоздійснення як "результат", дослідниця звертається до онтогенезу особистості і стверджує, що на кожному його етапі особистість може самоздійснюватись, при цьому переживши глобальний стан (у кожному віці свій): гарне самопочуття вважається показником самоздійснення в ранньому віці (до 1,5 року); переживання завершення дитинства є показником самоздійснення в період 12–18 років; переживання самореалізованості – в період 25–50 років; самозавершення – 65–85 років. Ступінь та повнота самоздійснення визначається рівнем самовизначення людини, як здатністю ставити мету, адекватну її внутрішній сутності, їй самій. Таким чином, розвиток механізмів цілепокладання, пов'язаних з рівнем (якістю, глибиною) самосвідомості, виступає фундаментальним фактором концепції Ш. Бюлер.

Концепція розглядає життєвий шлях людини як процес, що складається з п'яти фаз. Сенс життєвого циклу людини полягає в наступному: фази життя мають в основі розвитку цільові структури особистості – самовизначення.

Усього дослідниця виявила і описала п'ять фаз життя.

Перша фаза (вік 16–20 років) – період, що передує самовизначенню. Він характеризується відсутністю в індивіда власної сім'ї і професійної діяльності, тому виноситься за межі життєвого шляху.

Друга фаза (з 16–20 до 25–30 років) – період спроб. Людина пробує себе в різних видах діяльності, заводить знайомства із представниками протилежної статі, шукає супутника життя.

Багато спроб і помилок указують на функціонування мотивації самовизначення, що спочатку має випереджувальний, дифузний характер. Тому особливість внутрішнього світу молодої людини – надія прогнозування можливих шляхів подальшого життя.

Вибір життєвих цілей і шляхів у юнацькому віці нерідко призводить до розгубленості, невпевненості у собі і водночас зумовлює прагнення людини братися до значних справ і звершень.

Третя фаза (від 25–30 до 45–50 років) – це пора зрілості. Вона настає в той період, коли людина знаходить своє покликання або просто постійне заняття, коли вона має вже власну сім'ю.

Періоду зрілості людини властиві:

- 1) реальні сподівання від життя;
- 2) твереза оцінка власних можливостей;
- 3) суб'єктивне бачення цього віку як апогею життя.

У період зрілості відбувається специфікація самовизначення – людина визначає конкретну життєву мету і має деякі реальні результати, впевнено просувається до бажаного самовизначення. У 40 років усталюється самооцінка особистості, яка є результатом життєвого шляху в цілому, життя як процесу вирішення завдань. Тобто підбиваються перші підсумки життя і дається оцінка власних досягнень.

Четверта фаза (від 45–50 до 65–70 років) – фаза старіння людини. У цій фазі вона завершує професійну діяльність, її родину покидають дорослі діти. Для людини настає "тяжкий" вік душевної кризи, втрати репродуктивної здатності, скорочення часу подальшого життя.

У людей, які старіють, посилюється схильність до мрій, самотності, спогадів. Наприкінці цього періоду завершується шлях до самоздійснення, відбувається порушення мети життя, життєвої перспективи.

У *п'ятій фазі* (від 65–70 років до смерті) – старість. Більшість людей залишає професійну діяльність і замінює її хобі.

Послаблюються і руйнуються всі соціальні зв'язки. Внутрішній світ людей похилого віку звернений до минулого, у ньому переважають тривога, передчуття близького кінця й бажання спокою. Тому п'ята фаза не зараховується до життєвого шляху. Розуміння п'ятої фази життя як пасивного очікування смерті суперечить фактам активної і творчої старості.

Ключевим у концепції Ш. Бюлер є поняття "життєва мета", якому важко знайти емпіричний корелят, але яке, незалежно від цього, дійсно слід визнати існуючим і істотним (ми, звісно, маємо на увазі явище, "приховане" за цим терміном). Наявність і усвідомлення життєвої мети, адекватної власним можливостям і прагненням, Ш. Бю-

лер слушно розглядає як принципову умову психічного здоров'я особистості. Вона полемізує з психоаналітиками (З. Фрейдом, А. Адлером), переконливо доводячи, що невротичність особистості визначається не стільки сексуальними проблемами чи почуттям неповноцінності, скільки недостатньою спрямованістю і самовизначенням.

Для нас є важливим, що Ш. Бюлер використовує ідею Л. Берталанфі про властиву всім живим системам тенденцію підвищення напруженості, необхідного для активного подолання "опору середовища". Така спонтанна, від початково властива живому активність, не адаптує індивід до середовища, як це пояснював Фрейд, а підсилює його, роблячи експансивним і водночас таким, що постійно ускладнюється й розвивається. Безумовно, ця сила є нужда. Зокрема, ми б хотіли звернути увагу от на що: вже зазначалося, що Фрейд був дуже логічним у визначенні структури особистості. Його вихідна – *libido*, як відпочатково натуральна енергетична складова, буквально "натикається" на ворожий їй соціальний світ, і, як наслідок, істота-носій цієї *libido* вимушена адаптуватися, і саме для цього створюється вся фрейдівська трьохкомпонентна структура особистості. Тобто структура є наслідком антагонізму, вихід із якого – адаптація. Вона ніколи не буде ідеальною, і саме тому – тривоги, неврози, психологічні захисти *etc.* І якщо тепер повернутися до Ш. Бюлер, можна побачити логіку абсолютно протилежну: так, є відпочаткова сила, і є опір, але основна ідея існування – зовсім не адаптація. Навпаки – ідея в тому, щоб самовідбутися і, звісно ж, структура особистості "під цю ідею" повинна бути іншою.

Ще одне. Ця сила, про яку говорить Л. Берталанфі (та й хіба лише він?) і яку провідну використовує в своїх побудовах Бюлер, – це дійсно і є нужда, така, якою розуміємо її ми. Саме її плин і енергетика створюють структуру особистості і визначають її життєвий шлях. Яким чином? Ш. Бюлер пояснює це. По-перше, вона виокремлює *фази самоздійснення*, починаючи від юнацького віку. Чому саме від цього віку – зрозуміло, адже ключовий фактор самоздійснення являє собою самовизначення особистості, а воно (і це підтверджується сучасними даними) саме й починається в кінці підліткового і в ранньому юнацькому віці. Дослідниця, безсумнівно, права, коли виносить ранішні етапи онтогенезу за межі життєвого шляху. Однак у своїх *поясненнях* цього вона права, нам здається, лише частково. Адже справа не лише в тому, що індивід ще "не здійснює професійну дія-

льність". Це половина проблеми. Інша її рівноцінна половина полягає в тому, що неможливо, дійсно, серйозно говорити про самоздійснення нової людини, не готової здійснити себе в народженні нової людини через контакт з істотою, що тебе кохає. Ми, і це головне, – втілюємося в нових людей, і якби, умовно кажучи, концепцію Бюлер можна було доповнити аналізом явища нужди, це була б завершена теорія життєвого шляху особистості. Ще ближчими виявляються ці концепції при розгляді джерел життєвого шляху. Ш. Бюлер постулює два чинники розвитку – вітальне і ментальне. Перше з них детерміноване внутрішніми силами організму, тож тип розвитку визначається, фактично, домінуванням біологічної енергетики. Бюлер, зокрема, вважає, що саме тому пік творчої активності особистості співпадає в часі з піком біологічного розквіту. Ментальний фактор є, на думку вченої, чимось схожим на психологічне новоутворення: в кінці біологічного стимулу (або навіть на початку згасання) виникає ментальна енергетика, психологічна за своєю природою, яка детермінує подальше самоздійснення. Ми б сказали, що в дійсності все відбувається майже таким чином, за винятком одного "але": біологічні, соціальні і психологічні (ментальні) детермінанти саморуху особистості є, в цілому, складним синтезом одне одного – немає в особистості нічого *лише* біологічного, як і *лише* соціального. Ці сполучення, що переходять від батьків – і є те, що називають загадковим словом "дух". Це форма існування і саморозвитку нужди, яка породжує те, що ми звикли називати самореалізацією, самоздійсненням, - у цілому, життєвим шляхом особистості.

Глобально розглядав життєвий шлях С. Л. Рубінштейн: "Сутність людської особистості знаходить своє завершальне вираження в тому, що вона не лише розвивається, як будь-який організм, але й має свою історію. Ця думка є виключно принциповою і істотною, адже що означає "мати свою історію"? По-перше, це означає "залишити слід" у цьому світі. Але не просто слід, а щось зроблене, створене як втілення себе, своєї нужди. Це означає – якось змінити цей світ, нехай і незначною мірою в масштабах плину поколінь, але навіть народження нової людини (втілення – опрідметнення нужди) – це вже є створення нового світу в цілому, нової форми рефлексії світом самого себе. По-друге, мати історію – означає втілити себе, своє життя в пам'яті, досвіді інших людей, змінивши тим самим і їх самих. Це ті "внески", які переводять нас у своє інше (ідеальне) і роблять кожного

– вічним і незакінченим, не дивлячись на біологічну термінальність. По-третє, мова повинна йти про те, що моя історія – це, фактично, рефлексія. Я переживаю свій рух, накопичую досвід і – пам'ятаю. Ми маємо напрочуд цікаве сполучення в "точці особистості" досвіду, інтенцій, життєвих планів і відхилених альтернатив. Саме через усвідомлення цієї складної єдності виникає визнання великої правди екзистенційної психології, що розуміє особистість як "буття – людини – у світі". У кожному мить свого існування людина має "в собі" цю єдність, котра дозволяє їй трансцендувати, тобто – бути, нескінченно і ефективно. Таким чином, історія відрізняється від генези тим, що вона передбачає наявність внутрішнього в тій субстанції, яка рухається. І тут дуже цікаво повернутися до аналізу фрази С. Л. Рубінштейна, зробивши логічний наголос на слові власну". Цей суб'єктний досвід, ми б сказали, виражає – супроводжує специфічно унікальне втілення нужди, в котрій і досвід духу тих людей, що породили дану особистість, і соціальні внески культури (результат привласнених – інтеріоризованих артефактів), і унікальний ансамбль натуральних властивостей (не забуваймо – біологічне дійсно було колись соціальним). І лише для такої істоти можливий ШЛЯХ – тут ми надаємо цьому поняттю біблейського звучання. Психологія так зрозумілого ШЛЯХУ – ще не відкрита глава нашої науки, яка чекає на увагу своїх дослідників. При цьому важливою є не побудова ще однієї нової теорії. Проблема полягає, яким би дивним це не здалося, у рішенні суто практичних задач психологічного здоров'я людини. Згадаймо, в екзистенційній психотерапії центральним питанням терапевта до клієнта є питання "Де Ви?", це про Dasein. "Ми можемо зрозуміти буття іншої людини, – зауважує Р. Мей, – лише дізнавшись, в якому напрямі вона становиться... Таким чином для людини важливим є майбутній час".

Dasein і означає, що людина є істотою, у якої є своє тут як у часовому, так, власне, і у просторовому відношенні. Це, фактично, мить, мінімальний відрізок шляху, але для нас зараз важливо, що dasein – свідчення наявності шляху. Питання "Де Ви?" означає актуалізацію і "переведення" в свідомість людини того, що майже ніколи в нормі актуалізованим не буває: воно (питання) викликає трансцендування і віддавання собі глобального звіту – "Куди йдеш?". Наявність шляху означає, що особистість здолала екзистенційну закинутість і стала людиною існуючою, тобто самостійно здійснюючого себе, своє жит-

тя (вислів: особистість стала суб'єктом свого життєвого шляху, тут явно не підходить, – ми згодні з Р. Меєм, що зведення людини чи то до суб'єкту, чи то до об'єкту завжди спрощує і примітивізує існування, буття особистості). І, звісно, яким би чином ми не підходили до вивчення шляху, ключовим завжди залишається питання співвідношення усвідомленого й неусвідомленого. Шлях переживається (і лише тому він – ШЛЯХ), але як? Це важке питання. Наше примітивно-дихотомічно влаштоване мислення ("або – або") починає битися в пошуках яскравого ярзацу – ідеалу і його протилежності. І воно знаходить його: ось "полум'яний революціонер", фанатик віри, вчений-аскет, великий художник... Це приклади ШЛЯХУ, – впевнені ми, – але чи так це насправді? Згадаймо у цьому зв'язку маленьку, але унікально глибоку за смыслом мікромовелу Б. М. Теплова "Моцарт і Сальєрі", в котрій дуже ясно показано, хто насправді є генієм і чому саме. Моцарт тут – дуже жива, рухлива, різноманітна людина. Він зовсім не окрилений (обтяжений) якоюсь надідеєю, надцінністю служіння красі, істині, чомусь іще... Він просто живе – цікаво, важко, різноманітно. І саме тому він є аутентичним і самодостатнім, саме тому він – креативний і геніальний.

І ... Сальєрі, людина з чудовим смаком, величезними здібностями, але він є тим, кого саме і можна назвати "полум'яним служителем (рабом) надідеї". Він весь час знаходиться під знаком ідеї. Всі його думки й почуття забирає вона – "одна, але полум'яна пристрасть". І саме тому він є нецікавим, неефективним і по-справжньому небезпечним. Це – раб власного світопроекту, – сказали б екзистенціалісти це часткова людина, - сказали б Маркс та Фромм. Але от що цікаво нам – шлях є і у одного, і в іншого. У чому ж принципова відмінність? Ми ризикнемо припустити, що вона – в різному ступені усвідомлення шляху (не будемо тут говорити про мораль, оскільки ця тема відвела б нас дуже далеко). У Сальєрі це усвідомлення є набагато сильнішим, ступінь його більш високий. Він свідомо підпорядковував себе великій меті – і став її рабом, зупинився. Моцарт, повторимо, просто живе. Слово "просто" тут є ключовим і дуже складним. Чи розуміє він свої цілі, власну роль, значущість в його оточенні? Безумовно, розуміє. Але не це є для нього головним. Світ навкруги, люди, власна відкритість всьому цьому і нові глибокі переживання, що з цим пов'язані. Ось – головне. Саме вони й підказують йому шлях. Згадаймо ще раз Юнга – найбільш вірні, кардинальні кроки

людина робить, якщо здатна прислухатися до своєї самості. Вона підкаже, і нехай це буде незвично, нелогічно, дивно, нехай – всупереч всім стереотипам і очікуванням, що склалися, але, в кінцевому рахунку, виявиться, що зробити саме так – єдино правильний варіант. Самість – найбільш істотна, глибока інстанція внутрішнього світу, сплав найбільш важливих життєвих переживань і досвіду, в тому числі й архетипів – і чи не така іпостась нужди у зрілому віці? І чи не вона визначає шлях? І знову-таки, слідом за Юнгом, ми скажемо – шлях неможливо зрозуміти, його ні в якому разі й не можна намагатися зрозуміти, його треба переживати. Коли сучасна психологія намагається вирішити проблему життєвого шляху особистості, вона використовує дуже багато термінів – "перспективи", "час", "події", "рефлексія", "цінності", "життєві плани", "середовище", "соціалізація" ... etc, etc. Коли робляться спроби все це об'єднати, інтегрувати, перше враження таке, ніби будується якась абстрактна схема-хімера, котра жодного відношення не має до живої, конкретної ("середньостатистичної"!) людини, хіба що до занадто стурбованих осіб, типу пушкінського Сальєрі, Дон-Кіхота та подібних їм людей. Занадто "багато свідомого", нехай це і звучить досить дивно. Насправді ж, такі люди – зазвичай невротичні і психологічно нездорові. Чи є у них шлях? Так, але зовсім не той, який вони демонструють, нав'язують іншим і самим собі. Їх шлях, зазвичай – шлях реактивної істоти, що довічно боїться, захищається, комплексує, і через це – дуже часто небезпечної.

А насправді, кожна людина має свій шлях, не думаючи про це спеціально, не вихваляючи себе і не боячись цього. Просто живе, що й означає йде своїм шляхом. Баланс усвідомлення провідних цінностей та смислів і неусвідомлюваних переживань-рухів – він якраз і визначає нормальність і продуктивність шляху.

Але є ще важливий нюанс – операціональний. Шлях – це напрям: уявимо собі образно, що це дорога, по якій іде людина. Звідкись вона вийшла, десь зараз знаходиться, кудись прийде... Тут для нас головним є питання – куди? У кожного, звісно, свій шлях. Але, все ж таки, вибирає людина шлях чи прокладає? Питання зовсім не випадкове. Адже це і про "замкнутість у світ", і про вплив соціальних і культурно-історичних факторів, і про самість, і про ступінь свідомої самостійності людини в перспективі її життєвого існування. Нам здається, що насправді людину в нормі мало хвилює кінце-

ва точка руху (в стилі "фіктивного фінасізму» А. Адлера). Є частково цілі (щось придбати, щось зрозуміти, зробити, кимось стати), але вони у здорової аутентичної особистості – не більше ніж "проміжні пункти" руху. Закінчення ж і початок шляху не можуть актуально усвідомлюватися, і на них не розповсюджується цілепокладання. Але це і не приреченість. Це – своєрідна тема, що визначена для кожного з нас нуждою і сукупністю ретроспективних та прогностичних переживань (самістю). Ми обираємо тему – чи вона нас? Тут не підходить "або – або"... Немовля, плід – втілення двох проявів нужди, що вміщують в собі колосальну концентрацію всього досвіду існування, саме це, дане немовля – зовсім не "замкнуте" в цей світ випадково (саме сюди, саме зараз). Воно – очікується, і вже до його фізичної появи життєва ситуація для нього підготовлена. Це визначає і спрямування (глобально-стратегічне), і "кінцевий пункт" – коли ця істота, віддавши всю можливу енергетику нужди, залишається існувати далі лише в ідеальному плані – як відбиток втілення – у предметі, людині, пам'яті.

Людина, виявляється, і не обирає, і не прямує, і не прокладає. Більше того, коли вона починає йти саме так (актуально обираючи, прямуючи, прокладаючи) – вона і її оточення відчують значний дискомфорт: "вона йде не своєю дорогою" – мудро говорять люди.

Звичайно, шлях – це дорога, яка існує, як існує і її початок, і її кінець. Це дорога лише моєї самості, моєї нужди, лише моєї долі. Що ж тоді Я? А мені насправді дано дуже багато. Я можу прислуховуватися і йти своїм шлях, самостійно обираючи темп, час, зупинки, супутників. Я можу зійти з цього шляху і повернутися на нього, і щось при цьому обійти, десь зупинившись надовго. Можу взагалі звернути зі шляху і тоді – невротично, фанатично йти, не розбираючи дороги і я прийду – не туди, і ця трагедія переживеться мною повністю лише наприкінці життя)...

В цілому, завершуючи цей невеличкий розділ, ми хотіли б підкреслити: життєвий шлях особистості являє собою напрочуд складний вузол проблем, до якого ще тільки починає несміливо доторкатися наукова психологія. Нам уявляється, що генетичний концептуальний підхід може бути в цьому питанні доволі продуктивним і ефективним.

Мотиваційні регулятори життєвого шляху людини

Цю концепцію, як зміст структури спрямування особистості, розробив С. Л. Рубінштейн (1946, 1973). Основна ідея концепції полягає в тому, що, на відміну від живих істот, людина має свою історію, а не просто цикли розвитку, що повторюються; її діяльність, змінюючи дійсність, об'єктивується в продуктах культури, що передають від покоління до покоління. Так здійснюється зв'язок між поколіннями, завдяки якому наступні покоління не повторюють, а продовжують справу попередніх і спираються на доробок попередників, навіть коли вони вступають із ними в боротьбу. Історія людини – її діяльність, в якій вона досягала своєї мети, робила помилки і виправляла їх. Тому вивчення потреб, інтересів, ідеалів, настанов і тенденцій, спрямування особистості загалом дає можливість прогнозувати життєвий шлях людини і завдяки цьому попереджувати помилки.

Зміст мотивації досить легко можна визначити, відповідаючи на такі запитання:

чого людина хоче?

до чого вона прагне?

що вона може?

Відповідь на запитання: чого людина хоче, чого прагне – джерело мотивації її дій, що задовольняють її *потреби*.

Людина – не замкнена в собі істота, що живе і розвивається із себе самої. Існування її як живого організму передбачає обмін між нею і природою. Для підтримування життя людина потребує речовин і продуктів, а для свого продовження в інших людина потребує іншої людини.

У процесі історичного розвитку коло елементарних людських потреб все розширюється. Ці потреби відображає психіка людини, і вона усвідомлює це як потребу. У ній виявляється зв'язок людини з навколишнім світом і залежність від нього.

Окрім речей, необхідних для існування людини, існують ще й інші потреби, які є необхідними і не переживаються суб'єктивно як потреби – *це інтереси*. Вони народжуються в неспокої:

1) початковий, більш чи менш *невизначений стан*;

2) *динамічна тенденція*, що виступає як прагнення;

3) після цього чітко окреслюється *предмет прагнення*, те, на що людина спрямовує свою увагу.

У міру того, як тенденція визначає предмет, на який прагнення спрямовуються, вони усвідомлюються і стають дедалі більш свідомими мотивами діяльності, що більш або менш адекватно відбивають об'єктивні рушії діяльності людини. Оскільки тенденція спонукає до діяльності, з нею звичайно пов'язуються загальмовані рухові моменти, що посилюють динамічний, спрямований характер тенденцій.

Спрямування включає три тісно пов'язані між собою моменти:

- а) предметний зміст, оскільки спрямування – це завжди спрямованість на щось, на певний предмет;
- б) напруження, що при цьому виникає;
- в) динамічні тенденції і породжувані ним напруження (компоненти, що зумовлюють появу психічних процесів).

Однак не можна відокремлювати динамічний аспект від змістового і намагатися розглядати динамічні моменти як самодостатній механізм психіки і поведінки. Суто динамічні відношення самі по собі, незалежно від змісту, "спрацьовують" лише в афективних і в патологічних станах.

Динамічні тенденції виявляються, за Фрейдом, у формі *потягів*.

У несвідомому потязі об'єкт не усвідомлюється. Тому об'єкт стає несуттєвим, а саме спрямування, виражене потягом, виступає як таке, що закладене природою в індивіді, в його організмі, що йде зсередини, з його глибин.

Органічні потреби відбиває психіка, передусім через органічні відчуття. Оскільки органічні відбиваються в органічних відчуттях, що включають момент динамічного напруження чи мають більш або менш гостре афективне забарвлення, вони виявляються у формі *потягів*.

Потяг – це органічна потреба, виявлена органічною (інтероцептивною) чутливістю. Як відображення органічної потреби, потяг має соматичне джерело виникнення – подразнення зсередини організму. Загальна особливість *потягів* – імпульсивне напруження. Як більш або менш тривале напруження, *потяг породжує імпульс до дії*.

Вчення про *потяги* створив головним чином З. Фрейд, спираючись переважно на матеріал клінічних досліджень, результати яких учений аналізував, виходячи із загальних тверджень своєї концепції.

Фрейд розрізняє дві групи *потягів*: сексуальні *потяги* і *потяги* "Я" або *самозбереження*, а пізніше – *потяги еросу* і *потяги смерті*.

Але, ввівши другу групу потягів до своєї системи, Фрейд фактично зосередив своє дослідження на вивченні сексуальності і прийшов до пансексуалізму, розглядає усе життя людини як наскрізь пронизане виливом сексуальних чинників.

За Фрейдом, внутрішній потяг є самодостатнім чинником. Він виникає в замкнутому на собі організмі, виявляючи позасвідомі взаємостосунки особистості і довкілля. Потяг діє зсередини організму: втечею неможливо врятуватися від нього. Тому в ньому є щось фатальне. Фрейд переконаний, що потяги визначають долю людини. За Фрейдом, потяги є головним стимулом діяльності людини, що підвладна *принципу насолоди*, тобто автоматично регулюється відчуттями насолоди, вдоволення, болю або невдоволення.

Потяг завжди вимагає вдоволення. Однак безпосереднє вдоволення потягу не завжди є можливим. Середовище часто накладає на нього свої заборони, людина наражається на його "цензуру". Тоді потяг або витісняється в несвідоме, або сублімується; сексуальний потяг шукає інших шляхів вдоволення і віднаходить, таким чином, задоволення в різноманітних формах творчої людської діяльності.

Потяги, які витісняються із свідомості, виявляються в замаскованій символічній формі, у сні – в сновидіннях, а в дійсності спочатку найбільш безневинним чином – в обмовках, описках, помилкових діях і забуванні. Коли для реагування на незадоволені, витіснені потяги цих безневинних засобів стає недостатньо, неминуче виникає невроз.

Фрейд відмежовує потяг – початковий чуттєвий момент – від психічної діяльності людини, коли вона вже усвідомила свою потребу. Потяг є лише початковим етапом відображення органічно Потреби в органічній, інтероцептивній чутливості.

Потяг є лише однією з багатьох форм потреби. Це – початковий етап в усвідомленні потреби, і сам потяг зовсім не обов'язково мусить "застрягнути" на рівні органічної чутливості: вона і свідомість в такому разі були б непроникливими одна в одну сферами. Це стосується і сексуального потягу. Він більш або менш глибоко і органічно пронизує все життя особистості, а свідоме життя включається в нього: сексуальний потяг набуває форми кохання; потреба людини в людині, таким чином, є справжньою людською потребою.

Спрямування, що виражається в потягах, породжується потребою в чомусь, що перебуває поза індивідом. І будь-яка динамічна тенден-

ція містить у собі усвідомлений зв'язок з чимось, що знаходиться ззовні.

У потягах на перший план виступає все-таки інформація зсередини, від внутрішнього – до зовнішнього; в інших випадках, навпаки, ця двобічна залежність або співвідношення виникає, скеровується спочатку ззовні всередину.

Протистоїть потягу *належне*. Але між потягом і належним антагонізмом немає; належному людина підкоряється всупереч своїм потягам і бажанням. *Належне стає значущою метою* не тому, що цього людині хочеться, а тому, що це "хочу" вона усвідомила як важливу мету, а її здійснення стало власною справою.

У зворотності цієї залежності між важливістю *мети і потягом, прагненням, волею* і виявляється своєрідна риса спрямованості людини і тенденцій, які сприяють її появі. Серед тенденцій особливе місце посідає установка.

Установка людини – це позиція, ставлення до мети або завдань, яке виявляється у відбірковому спрямуванні і готовності до діяльності, що сприяють її здійсненню. *Моторна* установка організму – це "робоче" положення, пристосування тіла до певних рухів. У такий самий моторний спосіб виражається і *сенсорна* установка на пристосування організму або органа до найкращого сприймання завдання або до здійснення відповідної операції.

Зміна установок означає перебудову психічного ладу індивіда, пов'язану з перерозподілом того, що має для нього значення. Установка виникає внаслідок розподілу і взаємодії внутрішніх тенденцій, підсумовує його. Вона сама не є безпосередньо рухом у певному напрямі, установка передбачає спрямування людини.

Установка як позиція людини включає в себе багато різнопланових компонентів – від елементарних потреб і потягів до поглядів або її переконань.

Установка відіграє значну роль у діяльності людини:

- 1) змінює перспективу, в якій сприймається людиною предметний зміст;
- 2) перерозподіляє значущість різноманітних моментів;
- 3) зумовлює зміну акцентів і інтонацій;
- 4) виділяє істотне інакше – в іншій перспективі, з іншого боку.

Установка, в якій активізується перцептивний зміст, має істотне значення для сприймання, пізнання людиною дійсності. Вона

пов'язана з апперцепцією – апперцепцією не лише уявлень, а всього реального буття особистості.

Установка – це відношення потреб до ситуації. Це процес, що має фазовий характер, загальна диспозиція особистості, що визначає реальну позицію людини в її конкретному вияві і підкоряється закономірностям: її утворення, концентрації, іррадіації, переключення установки.

Від інтересу і спрямованості на предмет слід відмежовувати *схильність як спрямованість на певну діяльність*.

Джерела мотивації можуть бути і в недосяжних для свідомості темних "глибинах" тенденцій і потреб, що усвідомлюються. У потребах виявляється сутність людини, яка має власні потреби, виявляє активність, страждає, тобто як *пристрасної істоти*, її вчинки зумовлені стражданнями і прагненням до насолоди і є свідченням напруженості і активності.

Потреба охоплює світ почуттів – естетичних і моральних: замилювання, ніжності, турботи, зворушення; в ній відбивається все свідоме життя особистості. Потреба по-новому відображається почуттями. Протягом свідомого життя почуття людини залучаються до сфери установок і підкоряються їх моральному контролю. Не лише сексуальні, а й інші потреби зумовлюються не тільки потягом. У міру усвідомлення предмета, до якого потяг спрямовується, потяг перетворюється на *бажання* – нову форму потреби.

Діяльність, спрямована на задоволення наявних потреб, створюючи нові предмети для їх задоволення, породжує і нові потреби.

Органічні потреби виникають у ході їх задоволення. Але потреби людини зовсім не обмежуються тими, що безпосередньо пов'язані з органічним життям. У процесі історичного розвитку потреби розвиваються, потоншуючись і диференціюючись, але і з'являються нові потреби, не пов'язані безпосередньо з уже наявними. Так у людини виникає потреба в читанні, відвідуванні театру, слуханні музики тощо. Породжуючи сфери культури, людська діяльність породжує і відповідні потреби в створюваних благах. У зв'язку з потребами виникають і інші істотні мотиви:

- а) усвідомлення завдань, які ставить перед людиною життя,
- б) обов'язків, які воно на неї накладає;
- в) спонукання людини до діяльності, що виходить за межі тієї, що безпосередньо служить задоволенню вже наявних потреб.

Ця діяльність може викликати появу нових потреб, оскільки не тільки потреби породжують діяльність, а й діяльність інколи породжує *інтереси*.

Слово "інтерес" дуже багатозначне. У побутовому мовленні і в різних науках воно вживається в різних значеннях. Нам може бути цікава людина, в якій ми зовсім не зацікавлені, і навпаки – внаслідок певних обставин можемо цікавитися людиною, яка у нас зовсім не викликає інтересу.

Інтерес у психологічному сенсі не тотожний ні соціальному інтересу в цілому, ні суб'єктивному його виявленню.

Інтерес у психологічному сенсі – спрямування особистості, що лише в остаточному підсумку зумовлене усвідомленням її соціальних потреб.

Особливість інтересу полягає в тому, що інтерес – це зосередження на певному предметі думок, настанові особистості, це прагнення ближче ознайомитися з предметом, заглибитись у нього, зосередити на ньому всю свою увагу.

Гадка. Під гадкою розуміють спрямованість думки, думки-турботи, думки-участі, думки-прилучення, що має емоційне спрямування. Як спрямування помислів, інтерес істотно відрізняється від спрямування бажань, бо в ньому виявляється потреба.

Інтерес виявляється в спрямованості уваги, думок, гадок, потреба – в прагненнях, бажаннях, у волі. Інтерес є інтересом особи до чого-небудь або до кого-небудь: безпредметних інтересів не існує взагалі.

Інтерес завжди має характер двобічного відношення. Якщо нас цікавить певний предмет, це означає, що цей предмет цікавий; він викликає бажання ближче з ним ознайомитися, заглибитись у нього; він привертає до себе увагу, і на ньому зосереджені думки.

Ми робимо не тільки те, в чому маємо потребу, і займаємося не лише тим, що нас цікавить. У нас є моральні уявлення про обов'язок, що регулюють нашу поведінку.

Належне, з одного боку, протистоїть людині, оскільки воно усвідомлюється як значуще, не підвладне людській волі; разом з тим, якщо ми усвідомлюємо щось як належне, а не тільки знаємо, що воно вважається таким, то належне стає предметом наших прагнень – ідеалом. Ідеал – це не лише сукупність норм поведінки:

1) іноді це образ, що втілює найбільш вартісні і привабливі людські якості, – образ людини, що слугує за зразок;

2) відображення бажаного, що ідеалізувалося;

3) ідеал іноді може мати компенсаторно-антагоністичний стосунок до реального вигляду людини;

4) воно може особливо акцентувати на тому, що людина найбільше цінує, і на тому, чого їй якраз і не вистачає;

5) ідеал – це не те, якою людина насправді є, а те, якою вона хотіла б бути, не те, якою вона є в дійсності, а те, якою вона бажала б бути.

Але було б неправильно протиставляти *належне* та *існуюче*, те, якою є людина, і те, якою вона бажала б бути: останнє теж є показовим, щоб скласти уявлення про неї. Ідеал людини – це, таким чином, і те і не те, якою вона є. Це прагнення до найкращого є позитивними тенденціями людського розвитку, які, втілюючись в образі-зразку, стають стимулом і регулюють розвиток.

Ідеали формуються виключно і безпосередньо під впливом суспільства.

Кожна епоха має свої ідеали, своє бачення людини, що зумовлює час і середовище, дух епохи – це втілення її значущих рис. Інколи ідеалом є узагальнений образ, образ як синтез основних, особливо важливих, вартісних рис. Часто як ідеал виступає історична особистість, яка ці риси особливо повно і яскраво уособлює.

У дитинстві і юнацькому віці ідеал часто уособлюють люди найближчого оточення – батько, мати, старший брат, хто-небудь з оточення, згодом – учитель. Пізніше ідеалом, тим, на кого підліток, юнак хотів би бути схожим, стає історична особа, дуже часто – хтось із сучасників.

Ідеали людини яскраво виявляють її спрямування. Ідеали формуються під впливом оцінок суспільства.

Потреби, інтереси, ідеали становлять різні аспекти спрямування особистості, що є мотивацією її діяльності.

Існує закон: доки є актуальними первинні, більш нагальні потреби й інтереси, відступають вторинні, менш нагальні; і коли більш нагальні втрачають свою гостроту і актуальність, за ними виникають наступні. Потреби й інтереси виникають у свідомості в певній послідовності.

Вигляд особистості істотно визначається:

по-перше, *рівнем* потреб, інтересів, тенденцій особистості. Вони дають змогу дійти висновку про різнобічність або убогство внутріш-

нього змісту людини. Деякі люди обмежуються елементарними, примітивними інтересами; їх роль зводиться до підлеглості, їх вплив на інших людей обмежений. Діяльність інших людей зумовлена духовними інтересами, пов'язана з духовними царинами людської діяльності. Вигляд людини значно змінюється залежно від того, якою мірою її діяльність зумовлена духовними інтересами;

по-друге, *колом* її потреб, інтересів, ідеалів. Обсяг або широта цього кола зумовлює змістовність, діапазон людини. Різне коло інтересів визначає різноманітне за змістом духовне життя – від духовно бідного, убогого життя одних людей – до духовно багатого і змістовного життя інших.

Широта духовного життя особистості, очевидно, зумовлює виникнення питання про рівень її розвитку. Не можна вести мову про особливу його широту і багатство, якщо всі потреби й інтереси людини зосереджені на елементарних потребах і інтересах. Розширення кола інтересів може відбуватися лише шляхом переходу на вищі рівні розвитку.

Людина не народжується особистістю – особистістю вона стає. Становлення особистості – не одне й те саме, що розвиток організму, який є процесом органічного визрівання. Вона не тільки розвивається як кожен організм, а й має свою історію.

Кожна людина є деякою мірою учасником і суб'єктом історії людства і в певному сенсі має власну історію. Тому для усвідомлення сутності свого розвитку кожен повинен ставити собі запитання:

ким я був?

що я зробив?

ким я став?

Завжди так і треба ставити собі ці запитання.

Було б неправильно думати, що власними справами, продуктами своєї діяльності, своєї праці особистість лише виявляє себе, лишаючись такою, якою вона була. Для того щоб зробити що-небудь значне, потрібно мати внутрішні можливості для цього. Однак людський потенціал глухне і марніє, якщо людина не реалізується; і лише тоді вона росте і формується, коли реалізується в продуктах своєї праці. У людей, що реалізувалися, позитивне ставлення до своєї справи, до продуктів своєї діяльності; не вичерпавши себе в них, вони зберігають внутрішню силу і здатність до нових досягнень.

Шлях, який долає людина, змінюючись у своєму розвитку, переходячи на інший його щабель, – це постійна діяльність. У людських справах, діяльності практичній і теоретичній психічний розвиток людини не лише виявляється, а й відбувається.

Це ключ до розуміння розвитку особистості, і формування протягом життя, її психічні якості не тільки передумова, а й результат її вчинків і дій. Думка вченого формується, коли він її формулює у своїх працях, думка суспільного, політичного діяча – в його справах. Його вчинки – наслідок його роздумів, планів, задумів, і так само його погляди зумовлює його діяльність.

Свідомість історичного діяча розвивається як усвідомлення того, що через нього і за його участю дещо здійснюється. Так само, коли різець скульптора з кам'яної брили висікає образ людини, він визначає не тільки риси того, хто зображується, а й особу самого скульптора. Стиль митця є вираженням його індивідуальності, але й сама індивідуальність його як митця формується в його роботі над твором. Щоб опанувати досягнення науки і мистецтва, потрібний, звичайно, неабиякий хист.

Будь-яка людина має біографію, історію власного "життєвого шляху". Недаремно біографія людини включає: де навчалася і що вивчала, де і як працювала, що вона зробила, її власний доробок. Це означає, що в історію людини, яка має охарактеризувати її, включають, передусім, те, *що* з надбань людства на неї вплинуло під час навчання і що вона зробила для подальшого його розвитку, – місце і роль цієї людини для історичного поступу людства.

Включаючись в історію людства, особистість робить важливу для історії справу, тобто помітну для історії справу: для історії науки, наукового поступу і розумового розвитку людства, історії мистецтва, естетичного виховання і розвитку особистості, інакше кажучи, вона стає історичною особистістю.

В історії кожної людини трапляються і свої події – вузлові моменти, передумови змін життя індивіда, коли, приймаючи те чи інше рішення, людина на тривалий час змінює напрям власного життєвого шляху.

Саме таким чином виявляється *система мотивації особистості*, що визначає напрям життєвого шляху. І система понять, завдяки яким особистість може пізнавати саму себе.

Теорії особистості

На сьогоднішній день існує багато підходів до розуміння особистості. Теорії особистості в зарубіжній психології різноманітні та акцентують увагу на зовсім різних сторонах психічного життя людини. Проте в кожній дійсно науковій та дійсно психологічній концепції можна прослідкувати три основні тенденції: використання цілісності особистості, її непередбачуваності (непіддатливості жорсткій детермінованості) та здатності до саморуху.

Розглянемо основні психологічні теорії особистості.

Зигмунд Фрейд (1856–1939) – автор найбільш розробленої та логічно завершеної теорії особистості, до речі, першої в історії психології. За Фрейдом, основна тенденція життя – це прагнення максимізувати задоволення своїх інстинктів, мінімізуючи при цьому покарання і провину. Інстинкти – це психічні образи тілесних потреб, виражені у вигляді бажань. Будь-яка активність людини визначається інстинктами.

Фрейд виділяв дві основні групи інстинктів: інстинкти життя (*libido*) та інстинкти смерті (*mortido*). Сексуальні та агресивні інстинкти є первинними та причинними для багатьох соціально-психологічних явищ, таких як війни, мистецтво, релігія, політика тощо.

Стрижнем всієї системи психоаналізу є запропонована З. Фрейдом структурна модель особистості, яка базується на так званій топографічній моделі психіки, що включає три рівні – свідомий, передсвідомий і несвідомий. Рівень свідомості – це думки, відчуття, переживання, які людина усвідомлює в даний момент часу. Область передсвідомого включає в себе весь досвід, який не усвідомлюється в даний момент, але може легко повернутися в свідомість. Безсвідоме – найбільш глибока й значима область психічного, яка містить інстинктивні потяги, бажання, спогади, інший матеріал, вихід якого на свідомий рівень поєднується з почуттям загрози, тривоги. За Фрейдом, такий неусвідомлюваний матеріал багато в чому визначає наше повсякденне функціонування й може виражатися в замаскованій чи символічній формі – у сновидіннях, помилкових діях, жартах і обмовках.

В структурі особистості Фрейд виділяє три функціональні одиниці: Ід, Его та Суперего, які знаходяться в конфлікті.

Ід – це дещо темне, деяке накопичення активізаційних тенденції, незрозуміле і хаотичне, постійне джерело турботи. Ід зберігає провідну роль протягом всього життя. Ід дає поведінку, яка розвивається за "принципом задоволення". Напруга в Ід вимагає розрядки, і розряджається прямо, імпульсивне, ірраціонально. З. Фрейд говорить про "принцип реальності" в поведінці всупереч "принципу задоволення". В останньому випадку йдеться про поведінку, що виникає у відповідь на інстинктивну потребу, коли не враховуються ні зовнішні, ні внутрішні обставини (Л. С. Виготський вдало називає таку поведінку "поведінкою в обхід особистості"). Поведінка за "принципом реальності" є усвідомленою і зваженою, це поведінка за інтенцією Его.

Его – це компонент психічного апарату, відповідальний за прийняття рішень. Его прагне виразити і задовольнити бажання Ід у відповідності з обмеженнями, які накладаються зовнішнім світом. Его не має існування, окремого від Ід, і в абсолютному сенсі завжди залежне від нього. Його головна роль – бути посередником між інстинктивними запитамі організму та умовами середовища; його найвища мета – підтримувати життя організму та побачити, що вид відтворюється.

Суперего – це внутрішня репрезентація традиційних цінностей та ідеалів суспільства. Суперего – це моральна сила особистості, це швидше ідеал, ніж реальність. Його основна задача – оцінити правильність чи неправильність чогось, виходячи із моральних стандартів, санкціонованих суспільством. Суперего включає моральні заборони, норми, цінності та ідеали суспільства. Складається в результаті дії механізму ідентифікації з близьким дорослим своєї статі. У процесі ідентифікації у дітей формується також Едипів комплекс – комплекс амбівалентних почуттів, які відчуває дитина до об'єкта ідентифікації.

Суперего, у свою чергу, складається з двох структур – совісті та Его-ідеалу. Совість набувається в результаті батьківських покарань. Совість включає здатність до критичної самооцінки, наявність моральних заборон та виникнення почуття провини у дитини, коли вона не зробила того, що повинна.

Его – це ідеал, – це заохочувальний аспект Суперего. Він формується з того, що батьки схвалюють або високо цінують; він веде індивіда до встановлення для себе високих стандартів. Якщо мета досягнута, це викликає почуття самоповаги і гордості. В той час як

сфера Ід повністю неусвідомлювана, то Его й Суперего діють на всіх трьох рівнях свідомості.

Ід, Его, Суперего – це структурні елементи особистості, але вони і динамічні також.

Розвиток особистості, за З. Фрейдом, проходить ряд психосексуальних стадій: оральна (смоктання, кусання, жування; від 0 до 18 місяців), анальна (утримання чи виштовхування фекалій; від півтора до 3 років), фалічна (мастурбація, від 3 до 6 років), латентна (6–12 років) та генітальна (здатність до гетеросексуальних відносин; після пубертату – статевого дозрівання). Можливе виникнення фіксації – затримки або зупинки розвитку на певній психосексуальній стадії, або регресії – повернення на більш ранню стадію розвитку. З кожною із стадій розвитку пов'язані різні типи характеру.

Тривога є функцією Его і її призначення полягає в тому, щоб попереджувати людину про загрозу, яка наближається, яку потрібно зустріти або її уникнути. Тривога дає можливість особистості реагувати в загрозованих ситуаціях адаптивним чином. Є три основні різновиди тривоги: *реалістична* (напруження між Его і зовнішнім світом, емоційна відповідь на небезпеки оточуючого світу), *невротична* (напруга між Ід та Его, тривога, яка виникає через те, що Его боїться усвідомити те, що знаходиться в Ід; це може призвести до неврозу) і *моральна* (напруга між Его та Суперего, коли принцип реальності не узгоджується з моральним стереотипом; Его відчуває загрозу покарання з боку Суперего).

Захисні механізми особистості оберігають людину від тривоги, що її охоплює. Захисні механізми Его – це свідомо стратегія, яку використовує індивід для захисту від відкритого вираження імпульсів Ід та зустрічного тиску з боку Суперего. Захисні механізми мають дві основні характеристики: 1) діють на несвідомому рівні і є засобами самообману; 2) викривлюють, заперечують або фальсифікують сприйняття реальності, щоб зробити тривогу менш загрозовою для людини.

Існують такі механізми захисту (виділені З. Фрейдом та його послідовниками):

Витіснення – "мотивоване забування", вигнання із свідомості травмуючих моментів.

Раціоналізація – псевдопояснення, брехлива аргументація, завдяки якій ірраціональна поведінка виглядає розумною.

Заперечення – механізм, коли людина не помічає неприємних для неї фактів та явищ.

Регресія – наближення до дитячих форм поведінки.

Проекція – механізм, завдяки якому неприйнятні ді та прагнення індивіда приписуються іншим.

Інтроекція – механізм, за яким людина привласнює цінності та норми іншої людини, приймаючи їх як свої власні.

Ідентифікація – захист Его від фрустрації шляхом ототожнення з деякою могутнішою інстанцією, ніж Его. Людина стає рабом інтроектованих норм і тому невольною.

Інтелектуалізація – відмежування свого Его від безпосереднього емоційного контакту з Его іншого і трактування цього іншого як об'єкт, тобто за допомогою концептуальних моделей, поняттєве та термінологічне орієнтованих схем.

Утворення реакції – здійснення зумисних вчинків, зміст яких захищає Его від усвідомлення справжніх власних переживань; неприйнятний імпульс придушується і потім на рівні свідомості проявляється зовсім протилежний.

Заміщення – зігнання накопиченої енергії на доступний або безпечний об'єкт, коли на справжньому об'єкті розрядити її неможливо.

Сублімація – трансформація *lilido* чи *mortido* на творчу, соціально прийнятну діяльність. Це єдина конструктивна стратегія оволодіння небажаними імпульсами.

Захисні механізми, природа тривоги, психосексуальний розвиток, рівні свідомості, інстинкти – це основні категорії, якими збагатив З. Фрейд психологічну науку. Його теорія особистості цілісна, завершена, хоча й не позбавлена деякого детермінізму. Послідовники Фрейда надавали більшого значення здатності особистості до саморозвитку і саморуху.

Альфред Адлер (1870–1937) – засновник індивідуальної психології. На противагу припущенню З. Фрейда про те, що поведінка людини керується природженими інстинктами, А. Адлер припустив, що людська мотивація в основному представлена соціальними мотивами.

Люди – це соціальні істоти. Вони співвідносять себе з іншими людьми, беруть участь у спільній соціальній діяльності, ставлять загальне благо вище егоїстичних інтересів, і стиль їх життя переважно соціальний засвоєю орієнтацією. Крім того, А. Адлер вводить прин-

цип унікальності, з якого витікають його основні теоретичні положення: «Якщо необхідність цілісного розуміння людини і досягнення її (неділимої) особистості (точка зору, яка диктується як природою розуму, так і індивідуально-психологічним розумінням прагнення особистості до інтеграції) не викликає сумнівів, то порівняльний метод, який є основним інструментом у нашій роботі, дає нам можливість сформулювати поняття силових ліній, слідуючи яким людина досягає зверхності". С. Мадді, проводячи порівняльний аналіз теорій особистості, відносить позицію А. Адлера до моделі самореалізації (вдосконалення). Таким чином, особистість у парадигмі А. Адлера цілісна і здатна до саморуху.

Основна тенденція особистості, за Адлером, – це прагнення до зверхності або досконалості (в ранніх роботах він виділяв це як основне прагнення до влади). Це єдиний фундаментальний мотив, який є природженим, але повинен виховуватися і розвиватися, оскільки від народження це лише тенденція, можливість, а не реальна даність. Це прагнення є універсальним і присутнім як у нормі, так і в патології. Зверхність як мета може набувати як негативний (деструктивний), так і позитивний (конструктивний) характер. Прагнення до зверхності проявляється як на рівні індивідууму, так і на рівні суспільства. Всі люди прагнуть до підвищення, а не до зниження напруги (до гетеростазу на перевагу гомеостазу). Отже, прагнення до зверхності – це прагнення до подолання власних недоліків та повнішого розкриття свого потенціалу. А. Адлер розглядав його як могутню рушійну силу, що лежить в основі поведінки людини.

Адлер розробляв ідею про те, що люди намагаються компенсувати неповноцінність органів і що ці спроби компенсації здійснюють важливий вплив на їх життєдіяльність. Почуття неповноцінності – це відчуття власної неповноцінності, нездатності, безсилля, яке виникає в дитинстві і в подальшому слугує основою для боротьби за зверхність.

Почуття неповноцінності бере свій початок у дитинстві через те, що дитина переживає тривалий період залежності, будучи безпомічною і такою, що вимагає турботи батьків. Однак відчуття неповноцінності у деяких людей може стати надмірним. Внаслідок цього з'являється комплекс неповноцінності – перебільшене почуття власної слабкості.

В цілому три фактори сприяють розвитку комплексу неповноцінності: неповноцінність органів, надмірна опіка і відторгнення з боку батьків.

З іншого боку, у відповідь на почуття неповноцінності у людини може розвинути гіперкомпенсація і комплекс зверхності. Цей комплекс виражається в тенденції перебільшувати свої фізичні, інтелектуальні або соціальні здібності, перебільшувати власну значимість, щоб долати постійне відчуття неповноцінності.

Згідно з Адлером, люди намагаються компенсувати почуття власної неповноцінності, виробляючи свій унікальний стиль життя, в рамках якого вони прагнуть до досягнення фіктивних цілей, орієнтованих на зверхність чи досконалість. Стиль життя особистості складається у дитини в перші чотири-п'ять років життя найчіткіше проявляється в її установках і поведінці, спрямованій на вирішення трьох основних життєвих задач: професійної, співробітництва й любові. Стиль життя включає в себе унікальне поєднання рис, способів поведінки і звичок, які в сукупності визначають неповторну картину існування індивідууму. Існують чотири установки, які відповідають стилям життя: *керівний тип* (самовпевнені люди з незначним соціальним інтересом, активні, з установкою зверхності над зовнішнім світом), *отримуючий тип* (без соціального інтересу, малоактивні, задовольняють свої потреби за рахунок інших), *унікаючий тип* (неактивні, без достатнього соціального інтересу, їх метою є уникання всіх проблем у житті), *соціальнокорисний тип* (високий ступінь соціального інтересу і високий рівень активності, проявляє істинну турботу про інших і зацікавлений у спілкуванні з ними). Отже, стиль життя – це унікальна конфігурація особистісних рис, мотивів, когнітивних стилів і способів взаємодії з реальністю, що характерна для поведінки людини і що забезпечує постійність її поведінки.

Рушійною силою розвитку особистості є соціальний інтерес, який визначається Адлером як прагнення до співробітництва з іншими людьми для досягнення спільних цілей. Соціальний інтерес має природжені задатки, але остаточно формується протягом виховання. З точки зору Адлера, міра вираженості соціального інтересу є показником психічного здоров'я. Нормальні, здорові люди посправжньому турбуються про інших; їх прагнення до зверхності соціально позитивне і включає в себе благополуччя всіх людей. Навпаки, у погано пристосованих людей соціальний інтерес виражений

недостатньо. Вони егоцентричні, занурені у власні інтереси і прагнуть домінувати над іншими. Соціальний інтерес виникає у стосунках дитини з матір'ю. Тому мати повинна заохотити формування зрілого соціального інтересу та допомогти у спрямуванні його за межі сфери материнського впливу. Батько дитини повинен уникати двох помилок: емоційної відмежованості та батьківського авторитаризму. Великий вплив на формування соціального інтересу здійснюють також стосунки між батьком та матір'ю.

Порядок народження - основна детермінанта установок, які визначають стиль життя.

Первісток (старша дитина) отримує безмежну любов і турботу батьків. Але тільки до тих пір, поки не з'являється друга дитина. Тоді стан дитини нагадує "монарха, позбавленого трону". Боротьба за повернення попередньої центральної позиції в сім'ї приречена на невдачу, адже минулого не повернути. Старша дитина найчастіше консервативна, прагне до влади і схильна до лідерства.

Єдина дитина не має братів чи сестер, з якими може конкурувати.

Будучи дуже чутливою до материнської турботи, може суперничати з батьком. Головна особливість цього стилю життя – залежність і егоцентризм. Дитина надто довго знаходилася під контролем матері і очікує такої ж турботи та захисту від інших.

Друга (середня) дитина прагне перевершити свого старшого брата чи сестру. Завдяки цьому темп її розвитку буває вищим. Дитина виростає честолюбною, зі схильністю до суперництва. Характерною для неї є орієнтація на досягнення.

Остання дитина (наймолодша) оточена турботою і увагою не тільки батьків, але й братів та сестер. У старших дітей більше привілеїв, і тому найменша дитина відчуває сильне почуття неповноцінності. У такої дитини сильна мотивація перевершити старших сиблігів.

Порядок народження передбачає припущення щодо наявності певних проблем, але не обов'язково у кожній дитини є описані характеристики, це скоріше тенденції, які витікають із позиції в сім'ї.

Концепція фікційного фіналізму Адлера стверджує, що у мотивації більшу роль відіграють очікування, а не минулі переживання. Ця фінальна мета може бути фікцією, тобто недосяжним ідеалом, але тим не менш вона є реальним стимулом і дає остаточне пояснення поведінки.

При цьому здорова особистість може звільнитися від цих фікцій і відкрито зустріти реальність, а невротик на це не здатний.

Поняття креативного (творчого) Я є найбільшим досягненням Адлера як персонолога, головним конструктом його теорії. У ньому втілюється активний принцип людського життя, те, що надає йому значимості. Кожна людина має можливість вільно створювати свій власний стиль життя. Креативне Я надає життю сенс: воно створює мету і засоби її досягнення. Креативне Я – це вільна воля самої людини, яка ставить за мету творення себе, своїх відносин зі світом та певних матеріальних і духовних цінностей. Креативне Я надає кожній людині унікальності та цілісності.

Таким чином, теорія особистості Альфреда Адлера описує людину як цілісність, якій притаманні творчість та соціальна належність, а людське життя – як активне прагнення до досконалості.

Карл Густав Юнг (1875–1961) – автор аналітичної теорії особистості.

Головне, що відрізняє аналітичну психологію Юнга від фрейдівського психоаналізу, – різне бачення природи лібідо. Якщо Фрейд характеризує лібідо, вдаючись переважно до термінів сфери сексуальності, то для Юнга це – життєва енергія загалом, в якій сексуальність – лише одна з її складових.

За Юнгом, першопочаткова життєва енергія лібідо виявляє свій вплив упродовж змушніння і розмноження, у певних видах діяльності – залежно від того, що в певний момент є найважливішим для конкретної людини.

Юнг відкидає фрейдівське розуміння едипового комплексу. Він пояснював прихильність дитини до матері як необхідну життєву потребу дитини і спроможність матері її задовольнити. Коли дитина зростає, у неї з'являються сексуальні потреби, що накладаються на ті, які домінували в дитинстві, – потреби в їжі. Юнг висловив припущення, що енергія лібідо набуває гетеросексуальних форм лише в пубертатний період. Він не відкидав цілком наявності сексуальної мотивації в дитячому віці, однак звів сексуальність лише до одного з багатьох потягів у психіці.

Життєвий досвід Юнга, певно, істотно впливає на його переконання. Ми вже вказували на те значення, яке його інтерес до несвідомого мав для визначення професійного покликання. Щодо сексу, то й тут можна простежити вплив біографічних моментів. Юнг не

використав у своєму вченні поняття едипового комплексу, тому що не мав такого досвіду власних дитячих переживань. Він відгукувався про свою матір як про досить гладку і непривабливу жінку, а тому ніяк не міг зрозуміти, на якій підставі Фрейд стверджував, ніби кожний хлопчик відчуває в дитинстві сексуальний потяг до своєї матері.

На відміну від Фрейда, у Юнга не було жодних проблем, пов'язаних зі сферою сексу. Він також не робив жодних спроб обмежувати своє статеве життя. У нього були сексуальні зв'язки з жінками-пацієнтками і ученицями протягом багатьох років. "Для Юнга, що цілком вільно і надто активно задовольняв свої сексуальні потреби, секс у цілому відігравав мінімальну роль у розумінні людської мотивації. Для Фрейда ж, змученого власними нездійсненими і пригніченими бажаннями, секс, навпаки, займав центральне місце", – писав Шульц (1990).

Ще одна істотна відмінність між науковими позиціями Фрейда і Юнга стосується питання про спрямування чинників, визначальних для формування особистості людини. З точки зору Фрейда, людина є продуктом своїх дитячих переживань. Для Юнга людську особистість формує не тільки і минуле, а й такою ж мірою і власна мета, очікування і надії на майбутнє. На його думку, формування особистості зовсім не завершується до п'яти років. Людина може змінюватися, і іноді досить значно, протягом усього свого життя.

Третє, що розрізняє наукові погляди Фрейда і Юнга, полягає в тому, що Юнг спробував заглибитись у царину несвідомого більше, ніж це вдалося Фрейдю. Він надавав ще одного виміру розумінню Несвідомого: вроджений досвід людства як виду, успадкований від своїх предків-тварин (колективне несвідоме).

Юнг розрізняв два рівні несвідомого: *особисте несвідоме* і *колективне несвідоме*.

Особисте несвідоме – сфери несвідомого, що містять у собі утворення, які раніше перебували у свідомості, але згодом забувалися або ж витіснялися.

Колективне несвідоме – найглибший рівень психічної діяльності, що включає природжений досвід минулих поколінь людей, а також предків-напівтварин.

Безпосередньо під рівнем свідомості перебуває *особисте несвідоме*, що скається з усіх спогадів, імпульсів і бажань, нечітких сприйнятів і іншого особистого досвіду, витісненого або просто за-

бутого. Цей рівень несвідомого не надто глибокий, події, які там знаходяться, легко можуть бути відновлені у свідомості.

Зміст особистого несвідомого – це згруповані в певні тематичні комплекси емоції, спогади, бажання тощо. Ці комплекси виявляються у свідомості як певні домінуючі ідеї – ідеї сили або ідеї неповноцінності – і таким чином справляють свій вплив на поведінку. Комплекс – це ніби маленька особистість всередині людини. Колективне несвідоме перебуває нижче рівня особистого несвідомого: воно посідає більш глибокий рівень, воно невідоме індивіду і містить акумульований досвід минулих поколінь, включаючи і напівтваринний період історії людства. Колективне несвідоме – це універсальний еволюційний досвід, що становить основу особистості людини.

Важливо зазначити, що досвід у колективному несвідомому є і справді несвідомим. Ми не можемо усвідомити його або ж якимось пригадати, як це можливо при заглибленні в особисте несвідоме.

Архетипи – природжені тенденції всередині колективного несвідомого. Вони є внутрішніми детермінантами психічного життя людини, оскільки спрямовують дії людини в певне русло, чимось схоже на те, як поводитися в подібних ситуаціях наші предки-тварини. Архетипи виявляють себе у свідомості у вигляді емоцій і деяких інших психічних явищ. Вони звичайно пов'язані з моментами життєвого досвіду (народження і смерть), життєвого шляху (дитинство, юність), а також з реакцією на смертельну небезпеку.

Архетипи – форми колективного несвідомого, що відіграють у культурі конструктивну роль. Завдяки їм можливий зв'язок епох і поколінь, збереження духовної цілісності культур.

Як би ми не тлумачили несвідоме – позитивно чи негативно – воно є істотною складовою загальної системи свідомості.

Свідоме і несвідоме доповнюють одно одне. Так, свідоме – дискретне: сприймання, враження, думки ми можемо розрізняти. Несвідоме, навпаки, – континуальне. У ньому домінує безупинність потоку значень. Акти усвідомлення підлягають контролю, перевірці, повторенню, координації в часі. Несвідоме цих ознак позбавлене. Свідоме краще виявляється в усній формі, а неусвідомлене – мовою образів-символів.

Юнг досліджував міфологію і художню творчість найдавніших цивілізацій, відшуковуючи в них архетипічні символи, і аналізував їх. Виявилось, що існують символи, властиві всім архаїчним культурам

(спільні для них), причому навіть таким, які були настільки віддалені в часі і просторі, що прямий контакт між ними був неможливий. Йому також вдалося виявити у сновидіннях пацієнтів щось, що він визначив як сліди подібних символів. Це ще більше зміцнило ідеї Юнга про колективне несвідоме.

Чотири таких архетипи трапляються частіше, ніж інші – це *Персона*, *Аніма* і *Анімус*, *Тінь* і *Самість*.

Персона – це та маска, яку кожний з нас надягає, спілкуючись з іншими людьми. Вона представляє нас такими, якими ми хочемо, щоб нас сприймали в суспільстві. Персона може не відповідати справжній особистості індивіда. Поняття персони в Юнга аналогічне поняттю ролевої поведінки в соціології, коли ми чинимо так, як вважаємо за потрібне, а люди очікують від нас іншої поведінки в тих чи інших ситуаціях.

Архетипи Аніма і *Анімус* відбивають припущення Юнга, що кожна людина має певні психологічні риси, які є характерними для протилежної статі. Аніма відбиває жіночі (фемінні) риси в чоловічому характері, а анімус – чоловічі (маскулінні) характеристики в жіночому. Як і більшість архетипів, ця "пара" бере початок у найглибших шарах досвіду предків, коли чоловіки й жінки засвоювали емоційні і поведінкові тенденції протилежної статі.

Архетип Тіні – це зворотний, темний бік "Я". Тінь найглибше укорінена в тваринному минулому людини. Юнг вважав її своєрідною спадщиною нижчих форм життя. Тінь являє собою сукупність усіх наших: 1) аморальних, 2) шалених, 3) пристрасних і 4) абсолютно неприйнятних поривань і вчинків. Юнг писав, що тінь підштовхує нас чинити щось таке, чого ми в нормальному стані ніколи собі не дозволимо.

Коли з нами трапляється щось подібне, ми схильні пояснювати сподіяне тим, що на нас щось найшло. Це «щось» і є Тінь, найбільш примітивна частина нашої Природи. Однак Тінь має і свій позитивний бік. Вона джерело: а) спонтанності, б) творчого пориву, в) раптових осяянь і г) глибоких емоцій – без чого нормальне, повноцінне людське життя також неможливе.

Але найважливішим архетипом Юнг вважав *Самість*. Поєднуючи і гармонізуючи всі аспекти несвідомого, "Я" створює єдність і стабільність особистості. Завдання Самості – інтеграція різноманітних підсистем особистості. Юнг порівнював *Самість* із пориванням

або прагненням до самоактуалізації, що визначає врівноваженість і цілісність, найповніше розкриття можливостей особистості.

За його переконанням, самоактуалізації можна досягти лише досягнувши середнього віку (між 35 і 40 роками).

Цей відрізок людського життя Юнг розглядав як критичний період особистого розвитку – межу, долаючи яку, особистість зазнає глибоких і позитивних перетворень.

Значний вплив на погляди Юнга справили факти автобіографії: в цьому віці сам Юнг зміг досягти цілісності свого "Я", подолавши невротичну кризу. Таким чином, для Юнга найважливішим етапом особистісного розвитку є зовсім не дитинство, як у Фрейда, а, навпаки, роки зрілості, час, коли він сам мав душевну кризу і зміг подолати її.

Юнгівські поняття інтроверсії і екстраверсії широко відомі. Екстраверти – люди, що спрямовують лібідо (життєву енергію) зовні, на зовнішні події і інших людей. Люди подібного типу підпадають під вплив оточення, легко пристосовуються до суспільства, в якому живуть, і впевнені в собі за будь-яких ситуацій.

У інтровертів лібідо спрямоване на внутрішній світ. Такі люди схильні до споглядальності, інтроспекції. Вони мало піддаються зовнішнім впливам, менш упевнені у стосунках з іншими людьми і зовнішнім світом і гірше соціально адаптовані, ніж екстраверти.

У психіці кожної людини співіснують полярні типи, однак один з них домінує. Проте тип реакції, що переважає, певною мірою залежить від ситуації. Наприклад, інтроверт може виявитися досить соціально гнучким у певній ситуації, зокрема у випадку, коли порушуються його інтереси.

Згідно з юнгівською теорією, всі особистісні відмінності виявляють себе в чотирьох основних функціях: мисленні, почуттях, відчуттях і інтуїції, за допомогою яких ми можемо, власне, орієнтуватися як у навколишньому, об'єктивному світі, так і в світі внутрішньому, об'єктивному. Мислення являє собою концептуальний процес, що веде до усвідомлення значення і розуміння. Почуття – це суб'єктивний процес зважування і оцінювання. Відчуття утворюють свідоме сприймання фізичних об'єктів. Інтуїція включає в себе сприймання на несвідомому рівні.

Юнг вважав, що мислення і почуття утворюють раціональний рівень сприймання світу, оскільки включають у себе причинні су-

дження. Відчуття і інтуїція, навпаки, являють собою нераціональний рівень, оскільки не передбачають використання поняття причини.

У середині кожної з цих пар тільки одна може домінувати в кожному окремий момент часу.

Домінуюча функція в поєднанні з тим чи іншим психологічним спрямуванням (інтроверсія – екстраверсія) утворює вісім психологічних типів (наприклад, екстравертний розумовий тип або інтровертний інтуїтивний тип).

Ідея словесно-асоціативного тесту спала на думку Юнгу після того, як один із його колег розповів йому про асоціативні експерименти В. Вундта. У Юнга цей тест здійснюється так: аналітик зачитує одне за одним ряд слів пацієнту. Пацієнт повинен у відповідь на кожне слово сказати перше, що йому спаде на думку. При цьому вимірюється час реакції, зміни частоти дихання, електропровідність шкіри і всі інші параметри, що можуть свідчити про емоційну реакцію пацієнта.

Якщо реакція на те чи інше слово вимагає занадто багато часу, призводить до зміни ритму дихання або опору шкіри, ми можемо дійти висновку про те, що існують певні підсвідомі проблеми, пов'язані з запропонованим словом чи з можливою відповіддю.

Юнг вживав словесно-асоціативний тест як детектор брехні і навіть успішно викрив таким чином двох злочинців-крадіїв.

Підіб'ємо підсумки. Ідеї Юнга справили значний вплив на широкі сфери релігії, історії, мистецтва і літератури. Для багатьох істориків, теологів і письменників його роботи стали справжнім джерелом натхнення. Однак, в цілому наукова психологія ігнорувала його аналітичну теорію. Багато його книг так і не були перекладені англійською мовою аж до 60-х років ХХ сторіччя.

Нехтування Юнга традиційними науковими методами видавалося зухвальством багатьом психологам-експериментаторам. Для них теорії Юнга з їх містичною і релігійною основою були ще менш прийнятними, ніж навіть фрейдівська концепція. У цілому закиди, що висловлюються на адресу ймовірності фрейдівської системи, можна віднести і до робіт Юнга. Він також більше спирався на клінічні спостереження і інтерпретації, ніж на контрольований експеримент.

Юнгівські вісім типів особистості зумовили появу цілої низки досить цікавих досліджень. Особливий інтерес викликає індикатор ти-

пів Майерс – Бріггс – тест виміру характеристик психологічних типів особистості.

Цей тест, запропонований у 20-х роках К. Бріггс і І. Бріггс – Майерс, став популярним особистісним тестом і використовується з практичною метою, зокрема для з'ясування за допомогою тестування особистісних характеристик при прийнятті на роботу.

Виділення типів інтровертів/екстравертів надихнуло Г. Айзенка на вдосконалення списку особистісних характеристик людей, який і призначений для вимірювання цих двох характеристик. Дослідження з використанням даного тесту показали, що деякі з юнгівських концепцій допускають експериментальну перевірку.

Однак у цілому, як і у випадку з ідеями Фрейда, більша частина юнгівської теорії (уявлення про комплекси, архетипи і колективне несвідоме) виявилася непідвладною науковому дослідженню.

Словесно-асоціативний тест сьогодні є однією із стандартних проєктивних методик. Саме до розряду таких тестів належить відомий тест чорнильних плям Роршаха. У понятті самоактуалізації не можна не бачити передбачення позиції А. Маслоу і всієї гуманістичної психології. Гіпотеза Юнга про те, що саме середній вік є критичним для розвитку особистості, була сприйнята А. Маслоу і Е. Еріксоном і засвоєна всією сучасною психологією особистості.

Незважаючи на його величезний внесок у психологію, роботи Юнга не дістали визнання в західній психології. Великої популярності його ідеї набули лише в 70–80-ті роки внаслідок їх містичного забарвлення.

Еріх Фромм (1900–1980) максимально акцентував увагу на соціальних детермінантах особистості. На його думку, поведінка людини може бути зрозуміла лише у світлі впливів культури, які існують в даний момент історії.

Фромм розрізняє тваринну природу і людську природу. Тваринна природа – це біохімічні та фізіологічні механізми, які слугують цілям фізичного виживання. Основна тенденція особистості – реалізувати свою людську природу. Людська природа здатна пізнавати саму себе та інші об'єкти. Коли організм має таке знання, то він відділяється від природи та інших організмів. Позитивною стороною такого відділення є свобода, негативною – відчуження. Дія у відповідності з людською природою веде до продуктивності. Як людська істота, індивід має самосвідомість, розум, уяву. Виключно людськими пере-

живаннями є почуття ніжності, любові, співпереживання, інтересу, відповідальності, ідентичності, чесності, трансценденції та свободи.

Свобода супроводжується почуттям самотності, власної незначимості та відчуженості. Тому люди прагнуть здійснити "втечу від свободи". Для цього є кілька шляхів. Авторитаризм – тенденція з'єднатися з кимось чи чимось зовнішнім, щоб повернути силу, втрачену індивідуальним Я. Авторитаризм може проявлятися в мазохістських та садистських тенденціях. Деструктивність (другий шлях) відмінна тим, що її метою є не активний чи пасивний симбіоз, а знищення, усунення об'єкта. Зруйнувати світ – це остання, відчайдушна спроба не дати цьому світу зруйнувати мене. Автоматизований конформізм це абсолютне підкорення соціальним нормам, які регулюють поведінку.

Індивід припиняє бути собою, він повністю засвоює тип особистості, запропонований йому загально визнаним шаблоном, і стає таким, як і всі інші, таким, яким вони хочуть його бачити. На противагу цим трьом негативним механізмам існує також досвід позитивної свободи, завдяки якому можна позбавитися самотності та відчуження. При позитивній свободі людина відчуває себе частиною світу і водночас не залежить від нього. Досягнення позитивної свободи вимагає від людей спонтанної активності в житті. Завдяки любові та праці розвивається позитивна свобода, люди об'єднуються з іншими, не втрачаючи при цьому відчуття індивідуальності та цілісності.

У природі людини закладені унікальні екзистенційні потреби. *Потреба у встановленні зв'язків* реалізується в тому, що люди турбуються про когось, несуть за когось відповідальність. Ідеальний шлях зв'язку зі світом полягає в "продуктивній любові", яка допомагає людям трудитися разом і водночас зберігати свою індивідуальність. *Потреба в подоланні* виявляється в тому, що всі люди повинні долати свою пасивну тваринну природу, щоб стати активними творцями свого життя.

Творення ідей, мистецтва, матеріальних цінностей чи виховання дітей дозволяє людям піднятися над випадковістю і пасивністю їх існування і досягти почуття свободи та власної значимості. *Потреба в укоріненості* полягає в необхідності для людей відчувати себе невід'ємною частиною світу. Люди потребують стабільності, безпеки, схожих на те, що в дитинстві давав зв'язок з матір'ю. *Потреба в ідентичності* – це потреба тотожності з самим собою. Індивіди з чітким

усвідомленням своєї ідентичності відчувають себе господарями свого життя. *Потреба в системі поглядів та відданості* виражає той факт, що людям необхідна стабільна і постійна опора для пояснення складності світу. Ця система орієнтації являє собою сукупність раціональних переконань, які дозволяють людям сприймати та інтерпретувати реальність. Також люди потребують мати об'єкт відданості, присвятити себе чомусь, в чому полягав би сенс їх життя. Це долає ізолюваність існування і відкриває шлях до продуктивного життя. Вираження і задоволення всіх перерахованих потреб залежить від соціальних умов, в яких живе людина.

Особистість для Е. Фромма – це цілісність вроджених і набутих психічних якостей, які характеризують індивіда і роблять його унікальним. Протягом життя людина вступає у відносини зі світом: 1) шляхом оволодіння речами та їх асиміляції; 2) шляхом відносин з людьми та з самим собою (соціалізація). Орієнтації, шляхом яких індивід вступає у відносини зі світом, визначають сутність його характеру; характер можна визначити як відносно перманентну форму, яка слугує провідником людської енергії в процесі асиміляції та соціалізації.

Існує п'ять основних типів характеру.

Рецептивна орієнтація характеризується тим, що людина вважає, що джерело всього хорошого в житті знаходиться зовні, і єдиний спосіб отримати бажане – це отримати його із зовнішнього джерела. Така людина пасивна, довірлива та сентиментальна.

Експлуаторський тип не сподівається отримати щось від інших в дарунок, а віднімає у них бажане силою чи хитрістю. Такі люди схильні не створювати ідеї, а красти їх, хоча вони досить здібні, щоб створити щось самостійно. Вони відчувають потяг лише до тих людей, яких вони можуть відібрати у когось іншого. Вони використовують все і всіх, з кого можуть щось взяти.

Накопичуючий характер виражається в тенденції володіти якомога більшою кількістю матеріальних цінностей, влади та любові. Такі люди схильні вважати, що володіють лише обмеженою кількістю сил, енергії та ментальних здібностей, і цей запас вичерпується і ніколи не поповниться. Вони віддані минулому, їх лякає все нове.

Ринкова орієнтація будується на переконанні, що особистість оцінюється як товар, який можна продати чи вигідно обміняти. Девіз таких людей – "Я такий, яким ви хочете мене бачити". Передумовою

ринкової орієнтації є пустота, відсутність будь-якої специфічної якості, яка не може бути об'єктом обміну, оскільки кожна характерна риса може стати в протиріччя з вимогами ринку. Ринкова особистість повинна бути вільна, вільна від всякої індивідуальності.

Продуктивний характер – це кінцева мета в розвитку індивіда.

Продуктивність – це реалізація людиною притаманних їй можливостей, використання своїх сил. Цей тип характеру – незалежний, чесний, спокійний, люблячий, творчий, здатний на соціально-корисні вчинки.

Продуктивна орієнтація виявляється в продуктивному мисленні, любові та праці.

Таким чином, теорія Еріха Фромма дозволяє подивитися на обрії людського існування, яких можна досягнути шляхом реалізації екзистенційних потреб, продуктивного мислення, праці та любові. Він визначає особистість як цілісність, відкидає ідею жорсткої детермінованості, визнає здатність до саморуху. Теорія Е. Фромма – це гуманістична модель особистості в соціумі.

Ерік Еріксон (1902–1994) вводить в психологію епігенетичний принцип та розглядає вісім основних стадій психосоціального розвитку індивіда. Епігенетичний принцип витікає з розуміння розвитку організму в утробі матері. Цей принцип полягає в наступному: все, що розвивається, має вихідний план розвитку, у відповідності з яким з'являються окремі частини – кожна має свій час домінування, – поки ці частини не складуть здатного до функціонування цілого. Особистість розвивається у відповідності з етапами, предетермінованими в готовності людського організму стимулюватися колом значимих індивідів та соціальних інститутів, усвідомлювати їх та взаємодіяти з ними. Зрілість особистості Еріксон розуміє як "ідентичність" або психосоціальну тотожність особистості. Ідентичність – найважливіша характеристика цілісності особистості на вищих щаблях розвитку, інтегративна якість її організації, в центрі якої знаходиться переживання індивідом свого нерозривного зв'язку з певними соціальними групами – суспільством, нацією, професійною групою тощо. Розвиток особистості являє собою процес розгортання тих зачатків, які були дані людині від народження. Організм, що розвивається, стикається з соціальним оточенням і це зіткнення породжує основні етапи розвитку особистості. Кожна психосоціальна стадія супроводжується кризою – поворотним моментом у житті особистості, який

виникає як наслідок досягнення певного рівня психологічної зрілості і соціальних вимог, що висувуються до людини на цій стадії.

Перша стадія – орально-сенсорна, або інкорпоративна – охоплює перший рік життя. Людина повинна вибрати між полюсами довіри-не-довіри на користь довірливого ставлення до світу, що є основою життєздатності особистості. Міра розвитку у дитини почуття довіри до інших людей та світу залежить від якості отримуваної ним від матері турботи. Позитивна психосоціальна якість, яка набувається в результаті успішного вирішення конфлікту "довіра – недовіра", – це надія. Надія підтримує впевненість людини в значимості та надійності загального культурного простору.

Друга стадія (1–3 роки) – м'язово-оральна – змушує вирішувати другу життєву задачу – набуття самостійності, автономії або сором та сумнів. Задовільне вирішення психосоціальної кризи на цій стадії залежить передусім від готовності батьків поступово надавати дітям свободу самим здійснювати контроль над своїми діями. Дитина вчиться ходити, повзати, штовхати і тягнути, відпускати і кидати. Діти насолоджуються своїми новими можливостями і прагнуть все робити самі.

Якщо батьки дозволяють дитині робити те, на що вона здатна, у неї з'являється відчуття того, що вона володіє своїми м'язами, своїми на-мірами, самою собою, тобто з'являється самостійність. Набуття дитиною автономії підсилює почуття довіри.

Третя стадія (3–6 років) – локомоторно-генітальна, або едипова – знаменує вибір між ініціативою та почуттям провини. Дошкільний вік Еріксон називав ще "віком гри". У цей час соціальний світ дитини вимагає від неї активності, вирішення нових задач і набуття нових навичок. Ускладнюється структура діяльності та поведінки – здійснюється планування, що ставить віддалені цілі, дії спрямовуються до досягнення можливого. Формуються моральні почуття. Дитина починає чути внутрішній голос совісті і стає здатною до самостереження, самокерування, самопокарання, до переживання почуття провини, ревності та суперництва. Позитивно вирішують психосоціальний конфлікт на цій стадії діти, чиї батьки заохочують їх самостійні дії.

Четверта стадія (6–12 років) – латентна – характеризується вступом дитини у якісно нові соціальні зв'язки в шкільне життя. Дитина здійснює вибір між працелюбністю та неповноцінністю. Дитина

активно оволодіває символами культури. Оволодіваючи основами знань, діти починають ідентифікувати себе з представниками окремих професій, для них важливим стає соціальне схвалення їх діяльності. Почуття компетентності – результат успішно розв'язаного психосоціального конфлікту на цій стадії.

П'ята стадія (12–19 років) – юність – дуже важливий період у схемі життєвого циклу. Підліток коливається між позитивним полюсом еґо-ідентичності та негативним полюсом плутанини ролей. Задача полягає в тому, щоб поєднати всі наявні до цього часу знання про самих себе та інтегрувати ці чисельні образи себе в особистісну ідентичність, яка ґрунтується на минулому та проектує майбутнє. Є наступні рівні набуття ідентичності: 1) дифузна ідентичність (рольове змішування); 2) стан передвирішеності; 3) психологічний мораторій; 4) отримання ідентичності. Людина повинна пройти всі чотири стадії, інакше виникає хибна ідентичність. Складові ідентичності, за Еріксоном, так: наявність самосвідомості, відчуття психологічного часу, оптимальне поєднання інтеграції та диференціації Я, відкритість до змін. Ідентичність втілюється у вірність, тобто здатність бути вірним своїм прив'язаностям та обіцянкам, не дивлячись на протиріччя в системі цінностей.

Шоста стадія (20–25 років) – рання зрілість – це вирішення дорослих задач на базі сформованої психосоціальної ідентичності. Це період залицянь, шлюбу та початку сімейного життя. Робиться вибір між інтимністю та ізоляцією. Інтимність – це здатність злити воєдино вашу ідентичність з ідентичністю іншої людини без страху, що ви втрачаєте щось у собі. Надмірна зануреність в себе чи уникання міжособистісних відносин призводить до самотності та ізоляції. Позитивна якість, пов'язана з нормальним виходом з цієї кризи, – це любов.

Сьома стадія (26–64 роки) – середня зрілість вирішує дилему продуктивності чи інертності. Виникає протиріччя між здатністю людини до розвитку та особистісним застоєм, повільним регресом особистості в процесі повсякденного життя. Винагородою за оволодіння здатністю до саморозвитку є формування людської індивідуальності, неповторності. Піднімаючись над рівнем ідентичності, людина набуває рідкісну здібність бути самою собою.

Восьма стадія (після 65 років) завершує життєвий шлях. Людина або набуває еґо-інтеграції, або впадає у відчай. Людина озирається

на пройдений шлях, і якщо вона задоволена, то отримує спокій і врівноваженість як наслідок цілісності своєї особистості, якщо ні – приречена на відчай як результат плутаного життя.

Таким чином, теорія Еріка Еріксона детально розглядає, як реалізується здатність особистості до саморуху, причому метою розвитку є набуття цілісності.

Гордон Олпорт (1987–1967) – видатний персонолог, який поєднував гуманістичний та індивідуальний підходи в своїй теорії особистості. Він був одним із творців диспозиційного напрямку в психології особистості, в основі якого лежать дві ідеї: 1) кожна людина володіє унікальним набором рис, який багато в чому визначає її поведінку в різних ситуаціях; людина демонструє постійність в своїх діях, думках, почуттях; 2) кожна людина унікальна; неможливо знайти людей, абсолютно ідентичних один одному. Г. Олпорт зазначав, що "видатною властивістю людини є її індивідуальність. Кожна людина – унікальне творіння сил природи. Точно такої ж, як вона, ніколи не було і не буде". Його визначення особистості є відображенням того, що для автора явище унікальності центральним. "Особистість, – пише Олпорт, – це динамічна організація всередині індивіда тих психофізичних систем, які детермінують характерну для нього поведінку і мислення". Риси особистості – це схильність поводитися – схожим чином в широкому діапазоні ситуацій.

Індивідуальні риси називаються індивідуальними диспозиціями. Існує три типи диспозицій: *кардинальні* (у людей, які живуть однією глобальною ідеєю, яка визначає всі їх думки і її); *центральні* (яскраві характеристики людини, будівні блоки індивідуальності, їх легко виявити, кількість – від 5 до 10); *вторинні* (менш помітні, менш узагальнені, менш стійкі, менш придатні для характеристики особистості – звички, особливості в одязі, побуті тощо).

Олпорт належить до тих небагатьох персонів, які розуміли дійсно ключове значення проблеми методу у теоретизуванні з приводу природи особистості і віддавали собі звіт про існуючу вражаючу суперечливість між теоретичними уявленнями і способом збирання емпіричних фактів, а отже – і їхньої реальної цінності. Він найбільш чітко і яскраво визначає істотними ознаками особистості цілісність і унікальність, і робить такий необхідний крок у бік розробки адекватних цим атрибутивним ознакам методів.

У Г. Олпорта ми зустрічаємо розподіл всіх існуючих методів дослідження особистості на дві полярні групи – номотетичні і ідеографічні.

І цей розподіл виявляється настільки важливим, що, як доводить автор, йому відповідають два різні теоретичні підходи до вивчення особистості, які отримують ті самі назви. Ідеографічний (морфогенетичний) підхід полягає у спробі досліджувати особистість як унікальну цілісність і передбачає застосування відповідних методів і методичних процедур.

Номотетичний підхід є, власне, традиційно існуючим напрямом – коли особистість штучно розкладається на складові, і якісь узагальнення намагаються отримати лише за допомогою набору великої кількості результатів, щоб вони стали статистично достовірними. Олпорт усе зрозумів вірно, але в реальних своїх емпіричних дослідженнях використовував саме останній, номотетичний метод, і тому його наукові тексти читаються, як драматичні твори: ми відчуваємо, як важко йому ставати на той же шлях, який він критикує – отримувати узагальнення не від емпіричних даних, а завдяки власним роздумам.

Г. Олпорт, полемізуючи з психоаналітиками, встановив наявність у людини так званих "автономних комплексів". Ці новоутворення мотиваційного характеру формуються у людини на певному етапі життя і зовсім не пов'язані з історією розвитку. Принаймні, функціонування автономного комплексу та його виникнення повністю визначається сучасним життям людини. Причини, через які доросла людина поводить себе так чи інакше, не залежать від того, які причини спершу стимулювали її до такої поведінки. Концепція функціональної автономії означає, що мотиви дорослої людини не визначаються минулими мотивами.

Г. Олпорт вводить специфічну назву для самості – пропріум. Пропріум – це позитивна, творча якість людської природи, що прагне до розвитку. Є сім різних аспектів самості – пропріатичних функцій. 1) Тілесна самість, відчуття власного тіла. 2) Самоідентичність, незмінність та неперервність я, незалежно від змін, які відбуваються. 3) Самоповага, гордість за власні досягнення. 4) Розширення самості, Я охоплює нові аспекти соціального і фізичного оточення. 5) Образ себе; в цілях індивіда починають відображатися очікування інших значимих людей. 6) Раціональне управління самим собою, застосу-

вання логіки для вирішення повсякденних проблем. 7) Пропріативне прагнення, цілісне почуття Я і планування життєвих перспектив. Крім того, існує ще один аспект, який стоїть над всіма іншими і синтезує їх – пізнання самого себе. Розвиток цих функцій відбувається в процесі становлення особистості і призводить до формування зрілої особистості.

Психологічно зріла особистість характеризується такими рисами. Зріла людина має широкі межі Я, може подивитися на себе зі сторони, виконує різні види діяльності. Зріла людина здатна до теплих, сердечних соціальних відносин, до дружньої інтимності та співчуття. Зріла особистість демонструє емоційну нестурбованість і самоприйняття, має позитивне уявлення про себе. Зріла людина демонструє реалістичне сприйняття, досвід та домагання, бачить речі такими, якими вони є, а не такими, якими хоче їх бачити. Зріла людина має здатність до самопізнання та почуття гумору. Зріла особистість має цільну життєву філософію, систему цінностей, яка робить її життя значимим.

Таким чином, теорія Г. Олпорта дає розуміння особистості як цілісної, здатної до саморуху та недетермінованої (принцип функціональної автономії). Особистість – це постійно мінлива динамічна система, зрозуміти яку можна лише через принцип індивідуальності.

Джордж Келлі (1905–1967) притримувався когнітивного напряму в психології особистості. Людина для нього – це дослідник, вчений, який прагне зрозуміти, інтерпретувати та передбачити світ своїх переживань, щоб ефективно взаємодіяти з ним. Головні цілі людини – це передбачення та управління. Келлі підкреслював творчу здатність живих істот репрезентувати оточуюче середовище. В основі поглядів Дж. Келлі лежить філософська позиція конструктивного альтернативізму. Реальність – це те, що ми розуміємо як реальність, факти завжди можна розглядати з різних точок зору.

Теорія Келлі називається теорією особистісних конструктів. Келлі концентрує увагу на психологічних процесах, які дозволяють людям організувати та зрозуміти події, які відбуваються в їх житті. Конструкт – це певний трафарет чи шаблон, крізь який людина дивиться на життя. Це особливий спосіб тлумачення світу. Конструкт – це особливий суб'єктивний засіб, створений (сконструйований) самою людиною, перевірений (валідизований) нею на практиці, який допомагає їй сприймати і розуміти (конструювати) оточуючу дійс-

ність, прогнозувати та оцінювати події. Головною ознакою конструкту є його біполярність, дихотомічність. Біполярність конструкту обумовлена тим, що стверджуючи щось, ми водночас щось заперечуємо. Конструкт завжди "працює" в певному контексті, і кожна людина в даний момент має застосувати його до обмеженого набору елементів. Це обмеження обумовлене діапазоном придатності конструкта. Діапазон придатності – це той простір реального світу, на якому дана система чи теорія забезпечує зону корисної дії.

Вся теорія особистісних конструктів будується на основному постулаті – базовому припущенні, що передує всій теоретичній системі: "Процеси особистості – це прокладені в психіці канали, в руслі яких людина прогнозує події. Канали відповідають особистісним конструктам. Іншими словами, поведінка і мислення людини обумовлені її тлумаченням власного досвіду та передбаченням майбутніх подій.

З основного постулату можна зробити 11 висновків (королларіїв). Висновок про індивідуальність: люди унікальні і відрізняються один від одного тим, як інтерпретують події. Висновок про організацію: люди організують свої конструкти ієрархічно. Існують суперординантні та субординантні конструкти. Висновок про вибір: якщо ми стоїмо перед вибором, то ми оберемо те, що найімовірніше або розширить наше розуміння світу, або уточнить нашу конструктну систему. Дії людини в новій або невизначеній ситуації визначаються циклом О-В-В (орієнтування – вибір – виконання), який полягає в послідовному обдумуванні декількох можливих конструктів і виборі того з них, який виявиться кращим для інтерпретації ситуації. У фазі орієнтування людина розглядає декілька конструктів, які можна використати для інтерпретації даної ситуації. У фазі вибору людина обмежує кількість конструктів до необхідної. У фазі виконання людина обирає напрям дій і поведінки. Висновок про досвід: нашу систему конструктів змінюється, коли ми зустрічаємося з новими явищами, які не узгоджуються з нашою попередньою конструктною системою. Висновок про научіння: конструктна система змінюється, щоб забезпечити прийняття правильних рішень. Висновок про модуляції уточнює умови, за яких змінюється система конструктів особистості. Висновок про спільність: якщо людина інтерпретує досвід подібно до іншої людини, то її психічні процеси будуть подібні процесам цієї людини. Висновок про співдружність: соціальна взаємодія склада-

ється зі спроб однієї людини зрозуміти, як інша людина усвідомлює дійсність.

Згідно з Дж. Келлі, особистість індивіда являє собою організовану систему більш чи менш важливих конструктів; людина використовує особистісні конструкти, щоб інтерпретувати світ переживань та передбачати майбутні події. Пізнати особистість – значить дізнатися, як людина тлумачить свій особистий досвід.

Таким чином, теорія особистісних конструктів Дж. Келлі пропонує нам новий погляд на проблему особистості. Основна тенденція особистості – це постійне прагнення людини передбачати та контролювати ті події, які з нею відбуваються. Особистість має цілісну систему конструктів, яка може змінюватися (здатність до саморуху).

Альберт Бандура розумів психічне функціонування в термінах безперервної взаємодії між поведінковими, когнітивними та середовищними факторами. Цей підхід називається "взаємний детермінізм". В основному поведінка людини формується через спостереження або на основі прикладів. Бандура багато уваги приділяв проблемам наuczіння. Підкріплення – це не єдиний спосіб зміни поведінки, як вважали біхевіористи. Наша поведінка в значній мірі регулюється передбаченими наслідками. Наuczіння через спостереження можливе за відсутності зовнішнього підкріплення і є основною формою набуття людиною моделей поведінки.

Фактично всі феномени наuczіння, які набуваються в результаті прямого досвіду, можуть формуватися опосередковано, шляхом спостереження за поведінкою інших людей та її наслідками. Вербальна передача інформації та спостереження за відповідними моделями забезпечує підґрунтя для найскладнішої форм поведінки людини. За допомогою процесів моделювання спостерігачі вилучають загальні риси з різних реакцій та формулюють правила поведінки, які дають їм можливість йти далі того, що вони вже бачили або чули. Наuczіння через спостереження може призвести до стилю поведінки, відмінного від того, що людина спостерігала в дійсності. Люди формують когнітивний образ певної поведінкової реакції через спостереження за поведінкою моделі, і далі ця закодована інформація, що зберігається в довготривалій пам'яті, слугує орієнтиром в їх діях. Наuczіння через спостереження регулюється чотирма взаємопов'язаними компонентами, такими як увага, збереження, моторно-репродуктивні та мотиваційні процеси. Процеси уваги дозволяють зрозуміти модель, яка

спостерігається. Людина може навчитися багато чому, якщо зверне увагу на характерні риси поведінки моделі і правильно зрозуміє їх. Важливою детермінантою уваги є асоціативні моделі (тобто люди, з якими ми спілкуємося частіше, дають зразки поведінки, яку ми можемо вивчити повніше), функціональна цінність (схвалюваність), особиста привабливість моделі, а також власні мотиви та здібності спостерігача. Процеси збереження забезпечують запам'ятовування моделі, довготривалу репрезентацію в пам'яті того, що спостерігалось. Є дві основні репрезентативні системи, за допомогою яких поведінка моделі зберігається в пам'яті – образне кодування та вербальне кодування. Моторно-репродуктивні процеси забезпечують переведення інформації, символічно закодованої в пам'яті, у відповідні дії. Мотиваційні процеси пов'язані з підкріпленням. За наявності підкріплення моделювання або наування через спостереження швидко переводяться в дію. Позитивне підкріплення впливає також на процеси уваги та збереження. У ролі підкріплення може виступати також передбачення заохочення чи покарання.

Зовнішнє підкріплення виконує дві функції – інформативну та стимулюючу. Опосередковане підкріплення пов'язане зі спостереженням за кимось. Аверсивні наслідки дій, які спостерігалися, будуть сприяти тому, що спостерігач не буде використовувати таких моделей поведінки. Опосередковане позитивне підкріплення призводить до того, що спостерігачі поводяться таким же чином, як і моделі, які отримали підкріплення. Самопідкріплення має місце кожного разу, коли люди встановлюють для себе планку досягнень і заохочують чи карають себе за її досягнення, перевищення чи невдачу. Через самопідкріплення стає можливим саморегулювання. Є три процеси, які є компонентами саморегулювання людини: самоспостереження, самооцінка та самозвіт.

Самоефективність – це вміння людей усвідомлювати свої здібності будувати поведінку, відповідну специфічній задачі чи ситуації. Те, як людина оцінює власну ефективність, визначає для неї розширення чи звуження можливостей вибору діяльності, зусилля, які треба докласти для подолання перешкод тощо. Самооцінка ефективності впливає на форми поведінки, мотивацію, побудову поведінки та виникнення емоцій. Висока самоефективність, пов'язана з очікуванням успіху, звичайно призводить до гарного результату і таким чином сприяє самоповазі. Набуття самоефективності може відбуватися

4 шляхами. 1) Здатність вибудувати поведінку. Джерелом ефективності є минулий досвід успіхів і невдач у спробі досягти бажаних результатів. Успішний особистий досвід породжує високі очікування. 2) Опосередкований досвід. Спостереження за іншими людьми, які успішно справилися з задачею, може дати надію на самоефективність. 3) Вербальне переконання. Ефективність може бути досягнена через переконання людини в тому, що вона має здібності, необхідні для досягнення мети. 4) Емоційний підйом. Люди з більшою ймовірністю досягають успіху, якщо вони не напружені та емоційно стабільні.

Процес поведінкового самоконтролю складається з п'яти основних кроків: визначення форми поведінки, на яку потрібно впливати, розробка програми для збільшення частоти бажаної поведінки, виконання й оцінка програми та завершення програми.

Початковий етап самоконтролю – визначення точної форми поведінки, яку потрібно змінити. Щоб підійти до проблеми ефективно, потрібно перекласти невизначені висловлювання про особистісні особливості на точні описи специфічних реакцій, які ілюструють ці особливості. Другий крок самоконтролю – збір головної інформації про фактори, що впливають на поведінку, яку ми хочемо змінити. Фактично ми повинні стати кимось на зразок вченого, який не тільки відмічає власні реакції, але й реєструє частоту їх появи з метою зворотного зв'язку та оцінки. Розробка програми самоконтролю. Змінити частоту повторюваності специфічної поведінки можна декількома шляхами а) Самопідкріплення. Якщо люди хочуть змінити свою поведінку, вони повинні постійно заохочувати свої бажані вчинки. б) Самопокарання. Для того, щоб зменшити повторюваність небажаної поведінки, можна також обрати стратегію самопокарання. в) Планування оточення. Для того, щоб небажані реакції зустрічалися рідше, потрібно змінити оточення так, щоб або змінилися стимули, які передують реакції, або наслідки цих реакцій. Виконання й оцінка програми самоконтролю. Після того, як розроблена програма само-модифікації, наступний логічний крок – виконати її. Чудовим засобом контролю є договір з самим собою – письмове погодження з обіцянкою дотримуватися бажаної поведінки та використовувати відповідні заохочення та покарання. Останнім кроком у процесі розробки програми самоконтролю є уточнення умов, при яких вона вважається завершеною. Інакше кажучи, людина повинна точно визначити

кінцеву мету. Взагалі корисно завершувати програму самоконтролю, поступово знижуючи кількість заохочень за бажану поведінку. Успішно виконана програма може просто зникнути сама по собі або з мінімальними зусиллями з боку людини. Іноді людина може сама вирішити, коли та як завершити її. Врешті-решт, метою є формування нових поліпшених форм поведінки, які зберігаються назавжди.

Звичайно, людині завжди потрібно бути готовою відновити стратегії самоконтролю, якщо знову з'являться неадаптивні реакції.

Таким чином, соціально-когнітивна теорія А. Бандури наголошує на взаємодії поведінкових, когнітивних та середовищних факторів. Це позбавляє особистість детермінованості. Особистість може розвиватися, моделюючи свою поведінку, навчаючись через спостереження, а отже, є здатною до саморуху, найвищим вираженням чого є концепція самоефективності.

Абрахам Маслоу (1908–1970) сформулював основні принципи гуманістичної психології, запропонувавши в якості моделі особистості відповідальну людину, яка вільно здійснює свій життєвий вибір. Уникання свободи й відповідальності не дає можливості досягти справжності, аутентичності. Недоцільно зосереджувати свою увагу на детальному аналізі окремих подій, реакцій, переживань; слід вивчати кожну людину як єдине, унікальне, організоване ціле.

В кожній людині закладені потенційні можливості для росту й вдосконалення. Всі люди від народження володіють творчими потенціями, які у більшості згасають в результаті "окультурювання". Руйнівні сили в них є результатом незадоволеності базових потреб.

Ієрархія потреб, за Маслоу, являє собою наступну послідовність: потреби фізіологічні, тобто у задоволенні запитів тіла; у безпеці, надійності та захисті; у належності до сім'ї, общини, кола друзів, коханих; потреби в повазі, схваленні, самоповазі; у свободі, необхідній для якнайповнішого розвитку всіх задатків і талантів, для реалізації самості, самоактуалізації. Людині необхідно спочатку задовольнити нижчі потреби, щоб виявитися здатною до задоволення потреб наступного рівня.

Всі мотиви людини можна поділити на дві глобальні категорії: дефіцитарні (або Д-мотиви) і мотиви росту (або буттєві, Б-мотиви). Д-мотиви є стійкими детермінантами поведінки, сприяючи задоволенню дефіцитарних станів (голоду, холоду і т. п.), їх відсутність викликає хворобу. Д-мотивація націлена на зміну неприємних, фруст-

руючих умовний. Мотиви росту, які називаються також метапотребами, мають віддалені цілі, пов'язані з прагненням особистості актуалізувати свій потенціал. Вони збагачують життєвий досвід, розширюють світогляд, не зменшуючи, як у випадку з Д-мотивами, а збільшуючи напруження. Метапотреби, на відміну від дефіцитарних, важливі у рівній мірі і не розташовуються в порядку пріоритетів. Прикладами метапотреб є потреба в цілостності, доскональності, активності, красоті, доброті, істині, унікальності.

Мотиваційний статус здорової людини полягає передусім у прагненні до самоактуалізації, яка розуміється як звершення своєї місії, осягнення покликання, долі.

Самоактуалізація – надзвичайно рідке явище, і досягають, на думку Маслоу, менш ніж один процент людей, оскільки більшість просто не знає про власний потенціал, боїться своїх здібностей. Це явище отримало назву комплексу Іони, який характеризується страхом успіху, що заважає людині прагнути до самовдосконалення. Перешкодою для самоактуалізації є також сильний негативний вплив потреби в безпеці.

Процес росту вимагає постійної готовності ризикувати, помилятися, відмовлятися від зручних звичок. Реалізація потреби в самоактуалізації вимагає від людини мужності та відкритості новому досвіду. А. Маслоу звертав увагу також на роль пікових переживань в особистісному зростанні, завдяки яким здійснюється трансцендування, вихід за власні межі і спонтанно переживається наближення до своєї справжньої сутності.

Самореалізація, за А. Маслоу – це "неперервна актуалізація потенційних можливостей, здібностей і талантів; звершення своєї місії, або покликання, долі і т. д.; повніші пізнання і, відповідно, прийняття своєї власної споконвічної природи; невгамовне прагнення до єдності, інтеграції, або внутрішньої синергії особистості".

На думку А. Маслоу, з самореалізацією людина набуває єдності, цілісності, інтеграції, стає більш відкритою для відчуттів, відрізняється неповторністю, експресією та спонтанністю, більш повно функціонує, має більші творчі здібності і гостріше почуття гумору, здатна посміятися над собою, упевнюється в існуванні вищих ідеалів краси, радості, чесності, добра, істини та сенсу.

Він описує вісім шляхів самореалізації (самоактуалізації):

- 1) повна віддача переживанням, коли людина повністю розкриває свою сутність;
- 2) відмова від загальноприйнятої поведінки, вміння прислухатися до внутрішнього голосу, "голосу самості";
- 3) щомиттєві прогресивні вибори, які сприяють особистісному зростанню;
- 4) чесність, прийняття відповідальності на себе;
- 5) готовність не подобатись іншим;
- 6) прагнення бути у своїй справі настільки хорошим, наскільки це можливо;
- 7) граничні, вищі переживання, моменти екстазу;
- 8) виявлення індивідом того, ким він є, що йому подобається, а що ні, що для нього добре, а що погано, куди він рухається, у чому полягає його місія.

Таким чином, теорія А. Маслоу присвячена розвитку здорової особистості, що прагне самореалізації, самоздійснення, саморозвитку. Це цілісна, недетермінована єдність, здатна до саморуху.

Карл Роджерс (1902–1987) вважав, що існує фундаментальний аспект людської природи, який змушує людину рухатися до більш реалістичного функціонування та до більшої конгруентності (під якою він розумів відповідність між тим, що висловлюється, що знаходиться у полі досвіду, і тим, що помічається).

На думку К. Роджерса, основний мотив людського існування – прагнення до актуалізації, яке розглядається як притаманне організмові прагнення реалізувати свої можливості та здібності з метою зробити особистість сильнішою, а життя більш багатим, різностороннім, насиченим та задовольняючим. Всі інші мотиви є лише різновидами прагнення до актуалізації. Прагнення до актуалізації є вихідною точкою становлення "повноцінно функціонуючої людини".

Самість, або Я-концепція – це організований, послідовний концептуальний гештальт, який складається з різних аспектів сприйняття якостей "Я", або "мене", а також особливостей відносин з іншими людьми та цінностей, пов'язаних з цим сприйняттям. Я-концепція – це уявлення людини про те, що вона собою являє. Я-концепція відображає ті характеристики, які людина сприймає як частину себе. Я-концепція також містить інформацію про те, якими ми хотіли б бути – Я-ідеальне. Розвиток Я-концепції пов'язаний з оцінкою, яку дають дитині інші люди.

Коли "Я" лише формується (у немовляти), воно регулюється виключно організмичним оціночним процесом. Це сприяє правильному задоволенню потреб дитини. Структура "Я" потім формується у взаємодії з оточенням. Зміст Я-концепції обумовлений соціалізацією особистості.

Потреба в позитивній увазі притаманна всім людям. Вона проявляється у задоволенні людини, коли її схвалюють інші, і фрустрації, коли нею не задоволені. Частіше батьки позитивно ставляться до бажаної поведінки дитини. Тобто якщо дитина поводить належним чином, у неї з'являється досвід позитивної уваги, в інших випадках він відсутній. Це обумовлена позитивна увага, або умова цінності, яка уточнює обставини, за яких діти будуть переживати позитивну увагу. Умова цінності шкодить повноцінному розвитку дитини, оскільки примушує і чинити так, як хочуть інші, а не розвиватися, досягаючи своїх цілей. Хоча ніхто не може бути повністю вільним від умов цінності, можна отримати позитивну увагу незалежно від поведінки. Людину приймають і цінують за те, якою вона є; це безумовна позитивна увага – єдиний спосіб не заважати тенденції актуалізації дитини. Дитину люблять і приймають без критики.

Поведінка людини здебільшого узгоджується з її Я-концепцією. Переживання, які узгоджуються з Я-концепцією людини та її умовами цінності, легко усвідомлюються. Переживання, які знаходяться в конфлікті з «Я», створюють загрозу для Я-концепції, вони не допускаються до свідомості і точного сприйняття. Тривога є емоційною реакцією на загрозу, яка сигналізує, що Я-концепція може постраждати, якщо невідповідність між нею та загрозливим переживанням стане усвідомленою. Захист – це поведінкова реакція організму на загрозу, головна мета якої – зберегти цілісність

Я-структури. Існує два основні механізми захисту – викривлення сприйняття та заперечення. Викривлення сприйняття допускає до свідомості загрозливе переживання, але у формі, яка робить його сумісним з яким-небудь аспектом Я-концепції людини. У випадку заперечення людина зберігає цілісність Я-концепції, повністю уникаючи загрозливих переживань.

К. Роджерс вважає, що потрібно створити певний тип відносин з іншою людиною (зокрема, під час психотерапії), які б відповідали наступним умовам:

- правдивість стосунків (в інших роботах К. Роджерс називає це конгруентністю);
- прийняття іншої людини;
- емпатія (розуміння думок і почуттів).

Коли дотримуються ці вимоги і з'являється відношення, яке К. Роджерс називає допомагаючим, індивід виявить в собі можливості для саморозвитку, самореалізації.

К. Роджерс виділяє основні характеристики актуалізації: рухливість, відкритість, незалежність від зовнішнього впливу і опирання на себе.

Повноцінно функціонуюча людина відкрита своєму досвідові, тобто може сприймати його без захисних механізмів, без страху, що усвідомлення своїх почуттів та думок вплине на її самоповагу, її "Я" є результатом її зовнішнього та внутрішнього досвіду, який не викривлюється, аби співпасти зі сталим уявленням про себе, а уявлення про себе відповідають її досвідові, який правдиво проявляється вербальними чи невербальними засобами комунікації. Така людина не лицемірить, висловлюючи те, що відчуває.

Максимально реалізуючись, така людина насичено живе у кожен момент свого життя, їй властива рухливість, високий ступінь пристосування до нових умов, терпимість до інших. Це емоційна і водночас рефлексивна людина. Вона довіряє своєму цілісному організмові, а як джерело інформації використовує швидше свої відчуття, почуття та думки, аніж поради інших людей. Такі люди, як зазначає К. Роджерс, вільні у виборі свого життєвого шляху. Попри всі обмеження вони завжди мають вибір, вони вільні вибирати й несуть відповідальність за наслідки свого вибору. Самореалізуючись, вони стають більш творчими.

Метою особистісного зростання є, за висловом К. Роджерса, "хороше життя", яке означає не життя, заповнене задоволеннями, не багатство чи владу, не повний контроль над собою чи спокій, а рух тим шляхом, який обрав сам організм. Людина, яка вільно рухається по шляху свого особистісного зростання, є найбільш повно функціонуючою людиною.

Таким чином, бачимо перед собою концепцію гуманістичну і гуманну: віра в позитивне, конструктивне начало людини поєднується з уявленням про тенденцію актуалізації і водночас робляться та узагальнюються, обґрунтовуються спроби допомоги особистості на

шляху її становлення в безпосередній психотерапевтичній роботі автора концепції, Карла Роджерса.

Ми завершуємо огляд основних теорій особистості в зарубіжній психології. Звичайно, поза увагою залишилося чимало цікавих концепцій, але обсяг даної книги не дозволяє зробити всебічний аналіз проблеми. Ми прийшли до того, з чого і починали: особистість – це форма існування психіки людини, яка являє собою цілісність, здатну до саморозвитку, самовизначення, свідомо предметної діяльності і саморегуляції та має свій унікальний і неповторний внутрішній світ. Особистість – це відкрита система, і завжди знайдуться острівки непізнаного в ній, які потребуватимуть нових зусиль вчених, а можливо – метафор поетів; особистість недетермінована та невпинна у своєму русі.

Особистість – це цілий всесвіт. Особистість – це те, що в тобі і в мені.

Особистість – це велика загадка, і щоб її розгадати, потрібна велика інтелектуальна робота, досвід і ще багато чого. Сподіваємось, що розглянуті теорії особистості будуть орієнтирами, які дозволять знаходити твої вистраждані відповіді на споконвічні людські питання.

Отже, особистість – людина з розвиненим функціональним новоутворенням, має свій унікальний і неповторний внутрішній світ, здатна до саморозвитку, самовизначення, саморегуляції в діяльності і поведінці.

Життя людини у світі є дійсним способом (формою) існування вищої психіки. А функціональне новоутворення розвивається в межах цієї вищої психіки. З цього складається функціональне новоутворення – ядро особистості.

Становлення та інтеграція особистості здійснюється перетвореннями:

- базальної емоційної саморегуляції – *біогенез*;
- вольової саморегуляції – *психогенез*;
- смислової, цілісної саморегуляції – *соціогенез*.

Забезпечує і викликає віковичний рух людського духу потреба. Вона є:

– генетично вихідне відношення, що констатує особистість, незрозумілим поки що унікальним способом, і з'єднує в собі і біологіч-

не, і соціальне, але не в дорослих особинах, а в новонародженому індивіді як продукті любові;

– генетично вихідне відношення, яке констатує в єдиній дихотомічній парі дозрівання біологічної особини і психологічний вияв соціальних впливів, що породжують особистість;

– психологічним показником активності особистості, особливим базальним станом, динамічною напругою, яка визначає можливість індивіда бути продуктивним протягом усього життя;

– вихідна базальна енергетична інтенція з самого початку не є сухо біологічною, але має єдину біосоціальну природу і являє собою нескінченне продовження нужди соціальних істот (батьків дитини), що опредметнилась у креативний продукт – нове життя; динамічною напругою, яка визначає можливість індивіда бути активним протягом усього життя;

– сигналом мудрості тіла про дискоординації функцій організму та природною енергетично-інформаційною структурою, яка забезпечує її життя в онто- і філогенезі.

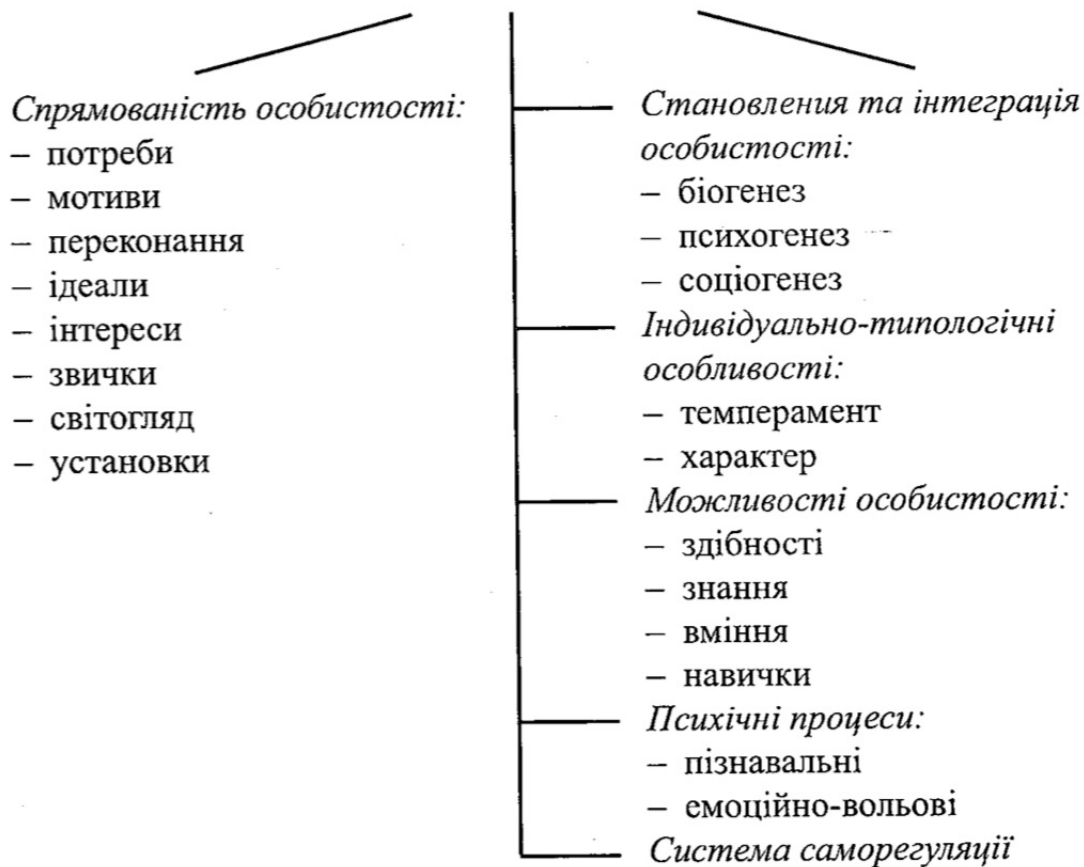
Атрибутивні змістовні ознаки нужди:

- гетерогенність і суперечливість біологічного і соціального у єдності;
- здатність до саморозвитку (самовдосконалення);
- розвиток є спрямованим і являє собою ортогенез;
- здатність до породження функціональних новоутворень;
- вона існує лише у формі втілення в породжену нею живу істоту;
- має афілітивну природу, як форму існування нужди у любові;
- нескінченність її існування.

Психоаналітична концепція особистості спирається на потенції колективного несвідомого в людині, наявність архетипів, спрямованості людини залежно від її станів на інтроверсію або екстраверсію. Це обумовлює вираженість психологічних її типів, а також здатність до асоціативності у діяльності і житті.

Формалізована структура змісту теми

Психологічна структура особистості

Запитання для самостійної роботи

1. Якими є головні ознаки особистості?
2. У чому виявляється суспільна сутність особистості?
3. Що в особистості зумовлене її біологічною природою?
4. Як виявляється біологічне в життєдіяльності особистості?
5. Як співвідносяться між собою поняття "особистість" і "індивідуальність"?
6. Якою є структура особистості?
7. У чому суть теорії активності З. Фрейда?
8. Що є фундаментальним рушієм людської активності?
9. Що таке спрямованість особистості?
10. Якими є головні групи мотивів особистості?
11. Як поділяються цілі особистості?
12. Як пов'язані між собою самооцінка особистості та рівень її домагань?
13. Що є джерелом і рушійною силою розвитку особистості?
14. Які чинники зумовлюють психічний розвиток особистості?

Альтернативно-тестові завдання для самоконтролю

1. Чи згодні ви з думкою, що кожному людину можна назвати особистістю?
2. Чи згодні ви з твердженням, що між поняттями "особистість" та "індивідуальність" принципової різниці немає?
3. Чи достатньо, характеризуючи особистість, вказати на такі ознаки: "свідомий індивід", "включений у суспільно корисну діяльність"?
4. Чи завжди у психічному житті людини біологічне виявляється як соціальне?
5. Чи можна тлумачити спрямованість людини як вияв усіх притаманних їй спонукань?
6. Чи достатньо, характеризуючи інтерес, вказати, що це стійке, вибіркоче ставлення людини до явищ та об'єктів дійсності?
7. Чи можна вважати достатнім твердження, що "переконання – це знання, істинність яких для людини незаперечна і які постають для неї як керівництво до дії"?
8. Чи можна стверджувати, що велика і віддалена життєва мета особистості найповніше характеризує її сутність?
9. Чи може в людини з адекватною самооцінкою виникнути стан фрустрації?
10. Чи правильним є твердження, що джерелом і рушійною силою розвитку особистості є різноманітні протиріччя, які породжуються її діяльністю та умовами життя?
11. Чи можна прискорити психічний розвиток особистості?

Завдання та проблемні ситуації

1. За якими зовнішніми виявами особистості можна судити про рівень її розвитку та суспільну свідомість?
2. Розкрийте, в чому виявляється істотна відмінність у поглядах на джерела активності особистості представників різних психологічних теорій.
3. Як можна психологічно обґрунтувати твердження, що інтерес постає водночас і як важливий мотив навчання, і як засіб підвищення його ефективності?
4. Як, аналізуючи потреби особистості, можна дійти висновку про рівень її індивідуальної та суспільної свідомості?

5. Чи є стан фрустрації закономірним наслідком завищених домагань особистості?
6. У чому може виявлятися негативна та позитивна роль настанов у житті людини?
7. Чи є можливість формувати їх цілеспрямовано і як саме?

Література

1. *Клименко В. В.* Людина і ноосфера. – К.: Альфа, 1992.
2. *Костюк Г. С.* Навчання і психічний розвиток учнів // Психологічна наука, вчитель, учень. – К.: Рад. школа, 1979. – С. 19–32.
3. *Максименко С. Д.* Розвиток психіки в онтогенезі: [В 2 т.] Т. 1. Теоретико-методологічні проблеми генетичної психології. – К.: Форум.
4. *Максименко С. Д.* Розвиток психіки в онтогенезі: [В 2 т.], Т. 2. Моделювання психологічних новоутворень. – К.: Форум, 2002.
5. *Психологія* / За ред. Г. С. Костюка. – К.: Рад. школа, 1968.
6. *Чепелева Н. В.* Розуміння – Інтерпретація – Діалог // "Ars-vetus – ars-nova": Михайл Бахтин (2-ге вид.). – К.: Гнозис, 1999.
7. *Чепелева Н. В.* Життєва ситуація особистості. /Основи практичної психології. – К.: Либідь, 1999.
8. *Клименко В. В.* Как воспитать вундеркинда. – Харьков: Фолио, 1996.
9. *Максименко С. Д.* Генетическая психология. – М.: Рефл-бук; – К.: Ваклер, 2000. – 319 с.
10. *Максименко С. Д.* Генетическая психология (методологическая рефлексия проблем развития в психологии) – М.: Рефл-бук. – К.: Ваклер, 2000.
11. *Моляко В. А.* Психологические проблемы творческой одаренности. – К., 1995.
12. *Общая психология* / Под ред. С. Д. Максименко. – М.: Рефл-бук; – К.: Ваклер, 1999.
13. *Роджерс К.* К науке о личности // История зарубежной психологии: Тексты. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1986. – С. 200–231.
14. *Титаренко Т. М.* Я знакомый и незнаваемый. – К., 1991.
15. *Фрейд З.* Основные принципы психоанализа. – М.: Рефл-бук; – К.: Ваклер, 1998. – 284 с.

5. Мова і мовлення

Ключові поняття теми:

мова, знак, знакова система, семантика, словниковий склад, граматична будова, сигніфікативна функція мови, функція вираження змісту предмета інформації, мовлення, зовнішнє мовлення, діалогічне мовлення, монологічне мовлення, письмове мовлення, усне мовлення, внутрішнє мовлення, повне мовлення, порожнє мовлення

Поняття про мову та її функції

Найбільш загальними і необхідними умовами продуктивної психічної діяльності особистості є мова і мовлення, спілкування та увага.

З одного боку, вони проймають усе психічне життя людини і забезпечують можливість активного задоволення її пізнавальних і суспільних потреб, а з другого – є засобами реалізації внутрішнього світу та можливостей особистості.

Мова – суто людський засіб спілкування в духовному і практичному житті людини, який являє собою систему знаків для передавання, приймання і використання інформації.

Мова виникла в процесі становлення самої людини як суспільної істоти, в процесі спільної трудової діяльності людей.

Передумовами виникнення мови була здатність видавати звуки та здійснювати рухи, які виступали способом спілкування, засобом задоволення потреби обмінюватися думками, пізнавати властивості предметів і явищ.

Мова – суспільне явище, найважливіший засіб влаштування людських стосунків. За її допомогою люди здатні порозумітися, здійснюють обмін думками, набувають знань, передають їх нащадкам, мають змогу організувати спільну діяльність в усіх галузях людської практики.

Комплекси звуків мови, що позначали певні об'єкти, набували певного значення, ставали спільним для людей засобом обміну думками.

Мова є системою знаків соціального походження, яка утворилася і сформувалася впродовж історичного розвитку діяльності людини.

Слово як одиниця мови має два аспекти – зовнішній, звуковий (фонетичний) і внутрішній, змістовий (семантичний). Обидва вони є продуктом тривалого суспільно-історичного розвитку.

Єдність цих двох аспектів (але не тотожність) утворює слово. Зовнішня фонетична форма слова – це умовний знак предмета або явища, що не передає прямо й безпосередньо його властивостей.

Слово суміщає функції знака та значення. Останнє історично розвивалося, звужувалося, узагальнювалося, надавалося новим об'єктам. Внаслідок цього виникла багатозначність слів, що також є продуктом історичного розвитку мови.

Головні складові мовної системи – її словниковий склад і граматична будова.

Словниковий склад – це сукупність слів кожної окремої мови. Його специфіка характеризує рівень розвитку мови: чим багатший і різноманітніший словник, тим багатша і різноманітніша мова.

Практичне вживання мови включає активний словник, тобто слова, якими людина користується для висловлення своїх думок, спілкуючись з іншими людьми, і пасивний – ті слова, які вона розуміє, коли їх чує або читає, але рідко їх вживає.

Обсяг і характер активного і пасивного словників людини залежать від її освіти, професії, міри опанування мови, характеру та змісту діяльності.

Словниковий склад сам по собі ще не *становить мови*. Для того щоб з допомогою слів людина могла обмінюватися думками, потрібна граматики, яка визначає правила зміни слів, сполучення їх у речення. Це забезпечує граматична будова мови.

Слова, які є в реченні, необхідно не лише розуміти, а й відповідно узгодити, щоб точно передати зміст думки.

Граматики мови формує правила зміни слів (морфологія) і правила сполучення їх у речення (синтаксис) і цим дає змогу висловлювати поняття та судження, складати уявлення про предмети та явища, їх різноманітні ознаки та відношення.

Слово як одиниця мови є носієм інформації, воно завжди співвідноситься з означуваними ним певними об'єктами та явищами дійсності. Фіксація в слові об'єктивної дійсності та суспільно-історичного досвіду в різних формах їх вияву визначає сигніфікативну (означувальну) функцію мови.

Грамматична будова мови – функція, зумовлена потребами спілкування та розвитком вираження змісту предмета у формі інформаційних структур. Вона надає можливість формулювати думки і передавати зміст повідомлення.

Описані раніше головні елементи і функції мови стають засобом спілкування, засобом обміну думками за умови, коли відбувається мовлення між людьми.

Мова і мовлення – поняття не тотожні.

Мовлення – це акт вживання людиною мови для спілкування.

Залежно від віку, характеру діяльності, середовища існування людини її мовлення набуває певних особливостей, незважаючи на те, що люди говорять однією мовою.

Так, у однієї людини мовлення образне, яскраве, виразне, переконливе, а в другій – навпаки: обмежене, бідне, сухе, малозрозуміле. Це вже свідчить про відмінності у володінні мовою.

Кожній людині притаманні свій індивідуальний стиль мовлення, відмінності в артикуляції звуків, інтонації, логічній виразності. Отже, кожна людина говорить по-своєму, хоча й користується спільною для всіх мовою.

Мовлення не існує і не може існувати поза будь-якою мовою. З іншого боку, сама мова залишається живою тільки за умови, коли активно використовується людьми. Мова розвивається і вдосконалюється під час мовного спілкування. Мовлення і є формою актуального існування кожної мови.

Мовлення тлумачиться і як мовна діяльність, оскільки за його допомогою можна, наприклад, забезпечити спілкування, розв'язувати мнемонічні або розумові завдання. У таких випадках мовлення може набувати форми мовного акту, що є складовим елементом іншої цілеспрямованої діяльності, наприклад, трудової або навчальної.

Мова – це засіб чи знаряддя спілкування між людьми.

Фізіологічні механізми мовної діяльності

Фізіологічним підґрунтям мовлення є умовно-рефлекторна діяльність кори великих півкуль головного мозку. Подразниками для нього є слова, "сигнали сигналів" (І. П. Павлов), що замінюють безпосередні предмети та їх властивості. Як подразник слово має три форми вираження: слово почуте, слово побачене, слово вимовлене. Функціонування його пов'язане з діяльністю периферійного апарату мовлення та центрально-мозкових фізіологічних механізмів.

Периферійний, або голосовий, апарат мовлення складається з трьох частин:

- 1) легень, бронхів, трахеї;
- 2) гортані;
- 3) глотки, носової порожнини, носоглотки, язичка, піднебіння, язика, зубів і губ.

Кожен з цих органів відіграє певну роль в утворенні звуків мовлення.

Діяльність периферійного мовленнєвого апарату – зона впливу кори великих півкуль головного мозку, якою вона спрямовується і функцією якою вона є. Ця функція властива лише людському мозку. Мовні зони кори репрезентовані кількома аналізаторами, що взаємодіють і координаційно пов'язані з усією діяльністю нервової системи.

Мовлення як рефлекторний за своєю природою акт здійснюється за участю *другої сигнальної системи* і в тісному взаємозв'язку з першою сигнальною системою.

Слово, завдяки досвіду людини, пов'язане з усіма зовнішніми і внутрішніми подразниками. Подразнення надходять до кори великих півкуль і можуть сигналізувати про них, змінювати їх чи викликати певні реакції на них. У результаті в корі утворюються відповідні системи тимчасових нервових зв'язків.

В утворенні цих зв'язків беруть участь зоровий, слуховий і руховий аналізатори.

Кора великих півкуль двобічно-еферентними та аферентними шляхами пов'язана з різними частинами периферійного мовного апарату.

Акт мовлення пов'язаний з роботою всієї кори великих півкуль, окремі її ділянки відіграють особливу роль, пов'язану з локалізацією в них мозкових закінчень аналізаторів, які керують слуханням та говорінням. Встановлено, що центри мовлення розташовані в скроневій частині лівої півкулі. Проте вся ця ділянка пов'язана з різними механізмами мовлення.

Понад сто років тому П. Брока помітив, що ушкодження певної ділянки кори, а саме задньої частини третьої лобної звивини лівої півкулі, призводить до порушення мовленнєвої артикуляції – до так званої моторної афазії. Хворий втрачає змогу довільно висловлювати думки, хоча руховий артикуляційний апарат лишається неушкодженим. Брока дійшов висновку, що ця ділянка є центром "моторних образів слів".

Дещо пізніше К. Верніке встановив, що при ураженні верхньої скроневий звивини лівої півкулі у хворого порушується розуміння мовлення. Він дійшов висновку, що в цій частині лівої півкулі локалізуються "сенсорні образи слова". При ушкодженні цієї ділянки у

хворого виникає так звана сенсорна афазія, яка полягає в порушенні можливості розуміти мовлення інших. Чуючи мовлення, хвора людина не може пов'язати його звучання з певним значенням.

Ці та інші ділянки кори, пов'язані з окремими аспектами мовної функції, не є самостійними і суворо ізольованими центрами мовного процесу, задіяними впродовж мовленнєвого акту, а є лише окремими ланками складного нервового процесу мовної діяльності. Дослідження Брока і Верніке сприяли появі цілої низки аналогічних тверджень, в яких усі психічні функції, пов'язані з мовленням, "розподілялися" між певними ділянками кори.

Але численними дослідженнями фізіологів і психологів доведено, що таке тлумачення фізіологічного підґрунтя мовної діяльності є недостатнім для її інтерпретації.

Так, дослідження М. І. Жинкіна, які стосуються питання з'ясування механізму мовлення, доводять існування кількох таких механізмів. Перш ніж будувати мовленнєвий акт, ми будуємо його змістовий "кістяк" (за допомогою предметно-зображувального кола уявлень, образів і схем). Це і є механізм програмування висловлювання.

Далі задіюється група механізмів, пов'язаних з переходом від плану програми до граматичної (синтаксичної) структури речення. До групи таких механізмів належать механізм граматичного прогнозування синтаксичної конструкції, механізм, що забезпечує запам'ятовування, зберігання та реалізацію характерних граматичних форм слів, механізм переходу від одного типу конструювання до другого (трансформація), механізм розгортання елементів програми в граматичні конструкції та ін.

Крім зазначених, виокремлюються ще механізм пошуку необхідного слова за значенням та звуковими ознаками, механізм добирання необхідних звуків мови та механізм реального існування звукового мовлення.

Таким чином, можна констатувати, що фізіологічне підґрунтя мовлення досить складне, воно розгортається в певній часовій послідовності. Тому говорити про ізольовану локалізацію в корі великих півкуль головного мозку всіх складових мовленнєвого акту недоцільно.

Сприймання мовлення забезпечується тими самими механізмами, що й говоріння. Сприймання мовлення – це поетапний переклад сприйнятого на значеннєвий (предметно-зображувальний) код, ото-

тожнення окремих слів, словосполучень, а також цілих фраз з нашим мовним досвідом.

Розуміння мовлення є завершальною стадією перекладу, коли ми співвідносимо зміст сприйнятого (згорнуте мовлення, прочитаний текст тощо) із змістом нашої свідомості та різними чинниками діяльності.

Ці уявлення про фізіологічне підґрунтя та механізми мовлення підтверджують сучасні дослідження мовної діяльності, афазій, що виникають внаслідок поранення, пухлин та інших порушень діяльності певних ділянок кори великих півкуль. Значний внесок в їх характеристику на рівні різних механізмів мовлення зробив психолог О. Р. Лурія.

Він виокремив динамічну афазію, пов'язану з порушенням змоги говорити фразами, хоча хворий має змогу повторювати слова, називає предмети і розуміє мову. Це наслідки порушення або механізму програмування висловлювання, або механізму його граматично-семантичної організації.

Сенсорна афазія виявляється у втраті фонематичного слуху, тобто в порушенні зв'язку між звуковим складом і значенням слова, що є наслідком порушення звукового аналізу слова.

Семантична афазія – це порушення, яке полягає в труднощах при добиранні слова та розумінні семантичних співвідношень слів. Наприклад, хворий розуміє слова "батько", "сестра", але не може зрозуміти, що означає сполучення "сестра батька".

Еферентна моторна афазія – хвороба, пов'язана з руйнуванням структури висловлювання: хворий зберігає знання окремих слів, проте втрачає здатність поєднувати слова в певній послідовності. Тут порушено принцип сукцесивності. Близькою за своєю характеристикою є аферентна моторна афазія, яка полягає в порушенні чіткості мовленнєвої артикуляції, у труднощах із добиранням потрібного звука.

Крім порушень мовлення, пов'язаних з ураженням коркових частин аналізаторів, трапляються і функціональні його порушення, пов'язані з діяльністю мовно-рухової частини.

Одне з них – *заїкання*, яке викликається судомами мовних м'язів. Ці порушення можуть супроводжуватися судомами обличчя, рук тощо.

Заїкання виникає під впливом різних причин: сильного нервового збудження, нервової травми, інфекції, спадковості. Усунути заїкання можна, якщо своєчасно звернутися до лікаря-логопеда.

Різновиди мовлення

Вияви мовної діяльності неоднорідні, їх можна поділити і класифікувати за різними ознаками.

Усне мовлення – це основний різновид мовлення. Це – звучне мовлення, яке сприймається іншими людьми на слух. Усне мовлення поділяється на *діалогічне* та *монологічне*.

Діалогічним називається мовлення між двома або кількома співрозмовниками, які міняються ролями: то один з них, то другий виконують роль мовця або слухача, тобто постають як пасивний або активний співрозмовник.

Поділ на "активного" і "пасивного" учасника розмови відносний, оскільки і той, хто говорить, і той, хто слухає, виявляють активність, хоча й різного плану. Рівень знання мови, її лексичного багатства, граматичної будови та фразеології, практика вживання мови відіграють важливу роль у функціонуванні діалогічного мовлення.

Діалогічне мовлення тісно пов'язане із ситуацією розмови, і тому його називають ситуативним. Водночас воно і контекстуальне, бо кожне висловлювання значною мірою зумовлене попереднім висловлюванням, оскільки здійснюється як певна діяльність двох або кількох осіб.

Діалогічне мовлення недостатньо організоване граматично та стилістично. Як правило, воно здійснюється простими мовними конструкціями, зумовленими контекстом, попередніми висловлюваннями. Велику роль у ньому відіграють звичні сполучення слів, репліки, шаблони, ідіоматичні висловлювання, наприклад: "так би мовити", "от", "і хто б міг подумати" і таке ін.

Монологічне мовлення – це таке мовлення, коли говорить одна особа, а решта слухає, сприймає її промову.

Приклад монологічного мовлення – доповідь, лекція, виступ на зборах, пояснення вчителем нового матеріалу тощо.

Це відносно розгорнутий різновид мовлення. У ньому порівняно мало використовується позамовна інформація, яка отримується з розмовної ситуації. Порівняно з діалогічним монологічне мовлення значною мірою є активним, або довільним різновидом мовлення.

Так, для того щоб здійснити монологічний акт мовлення, той, хто говорить, повинен усвідомлювати повний зміст думки і вміти довільно побудувати на підставі цього змісту своє висловлювання чи послідовно кілька висловлювань.

Монологічне мовлення – це організований різновид мовлення.

Той, хто говорить, наперед планує або програмує не лише окреме слово, речення, а й весь процес мовлення, весь монолог загалом, – іноді подумки, а іноді у вигляді запису-плану або конспекту.

Монологічне мовлення у своїх розгорнутих формах вимагає певної підготовки, яка полягає в попередньому добиранні змісту, чіткому плануванню та відповідному словесному оформленні.

Письмове мовлення. Письмове мовлення – це особливий різновид мови, що дає змогу спілкуватися з відсутніми співрозмовниками, які є не лише сучасниками того, хто пише, а й житимуть після нього. Письмове мовлення – це різновид монологічного мовлення, але воно здійснюється як писання і читання написаного у вигляді письмових знаків (слів).

Історично письмове мовлення виникло пізніше, ніж усне, і на його основі.

Порівняно з усним мовленням воно має свої, специфічно психологічні особливості. Передусім воно відбувається без безпосереднього контакту із співрозмовником, а тому виключає інтонацію, міміку і жести, сприймання реакції читача, його репліки, які мають важливе значення для усної мови.

У письмовому мовленні і зміст, і, власне, ставлення до нього треба висловити на папері. Тому текст більш розгорнутий, ніж усне монологічне повідомлення. Створюючи текст, слід зважати на майбутнього читача, дбати про те, щоб письмові знаки були зрозумілі передбачуваному читачеві, йому слід усе пояснити, щоб у нього не виникало нерозуміння.

Тому письмове мовлення має складну структуру порівняно з усним: вживання його вимагає від людини, автора письмового повідомлення, розгорнутого, послідовного, повного логічного висловлення думок, суворішого дотримання правил граматики, добирання слів і висловлювань.

Якщо в усному мовленні пропуски окремих слів можна заповнити певними виражальними засобами (міміка, жестикулювання тощо), то такі пропуски роблять письмове мовлення незрозумілим.

Письмове мовлення – це найбільш довільний різновид мовлення.

Для успішного вживання письмового мовлення треба опанувати засоби створення тексту. У процесі свого індивідуального розвитку людина навчається писати і читати значно пізніше, ніж говорити.

Але усне і письмове мовлення тісно взаємопов'язані. Так, опанування письма, читання художньої літератури сприяє подальшому розвитку усного мовлення особистості, збагаченню її активного словника та усвідомленню граматичної будови.

Письмове мовлення спирається на усне, не тільки доповнює, а й зумовлює певну його перебудову. Для більшості людей, залежно від їх освіти та змісту діяльності, письмово висловитися часом важче, ніж усно. Тому опанування культури мовлення повинно включати навчання письмовому мовленню.

Внутрішнє мовлення. Усне та письмове мовлення, які можуть набувати форми діалогу чи монологу, є зовнішнім мовленням.

Ще одним різновидом мовлення є внутрішнє мовлення. Як свідчить сама назва, внутрішнє мовлення непридатне для спілкування з іншими людьми. Людина користується внутрішнім мовленням, коли розмірковує про щось подумки, планує свої дії, не висловлюючись вголос і не записуючи на папері, не контактуючи з людьми.

Головним показником внутрішнього мовлення є те, що воно беззвучне, не мовиться вголос, хоча нерідко його виявляє шепотіння, а іноді воно починає звучати, переходячи в розмову із самим собою. Це трапляється у випадках великого напруження думки, яке супроводжується виразними емоціями.

Внутрішнє мовлення відрізняється за своєю структурою від зовнішнього мовлення тим, що воно дуже скорочене, уривчасте, в ньому опускається більшість другорядних членів речення. Унаслідок цього воно справляє враження незв'язності та незрозумілості для іншого, нерідко в реченні залишається один тільки підмет або присудок, що є центром думки, навколо якого об'єднуються образи.

Можливість такого скорочення внутрішнього мовлення пов'язана з тим, що людині, яка міркує подумки, добре відомо, про що йдеться. Тому й немає нібито потреби розгорнуто викладати свої думки для себе. Звичка думати таким "скороченим" способом має і свої вади.

Нерідко те, що немовби цілком зрозуміле при внутрішньому мовленні за його спрощеною та скороченою синтаксичною структурою, виявляється іноді далеко не таким зрозумілим, коли доводиться переказувати зміст думки іншим людям: окремі моменти просто незрозумілі, думки неаргументовані, логічно непослідовні.

Відомі випадки, коли добре зрозуміле передати у формі зв'язного мовлення усно або письмово неможливо.

Внутрішнє мовлення виникло в процесі мовленнєвого спілкування людей через ускладнення завдань і змісту діяльності. Воно породжене потребою, перш ніж висловити щось усно чи письмово, його спланувати, окреслити головні контури, побудувати вислів, схему дій, міркування, перед тим як реалізувати їх практично.

Зовнішнє і внутрішнє мовлення людини тісно взаємопов'язані та взаємопроймають одно одне. Легкість і швидкість таких проникнень залежать від різних умов, а саме: від змісту, складності та новизни розумової діяльності, мовного досвіду та індивідуальних особливостей людини.

Мовлення різних людей має індивідуальні особливості, що виявляються в темпі, ритмі, емоційності, виразності, точності, плавності, голосності, логічності, послідовності, образності висловлювання.

Психоаналітичне тлумачення мовлення. Класичний і особливо структурний психоаналіз розглядає мовлення людини як повну репрезентацію особистості. Згідно з новітнім постмодерністським уявленням про природу людини і специфіку детермінації активності особистості, функціонування останньої в універсумі культури є безперервний шлях виникнення дискурсу.

Дискурс як "мовлення, занурене в життя", мовлення, що розглядається в сукупності його екстралінгвістичних характеристик, – радикальний феномен людського існування. Найсильніший вплив постмодерністські ідеї про універсальну природу феноменів мовлення і мови справили на європейські школи глибинної психології.

Усі форми активної життєдіяльності індивіда в суспільстві і культурі можна розглядати як систему *дискурсивних практик*, до числа яких відносять, наприклад, політику, релігію, ідеологію, педагогіку, право тощо. Інституціоналізовані форми мовленнєвих практик є підґрунтям теоретичного знання будь-якої науки, а легітимуючим мета-дискурсом щодо своєї істинності є методологія конкретної наукової дисципліни.

Семіотичний принцип "життя як текст" все ширше застосовується у практиці сучасної психотерапії, а найбільш радикально послуговуються цим принципом у своїй роботі Ж. Лакан, Ж. Делез, Ф. Гватгарі, Ю. Кристева та інші представники європейської психологічної думки.

Ж. Лакан виділив у психоаналітичному дискурсі суб'єкта два основних типи мовлення – мовлення повне і мовлення порожнє. Автором повного мовлення є суб'єкт несвідомого ("Інший"), а зміст його зумовлений психічними травмами, що витісняють потяги й інші не-

усвідомлювані аспекти особистісного функціонування, і це призводить до появи невротичних симптомів. Так, доведено, що більшу частину часу на психоаналітичному сеансі клієнт вдається до порожнього мовлення і таким чином маскує несвідомі причини своїх проблем, тоді як завдання аналітика – вловити моменти повного мовлення і, завдяки цьому, вступити в діалог з Іншим.

Роботи Ж. Лакана започаткували лінгвістичне тлумачення несвідомого, згідно з яким останнє трактується як "та частина трансіндивідуального дискурсу, якій не вистачає суб'єкта для відновлення безперервності свого свідомого дискурсу". Це уявлення є підґрунтям структурного психоаналізу як психотерапевтичного засобу.

Індивідуальні особливості мовлення. Вони залежать від умінь людини скеровувати своє мовлення, використовувати його як засіб спілкування, регулювати його. Залежно від цього одні люди – балакучі, другі – стримані, замкнуті.

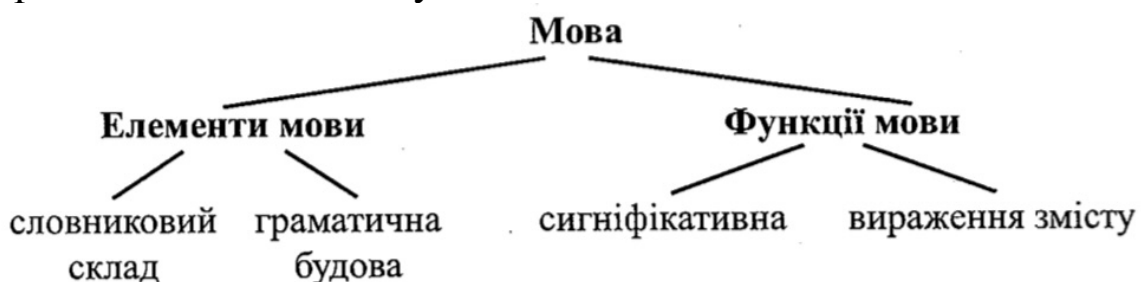
Саморегуляція мовлення є важливою умовою його функціонування. Характер діяльності впливає на мовлення і разом з тим вимагає опанування певних її особливостей.

Існують особливі вимоги, певне ставлення до мовлення кожного фахівця. Воно повинно бути не просто стилістично та логічно досконалим, а й переконливим, емоційно-образним, науково доказовим і впливовим. Властивості професійного мовлення не просто виробляються впродовж набування практичного досвіду, а вимагають і власної саморегуляції, прагнення вдосконалити мовлення.

Формалізована структура змісту теми

Соціально-психологічна функція мови: нагромадження та передавання суспільного досвіду засобами знакових систем.

Фізіологічна природа слова: умовно-рефлекторний зв'язок першосигнального змісту об'єкта та мовного знака.

Запитання для самостійної роботи

1. Що таке мова та які її головні елементи?
2. Які є головні функції мови?
3. У чому полягає особливість мовлення як процесу та які його різновиди?
4. Що є підставою поділу мовлення на різновиди?
5. У чому полягає особливість усного мовлення?
6. У чому полягає особливість письмового мовлення?
7. Якими є особливості внутрішнього мовлення і чим вони зумовлені?
8. Що таке мовна афазія та які її різновиди?
9. Який взаємозв'язок мовлення і мови?

Альтернативно-тестові завдання для самоконтролю

1. Чи можна стверджувати, що виникнення мови – це закономірний продукт суспільного буття людей та їхньої діяльності?
2. Чи можна погодитися з думкою, що розвиток мови – це процес, який не зупиниться, доки існуватиме людство?
3. Чи існує принципова різниця між мовою і мовленням?
4. Чи згодні ви з думкою, що голосовий апарат мовлення складається з трьох головних частин?
5. Чи погодитесь ви з твердженням, що сенсорна афазія – це порушення здатності людини розуміти мовлення інших?
6. Чи правильною є думка, що внутрішнє мовлення – це особливий різновид мовлення, розвиток якого ніяк не пов'язаний з іншими його різновидами?
7. Чи правильним є твердження, що без мови не може бути власне людського поняттєвого мислення?

8. Чи можна стверджувати, що мова і мовлення – тотожні поняття?

Завдання та проблемні ситуації

1. У визначенні мовлення завжди зазначають його функцію спілкування. А як це узгоджується з тим, що мовлення може бути і внутрішнім, "подумки"?

2. Що являє собою мова як суспільно-історичне явище? Які науки, крім психології, досліджують проблеми мови і як вони співвідносяться з психологічними дослідженнями? У чому полягає особливість гносеологічного, семантичного, лінгвістичного та психологічного аспектів цієї проблеми?

Література

1. *Басєв Б. Ф.* Психологія внутрішнього мовлення. – К.: Вища школа, 1966.

2. *Загальна психологія* / За ред. С. Д. Максименка. – К.: Форум, 2000.

3. *Максименко С. Д.* Розвиток психіки в онтогенезі: [У 2-х т.] Т.1. Теоретико-методологічні проблеми генетичної психології. – К.: Форум, 2002.

4. *Максименко С. Д.* Розвиток психіки в онтогенезі: [У 2-х т.] Т. 2. Моделювання психологічних новоутворень. – К.: Форум, 2002.

5. *Інформаційно-психологічні засади ментального протистояння російській агресії в гібридній війні : науково-експериментальне дослідження* / С. Максименко, М. Назар Київ: Видавництво Людмила, 2024. 165 с.

6. *Теоретико-психологічні детермінанти та практичні складові російсько-української гібридної війни : монографія* / С.Д. Максименко, Л.М. Деркач, Ю.Б. Ірхін. Київ: Видавництво Людмила, 2024. 384 с.

7. *Психологія* / За ред. Г. С. Костюка. – К.: Рад. школа, 1968.

8. *Чепелєва Н. В.* Життєва ситуація особистості. /Основи практичної психології. – К.: Либідь, 1999.

9. *Чепелєва Н. В.* Розуміння – Інтерпретація – Діалог // "Ars-vetus – ars-nova": Михайл Бахтин (2-ге вид.). – К.: Гнозис, 1999.

10. *Общая психология* / Под ред. С. Д. Максименко. – М.: Рефл-бук; – К.: Ваклер, 1999.

6. Спілкування

Ключові поняття теми:

спілкування, комунікація, інформація, вербальне спілкування, невербальне спілкування, комунікативна функція спілкування, інтерактивна функція спілкування, рефлексія, перцептивна функція спілкування, інтерпретація, стереотипізація, міжособистісне спілкування, особистісно-групове спілкування, міжгрупове спілкування, опосередковане спілкування, неопосередковане спілкування, тривале спілкування, короткочасне спілкування, завершене спілкування, незавершене спілкування

Поняття про спілкування

Спілкування – важлива духовна потреба людини як суспільної істоти. Потреба людини у спілкуванні зумовлена суспільним способом її буття та необхідністю взаємодії в процесі діяльності. Будь-яка спільна діяльність, і в першу чергу трудова, не може здійснюватися успішно, якщо між тими, хто її виконує, не будуть налагоджені відповідні контакти та взаєморозуміння.

Спілкування – явище глибоко соціальне.

Соціальна природа спілкування виявляється в тому, що воно завжди відбувається в середовищі людей, де суб'єкти спілкування постають як носії соціального досвіду. Соціальний досвід спілкування виявляється в змісті інформації, що є його предметом (знання, відомості, способи діяльності), у засобах (мовна та немовна комунікація при спілкуванні), у суспільно вироблених упродовж всього історичного розвитку видах спілкування.

За змістом спілкування охоплює всі царини людського буття та діяльності, об'єктивні та суб'єктивні їх вияви. Спілкування між людьми має місце при передаванні знань, досвіду, коли формуються різноманітні вміння та навички, погоджуються та координуються спільні дії тощо.

Отже, спілкування – це різноманітні контакти між людьми, зумовлені потребами спільної діяльності.

Особливість спілкування – в його нерозривному зв'язку з діяльністю. Діяльність є головним середовищем і необхідною умовою виникнення і розвитку контактів між людьми, передавання потрібної інформації, взаєморозуміння та узгодження дій.

Змістом спілкування завжди є інформація, зумовлена потребами взаємодії людей. Вона може стосуватися повідомлення нових знаків, наприклад роз'яснення вчителем понять, пояснення сутності певних явищ, процесів, інформування про події, що відбуваються, обґрунтування певних положень, побудови гіпотез тощо. Спілкування може бути засобом передавання умінь і навичок.

За допомогою словесного опису та пояснення дії, її демонстрування та вправлення в ній людину можна навчити виконувати певну діяльність. Саме так опановуються професійні навички, фізичні та будь-які інші дії.

Змістом спілкування є знання, уміння та навички – зміст свідомості людини.

Реальні контакти між людьми, впродовж яких вони безпосередньо сприймають один одного, створюють середовище для об'єктивного виявлення особливостей їх поведінки, манер, рис характеру та емоційно-вольової сфери. Саме в таких контактах розкривається справжня значущість людини для людини, виявляються людські симпатії та антипатії.

Художня література дає безліч прикладів того, якої глибини і різноманіття психологічних нюансів можуть сягати стосунки між людьми в ситуаціях безпосереднього взаємсприймання, як відбувається процес проникнення у внутрішній світ людини, в її почуття через зовнішні вияви. Іноді виразний погляд або жест можуть нести інформацію значно більшу, ніж вимовлене слово.

Важливий вплив на характер спілкування справляють взаємини, що склалися між членами контактної групи. Від того, які склалися взаємостосунки, залежить уся система спілкування конкретної особистості, її манери, колорит, засоби, що використовуються.

Засоби спілкування

Вербальна комунікація

Передавання інформації під час спілкування забезпечується за допомогою мови – головного, специфічно людського знаряддя спілкування, а також немовними засобами.

Мова як засіб спілкування виникла і сформувалася історично, в ході розвитку людського суспільства, з його потреб.

Природа мови є знаковою. Кожне слово – це знак, що має певну співвіднесеність з предметами зовнішнього світу. За кожним словом

як знаком історично закріпилося певне значення, зрозуміле для спільності, яка користується цією мовою.

З розвитком соціального і технічного прогресу людства постійно розширювалося коло потреб людини, що спричиняло розвиток і вдосконалення мови як засобу спілкування. Словниковий запас і досконала граматична будова мови сучасного цивілізованого суспільства дають можливість передавати будь-яку інформацію та безліч відтінків і деталей об'єкта інформації.

Мова є засобом нагромадження та передавання суспільного досвіду. Завдяки спілкуванню за допомогою мови відображення дійсності у свідомості однієї людини доповнюється тим, що було у свідомості інших людей, внаслідок чого зростають можливості для обміну інформацією.

Вербальна комунікація за допомогою слова – головна і найбільш досконала форма людського спілкування. Рівень володіння мовою, багатство та культура мовного висловлювання визначають можливості та ефективність спілкування кожної конкретної особистості.

Паралельно з мовою як засобом спілкування за допомогою слова широко використовуються немовні засоби – жести, міміка, інтонація, паузи, манери, зовнішність. Спілкування як жива безпосередня комунікація суб'єктів закономірно виявляє емоції тих, хто спілкується, утворюючи невербальний аспект обміну інформацією.

Невербальна комунікація

Це особлива мова – "мова почуттів". Вона – продукт суспільного розвитку людей, що значно посилює змістовий ефект вербальної комунікації, а за певних обставин може її замінювати. Відомо, наприклад, що мовчання іноді буває красномовнішим, ніж слова, а обмінюючись поглядами, люди можуть збагнути зміст інформації, який не вкладається в адекватні категорії вербального висловлювання.

Велике значення для встановлення змістовних та емоційних контактів у спілкуванні має зовнішній вигляд людини. На його підставі складається перше враження про людину, яке нерідко визначає розвиток подальших стосунків. Зовнішній вигляд людини складається з тілесного вигляду, одягу, манери поводитися, звичок. Певною мірою він може свідомо змінюватись, але у своїй сутності лишається консервативним.

Зовнішній вигляд

Це невичерпне джерело і засіб комунікації. Величезну інформацію несе вираз обличчя, що виникає під впливом думок, почуттів, стосунків, які в певних ситуаціях чи життєвих інтервалах є домінуючими. Істотні деталі зовнішності – зачіска, одяг, аксесуари – це елементи оцінних суджень про людину. На їх підставі виникають оцінні судження про людину, її приналежність до певної групи, професії тощо.

За манерами людини можна судити про її вихованість, самооцінку, ставлення до інших.

Найбільш динамічно зовнішній бік невербального спілкування виявляється в жестах, міміці.

Жест

Жест – це соціально сформований та усталений рух, що передає психічний стан людини. Міміка та жести мають біологічну природу, містять елементи природженого характеру і в той же час соціальні за походженням.

Наприклад, міміка страху, жести погроз походять від біологічно доцільних захисних рухів, що мають місце в поведінці тварини. Міміка та жести протягом вербального спілкування дають можливість посилювати смислові наголоси на елементах інформації, що передається, і створювати таким чином більший емоційний ефект від усвідомлення її значущості.

Проте слід мати на увазі: гіпертрофована міміка та жестикуляція, позбавлені змістового підґрунтя, можуть ускладнити сприймання інформації, а то й просто дезорієнтувати реципієнта. Як особливий різновид невербального спілкування виокремлюють тактильно-м'язову чутливість.

Тактильно-м'язова чутливість

Тактильно-м'язова чутливість генетично є одним із найпотужніших каналів отримання життєво важливої інформації. За допомогою тактильно-м'язової чутливості можна пізнати досить широкий спектр характеристик іншої людини: її фізичну силу, деякі особливості особистісного плану, стосунки, психічний стан тощо.

Тримаючи, наприклад, у руці долоню іншої людини, залежно від обставин можна певною мірою скласти уявлення про її психічний стан, взаєморозуміння та контакт, ставлення до ситуації, наміри.

Важливу роль в ефективності спілкування, як свідчать дані спеціальних досліджень зарубіжних психологів, відіграє просторове перебування співрозмовників один стосовно одного, дистанція та комунікативна спрямованість. Загальновідомо, що важливі політичні акції – переговори керівників, деякі зустрічі – проводяться за круглим столом.

При спілкуванні "обличчя до обличчя" сторони мають можливість отримувати вичерпну інформацію про предмет розмови, визначати суб'єктивну позицію та ставлення до неї іншої сторони.

Як зневажання може бути розцінена репліка, зроблена іншою особою "крізь зуби", або відсутність запрошення сісти, коли до цього спонукають об'єктивні умови. Комунікативне значення дистанції в спілкуванні вивчає напрям психології, що має назву праксеміка.

Праксеміка виокремлює чотири дистанції у спілкуванні:

- 1) інтимну;
- 2) особисту, яка засвідчує, що ті, хто спілкується, є близькими друзями;
- 3) соціальну, яка характеризує офіційні контакти між сторонами, які входять у стосунки;
- 4) публічну, що має місце між чужими людьми (епізодичні, ситуаційні контакти).

Немовні засоби спілкування, які супроводжують вербальне повідомлення, створюють підтекст, який полегшує, збагачує і поглиблює сприймання інформації, що передається. Відповідність невербальних засобів спілкування цілям і завданням, змісту словесної комунікації – значущий елемент культури спілкування.

Почуття відповідності надзвичайно важливі в роботі педагога і всіх тих, для кого засоби вербальної та невербальної комунікації є інструментом їх професійної діяльності.

Функції спілкування

Спілкування – це багатоплановий процес, в якому можна виокремити такі головні функції: комунікативну, інтерактивну, перцептивну.

Комунікативна функція

Комунікативна функція – це різні форми та засоби обміну і передавання інформації, завдяки яким стає можливим збагачення дос-

віду, нагромадження знань, опанування діяльності, узгодження дій та взаєморозуміння людей. Комунікативна функція спілкування, що здійснюється за допомогою мови, є необхідною умовою наступності розвитку поколінь, соціального та наукового прогресу людства, індивідуального розвитку особистості.

Обмін інформацією, що відбувається між людьми в різних видах діяльності, забезпечується комунікативною функцією спілкування в усіх сферах життя суспільства.

Інтерактивна функція спілкування

Вона передбачає контакти між людьми, які не обмежуються лише потребами передавання інформації. Спілкування завжди передбачає певний вплив на інших людей, зміну їх поведінки та діяльності. У цьому випадку виявляється інтерактивна функція спілкування, функція впливу на інших людей.

Поради, інструкції, вимоги, накази, висловлені в мовній формі та адресовані іншій особі, є спонуканнями до ді та регуляторами поведінки.

Спільна діяльність, її зміст та умови виконання вибудовують таку модель взаємодії особистостей, коли кожний з учасників послідовно впливає своїми вчинками на інших і в свою чергу змінює свої дії під їх впливом.

Соціальний контроль – це оцінка діяльності з погляду її відповідності прийнятим у суспільстві зразкам поведінки, що регламентуються нормами взаємовідносин людей. Спільна діяльність людей – явище суспільне, яке перебуває під соціальним контролем.

Взаємодія між людьми відбувається ефективно тоді, коли їх поведінка відповідає прийнятим зразкам, тим ролям, які обрали співрозмовники.

Соціальна роль – нормативно ухвалений зразок поведінки, якої чекають від кожного, хто займає ту чи іншу соціальну позицію. Вона сприймається як специфічна або професійна поведінка – лікар, вчитель, інженер; за віком – дитина, дорослий.

Кожна людина може виконувати в житті кілька ролей: в сім'ї – батько, на роботі – керівник, у колі друзів – товариш тощо. Взаємодія людей, які грають кілька ролей, регулюється рольовими очікуваннями. Рольові очікування – це сподівання на таку поведінку іншої людини, яка відповідає її рольовому статусу.

Поведінку людей із взаємним очікуванням кваліфікують як *тактовну*, це важлива умова успіху в спілкуванні.

Якщо пацієнт, прийшовши на прийом до лікаря, відчує уважне ставлення до своїх проблем, лагідність, доброзичливість, намагання уважно розібратись у симптомах захворювання, він перейметься довірою до нього, правильно зрозуміє поради та рекомендації щодо лікування.

Випадки, коли очікування одного із співрозмовників не виправдовуються через те, що вони суперечать принципам і переконанням співбесідника, виходять за межі його соціально регламентованих цінностей та норм, не є нетактовністю. У таких ситуаціях особистість, розуміючи нереальність того, що від неї очікують, може обстоювати свою позицію і не наголошувати на тому, наскільки тактовна її поведінка з погляду співрозмовника.

Свідоме ігнорування рольових очікувань іншої сторони, що нерідко має місце в повсякденних ситуаціях спілкування, є нетактовністю. Вияви нетактовності мають місце тоді, коли людина виявляє неуважність до співрозмовника (відволікається на сторонні речі), перериває його або поводить себе всупереч соціально визначеній нормі рольового регламенту (керівна особа відмовляється вирішувати питання, які перебувають в її компетенції) тощо.

Нетактовність – це деструкція рольових очікувань у процесі спілкування, яка порушує ефективну взаємодію учасників процесу спілкування і може призводити до конфліктних ситуацій. Особливо небезпечними є порушення вимог тактовності в педагогічному спілкуванні.

Негативні наслідки цього виявляються в напруженості та конфліктності стосунків між викладачами і студентами (головним чином юнаками), в різкому зниженні дієвості виховного впливу на особистість дитини. Виявляючи принциповість і вимогливість у стосунках з учнями, педагог повинен засвідчувати свою повагу та довіру до вихованців, прагнення зрозуміти їх, піти на розумний компроміс.

Уміння поєднувати вимогливість і повагу до учнів створює сприятливі психологічні умови для формування самоповаги, що має важливе значення для становлення культури спілкування та розвитку контактів.

Обмінюючись інформацією, встановлюючи комунікативні зв'язки для досягнення цілей діяльності, взаємодіючи між собою і

здійснюючи різнобічні впливи на інших партнерів по спілкуванню, люди безпосередньо сприймають один одного і мають можливість пізнавати фізичні, психологічні та індивідуальні особливості, притаманні кожному із співрозмовників.

Перцептивна функція спілкування

Інформація, яку отримують співрозмовники під час контактів по різних каналах, дає можливість скласти більш або менш об'єктивне враження про те, що являє собою партнер по спілкуванню, проникнути в його внутрішній світ, зрозуміти мотиви поведінки, звички, ставлення до фактів дійсності. Шлях пізнання людини людиною у процесі спілкування є складним актом. Адекватний психологічний портрет суб'єкта спілкування формується залежно від об'єктивних і суб'єктивних чинників і включає в себе дію трьох важливих механізмів сприймання людини людиною: ідентифікацію, рефлексію (інтерпретацію) і стереотипізацію.

Серед умов, які сприяють взаємопізнанню в спілкуванні, важлива роль належить чинникові особистісно-соціальної значущості предмета комунікації, характеру ситуації спілкування та тривалості контактів. Коли зазначені умови об'єктивно присутні у спілкуванні, ймовірність виявлення істотних психологічних рис особистості зростає.

Перший етап у механізмі пізнання людини людиною – ідентифікація.

Ідентифікація

Ідентифікація – це спосіб розуміння іншої людини через усвідомлене або неусвідомлене уподібнення тому самому суб'єкту, який пізнає. Суть цього полягає в тому, що в ситуаціях взаємодії партнери намагаються зрозуміти один одного, ставлячи себе на місце іншого. Так, студент добре розуміє хвилювання та поведінку іншого студента перед іспитом, закоханий – страждання того, кого спіткала невдача у взаємності.

Для визначення власної тактики в спілкуванні співрозмовникові важливо знати, як індивід, що входить з ним у контакт, сприймає його самого. Усвідомлення суб'єктом того, як його сприймає партнер по спілкуванню, має назву рефлексія.

Рефлексія поглиблює сприймання іншої людини, оскільки дає уявлення про ставлення до себе як до суб'єкта сприймання.

У процесі спілкування ідентифікація та рефлексія постають в єдності, завдяки чому забезпечується його психологічна інформативність. Дефіцит апріорних знань про психологію людей, з якими доводиться спілкуватися, не дає співрозмовникам можливості відразу визначитись у тому, як найкраще підтримувати і розвивати контакти.

Програмуючи свою комунікативну діяльність, суб'єкт намагається зрозуміти й пояснити причини, що зумовлюють дії та вчинки кожного.

Пояснення вчинків іншої людини через приписування їй імовірних почуттів, намірів, думок і мотивів поведінки має назву *причинова інтерпретація* (згідно з А. В. Петровським). Помилкова причина в інтерпретації поведінки співбесідника ускладнює, а іноді й унеможливорює нормальну взаємодію у процесі спілкування.

Інтерпретація дій і вчинків здійснюється або на підставі ідентифікації, тобто через приписування іншому тих мотивів і почуттів, які, на думку суб'єкта, він сам виявив би в аналогічній ситуації, або шляхом віднесення партнера по спілкуванню до певної категорії осіб, стосовно яких існують певні стереотипні уявлення.

Стереотипізація

Стереотипізація – це класифікація форм поведінки та інтерпретація їх причин через співвіднесення із зразками, що відповідають соціальним стереотипам. Стереотип – це сформований за конкретних соціальних умов образ людини, яким користуються як штампом. Стереотипізація як прийом узагальнення типових рис, притаманних особистостям як носіям певних соціальних та психологічно важливих характеристик, широко застосовується в класичній художній літературі. Такими є персонажі

«Мертвих душ» М. В. Гоголя – Чичиков, Манілов, Коробочка, Плюшкін; Голохвастов із комедії І. Карпенка-Карого «За двома зайцями» та ін.

У буденному житті стереотипізація в оцінці людських якостей, таких, наприклад, як доброта, репрезентована в судженні "Свою сорочку віддасть іншому, не пошкодує", скупість – в судженні "У нього посеред зими снігу не випросиш".

Стереотипізація може складатись як результат узагальнення власного досвіду суб'єктом міжособистісного сприймання, до якого приєднуються відомості, отримані з книг та інших джерел. Стерео-

типизація є свідченням проникнення в психологічну сутність особистості та виявлення найхарактерніших її рис.

Якщо стереотипизація ґрунтується на достатній об'єктивній інформації, на основі якої робляться узагальнення, вона відображає вищий рівень пізнання людини людиною.

Проте стереотипизація може бути помилковою, мати характер упередженості, коли інтерпретація фактів, на підставі яких робляться узагальнення, виявляється недостатньо аргументованою, а самі факти не вичерпують сутності стосунків.

Так, при сприйманні незнайомої людини важливу роль відіграє первинна інформація, яку отримує суб'єкт сприймання. Якщо у реципієнта попередньо створити відповідну установку стосовно іншої людини, то вона може відіграти вирішальну роль у сприйманні в процесі спілкування. Спрацює стереотип.

Експериментально доведено, що попередня інформація, яку отримує суб'єкт сприймання, виявляється істотним підґрунтям для формування упередженості в оцінці іншої людини.

В одному експерименті двом групам студентів була показана фотокартка однієї й тієї ж людини. У першому випадку експериментатор схарактеризував її як видатного вченого, а в другому – як злочинця. Пропонувалося за зовнішнім виглядом дати їй характеристику.

Перша група студентів, якій була дана інформація про "видатного вченого", повідомила, що зовнішність людини на фотокартці свідчить про її інтелект, напружену роботу думки, доброту, зосередженість. Друга група – варіант "небезпечного злочинця" – стверджувала, що перед нею портрет жорстокої, рішучої та підступної людини.

Одна й та сама деталь портрета – очі – в одному випадку тлумачились як яскраві і розумні, а в другому – як злі і нещадні.

Стереотипи, що виникають на основі позитивних або негативних настанов, у спілкуванні виявляються суб'єктивізмом.

У спілкуванні досить поширені стереотипи, що ґрунтуються на оцінці зовнішності співрозмовника і зумовлюють деформовані суб'єктивні уявлення про його реальні якості. Це може завдати істотної шкоди стосункам і є небажаним явищем у роботі з людьми (особливо небажані такі ситуації в роботі вчителів, керівників колективів).

Різновиди спілкування

Спілкування як соціальне явище охоплює всі сфери суспільного буття та діяльності людей і може бути схарактеризоване за різними параметрами, а саме: залежно від контингенту учасників, тривалості стосунків, міри опосередкування, завершеності, бажаності тощо.

Залежно від контингенту учасників можна виокремити *міжособистісне, особистісно-групове, міжгрупове спілкування*.

Міжособистісне спілкування характерне для первинних груп, в яких усі члени підтримують між собою безпосередні контакти і спілкуються один з одним. Особливості спілкування визначаються змістом і цілями діяльності, що їх реалізує група.

Особистісно-групове спілкування має місце тоді, коли одного із співрозмовників представляє особистість, а другого – група. Таким є спілкування вчителя з класом, керівника з колективом підлеглих, оратора з аудиторією.

Міжгрупове спілкування передбачає участь у цьому процесі двох спільностей, кожна з яких обстоює свою позицію, прагне до реалізації своїх цілей, або ж обидві групи намагаються дійти згоди щодо певного питання, досягти консенсусу.

У разі можливих гострих суперечностей в обговорюваному питанні може виникнути міжгруповий конфлікт. У міжгруповому спілкуванні кожна особистість постає як виразник колективного інтересу, активно його обстоює, обираючи для цього засоби, які найповніше відображають колективну позицію.

Спілкування може відбуватись як взаємодія людей, між якими встановлюється комунікативний зв'язок, коли співрозмовники безпосередньо сприймають один одного, встановлюють контакти і використовують для цієї мети всі наявні у них засоби. Таке спілкування характеризується як безпосереднє.

У безпосередньому спілкуванні функціонує багато каналів зворотного зв'язку, що інформують співрозмовників про міру ефективності спілкування.

Опосередковане спілкування – це комунікація, в яку включена проміжна ланка – третя особа, технічний засіб або матеріальна річ.

Опосередкування може бути репрезентоване телефоном як засобом зв'язку, написаним текстом (листом), адресованим іншій людині, або посередником. Міра опосередкування у спілкуванні може бу-

ти різною, залежно від засобів, що використовуються для досягнення цієї мети.

Істотний вплив на характер спілкування справляє час, протягом якого триває процес, регламент.

Регламент – це своєрідний каталізатор змісту та способів спілкування. Саме він створює ситуацію, коли потрібно висловлюватися так, щоб "словам було тісно, а думці просторо".

Короткочасне спілкування виникає із ситуаційних потреб і діяльності або взаємодії і обмежується розв'язанням локальних комунікативних завдань. Такими різновидами спілкування є консультація з певного, конкретного питання, обмін враженнями з приводу актуальних подій тощо.

Тривале спілкування – це взаємодія в межах однієї або кількох тем, обмін розгорнутою інформацією щодо змісту предмета спілкування. Тривалість комунікативних зв'язків визначається цілями спілкування, потребами взаємодії та характером інформації, якою оперують співрозмовники.

Спілкування вважають завершеним, коли повністю вичерпано зміст теми, до того ж, його учасники однозначно оцінюють результати взаємодії як вичерпні.

При *незавершеному спілкуванні* зміст теми розмови залишається не розкритим до кінця і не відповідає очікуванням співрозмовників. Незавершеним спілкування може бути з об'єктивних причин, коли між співрозмовниками виникають просторові проблеми (роз'єднаність людей) або проблеми щодо засобів зв'язку та інших необхідних умов для підтримування контактів.

Суб'єктивними причинами є заборона, небажання комунікантів продовжувати спілкування, усвідомлення необхідності його припинити. Залежно від ситуації, характеру та цілей спілкування класифікація його різновидів може бути здійснена й за іншими критеріями.

Формалізована структура змісту теми

Соціальна функція спілкування: забезпечення міжособистісної взаємодії.

Механізм спілкування: обмін інформацією.

Спілкування

Різновиди

залежно

від контингенту

учасників:

- міжособистісне
- особистісно-групове
- міжгрупове

за тривалістю:

- короткочасне
- довготривале

за включеністю:

- опосередковане
- неопосередковане

за завершеністю:

- завершене
- незавершене

Функції:

- комунікативна
- інтерактивна
- перцептивна

Засоби:

- вербальні
- невербальні

Запитання для самостійної роботи

1. Чим зумовлена потреба в спілкуванні між людьми?
2. Яку роль відіграє спілкування в суспільному житті?
3. У чому полягає соціальна сутність спілкування?
4. Яка роль у спілкуванні належить невербальній комунікації?
5. У чому виявляється культура невербального спілкування?
6. Що означає комунікативна функція спілкування?
7. У чому полягає суть інтерактивної сторони спілкування?
8. Яким є механізм ідентифікації при сприйманні іншої людини?
9. Як відбувається стереотипізація в пізнанні людини людиною?
10. За якими принципами спілкування поділяють на різновиди?
11. Які умови ефективності спілкування?

Альтернативно-тестові завдання для самоконтролю

1. Чи достатнім для характеристики спілкування є твердження: "Спілкування – це обмін інформацією між людьми"?
2. Чи є принципова різниця між поняттями "міжособистісні контакти" та "спілкування"?
3. Чи завжди обмін інформацією є спілкуванням?
4. Чи можна обмін сигналами, що має місце у тварин, назвати спілкуванням?
5. Чи правомірно порівнювати рефлексію із дзеркалом?
6. Чи адекватно передає функцію невербального спілкування вислів "мова почуттів"?
7. Чи завжди упередженість у сприйманні людини людиною виникає на основі попередньо сформованих установок?
8. Чи завжди завершеність спілкування є необхідною умовою взаєморозуміння?

Завдання та проблемні ситуації

1. За яких умов обмін інформацією набуває характеру спілкування? Які причини можуть стати перешкодою в цьому?
2. Спілкуючись між собою, співрозмовники іноді не можуть дійти спільної думки щодо предмета спілкування. Визначіть імовірні причини, які можуть ускладнювати взаєморозуміння.
3. Важливим психологічним чинником ефективності спілкування є дотримання співрозмовниками тактовності, яка виявляється в задоволенні взаємних очікувань. Чи є ця умова обов'язковою для будь-яких ситуацій спілкування?
4. Чи тотожні в психологічному та змістовному відношенні поняття «відсутність тактовності у спілкуванні» та «нетактовність»? Обґрунтуйте свою відповідь.
5. В яких випадках на етапі ідентифікації під час сприймання людини людиною формується адекватне уявлення про її психологічні риси та особливості? Які вимоги має задовольняти цей процес?
6. Чим зумовлюються помилки, що можуть виникати в процесі пізнання людини людиною на етапі інтерпретації?
7. Про що може свідчити експеримент, проведений С. Левіном зі щуренятами? Двом групам щуренят було забезпечено однакові умови. Єдина відмінність полягала в тому, що одних щодня погладжували (пестили), а других – ні. Виявилось, що перші виростили

більшими, міцнішими, активнішими, ніж ті, які були позбавлені емоційного комфорту.

Література

1. *Загальна психологія* / За ред. С. Д. Максименка. – К.: Форум, 2000.
2. *Максименко С. Д.* Розвиток психіки в онтогенезі: [У 2-х т.] Т.1. Теоретико-методологічні проблеми генетичної психології. – К.: Форум, 2002.
3. *Максименко С. Д.* Розвиток психіки в онтогенезі: [У 2-х т.] Т. 2. Моделювання психологічних новоутворень. – К. : Форум, 2002
4. *Психологія* / За ред. Г. С. Костюка. – К.: Рад. школа, 1968.
5. *Общая психология* / Под ред. С. Д. Максименко. - М.: Рефл-бук; – К.: Ваклер, 2004.
6. *Психологічний супровід і психічне здоров'я: навчальний посібник.* Том. 2 / С.Д. Максименко, О.Д. Гришко. Київ: Видавництво Людмила, 2024. 468 с.
7. *Методологічні принципи конструювання модульного психологічного супроводу і психічного здоров'я: навчальний посібник.* Том. 1 / С.Д. Максименко. Київ: Видавництво Людмила, 2024. 718 с.
8. *Гене́за сучасної інформаційно-когнітивної (гібридної) війни в українському контексті та глобальному вимірі: наукове дослідження/* С.Д. Максименко, Л.М. Деркач. Київ: «Видавництво Людмила», 2024. 128 с.

7. Соціальні групи

Ключові поняття теми:

група, реальна група, умовна група, референтна група, офіційна група, неофіційна група, колектив, конформізм, статус, лідер, внутрішньогрупова диференціація, "зірки", "ізолювані", соціометрична матриця, соціограма

Поняття про групи

Людина живе, розвивається і діє в групі.

У колективі і під його впливом відбувається становлення особистості – формується її спрямованість, суспільна активність, воля, створюються умови для саморегуляції та розвитку здібностей.

Проте не кожен спільність людей, до якої належить особистість, можна назвати колективом. Потрібно розрізняти поняття "група" і "колектив".

Групою можна назвати будь-яке об'єднання людей, незалежно від того, який характер зв'язків існує між її членами.

Групи бувають великі та малі, реальні, умовні, офіційні, неофіційні та референтні. Великі та малі групи можуть бути реальними або умовними.

Реальні групи – це об'єднання людей на ґрунті реальних відносин – ділових або особистих. Так, реальною групою є учнівський клас, сім'я, товариство друзів тощо.

Умовна група об'єднує людей за якоюсь умовною ознакою – віком, статтю, національністю та ін. Члени умовної групи не мають між собою реальних відносин та зв'язків і навіть можуть не знати один одного.

Офіційна (формальна) група виникає як структурна одиниця на підставі штатного регламенту, інструкцій та інших документів. Формальними є студентська група, сім'я, військовий підрозділ, виробнича бригада. Ділові відносини між її членами визначаються посадовими обов'язками кожного і регулюються певним розпорядником.

Неофіційна група – це спільність людей, що виникла стихійно на підставі спільності інтересів її членів, симпатій, єдності поглядів і переконань або з інших мотивів. Так, неофіційними групами є групи осіб, що товаришують, шанувальники туризму, риболови тощо.

Референтна (еталонна) група – це реально існуюча або уявна група, погляди, норми та цінності якої є взірцем для особистості, під її впливом вона формує свої життєві ідеали, вивіряє власні дії та вчинки.

Людина може бути членом групи, яка водночас є для неї референтною. За цих умов гармонізуються відносини з групою, створюються психологічно комфортні умови для успішного розвитку особистості в певному напрямі.

Референтна група іноді існує для особистості поза реальною, якщо вона зорієнтована на ідеали, цінності, погляди іншої групи. Тоді еталоном для неї є інший взірець. Такий стан може істотно позначитися на внутрішньокolleктивних відносинах, ускладнювати взаємини між членами групи. Якщо в людини кілька референтних груп, це зумовлює виникнення внутрішнього конфлікту.

Об'єднання людей у реальні групи може ґрунтуватися на спільності їхньої діяльності, зумовленої єдністю потреб, інтересів, прагненням досягти значущих результатів.

Коллектив

Вищою формою організації групи є колектив.

Коллектив – це група людей, залучених до спільної діяльності і об'єднаних єдиною метою, яка підпорядковується суспільній меті.

Істотна ознака колективу – суспільна важливість мети та завдань, на реалізацію яких спрямовані зусилля його членів. Це дає підстави розглядати колектив як найважливішу клітинку суспільного організму.

Виконання спільної соціально вартісної та особистісно важливої діяльності сприяє становленню та розвитку колективістських взаємин, формуванню колективізму як особливої якості особистості, що виявляє її солідарність з метою та програмами діяльності колективу, готовність активно обстоювати їх.

Типи поведінки людини в колективі. Узгоджені дії колективу, спрямовані на досягнення мети, на підтримку спільних зусиль, кваліфікуються як колективістські дії. Поведінка особистості може бути конформною. Конформність у поведінці виявляється в тому, що людина пасивно пристосовується до оточення, не виробляє власної активної позиції, а намагається поводитися, орієнтуючись на оцінку сторонніх, пристосовуючись до їхніх вимог.

Конформізм – це така поведінка людини, для якої характерною є зовнішня відповідність колективній меті, навіть якщо людина внутрішньо не погоджується з нею. Взаємовідносини окремих членів у групах і колективах складні й різноманітні. Вони можуть мати діловий характер, коли їх об'єднує співробітництво, спільна участь у реалізації важливих виробничих справ, праці.

Відносини можуть бути особистісними, коли вони ґрунтуються на взаємній симпатії або антипатії між людьми, доброзичливості або ворожості. Кожна особистість у системі особистісних відносин має свій статус, який визначається властивостями її характеру, популярністю, впливовістю.

Відносини між особистостями в групі

Важливий аспект у життєдіяльності колективу, знання якого має важливе практичне значення для кожного, хто працює з людьми, є відносини між людьми в групі.

Ці відносини неминуче виникають між членами колективу під час спілкування та взаємодії в процесі реалізації завдань, на виконання яких спрямовуються їхні зусилля.

Мета діяльності, її мотиви, організація дій співпрацівників визначають характер відносин, що складаються в групі.

Відносини між особистостями мають складну структуру. У цій структурі діють не лише об'єктивні чинники (характер мети, умови для її досягнення, особливості керівництва, відносини між членами групи, що склалися), а й суб'єктивні (рівень свідомості та самосвідомості членів колективу, рівень їх домагань, індивідуально-психологічні особливості, здібності та ін.).

Головний метод дослідження взаємовідносин у колективі – *спостереження*. Воно дає змогу всебічно з'ясувати змістовність життя в групі, її структуру, рівень розвитку, статус окремих членів. Плідними для вивчення колективів є також різні форми анкетування, опитування, інтерв'ю, результати яких дають уявлення про цінності групи, бачення її членами різних аспектів життя певної спільності.

Ефективним інструментом оперативного вивчення міжособистісних відносин є запропонований американським психологом і мікросоціологом Дж. Морено метод соціометрії. Засадовим для нього є принцип *синтонності* – емоційних потягів і симпатій, які виявляються у відносинах між членами групи і визначають їх характер.

Процедура соціометричного дослідження полягає в тому, що кожному члену групи пропонується відповісти на запитання "З ким би ти хотів...?" Воно може стосуватися будь-якої сфери людських взаємин.

Критерії вибору можуть бути сильними і зорієнтованими на істотні психологічні якості особистості – її моральні принципи, силу характеру, вольові та інтелектуальні здібності, наприклад:

«З ким би ти пішов у розвідку?»

"До кого б ти звернувся по допомогу для розв'язання конфліктної ситуації?" тощо.

Критерії можуть бути слабкими, коли це стосується обрання партнера для розваг, відпочинку або для забезпечення психологічного комфорту. Такими можуть бути запитання: "З ким би ти хотів проводити своє дозвілля?", "З ким би ти хотів сидіти за однією партою?". При цьому надається можливість виявити міру бажаності партнера, якого обирають, пропонується послідовний потрійний вибір за принципом: "дуже бажаний", "бажаний", "менш бажаний".

Отримані результати – вибори – занотовуються до соціометричної матриці й аналізуються шляхом підрахунку кількості виборів щодо кожного члена групи.

Інформація може бути математично опрацьована і виражена графіком-соціограмою. Популярність членів групи, їх статус має такий характер вираження: "зірки" – ті, кого обирають найчастіше, поступаються їм "бажані", що мають по три-чотири вибори.

Менш популярних називають "мало бажані" – один-два вибори, поза полем вибору залишаються "ізолювані", з якими ніхто не бажає співпрацювати. Представники останньої підгрупи становлять контингент підвищеного соціально-психологічного ризику й потребують особливої до себе уваги та розуміння.

Проте результати соціометрії не є вичерпно інформативними і не завжди розкривають справжні мотиви, якими керуються члени групи, обираючи одних партнерів та ігноруючи інших.

Спілкування в групі

Спільна діяльність – один із основних видів людського спілкування.

Вона неможлива без наявності контактів між підлеглими, без обміну інформацією з метою успішного розв'язання завдань. Тому спі-

льна діяльність – найважливіший чинник організації життя і соціалізації особистості.

Конкретними формами спільної діяльності можуть бути: в дошкільному віці – гра, у шкільному – навчання, у дорослих – праця. Але це не означає, що кожному віку властивий певний, а не якийсь інший стиль спілкування під час спільної діяльності. Найраціональніші процеси спілкування, а отже і розвиток особистості, можливі за умови гармонійного поєднання всіх трьох видів спільної діяльності, що залучають до активності всі види спілкування, які й збагачують особистість.

У спільній діяльності як виді спілкування людей можливе інформаційне спілкування, що передбачає передавання і обмін інформацією не лише як аспекту діяльності, а й поза нею. Таке спілкування припускає наявність відправника (комунікатора) і одержувача (реципієнта) інформації.

В акті спілкування треба чітко розрізнити такі його елементи: а) завдання спілкування; б) його зміст; в) засоби спілкування; г) соціально-психологічний продукт спілкування. Якщо хоча б одного елементу цієї цілісності бракує, спілкування перетворюється на беззмістовну розмову.

Справжнє інформаційне спілкування завжди виконує такі основні функції:

1) *інформаційну*, головна властивість якої – оригінальність повідомлення;

2) *командну* – у формі усного наказу діяти так чи інакше, розпорядження, в якому формулюється зміст завдання чи вказується спосіб його вирішення;

3) *інтегративну*, що забезпечує цілісність організації того чи іншого процесу;

4) *переконання*, що дає змогу реципієнту розсіяти сумніви, остаточно пересвідчитися у правильності запропонованої дії, набути міцного переконання в успіхові.

Спілкування в колективній дії може набувати різних форм. До них відносять: *сповіщення, пропозицію, прохання, вимогу, наказ і установку*. Усе це може здійснюватися як в усній, словесній, так і в знаковій формі передавання інформації – за допомогою жестів, міміки, умовних рухів та інших *кодів* для передавання інформації з метою використання її під час виконання справи.

Обмін інформацією під час спілкування ілюструє різне ставлення реципієнта до повідомлення, яке він отримує.

У позитивному сенсі – це вияв співчуття, згоди, солідарності, довіри, симпатії, приязні, допомоги, коли реципієнт сприймає отриману інформацію як керівну або інтегративну і включає її в регуляцію своїх дій.

У негативному сенсі виникає байдужість, незгода, ворожість, антипатія, протидія бажанню інших, що й призводить до виникнення конфліктних ситуацій у колективі, який може розпастися на декілька груп.

Модель групи. Це емоційно-психологічне утворення. Але вона не є об'єктом соціометричних досліджень, тому що не сприяє належному здійсненню аналізу взаємовідносин людей на основі суспільних норм, ціннісних орієнтацій, оцінок.

Значення правильно віднайденого ключа до розуміння колективу важко переоцінити, бо це дає змогу цілеспрямовано скеровувати і точно регулювати такі психологічні феномени, як взаємовідносини і взаємодія членів колективу, згуртованість, психологічний клімат і сумісність, самопочуття і самошанування особистості, її перспективи, пов'язані з колективом.

Ці феномени роблять колектив ланкою, яка пов'язує особистість і суспільство.

Психологія нагромадила досвід розуміння і формування колективу, його найкращих зразків. Цей досвід впливає з ідей і закономірностей, виявлених А. С. Макаренком, який розглядав колектив як групу людей, об'єднаних визнаною суспільством метою діяльності, де відносини будуються на взаєморозумінні та взаємній підтримці.

Запропонована А. В. Петровським стратометрична концепція внутрішньогрупової активності дає можливість інакше розглядати її проблематику в історичному контексті. В основі такого погляду – уявлення про те, що психічні властивості особистості мають опосередкований характер. Функцію опосередкування виконують знаки, з допомогою яких людина опановує свою поведінку, власні дії, соціально їх детермінує. Використання знаків і знакових систем докорінно перебудовує і активізує діяльність людини.

Психічні функції людини складаються спочатку в соціальному плані, в процесі взаємодії між людьми, а після цього вони переносяться у внутрішній план.

Звідси і впливає значення первинних груп, в які спершу включається кожна людина ще з дитинства. Вищі психічні функції виражаються в цих групах як відносини між дітьми, а згодом, коли діти їх опанують, набувають форми якостей особистості, як стають складовою системи регуляції поведінки і діяльності.

Відносини між підлеглими в колективі впливають на формування особистісних якостей. Опанування знаків і знакових систем дає змогу підлеглим застосовувати соціальний досвід і знання, прилучатися до культурних надбань людства. Сформовані під час спілкування і групової дії психічні функції стають внутрішньою детермінантою активності особистості.

Становлення особистості здійснюється в одному напрямі – *від колективу до особистості*. Супротивний процес відбувається в іншому напрямку – *від особистості до колективу*. При цьому кожна особистість вносить щось своє, впливає на інших, на перебіг міжособистісних відносин і характер групової дії.

Такий погляд на вияв детермінант активності особистості дає змогу керівникові здійснювати аналіз залежності характеру їх виявлення від рівня розвитку групи або колективу і у зв'язку з цінностями. Особливого значення такий підхід набуває, коли створюються колективи з осіб різного фаху, яким потрібний не лише фаховий розвиток, а й виховання найкращих рис особистості і культури.

Що ж принципово відрізняє колектив від менш розвинених груп людей?

У колективі визначальними принципами є взаємодія, взаємовідносини, що опосередковані метою, завданнями і цінностями спільної діяльності, що складає її реальний зміст.

До найважливіших властивостей спільної діяльності колективу відносяться надбання в колективі переваги *самовизначенню людини* і помітне зменшення (порівняно з групою, асоціацією і дифузною групою) конформних реакцій у важливих для колективу ситуаціях.

Тому, залучаючи людину в систему суспільних відносин, колектив формує її як особистість.

Особливість колективу полягає в тому, що він створюється керівником, в ньому активно виникають міжособистісні взаємини, властиві демократичному суспільству. Колектив можна розглядати як особливе соціальне середовище, яке формує і розвиває духовні та фахові здатності підростаючого покоління. Правильна побудова і ор-

ганізація взаємодії між підлеглими в колективі є одним із завдань виховання.

Розвиток групи в колектив

Група на початковому етапі роботи може бути неорганізованою асоціацією випадково дібраних людей, що склали певний іспит і отримали змогу працювати під чийось керівництвом.

Сама людська природа спонукає будь-яке об'єднання людей, якщо воно досить довготривале, утворити певну внутрішню структуру. У такій групі зазвичай усі рівні, проте вона із свого складу виділяє лідера, який бере на себе влаштування якогось аспекту спільної діяльності. Якщо до появи лідера всі працювали паралельно, то після цього робота виконується спільно. Змінюється і ставлення до цілей діяльності: якщо раніше воно збігалось лише частково, то тепер – повністю.

Внутрішня структура групи створюється після узгодження прагнень і мети всіх її членів. Зовнішня структура вноситься ззовні і закріплюється розпорядженням керівника. У кращому разі зовнішня офіційна і внутрішня неофіційна структури збігаються, взаємно підсилюють і зміцнюють одна одну.

Виникнення емоційних контактів, поступливості або опору груповому тиску, сенсорної і психофізіологічної сумісності є передумовою переходу до вищого рівня розвитку групи. Це вже не дифузна група, якій визначальними є безпосередні відносини і взаємодія підлеглих.

Проте в дійсності виявляється, що мета групи або "команди" органічно не пов'язана із суспільно значущими ідеалами і підпорядкована вузьким внутрішнім інтересам. Така група є корпорацією, що переслідує лише особисті інтереси, ворожі для інших людських спільностей. Вона неспроможна перетворитися на колектив.

Залежно від змісту спільної діяльності, її ціннісної орієнтації, мети і принципів, від внутрішньої згуртованості у психологи прийнято розрізняти такі групи: група-асоціація; група-кооперація, або дифузна група; група-корпорація; колектив. Такий поділ цілком прийнятний і щодо класифікації груп.

Типовим прикладом *групи-асоціації* буде збірна команда світу з якогось виду спорту: наявність зірок першої величини ще не гаран-

тує успіху в єдиноборствах з командами нижчого класу. Колективна творчість найчастіше переважає індивідуальну майстерність.

Групи-кооперації бракує єдності колективного вольового зусилля і колективних емоцій, які тим сильніші, чим більш суспільно значущими є цілі, до яких прагнуть і яких досягають її члени в груповій діяльності.

Саме тому актуальною стає потреба з'ясувати мотиви, якими керується особистість, здійснюючи свій емоційний (а також і діловий) вибір, коли вона надає перевагу одним співникам і відкидає інших.

За А. В. Петровським, цей механізм можна назвати *мотиваційним ядром міжособистісних відносин*. Численні експерименти доводять, що зміст мотиваційного ядра вибору партнера в структурі міжособистісних стосунків є показником того рівня розвитку, якого досягла група як колектив.

На початкових стадіях формування групи підставою для вибору є безпосереднє емоційне забарвлення ставлення до людини. А згодом орієнтація вибору змінюється. Більшої ваги набуває зовнішність і переваги партнера – у привабливості, шляхетності, контактності тощо. Вибір у групах вищого рівня розвитку здійснюється не тільки на підставі враження, яке з першого погляду справляє член групи.

Оцінка враховує й глибші якості людини, що виявляються під час спільної діяльності, в значущих для неї вчинках, світоглядних установах, переконаннях.

Основи згуртованості колективу

Одним із важливих критеріїв рівня розвитку групи є *згуртованість колективу* – риса, яка характеризує його міцність і сталість психологічних зв'язків між членами колективу в межах соціальної спільності. Чим більш згуртований колектив, тим імовірніше, що він спроможний протистояти впливові внутрішніх і зовнішніх чинників, які його дезорганізують.

Виділяють такі чинники, які сприяють згуртованості колективу:

- а) ідейна згуртованість;
- б) міжособистісна згуртованість;
- в) організаційна згуртованість.

Отже, слід з'ясувати, які засоби і методи посилюють згуртованість колективу. Передусім, це виховання, що дає змогу досягти відповідності орієнтації членів колективу на певні цінності, мету і за-

вдання, які люди виконують. Успішність такого виховання посилює те, що організація спільної діяльності, реалізація мети досягаються за умови чіткої взаємодії і взаємодопомоги, які правильно регулюють міжособистісні відносини в колективі.

Вирішальним чинником для посилення згуртованості колективу є підвищення змістовності і спрямованості внутрішнього життя колективу, яке має значно виходити за межі особистісних інтересів і зосереджуватися на найважливіших напрямках суспільного життя і його інтересів. У структурі утворених груп чітко виявляється ієрархія статусів їх членів, що визначаються різними соціально-психологічними чинниками. Найпопулярніші з них входять до складу підгрупи лідерів.

Лідер – це особистість, що користується визнанням та авторитетом групи і за якою група визнає право приймати рішення про дії у важливих ситуаціях, бути організатором діяльності групи і регулювати відносини в групі.

Кожен колектив завжди має свого лідера, організатора.

Зростання і становлення колективу, як уже зазначалося, передбачає розвиток і вдосконалення спеціалізації підлеглих.

Офіційне керівництво і лідерство являють собою різні форми керування колективом. Для максимального ефекту вирішення завдань, для досягнення мети потрібний взаємовплив кожної з цих форм. Перша форма управління спрямована на вирішення *стратегічних*, а друга – *тактичних* завдань під час виробничого процесу.

У групах людей, крім офіційного керівництва, є ще і неофіційний лідер.

Разом з тим, залежно від характеру діяльності, відбувається ще й диференціація лідерів. У найкращому разі офіційний керівник поєднує і функції неофіційного лідера. У протилежному – непопулярний керівник, претендуючи на лідерство, буде більше зацікавлений не в успіху спільної діяльності, а у підвищенні власного авторитету, престижу, вдаючись до всіляких засобів, зрештою, на шкоду загальній справі.

Справжнім лідером колективу є той, хто завдяки своїм особистісним якостям виявляє переважний вплив на інших, вирішуючи виробничі завдання. Такий лідер чітко усвідомлює обсяг завдань на найближче і найвіддаленіше майбутнє, бачить шляхи їх оптимального

вирішення і працює на більш високому рівні порівняно з іншими членами команди.

Сформулюємо ряд ознак, що характеризують вияв здібностей лідера.

1. За способом організації змісту діяльності колективу розрізняють: *лідера-програміста*, що спроможний створити способи колективної діяльності і надихає колектив на її виконання; *лідера-виконавця*, що організовує виконання вже створеної (опрацьованої) програми; *універсального лідера*, що уособлює в собі програміста і виконавця.

2. За стилем керівництва колективною діяльністю розрізняють: *демократичного лідера*; *автократичного лідера*; *авторитарного лідера* і такого лідера, в якому співіснують якості всіх цих типів керівника.

3. За характером діяльності – *лідер діяльний*, який постійно демонструє свої здібності; *ситуативний лідер*, який виявляє себе лише за певних ситуацій.

Диференціація лідерів можлива і за іншими ознаками.

У колективі високо цінують *лідера-ерудита*, який значною мірою впливає на підвищення інтелектуального рівня членів колективу за допомогою власних знань. *Емоційний лідер* створює в колективі ту чи іншу емоційну спрямованість, підтримує емоційний тонус. *Лідер-віртуоз*, який, володіючи високою індивідуальною майстерністю, витрачає багато зусиль і енергії для навчання і вдосконалення своїх колег у мистецтві дії. Такі лідери в колективі дуже цінуються, оскільки, навчаючи інших, вони досить швидко прогресують.

Чим ширше коло завдань, які вирішує колектив, тим повніше і різноманітніше його життя, тим більше можливостей для висунення із складу колективу лідерів різного типу.

Треба сказати і про негативного лідера в колективі. Такі лідери протиставляють себе керівництву і часто навколо них групуються окремі члени колективу. Це відбувається найчастіше при недосить правильному керівництві і, природно, за наявності досить сильної особистості, яка претендує на роль лідера. Потрібні посилення роботи і виваженість дій щодо впертого претендента на лідерство для нейтралізації його небажаного впливу. Крайнім засобом впливу є його звільнення.

Лідер групи може бути офіційним, коли його призначено згідно з регламентом штатного розкладу, який виконує покладені на нього функції керівника.

Лідер може бути неформальним, визнаним групою стихійно, за його власні якості і усвідомлення значення тих функцій, які він реалізовує в колективі, керуючись загальними інтересами.

Для колективу оптимальним вважається такий варіант, коли формальний лідер-керівник одночасно є і неформальним лідером. За таких умов його діяльність є максимально ефективною, повніше виявляється психологічний потенціал групи.

У колективі часто виникають неофіційні групи, що теж висувають своїх лідерів, як це часто трапляється в академічних групах. Якщо відносини між людьми в групі підпорядковані загальній меті, то наявність лідерів неофіційних груп не лише не шкодить, а й допомагає колективу розв'язувати нагальні завдання.

Коли мета діяльності окремих угруповань уже не відповідає загальній меті, колектив, зрештою, перетворюється на конгломерат окремих груп, в яких не тільки лідери, а й усі члени вступають в антагоністичні взаємовідносини. Важливо вчасно помічати ці процеси в колективі, щоб запобігти його руйнуванню і розпаду.

Сумісність людей

Людські взаємини складаються за реальних життєвих обставин, під час спільної діяльності людей, в процесі їх взаємодії. На розвиткові відносин відчутно позначаються різноманітні об'єктивні чинники, що сприяють контактам або ускладнюють їх формування. Так, комфортні умови співпраці, забезпечення потрібних умов роботи, чітка організація праці неодмінно створюють сприятливі для взаємодії людей умови.

Водночас значний вплив на ефективність взаємодії мають психологічні чинники: ставлення людей один до одного і до інших людей, психологічна і практична готовність до співробітництва, іноді – індивідуально-психологічні особливості людей і т. ін.

Повсякденно керівникові доводиться вирішувати практичні завдання поліпшення взаємодії і взаємосумісності членів колективу. При цьому важливо керуватися такими чинниками, що забезпечують злагодженість дій і взаєморозуміння партнерів:

- а) критеріями функціональної сумісності під час діяльності;

б) характером міжособистісних відносин;

в) психофізіологічною і соціально-психологічною сумісністю.

Суб'єктивний характер відносин виявляється в сумісності людей.

Сумісність – це оптимальне поєднання якостей окремих людей у процесі взаємодії, що сприяє успішному виконанню спільної діяльності.

У психології виділяють такі види сумісності: *функціональну, фізичну, психофізіологічну, соціально-психологічну і психологічну сумісність*.

Ступінь функціональної сумісності визначається за швидкістю процесів мислення, сприймання і колективних дій. Значні розбіжності якісних і кількісних показників цих процесів позбавляють підлеглих змоги досягти успіху в спільній діяльності, оскільки, наприклад, один партнер випереджатиме другого, а другий може випереджати його в організації задуму тактичної дії.

Внутрішні функціональні зв'язки в групі мають динаміку, якій потрібно підпорядкувати дії партнерів. Вдала адаптація партнерів потребує багато часу і відповідної інформаційної структури оптимальних спільних дій з урахуванням психічних здатностей кожного.

Фізична сумісність виявляється в гармонійному поєднанні фізичних якостей двох або кількох людей, що спільно діють. Наприклад, максимальна продуктивність фізичної роботи можлива тільки за умови, коли ті, хто разом її виконує, не поступаються один одному за силою і витривалістю.

Поширеним критерієм відбору можуть бути показники фізичної сумісності в спорті при комплектуванні команд (групування за ваговою категорією у важкій атлетиці).

Психофізіологічна сумісність передбачає єдність і взаємозв'язок особливостей аналізаторних систем, а також властивостей нервової системи людей під час діяльності. Цей різновид сумісності передбачає успіх у взаємодії людей у тих видах діяльності, де чутливість у межах тієї чи іншої аналізаторної системи є вирішальним чинником. Психофізіологічна сумісність передбачає відповідність підлеглих за віком, рівнем фахового розвитку, ступенем підготовленості, виявом характеру, темпераменту і здібностей. За такої сумісності успіх колективної діяльності визначається не стільки індивідуальним внеском кожного, скільки якістю взаємодії і взаємного сприяння.

Колективна дія за умови вдалої психофізіологічної сумісності не є сумою внесків кожного, а виступає якісно новою дією, яку окремо від колективної дії не може виконати навіть найбільш умілий із підлеглих. Це можливо за умови чіткого розподілу ролей і функцій між виконавцями, коли кожний з них у колективній діяльності доповнює іншого.

Так, робота на конвеєрі вимагає від кожного працівника певного темпу виконання виробничих операцій. У разі невідповідності психофізіологічних характеристик когось із працівників процес порушується або може і взагалі припинитися. Для двох контролерів спільна робота по розрізненню насиченості кольорів буде неможливою, якщо їх здатність до розрізнення і чутливість сприймання кольорів різна. Ще більшого значення в межах цього різновиду сумісності набувають властивості темпераменту.

Доведено, що найбільш успішно можуть взаємодіяти двоє людей з різним темпераментом (холерик і флегматик, сангвінік і меланхолік), гірше – люди з однаковими темпераментами (два холерики, два меланхоліки). Разом з тим, як уже зазначалося, до роботи, що вимагає рухливої нервової системи від усіх її учасників, протилежні темпераменти непридатні.

Соціально-психологічна сумісність передбачає відносини людей з такими властивостями особистості, що сприяють успішному виконанню соціальних ролей. У такому разі необов'язковою умовою є подібність характерів, здібностей, але обов'язкова їх гармонія.

Соціально-психологічна сумісність ґрунтується на єдності найближчої, віддаленої і перспективної мети, на спільності інтересів і установок членів колективу.

У такому психологічному аспекті колективної діяльності спостерігається, в процесі становлення колективу, інтеграція або тенденція до об'єднання зусиль для спільної діяльності.

Водночас відбувається і диференціація всередині колективу за певними ознаками і розподілом ролей. У вдало організованих колективах процеси інтеграції і диференціації становлять діалектичну єдність, кожний із цих процесів передбачає наявність протилежного.

Високий рівень інтеграції за ціннісними орієнтаціями, за цілями і установками, без достатньо вдалого розподілу ролей і відповідної підготовки призводить, зрештою, до порушення сумісності на всіх рівнях взаємодії і взаєморозуміння.

Життєвий досвід переконує, що контакти виникають швидше і виявляються дужче в людей, риси характеру яких взаємодоповнюються: це поєднання запального і імпульсивного із спокійним, помірним; теоретичного з практичним і таке ін. Проте це не означає, що сумісними є тільки люди з протилежними рисами характеру. Сумісність можлива і за умови збігу рис характеру або інших якостей людини, але ймовірність порушення спільності за цих обставин зростає.

Психологічна сумісність передбачає спільність поглядів, переконань, соціальних установок, цінностей, відносин. Подібність поглядів, переконань, цінностей, моральних установок духовно об'єднує людей. Психологічна сумісність, яка виникає за наявності таких якостей, – це вищий інтегральний рівень сумісності людей, що характеризується глибинними, змістовними аспектами взаємодії і зумовлює ефективність їх діяльності.

Відсутність сумісності в групі людей, що виконують громадську або значущу для особистості діяльність, за певних обставин може стати передумовою конфлікту.

Управління спільністю людей

Функції керівника

Серед провідних функцій керівника виділяють чотири: *виховну, гностичну, регулюючу і контрольну*. Вони тісно пов'язані і стосуються управління діяльністю підлеглих.

Виховна функція. Виховання підлеглих – один з основних видів діяльності керівника. Основні принципи: єдність вимог і повага до особистості; послідовність; систематичність і єдність впливу; індивідуальний підхід і опора на позитивні якості особистості.

Спираючись на такі принципи, керівник добирає відповідні засоби і методи вирішення цілком певних завдань для формування потрібних позитивних якостей підлеглих. Засоби і методи виховання підлеглого передбачають вплив на раціональну і емоційну сфери особистості.

Соціальні почуття: патріотизм, товарицькість, гуманність та ін., що мають неабияке спонукальне значення, формуються в процесі оволодіння знаннями, спілкування з іншими підлеглими, в праці, а також внаслідок наuczіння, спеціально організованого для вирішення виробничих завдань. Шляхом словесних методів впливу засвоюють-

ся знання, норми поведінки. Людина визначає їх важливість для себе самої і для суспільства.

Переконання виявляється не лише у вигляді емоційного ставлення, поглядів, а й у формі почуттів, пристрасності вияву своїх переконань.

У роботі керівника з підлеглими має втілюватися єдність соціального, психологічного і педагогічного, що відображає докорінні потреби суспільства.

Оцінюючи здібності людини, потрібно обирати найбільш точні і якомога конкретніші критерії оцінки не лише її, а й того середовища, в якому здійснюється виробничий процес. Успіху в цій нелегкій справі можна досягти, лише застосовуючи *комплексний підхід* до організації процесу праці.

Комплексний підхід до роботи передбачає тісну єдність цілей і основних напрямів діяльності, координацію всіх засобів і методів з конкретними завданнями, диференційований підхід до різнорідних груп підлеглих, постійне підбиття підсумків роботи.

Підвищення активності людини, попередження і подолання негативного ставлення до праці – важливе завдання керівника у фаховому розвитку, оскільки його розв'язання стимулює всебічний розвиток особистості, сприяє вихованню правильних інтересів, глибшому усвідомленню моральних вимог до підлеглого.

Для морального вдосконалення, утвердження моральної мотивації має значення довіра до людини. Фахові знання і вміння – засоби морального розвитку, формування емоційної сфери особистості підлеглого. Проте з їх допомогою не завжди можна досягти бажаного ефекту. Усе залежить від того, вирішення яких завдань вимагає керівник від підлеглого, які формує в нього установки, які вимоги ставляться на кожному етапі роботи.

Тому разом із завданнями, що сприяють підвищенню активності, потрібно ставити завдання і розв'язувати їх як *засобами-вправами*, так і комплексно, з використанням системи засобів практичних завдань. У процесі розвитку особистості підлеглого має значення правильно організоване керівництво його самовихованням.

Свідома, систематична робота над собою, спрямована на вдосконалення позитивних і усунення негативних якостей, згідно з вимогами ідеалів морального вияву особистості, є метою самовиховання. І

хоча виховання і самовиховання тісно пов'язані, проте між ними все-таки є розбіжності. Виділяють такі розбіжності.

У процесі виховання особистість є предметом впливу з боку керівника і колективу; враховуються вікові та індивідуальні особливості "вихованця"; в процесі самовиховання всі впливи підлеглий скеровує на самого себе. Самовиховання починається лише з тієї миті, коли він має певний рівень морально-психологічної зрілості – самосвідомість.

При самовихованні інколи не усвідомлюються окремі недоліки, які підлеглий не може помітити самотійно. Важливо, щоб самовиховання стало його потребою.

Це особливо стосується молодих фахівців, у яких воно ще відбувається стихійно і ґрунтується на наслідуванні. Бажання бути схожим на тих, хто має високі результати роботи, не завжди приводять до потрібних взірців для наслідування.

Завдання керівника і полягає в тому, щоб сформувати уявлення про ідеал моральної поведінки, прищепити певні естетичні цінності і підказати, які засоби і методи допоможуть досягти цього ідеалу.

Гностична функція. Керівник повинен систематично збагачувати свої фахові знання, творчо використовувати їх у діяльності своїх підлеглих. Проте цим не обмежується пізнавальна спрямованість його роботи.

Важливим також є те, що керівник не лише нагромаджує знання, а й сам продукує знання, сприяє розвитку здатності до пізнання в інших, розвитку творчого мислення в себе і у своїх підлеглих.

Регулююча функція. Управління і регулювання будь-якого процесу передбачають наявність доцільних засобів виховання. Це особливо важливо в такому порівняно мало вивченому в цьому відношенні виді людської діяльності, як *фаховий розвиток*, де вирішення завдань регулювання ускладнено слабким опрацюванням понять: "мета", "засоби", "предмет" і "продуктивний результат".

У найбільш загальному вигляді процес регулювання зводиться до того, що завдання управління (мета, пристосована до конкретної умови, і ідеал) або формулюється на початку процесу, з перших кроків роботи над проектом, або виробляється в процесі керування.

Другий засіб виникнення мети зустрічається часто і особливо на високих рівнях фахової майстерності. Стикаючись із значним ускладненням відносин в процесі роботи, підлеглий і керівник гадки не

мають про те, що ж слід робити, і починають ще раз формулювати мету.

Управління і регулювання під час роботи мають дві тенденції психічних процесів. І для того щоб правильно управляти, треба знати:

а) способи протидії тенденції, пов'язаної з дезорганізацією процесу роботи;

б) способи посилення тенденції до прогресивних змін, що закономірно здійснюються в процесі розв'язання завдань і проблем.

Це означає, що управління не можна звести тільки до переведення системи з одного стану в інший внаслідок примусу.

Вирішальними для регуляції все-таки є знання, а на їх основі – усвідомлення способу управління процесами, які здатні протидіяти дезорганізації.

Контрольна функція. Її роль не тільки тісно пов'язана з функцією регулювання тактикою і стратегією реалізації проектів, а й відрізняється від неї. Важливе місце в цьому процесі посідає психологічний бік контролю, оскільки керівник, як ніхто інший, повинен знати своїх підлеглих, їх індивідуальні особливості і зміст ідеалу, до якого вони спільно прагнуть.

Психологічний контроль передбачає наявність систем знань, відносно самостійних процедур визначення станів і підлеглого, і керівника, прийняття рішення і засобів корекції виробничого процесу.

Знання ідеалів дій – способи розв'язання проблем. Ідеал дії визначає дистанцію, яку слід подолати, щоб досягти мети. Те, чим керується керівник, природно, ґрунтується не на суб'єктивних перевагах, особистих симпатіях керівника до підлеглого, а навпаки, на закономірностях свідомості і діяльності. Проте ідеали дій і *процесу хорошої роботи* опрацьовані ще недостатньо. У цьому відношенні заслуговують на увагу праці Котарбінського, особливо трактат "Про хорошу роботу".

Процедури виміру або кількісний вимір – друга система психологічного контролю. Вона підпорядкована всьому процесу, що контролюється. Сюди відносять усі засоби інструментального вимірювання всього того, що можна виміряти в діяльності підлеглого і всієї установи. Виміри можуть бути кількісними і якісними.

Але керівник не завжди може застосувати інструментальне вимірювання, і йому найчастіше доводиться користуватися нескладними

вимірювальними приладами. Будь-яка величина, яка підлягає вимірюванню, є показником індивідуальним, і якщо її порівняти з показником ідеальним – вершиною майстерності, то ця величина набуває змісту, спрямовує хід думок керівника, інформує його і приводить до подальших тактичних і стратегічних дій.

3. *Оцінка досягнутого стану підлеглого і колективу – третя система знань психологічного контролю.* Передусім це процедура виявлення розбіжностей між поточними станами процесу і його ідеальним баченням, коли встановлюється міра неузгодженості між належним і наявним станом.

Важливу і постійно зростаючу роль у процедурах контролю відіграють суб'єктивні виміри кількісних показників фахових якостей і психічних станів, які найточніше можуть здійснювати самі підлеглі. Зрозуміло, таким засобам вимірів і оцінок їх слід спеціально навчати. Цей процес навчання зводиться до формування суб'єктивних метричних еталонів психічних станів, швидкості основних виробничих дій, рівня працездатності і "аварійності".

Дізнатись, чи мають підлеглі здібності до суб'єктивного вимірювання фахових властивостей дій, досить просто. Якщо підлеглий в одному випадку може, залежно від змісту завдання, точно виконати дію певного обсягу, в другому – досить точно визначити розміри (час, витрати енергії, помилки, економічний ефект і т. п.) виконаних дій без установки на точність, то є всі підстави говорити про те, що підлеглий має такі здібності. Якщо ж він здатний ступінчасто підвищувати продуктивність своєї праці на задану величину, то можна впевнено сказати: підлеглий у змозі оцінювати свої дії за певною шкалою показників.

4. *Прийняття рішення.* Прийняття рішення ґрунтується на встановленій розбіжності між істинним станом речей і ідеальним. Прийняття рішення вимагає обрати з арсеналу можливих засобів такі, що за даних обставин є оптимальними, найпродуктивнішими. При коригуванні процесу виробництва треба враховувати, що не всі показники неодмінно повинні кількісно зростати.

5. *Засоби корекції виробничого процесу.* Адже процес розвитку відбувається так, що одні показники зменшуються, окремі процеси завершуються (наприклад, інтерференція), а нові створюються і набирають сили на наступних щаблях вдосконалення. Та й самі функції контролю змінюються. Вони набувають особливого значення на по-

чаткових етапах опрацювання проектів, де закладаються основи майстерності співробітників, і на вищому рівні досягнень, де один хибний крок зводить нанівець роки напруженої праці.

Керівник і підлеглий – механізм живого зв'язку

Творча робота керівника і підлеглого. Психологічна система "керівник – підлеглий" формує не лише знання, навички і вміння, а й духовний світ підлеглого, заохочує його до пізнання досягнень культури. Формувати особистість підлеглого можна лише в атмосфері творчого пошуку, в процесі розвитку діяльності.

Фахова творчість керівника полягає у віднаходженні нових способів індивідуального впливу на підлеглого, нових варіантів розв'язання завдань, в аналізі власної діяльності, що розкриває нові можливості для оптимізації роботи.

Творчу роботу керівника і підлеглого неможливо уявити без їх глибокої компетенції у виробничому процесі. Але цього інколи замало для творчості. На всіх етапах віднаходження невідомих шляхів до заданої мети треба повною мірою використати імпровізацію, уяву і фантазію, інтуїцію і натхнення.

Спонування керівника і підлеглого до творчості впливають з потреб, переконань, ідеалів, інтересів і настроїв. Постійно підтримуючи і розвиваючи їх, керівник підводить своїх підлеглих до розуміння суттєвості тих завдань і мети роботи, які їм треба буде вирішувати сьогодні і в майбутньому.

Сприймання, пам'ять, мислення, уява підлеглого залежать від того, наскільки установка стає важливою, набуває для нього особистісного значення.

Психологічна установка – важлива ланка в системі взаємодії керівника і підлеглого. Вона виражає внутрішній стан готовності діяти певним чином, бути спроможним розв'язувати змістові завдання, обирати з розмаїття завдань, які потрібно вирішити, такі, що приводять до того, що дії мають результат.

Установка, образно кажучи, виконує функцію "наведення" підлеглого на певну інформацію і на засіб дії, посилює або послаблює міру емоційного ставлення до дії, впливає на інтенсивність процесів мислення.

Формування установок, які попередньо готують підлеглого до діяльності, тісно пов'язане з соціальними сподіваннями. *Установка* –

психічний стан налаштованості на діяльність, на зацікавленість нею.

Соціальні сподівання має і керівник.

Поряд з вимогами, які ставить суспільство до керівника, він у своїй роботі орієнтується ще й на те, чого чекають від нього партнери і найближче оточення: вище керівництво, колеги-керівники. У міру зростання вимог до ефективності праці зростає і рівень соціальних сподівань до керівника, від нього чекають кращого, на що він здатен. Причому соціальні сподівання спрямовані до всіх керівників, незалежно від стажу роботи і віку.

Соціальні сподівання до керівника і установки працівників повинні збігатися. Проте часто трапляються розходження між очікуваннями керівника і установками підлеглих. Форсування роботи, "натаскування на результат", як кажуть у спорті, досягнення результату будь-якою ціною – все це призводить до того, що з поля зору керівника зникає головна мета – формування гармонійно розвинених особистостей.

А співробітники, охоплені прагненням до результату, перенапружуються і таким чином шкодять своєму підприємству і передчасно, не досягши результатів, залишають роботу з почуттям власної неповноцінності, вважаючи себе невдахами.

Усе це накладає глибокий відбиток на особистість у цілому, змінює її характер: її ставлення до самої себе ґрунтується на невпевненості у власних можливостях; з'являється байдужість до діяльності, зменшується надія на успіх.

Соціальні очікування стосовно керівника в іншій формі відбиваються на свідомості його співпрацівників, в їх установках. Відповідно до них підлеглі реагують (позитивно або негативно) на все, що стосується або порушує їх інтереси, усвідомлені або неусвідомлені потреби, їх життєві цінності.

Позитивні установки і інформація, що ці установки поповнює, набувають своєрідних "магнітних" властивостей – притягається тільки та інформація, яка посилює мотивацію діяльності і забезпечує її ефективність.

Тісний контакт із підлеглими – потрібна умова спілкування і передавання інформації, активізації свідомості і закріплення в них певних знань, умінь і навичок.

На шляху до оптимізації спілкування керівника і підлеглого, їх взаєморозуміння трапляється безліч перешкод, які ускладнюють взаєморозуміння, знижують силу впливу на виробничий процес і його результативність.

Серед чинників, що визначають якість спілкування і взаєморозуміння, можна виділити для аналізу рівні свідомості (і підлеглого, і керівника). З урахуванням усієї оригінальності і самобутності плину пізнавальних процесів, емоційного сприймання навколишнього світу, виявів волі і характеру можна виділити два відносно самостійних стани свідомості підлеглого.

Буденна свідомість спирається на певні враження, уявлення і елементарне бачення процесу фахового виховання, почерпнуті з досвіду інших людей, з оповідань та інших джерел. Вони дають змогу співробітникові ще до початку фахової діяльності виробити власну точку зору.

Теоретична свідомість. Між буденним і теоретичним рівнем свідомості підлеглого немає неподоланної прірви. Вони становлять процес пізнання і дій людини, на особисті якості якої слід зважати і враховувати їх для оптимізації діяльності.

"Кінцевими продуктами" теоретичного стану свідомості, її багатством і озброєністю є наукові поняття, судження і умовиводи. Саме вони й сприяють тому, що особистість у житті і праці діє доцільно, допускаючи мінімум помилок.

Важливість формування початків теоретичної свідомості підлеглого зумовлена тим, що буденна свідомість і його точка зору стають живим фільтром інформації – фільтром довіри. Часом він приймає оманливі і шкідливі судження, виявляючи їм довіру.

Чим розвиненіша особистість, тим змістовніша є її свідомість, тим вищий рівень активної діяльності емоційно-чуттєвої сфери. І буденна, і теоретична свідомість мають "бар'єри", які керівникові у спілкуванні з підлеглим треба буде подолати.

"Бар'єр надмірної довіри" і "бар'єр нерозуміння" – природні причини ускладнень у спілкуванні керівника і підлеглого. Для подолання таких "бар'єрів" керівники часто апелюють до закономірностей мислення самого підлеглого. Здатність мислення до асоціацій, до пов'язування особистого досвіду з логікою рухів і дій, образність і уява дають змогу навіть дітям і підліткам засвоювати дуже складні абстракції, що відбивають істотні аспекти їх діяльності.

Для "підведення" підлеглого до розуміння тієї чи іншої теоретичної ідеї треба вдатися до низки асоціацій: ось, дивись, адже в тебе все це було на думці, але розрізнено і розкидано; а тепер, коли засвоєно закон, все стало на місце, набуло порядку, і його легко і просто зрозуміти. До ходу асоціацій, аналогій і подібностей людина долучає свої знання, і у неї залишаться враження, що все це – досягнення її мислення, її власне відкриття.

Феномен підсилення станів. Продуктивність спілкування тісно пов'язана з виявом цього психічного явища в людей, що спілкуються. У колективному спілкуванні завжди є елемент змагання і своєрідне збудження емоціями, енергією людей, що збільшують продуктивність їх діяльності.

На фоні такого ефекту підсилюється спільне переживання людей, вони швидше і міцніше захоплюються ідеями і виявляють вищі людські почуття – моральні, інтелектуальні й естетичні, а емоційне напруження сприяє прискоренню процесів мислення.

У колективному спілкуванні і в колективній діяльності найлегше здолати "антипатію до чужих думок", "звичку до власної точки зору" та інші "оборонні позиції" (вони характерні для окремих підлеглих високої кваліфікації, які вважають, що вони все знають і їм немає сенсу навчатися). Антиподом глухості до нових знань і механізмом заохочення до суспільного досвіду є "захоплення", що стимулює активність пізнання підлеглого.

"Захоплення", хоча й впливає на колективне спілкування, несвідомо, мимоволі формує установку, проте виявляється в переорієнтуванні особистості на певний лад.

І якщо процес "захоплення" створює передумови для активного спілкування в потрібному напрямі, передавання емоційного настрою, то процес наслідування оснований на імітації людиною якихось зовнішніх виявів рухів, дій, поведження інших людей, що характеризуються певною емоційною і раціональною спрямованістю, корисністю і значущістю.

Наслідування – процес повторення взірця або прикладу.

Навіювання як процес спілкування під час праці ґрунтується в основному на впливі словом, який умисно перебудовує щось у діяльності і скерований на підвищення результативності дій. Цей засіб впливу розрахований на некритичне, безвідмовне і беззастережне

сприймання інформації і дії, що за цим відбувається. "Ефект навіювання" не завжди справляє позитивний вплив на спілкування.

Відсутність у підлеглого сталої точки зору, підвищена вразливість, високий авторитет керівника – все це сприяє досягненню мети за допомогою навіювання. Особливо потрібне навіювання для стимулювання активності підлеглого, коли він перебуває в стані втоми, відчуває розгубленість, страх, втрачає над собою контроль. У таких випадках потрібні переконливість, оптимізм і мажорність настрою керівника.

Переконання – обґрунтоване впровадження у свідомість підлеглого логіки механізму продуктивних дій і поведження. Шляхом переконання досягається перебудування змісту свідомості, мотивів діяльності, формуються потрібні бажання і прагнення, що спрямовують діяльність у найкращому напрямі.

Переконання – провідний метод підвищення продуктивності праці. Вирішення виробничих завдань і забезпечення сталого, плідного спілкування керівника і підлеглого можливі, з погляду психології, за трьох найважливіших умов: новизни інформації; доказовості використаних у роботі знань; експресивності спілкування.

Новизна інформації – це певні ідеї, проблеми, дії, змістові завдання і задачі, які потрібно розв'язати під час роботи. Тісний взаємозв'язок "захоплення", навіювання, переконання і проблемних ситуацій підсилює процес пізнання і практичної дії, насичуючи їх величезною енергією емоцій і почуттів.

Новизна – це сила, що привертає до себе увагу, це те, що цінне для підлеглого і безпосередньо пов'язане з його інтересами і потребами. Вона стійко утримує тривалий час увагу і спрямованість особистості, прищеплює установку, що виховує потяг до пізнання.

Доказовість – це аргументація положень, які висуваються, що ґрунтується на результатах наукового дослідження або узагальнення досвіду. Причому розуміння інформації, що повідомляється, і переконання в її цінності – різні процеси і результати процесу (інформація може бути зрозумілою, але вона не стає переконанням).

Переконливість – це ще й упевненість у правильності своїх знань, умінь і навичок і, що найважливіше, опори на них у практичній діяльності. У процесі доведення важливе значення має правильне використання засобів аргументації – як фактичної, так і теоретичної.

Експресивність у спілкуванні – це спроможність яскраво і підкреслено висловлювати думки і почуття, своє ставлення до почутої інформації.

Тон та інтонації керівника виявляють його ставлення до повідомлюваного. Правильно дібрана інтонація може "додати" до повідомлення майже 40 % інформації.

Емоційна яскравість спілкування значно сприяє ефективності засвоєння інформації, підвищує активність мислення співпрацівників, підштовхує їх до обмірковування дій, запропонованих керівником, і до використання їх у роботі. Емоційність спілкування і експресивність висловлювання думок є важливими засобами формування мотивації дій і формування смислової структури образу, ходу думки.

Ці засоби належать до дискурсивних процесів мислення, що здійснюються шляхом логічних міркувань.

Але найбільше ці засоби стосуються іншого аспекту мислення людини – *безпосередньо інтуїтивного способу відображення дій*. Апелювання керівником до такої здатності мислення підлеглого дає змогу створювати образні конструкції в його свідомості, які існують і проявляються у вигляді розмаїття образів і наочних картин його розумової активності.

Інтуїтивне мислення дає змогу людині будувати образи тих рухів і дій, які ще треба опанувати в майбутньому, прогнозувати і заздалегідь створювати уявлення про те, що можливе через певний проміжок часу, тобто здійснювати антиципацію подій виробничого процесу.

Адже робота керівника сьогодні зумовлює завтрашній день, передбачає найближчі і віддалені результати. Розрізняють два види засобів підвищення емоційності і експресивності спілкування.

Перша група засобів стосується вміння добирати і вживати слова, словосполучення, синтаксичні конструкції, що найбільш точно передають підлеглому зміст тих чи інших процесів праці, створюють передумови для інтуїтивного мислення, збагачують існуючі образи додатковою інформацією і будують нові і ефективні образи.

До другої групи засобів відносять інтонацію і міміку, жестикуляцію (руки – це "очі людського тіла"), немовні засоби експресивності, наприклад вигуки, паузи в спілкуванні, розчленовану вимову слів, які підсилюють думку і формулюють проблемну ситуацію.

У спілкуванні керівника з підлеглим велике значення мають гумор і дотепність, які допомагають активізувати увагу і створюють позитивний емоційний фон праці і, отже, сприяють підвищенню її результативності.

Сміх, гумор у роботі – природні паузи для відпочинку, "перезарядка" інтелекту новою емоційною енергією, каталізatori активності і мислення, руху думок і дій.

Взаємовідносини керівника і підлеглого

Оптимізація взаємовідносин керівника і підлеглого – один із найважливіших шляхів виховного впливу дорослих на підростаюче покоління. Цей вид спілкування і взаємодії здебільшого не обмежується вирішенням тільки виробничих завдань. Він виходить за межі програмного контакту, поширюється на різні сфери людського життя.

Поширення сфери спілкування за межі робочого процесу дає керівнику додаткові відомості про людину і становить основу впливу на повсякденну діяльність. Це дає можливість оптимізувати взаємини, підвищувати керованість роботою.

Сприятливі стосунки в процесі спільної діяльності керівника і підлеглого зумовлені стилем керівництва, засобами організації виробничого і виховного процесів праці. Серед багатьох стилів керівництва в діяльності найчіткіше виявляються п'ять типових.

Демократичний стиль керівництва вигідно відрізняється тим, що розв'язання проблем колективу і підлеглого відбувається за участю кожного, що стимулює активність і самостійність. Формується активна причетність особистості до загальної справи колективу. За таких умов керівництва керівник виявляє певну терпимість до критичних суджень своїх підлеглих. Він прагне зрозуміти їх, вникнути в їх особисті справи як перший серед рівних. Усі обговорюють проблеми своєї діяльності, приймають рішення, обираючи оптимальний варіант, але остаточне рішення все-таки формулює керівник.

Керівники, стиль роботи яких демократичний, постійно спілкуються зі своїми підлеглими, знають їх особисте життя. Відносини таких керівників і підлеглих довірливі, відрізняються активністю. Людина, стикаючись із труднощами, які вона не може самостійно подолати, радиться з керівником, їх спілкування ґрунтується на відвертості та довірі, що має добрий результат.

Автократичний стиль керівництва характеризується тим, що керівник одноосібно керує діяльністю підлеглих, не спирається на актив групи або команди. Погляди підлеглих він здебільшого не враховує, їх критичні зауваження викликають у нього заперечення. Вияви ініціативи найчастіше відкидаються.

Особисті погляди, точки зору співпрацівників не беруться до уваги, зверхнє спілкування обмежується тільки рамками суто ділових взаємин. Такі відносини часто обумовлюють конфліктні ситуації у формі прихованого протесту і незгоди, що рано чи пізно переростає у відкритий конфлікт.

Авторитарний стиль керівництва містить основні риси автократичного, хоч підлеглому все-таки надається певна свобода під час обговорення проблем, що виникають у житті і діяльності колективу.

Домінуючими за такого стилю керівництва є відносини, за яких підлеглі вступають на шлях маскуванню і прилаштування. Вони виконують роль, бажану керівникові. Поводяться так, як він того бажає, що породжує нещирість і недовіру. Так виникає пристосовництво.

Мікроклімат у колективі насичується непорозумінням, емоційною напруженістю і певною мірою придушенням ініціативи. Недооцінюються почуття колективізму і самостійності, що є провідними якостями особистості. Прилаштування підлеглих до такого керівника змушує виробляти і вдаватися до всіляких прийомів "захисту" від одноосібної влади. Вони одягають усілякі маски, виконують ролі, які відповідають стилю керівництва. Стиль характеризується і тим, що керівник намагається якомога менше втручатися в соціально-психологічні процеси, що відбуваються в колективі і в самій діяльності.

Він практично усуває себе від виконання своїх функцій і обмежується здебільшого обов'язками адміністратора.

Непоследовний стиль керівництва являє собою суміш усіх попередніх стилів. Він дезорієнтує діяльність і спілкування з підлеглими. Керівник часто діє залежно від свого емоційного стану. У роботі і спілкуванні застосовує той чи інший стиль керівництва.

Безпосередньо спілкуючись із керівником, підлеглі не виявляють довіри до нього, а виконують певні "ролі", що ускладнює їх спільну діяльність, позбавляє їх змоги творчо і продуктивно удосконалювати свою фахову майстерність. Стиль керівництва роботою щодо фахо-

вого розвитку підлеглих складається під впливом суб'єктивних і об'єктивних чинників.

Суб'єктивні чинники – це, передусім, характерологічні якості особистості керівника: його темперамент і вольові якості, риси характеру і здатності, з одного боку, а з другого – загальна культура, рівень вимог, особливості самооцінки, критичність розуму, соціальні установки.

До об'єктивних чинників належать: стиль керівництва адміністрації, що накладає відбиток на діяльність керівника; характер взаємовідносин у колективі керівників; наявність упорядкованих місць для роботи, забезпеченість робочого місця достатньою кількістю офісного устаткування тощо. Проте обов'язковими психологічними умовами оптимального стилю керівництва і спілкування керівника і підлеглого є повага керівника до особистості підлеглого і висока вимогливість до нього, позитивний емоційний фон і творче ставлення до діяльності, наповненість її естетичним змістом, спрямованість у майбутнє.

Здібності керівника

Здібності керівника – це певні психологічні особливості особистості, що є умовою для досягнення керівником високих результатів у співпраці з підлеглими.

Комунікативні здібності займають у системі здібностей керівника провідне місце.

Вони являють собою складну структуру, що складається з *перцептивних* процесів, які характеризуються високим рівнем спостережливості. Важливу роль відіграє *емпатія*, тобто розуміння психічних станів підлеглого, співпереживання його почуттям і емоціям. Це дає змогу керівникові знайти правильний індивідуальний підхід до свого співпрацівника.

На цій здібності ґрунтується і така важлива річ, як *увага керівника до підлеглого*.

У складі комунікативних можливостей домінуючими повинні бути відношення, що тісно пов'язані з потребою в соціальній взаємодії, з прагненням до спілкування, до творчого опановування знань, навичок і умінь у роботі, з бажанням розумно організовувати процес діяльності і виховання, досягти рівня організації справжнього колективу.

Проектувальні здібності дають можливість керівникові правильно будувати плани роботи, вести розрахунки, будувати графіки наявних і майбутніх виробничих процесів, створювати нові оригінальні проекти. Важливо подумки загати наперед і певним чином прогнозувати психофізіологічні стани підлеглого.

Конструкторські здібності дають змогу керівникові підходити до процесу виробництва з позиції раціональної доцільності кожного руху думки і дії, що є частиною його змісту, і економічності усього процесу. З конструкторськими здібностями тісно пов'язані гностичні здібності – арсенал засобів діяльності керівника, що дозволять йому самостійно здобувати знання процесів виробництва.

Організаторські здібності виражаються в упорядкуванні, налагодженості, досягненні єдності виробничого процесу. Керівник не лише організовує діяльність своєї групи, а й надає їй певної спрямованості, обґрунтовує мету, створюючи підлеглим правильну ціннісну орієнтацію.

Психологічні основи такту

Такт – категорія етики, що за змістом відбиває правила пристойності, почуття міри у взаємовідносинах підлеглого і керівника, їх взаємної ввічливості.

Такт керівника багато в чому залежить від стилю керівництва процесом виробництва. Це одночасно і поведження керівника, що будується на основі правильно засвоєних соціальних сподівань щодо нього як вихователя фахівців нової генерації.

Психологічним підґрунтям такту треба вважати:

а) соціальні установки керівника – готовність певним чином сприймати, оцінювати факти в процесі співпраці з підлеглими і діяти щодо них, оптимізуючи цей процес;

б) сукупність стереотипів усталеного уявлення про норми взаємодії керівника і підлеглого, що дає йому змогу вчасно реагувати за певних обставин і приймати правильні рішення.

Важливою є наявність постійно діючої *установки на вивчення і адекватне сприймання співпрацівників*, їх характеристик, здібностей, темпераменту і спрямованості особистості, що формується. Чим краще керівник знає своїх підлеглих, тим більше в нього можливостей бути тактовним у роботі з ними, ефективніше керувати їх діяльністю.

Установка керівника на постійне дотримання принципу доцільності матиме бажаний резонанс лише тоді, коли такою самою установкою керуються і підлеглі. Це запорука взаєморозуміння і взаємного сприяння щодо сформульованих керівником завдань, які вирішують підлеглі.

Через потребу в спілкуванні підлеглих із керівником формується *установка на постійний діалог у діяльності*. У діалозі керівник має змогу виявляти процеси, що відбуваються в свідомості підлеглого, в групі або колективі, відповідно впливати на них. Взяті керівником на озброєння стереотипи мають велике значення.

Серед стереотипів виділимо такі: а) чемність з підлеглим; б) поєднання принципового підходу до особистості підлеглого з упевненістю в тому, що кожний з підлеглих не може бути поганим, безнадійним; в) висока вимогливість як міра поваги до особистості підлеглого. Це економить енергію керівника і надає його роботі емоційного забарвлення.

Стиль роботи керівника характеризується усталеними способами духовної і практичної діяльності, що перетворюються на нормативні образи його фахової свідомості.

У деяких керівників зустрічаємо низку *негативних стереотипів*, що ускладнюють їх діяльність, зокрема у них можливе переконання, що з підлеглими слід поводитись особливо, щоб не втратити власного авторитету. Проте це приводить до відчуженості підлеглих від керівника.

Існує ще одна небажана тенденція: давати оцінку підлеглому раз і назавжди, не враховуючи того, що він сам швидко змінюється, часом стає зовсім іншою людиною. Він, сприйнявши оцінку керівника (позитивну або негативну), погоджується з нею і таким чином самостійно вдається до певних обмежень: один починає "почивати на лаврах", тому що керівник сказав йому, що він талановитий, а другий – після негативної оцінки махне на себе рукою і втрачає перспективу свого розвитку.

Тактовність передбачає, що у підлеглого будь-якого віку є внутрішня незавершеність, можливість для розвитку і вдосконалення в багатьох відношеннях. "Ненормальності" поведінки з часом часто зникають самі собою, без втручання керівника, без його пильної опіки і "підганяння" під дорослі стандарти.

Тактовність керівника – це він сам у діяльності, його оцінка своїх і чужих вчинків, бачення їх причин.

А розвиток тактовності – це формування і розвиток у собі таких рис характеру, як витримка, самовладання, чутливість до потреб іншого, терпимість і глибоке знання своєї справи.

Самоосвіта керівника

Самоосвіта керівника – процес активної боротьби з власною інтелектуальною бідністю. Як справедливо підкреслював К. Д. Ушинський, "вчитель живе доти, доки навчається; як тільки він перестав навчатися, в ньому вмирає вчитель". Це повною мірою стосується і керівника будь-якого рангу і фаху.

Самоосвіту керівника треба розуміти двояко: з одного боку – як постійне поповнення своїх фахових знань, з другого – постійне поновлення і перегляд свого власного досвіду, вилучення з нього того, що втратило свою актуальність.

Суб'єктивні мотиви самоосвіти звичайно формуються за умови усвідомлення проблем у процесі роботи. Якщо ж проблеми не усвідомлюються, то не виникає і потреби їх розв'язання. У таких випадках керівник живе минулим, застосовуючи знання і досвід своєї роботи, що втратили важливість.

Мотиви самоосвіти часто ґрунтуються на бажанні продовжувати роботу, враховуючи новітні досягнення науки, з необхідністю удосконалити свою майстерність, розуміючи свою відповідальність перед підлеглими, сподіваючись на зростання результативності праці.

Програма самоосвіти не може обмежуватися вузьким колом спеціальної літератури і обміном досвідом. Вона включає і вдосконалення знань, ознайомлення з досягненнями науки, техніки і літератури. Інакше кажучи, самоосвічуючись, треба якомога частіше орієнтувати на відповідність з досягненнями науки власні уявлення про фах, виробничий процес і співпрацю з людьми.

Психічні стани керівника

Своїм психічним станом керівник помітно впливає на підлеглих. Це має свій вияв у таких засобах психічного впливу, як "захоплення", навіювання, переконання і наслідування.

Мета впливу – позитивна зміна поведінки і діяльності відповідно до завдань, що вирішуються закладом.

Психологічний механізм "захоплення станом" керівника зводиться до того, що підлеглий, часто не усвідомлюючи цього, створює в себе стан, подібний до стану керівника, і переживає співзвучні йому почуття і емоції. Цей психічний настрій, підсилюючись багато разів, впливає на інших учасників колективного спілкування. Підлеглий у такому стані не відчуває, що переконання містять навмисний тиск.

Він запам'ятовує взірць стану керівника і мимоволі підкоряється йому. Частим випадком "захоплення" з боку керівника є *стан паніки*. Він найчастіше виявляється як неозначений емоційний стан, що є наслідком відсутності інформації про нову ситуацію.

Підлеглий виявляється неготовим, бо не може знайти вихід із ситуації, що склалася і в якій він діє випадково. Стан паніки виникає і за надмірної інформації, що дезорганізує діяльність. Гірше за все, якщо джерелом виникнення паніки стає сам керівник, який втрачає контроль над собою і сіє довкола невпевненість.

Протилежним такому стану керівника, що передається підлеглому шляхом психічного "захоплення", є *стан оптимізму*.

Принцип оптимізму є плідною засадою діяльності керівника. Оптимістична спрямованість керівника ґрунтується *на науковому пізнанні законів вдалої роботи*, на впевненості у значному розвитку людських здібностей.

Керівник для своїх підлеглих – об'єкт наслідування.

У ньому відбиваються перетворені тією чи іншою мірою дії, ідеали, риси особистості, манери поведінки і звички. Наслідування за своїм механізмом може бути неусвідомлюваним і свідомим. Тому керівникові потрібно бути дуже уважним і не допускати, щоб підлегли наслідували його негативні вияви, і передусім бути позитивним прикладом для підлеглих.

У процесі спільної діяльності підлеглий і керівник переживають усю гаму почуттів, що виникають через їх активність.

Симптомокомплекс психічних станів керівника і підлеглого багато в чому збігається, до того ж виявляються всі форми станів: стан передстартової лихоманки, апатії, стан внутрішньої готовності до відповідальної (ризикованої) дії. Зазвичай підлегли ніби "вбирають" стан керівника, його ставлення до наступних дій і заходів.

Таким чином, регуляція і саморегуляція психічних станів керівника є головними рисами його фахової майстерності і дає йому змо-

гу в найскладніших умовах бути прикладом для "захоплення" і цілеспрямованого наслідування його співпрацівників.

Конфлікт

Цей психічний стан обумовлений суперечностями розв'язання проблем, що виникають між людьми у зв'язку з вирішенням тих чи інших питань соціального чи особистого життя. Стан конфлікту характеризується гострими негативними емоційними переживаннями його учасників. Конфлікт, що виявляється у свідомості окремо взятої людини – це внутрішньоособистісний конфлікт. Конфлікти існують у міжособистісних взаємодіях і на рівні групових відносин.

Конфлікт всередині особистості виникає тоді, коли стикаються рівні за силою і значенням, але протилежно спрямовані мотиви, потреби, інтереси, потяги в однієї і тієї ж людини (наприклад, потрібність дотримати дане слово і неможливість зробити це через перешкоди, подолати які людина не в змозі).

Конфлікт між особистостями зумовлюється ситуацією, в якій члени групи прагнуть до несумісних цілей або керуються несумісними цінностями або нормами, намагаючись їх реалізувати у спільній діяльності.

Конфлікт виникає за умови розподілу функціональних обов'язків між членами групи або під час обговорення шляхів досягнення спільної мети діяльності.

Міжгруповий конфлікт має місце там, де гострі суперечності виявляються у відносинах між окремими соціальними групами, кожна з яких керується власною метою, до того своїми практичними діями перешкоджають успіху діяльності одна одній. До такого конфлікту може призвести шпигунство, суперництво в боротьбі за зони впливу тощо.

Суперечності в людських взаєминах не завжди призводять до конфлікту: чимала частина з них розв'язується шляхом домовленості, знаходження консенсусу.

У групах і колективах, які вже сформувалися і члени яких мають достатній досвід спільного співжиття, суперечності виникають не так часто, як у новостворених.

Це пов'язано з тим, що завдяки взаємному пізнанню і обопільній адаптації досягається такий рівень сумісності членів, коли небезпека

розвитку конфлікту зводиться до мінімуму. У групах і колективах, що перебувають на стадії становлення і розвитку, суперечності нерідко завершуються конфліктами, їх причиною можуть бути психофізіологічна і соціально-психологічна несумісність їх членів, важкий характер, завищена самооцінка тощо.

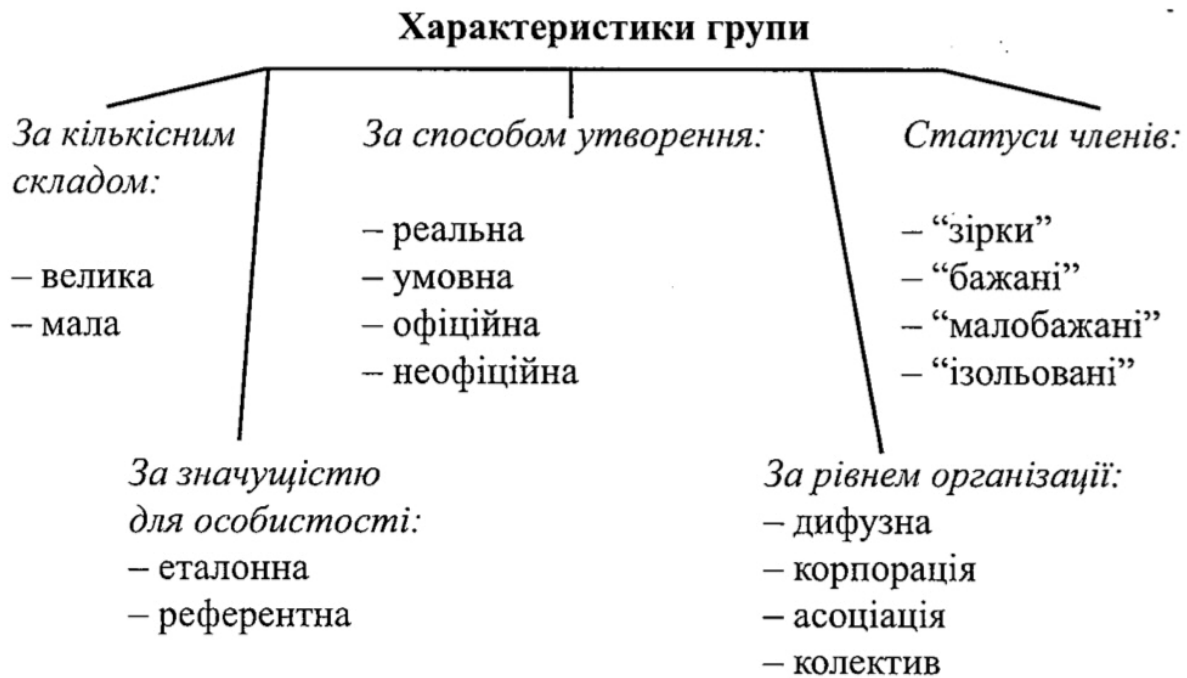
В особистих відносинах, що виникають із приязні і ґрунтуються на спільності життєвих інтересів, несумісність рідко буває причиною конфліктів.

Коли ж з якихось причин тенденції несумісності починають виявлятися у відносинах, то взаємини між людьми припиняються.

Особливої ваги набувають дослідження сумісності при комплектуванні груп для виконання складної, пов'язаної з ризиком, діяльності, що важливо для забезпечення її надійності і ефективності. Така робота здійснюється, коли добираються екіпажі для космічних польотів, групи альпіністів для сходжень, виробничі групи для роботи, що вимагає від її виконавця високого рівня узгодженості дій і належних морально-вольових особистісних якостей.

Формалізована структура змісту теми

Група – спільність людей, об'єднаних за будь-якими ознаками.

Запитання для самостійної роботи

1. За якими ознаками виділяються групи?
2. Яка група може виступати для особистості як референтна?
3. Якими ознаками характеризуються групи різної організації?
4. Якими є істотні ознаки колективу?
5. У чому полягає істотна відмінність між офіційним та неофіційним лідерами групи?
6. Чим визначається статус особистості в колективі?
7. У чому полягає суть методу соціометрії і в чому обмеженість його у варіанті, запропонованому Дж. Морено?
8. За якою соціометричною шкалою визначається статус члена групи?

Альтернативно-тестові завдання для самоконтролю

1. Чи правильно наведена класифікація груп: велика, мала, реальна умовна, референтна, офіційна, неофіційна, формальна, неформальна, колектив?
2. Чи завжди референтна група є для особистості взірцем, позитивним еталоном поведінки, виявлених якостей особистості?
3. Чи впливає на реальну популярність особистості статус формального лідера? Обґрунтуйте свою думку.
4. Чи існують якості особистості, потрібні для лідерства за будь-яких умов?
5. Чи є критерії згуртованості однаковими при характеристиці будь-якого колективу?
6. Чи достатньою є така характеристика колективу: "Колектив – це спільність людей, об'єднаних спільною діяльністю та єдиною метою діяльності"?
7. Чи завжди конформізм характеризується неузгодженістю реальної поведінки особистості та її внутрішнього переконання?
8. Чи можна на підставі результатів соціометрії доходити висновків про згуртованість групи?

Завдання та проблемні ситуації

1. Чи може офіційна зміна статусу члена групи вплинути на його неофіційний статус?
2. Чи може особистість здобути в колективі статус, що не відповідає критеріям її реальної цінності як члена групи?

3. Чим зумовлена внутрішньогрупова диференціація? Які чинники на неї впливають?

4. Які психологічні чинники формують референтну групу особистості?

Література

1. *Загальна психологія* / За ред. С. Д. Максименка. – К.: Форум, 2000.

2. *Максименко С. Д., Щербань Т. Д.* Професійне становлення молодого вчителя. – Ужгород: Закарпаття, 1998.

3. *Максименко С. Д.* Розвиток психіки в онтогенезі: [У 2-х т.] Т.1. Теоретико-методологічні проблеми генетичної психології. – К.: Форум, 2002.

4. *Максименко С. Д.* Розвиток психіки в онтогенезі: [У 2-х т.] Т. 2. Моделювання психологічних новоутворень. – К.: Форум, 2002.

5. *Максименко С.Д.* Медична психологія: підручник / за редакцією академіка С. Д.Максименка. Том I. Київ: «Видавництво Людмила», 2023. 458 с.

6. *Максименко С.Д.* Медична психологія: підручник / за редакцією академіка С. Д.Максименка. Том 2. Київ: «Видавництво Людмила», 2023. 520 с.

7. *Основи загальної психології* / За ред С. Д. Максименка. – К.: НПЦ "Перспектива", 1998.

8. *Пірен М. І.* Конфлікт і управлінські ролі: соціопсихологічний аналіз. – К., 2000.

9. *Психологія* / За ред. Г. С. Костюка. – К.: Рад. школа, 1968.

10. *Яценко Т. С.* Психологічні основи групової психокорекції: – К.: Либідь, 1996.

11. *Максименко С.Д., Ірхін Ю.Б., Деркач Л.М., Марусинець М.М., Касинець М.М.* Психологічна організація модульного формування когнітивних здібностей: генетико-креативний підхід: навчальний посібник. Том 1. Київ: «Видавництво Людмила», 2023. 384 с.

Навчальне видання

Сергій Дмитрович Максименко,
Ксенія Сергіївна Максименко,
Ганна Володимирівна Савченко,
Віктор Васильович Клименко,
Юрій Борисович Ірхін,
Микола Васильович Папуча,
Олександр Дмитрович Гришко,
Олена Миколаївна Немеш,
Алуа Умурзаківна Єсмаханова,
Володимир Максимович Невмержицький,
Олександр Олександрович Кучеренко,
Дмитро Олексійович Мошаров

ЗАГАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ

Том 1

***Підручник для студентів
вищих навчальних закладів***

Підписано до друку 05.12.2024. Формат 60x84/16.
Папір офсетний. Гарнітура Таймс. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 61.8. Наклад 300. Зам. № 361

Надруковано в “Видавництво Людмила”.
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб’єктів видавничої справи серія ДК № 5303 від 02.03.2017.
“Видавництво Людмила”
03148, Київ, а/с 115.
Тел./факс: + 38 050 469 7485, 068 340 8332
E-mail: lesya3000@ukr.net